Національна академія наук України
Інститут історії України

КРИМ:
ШЛЯХ КРІЗЬ ВІКИ

Історія у запитаннях і відповідях

Київ 2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр-6КРМ)
К82

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядник
Геннадій БОРЯК

Автори:
Олег БАЖАН, Тетяна БИКОВА, Олена БОЙКО, Ярослава ВЕРМЕНИЧ, Владислав ВЕРСТЮК, Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Олександр ГАЛЕНКО, Олександр ГОЛОВКО, Віктор ГОРОБЕЦЬ, Владислав ГРИБОВСЬКИЙ, Валерій ГРИЦЮК, Віктор ДАНИЛЕНКО, Галина ДЕНИСЕНКО, Олеся ЖДАНОВИЧ, Ольга КОВАЛЕВСЬКА, Сергій КОТ, Сергій КРАСНОБАЙ, Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Сергій ЛЕП'ЯВКО, Олександр ЛИСЕНКО, Олексій ЛУПАНДІН, Володимир ЛЮБЧЕНКО, Андрій МАРТИНОВ, Володимир МИЛЬКО, Володимир МОЛЧАНОВ, Олександр МУЗИЧКО, Олександр ОДРІН, Тетяна ОСТАШКО, Ігор ПЕЧЕНЮК, Руслан ПИРІГ, Роман ПОДКУР, Володимир ПОЛЯКОВ, Олександр РЕЄНТ, Юрій САВЧУК, Віталій СКАЛЬСЬКИЙ, Валерій СМОЛІЙ, Ростислав СОССА, В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ, Павло УСЕНКО, Ігор ФУРМАН, Борис ЧЕРКАС, Тарас ЧУХЛІБ, Євген ЧЕРНУХІН, Людмила ШПИЛЬОВА, Лариса ЯКУБОВА

Науково-допоміжне опрацювання:
Світлана БЛАЩУК, Юлія ГРИЩЕНКО, Надія ЛІСУНОВА

К82 Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. — 456 с.

ISBN 978-966-02-7228-6

Авторський колектив книги представляє численну когорту академічних та університетських вчених-істориків і сходознавців. Вони зробили спробу відповісти на актуальні, з їхнього погляду, запитання не лише щодо маловідомих або призабутих, але й також стосовно добре знаних сторінок багатовікової історії Криму та народів, які його населяли з найдавніших часів.

Популярне за жанром і формою, видання водночас має науковий характер. До нього вміщено понад 120 статей — виважених і здебільшого узагальнюючих, що базуються на новітніх наукових підходах та широкій джерельній базі. Окрім деяких загальновідомих фактів, традиційних оцінок й інтерпретацій, наводяться й цілком новаторські спостереження, оригінальні авторські думки, погляди й підходи, а також — подеколи несподівані висновки і прогнози.

Для широкого кола допитливих читачів, усіх, хто цікавиться історією Криму.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр-6КРМ)

Тексти подаються в авторській редакції

ISBN 978-966-02-7228-6

ЗМІСТ

Крізь віки

Додатки

Вступне слово

Минуле Криму багате на події — величні і щасливі, трагічні й героїчні, власне, як і історія будь-якого іншого регіону з давньою, складною і суперечливою історією. Саме на півострові знайдені найдавніші на теренах України пам'ятки, що свідчать про те, що людина опанувала ці землі близько 100 тис. років тому. Першим кримським народом, назва якого відома нам з писемних (давньогрецьких, вавилонських, урартських, юдейських та перських) джерел були кіммерійці. Невідомо звідки прийшовши у Крим, вони так само загадково зникли. Так само, як таври, від яких і походить доволі поширена назва Криму — Таврида (Таврика, Таврія).

Перебуваючи на перетині міграційних потоків, півострів за кількатисячолітню історію дав прихисток низці племен, назви яких нині відомі тільки науковому загалу. Тривалий час його історія була пов'язана із скіфами, що заснували тут свою державу (остання столиця — Неаполь Скіфський). Скіфи створили особливу систему взаємодії із грецькими полісами та державами (на західних землях — Херсонес Таврійський, на сході — Боспорське царство зі столицею в Пантікапеї). Таврида з її строкатим населенням була частиною еллінського світу: про неї писали в літературних творах Геродот та Евріпід; її життя відображене на фресках та мозаїках, скульптурах та ювелірних виробах з поховань скіфських царів, вироблених руками еллінських ремісників. Багата історична спадщина Давньої Греції була успадкована Римською імперією, в сфері впливів якої Крим перебував до VI ст. Вже тоді тут існували численні юдейські громади, які знаходили послідовників і серед автохтонного населення. Крим перебував на перетині політичних та економічних інтересів провідних європейських та азійських держав; втім, це не заперечувало одночасного існування тут низки незалежних держав та державних утворень, що постійно вели між собою боротьбу.

У війнах промайнула епоха набігів кочовиків. Скіфська держава була знищена в другій половині III ст. н. е. готами, вони у свою чергу в IV ст. н. е. були витіснені гунами. Після розпаду Римської імперії Крим потрапив до сфери впливу Візантії, яка перетворила на неприступну фортецю Херсонес, збудувала ряд укріплень на південному узбережжі (Алусту (Алушта) і Горзувіти (Гурзуф)) та гірському Криму (Сюрень, Ески-Кермен, Мангуп, Інкерман,

Чуфут-кале). Врешті, коли берегів Чорного моря у боротьбі з печенігами сягнули інтереси молодої Київської держави, тут з'являються і намагаються зміцнювати свою присутність русичі. 988 р. (за іншими джерелами — 989 р.) князь Володимир, оволодівши Корсунем, прийняв офіційне хрещення, що започаткувало поширення християнства на Русі. В XII ст. більшу частину півострова захопили половці. Середньовіччя стало часом тяжких випробувань для жителів півострова: постійні набіги кочовиків та облоги фортець, як правило, закінчувалися трагічно, — населення винищувалося чи виводилося в рабство, господарство приходило в занепад. Таким чином тут з'явилися і татари, які після перемоги над руськими військами на р. Калка зайшли в Крим на зимівлю і підпорядкували степову зону Ординському царству. Після розпаду Золотої Орди в степовому Криму вони створили власну державу (1441), яка невдовзі потрапила під протекторат Оттоманської Порти.

Традиційно населення всіх імперій (Римської, Візантійської, Османської та Російської), яким історично належав Крим, було строкатим. У нетривалі часи мирного існування тут уживалися різні етнічні та етноконфесійні громади. З часом відпрацьовувалися моделі мирного співіснування, розподілу праці. Вони були універсальними впродовж майже трьох тисячоліть: степовий Крим з його посушливим різким кліматом служив прихистком кочовикам та їхнім багатотисячним табунам худоби; прибережну смугу посилено колонізували вихідці з Греції, Італії, Передньої Азії. Вони будували міста, займалися ремеслами і промислами, торгівлею, виробництвом вина. Етнічні групи в Кримському ханаті мали доволі сприятливі умови для свого розвитку: християнські й караїмські святині співіснували із столицею ханату та ханським палацом, райя були заможними господарями й надійними платниками податків. Тоді не Крим належав Росії, а сама вона була васалом Ханату і до 1680 р. платила йому данину. Суперечності, що природно виникали в багатонаціональному і багатоконфесійному суспільстві були використані згодом, коли Крим потрапив до сфери життєвих інтересів зміцнілої Російської імперії. У царському дворі Крим вважали «ключом Россиийских и Турецких владений». Скориставшись внутрішньою боротьбою у ханаті та ослабленням Османської імперії, Росія внаслідок низки дипломатичних заходів та воєн другої половини XVIII ст. спершу посадила на ханський престол свого ставленика, згодом економічно та демографічно знекровила ханат, і врешті в 1783 р. — під приводом зречення Шагін Ґерея на користь Катерини II, анексувала півострів.

Володарювання російських імператорів у Криму тривало до 1917 р. За цей час його татарське населення зменшилося більше як на 450 тис. осіб. На нові землі спрямовувалися потоки російських й українських переселенців (передусім — селян), а також з'явилися іноземні колоністи, для яких російський уряд створював досить сприятливі умови. На 1917 р. найбільшим у етнічній структурі населення Криму (понад 41% всього населення) стали росіяни. Однак така ситуація спостерігалася лише в містах. У степовому Кри-

му співвідношення етнічних груп мало дещо інший вигляд: тут існували майже рівноцінні громади росіян, українців, татар і німців.

До епохи революційних потрясінь народи Криму підійшли із різним політичним багажем, істотно відрізнявся рівень їхнього культурного розвитку, гострота соціальних суперечностей. Традиційно ситуацію ускладнював геополітичний фактор. Це й стало підосновою жорсткого протистояння політичних сил на півострові. Впродовж кількох років війн і революцій в Криму змінилося вісім урядів, які запроваджували діаметрально протилежні політичні та соціально-економічні моделі суспільного існування. Переможницею із запеклої політичної і воєнної боротьби вийшла радянська Росія, що включила Крим як автономну республіку до складу Російської Федерації. Але тоді вона змушена була зважати на події попередніх років, зокрема, союз, що склався між діячами українського та кримськотатарського національно-визвольних рухів щодо перетворення постімперських просторів на демократичну федерацію вільних народів. Позбавлені власної державності обидва народи переживали етап піднесення націотворчих процесів. Проти них і було спрямоване основне вістря політики більшовиків як в Україні, так і в Криму.

Декларуючи гасло рівності народів та політику коренізації, радянський уряд водночас здійснював активні колонізаційні заходи, в результаті яких планував вирішити свої внутрішні й зовнішньополітичні завдання. Низка земель Криму була визначена як колонізаційний фонд, де тогочасні кремлівські керівники планували створити єврейську республіку. Однак проект наразився на запеклий опір татарської громади, що врешті обумовило критичне загострення не лише міжнаціональних відносин, а й виникнення конфлікту між Кремлем та республіканським субцентром влади. Наслідки виявилися трагічними для кримськотатарського народу: в 1928–1931 рр. його керівництво було знищено, під гаслами боротьби з буржуазним націоналізмом зібрані і спалені рештки вцілілих старовинних рукописів та національно-демократична література; кримськотатарську мову спочатку перевели на латинську абетку, згодом замінивши її на кириличну. Історичні реалії були такими, що політика коренізації в радянському варіанті спричинила деградацію культурного життя не лише кримськотатарського народу, а й національних меншин півострова.

Часом надлюдських випробувань для народу Криму стала Друга світова війна. Нацисти практично знищили єврейську та кримчацьку громади півострова. Втрати воєнного лихоліття були підсилені діями радянського керівництва, що оголосило низку народів півострова колабораціоністами, і відразу ж після визволення провело тут масштабну етнічну зачистку. Понад 60 тис. німців та італійців депортували в перші дні війни, більш як 230 тис. татар, болгар, вірменів і греків примусово виселили у 1944 р. За роки війни населення Криму зменшилося вдвічі і на травень 1944 р. становило 780 тис., а після депортації кримських татар — близько півмільйона. Повоєнного населення півострова вистачило б лише на заселення сучасних

міст Сімферополя та Феодосії. Крим практично знелюднів і лежав у руїнах. Увесь тягар щодо його відновлення уряд СРСР поклав на простих трудівників, яких «примусово-добровільно» переселяли на півострів у помешкання депортованих. Це був драматичний період виживання на землях, де все нагадувало і про найстрашнішу війну, і про національну трагедію репресованого народу. Можна лише здогадуватися про емоції, що вирували тоді в душах підневільних радянських громадян. Натомість пропаганда штучно створювала і насаджала міф про народ-зрадник. Отруйні наслідки вживлення цього міфу в свідомість радянських громадян даються взнаки й донині.

Важкою працею й величезними жертвами переселенців Крим був відбудований і перетворений на перлину садівничої, виноробної, ефірно-олійної та курортної промисловості. Не буде перебільшенням твердження, що на зміцнення іміджу Криму як всесоюзної здравниці працювали не лише всі мешканці півострова, а й значна частина материкової України: саме через неї пролягали й нею обслуговувалися транспортні комунікації, електричні та інформаційні мережі, для безперебійного постачання Криму питною водою був втілений у життя епохальний проект спрямування дніпровської води в посушливий кримський степ. У вузах, училищах і технікумах України здобула освіту переважна більшість працівників кримських здравниць, навчальних та лікарняних закладів, наукових і науково-дослідних установ, архівів і музеїв, заповідників і Ялтинської кіностудії. Нині мало хто згадає, що наприкінці 1953 р. на весь Крим було тільки 3 хлібних, 18 — м’ясопродуктових, 8 — молочних, 28 — книжкових магазинів, 2 магазини з продажу тканин, 9 — взуття, 5 — будівельних матеріалів. Овочі та картоплю можна було купити лише на ринку. Переважна більшість так званих курортів гостро потерпала від нестачі питної води. Зруйнований на 40% під час війни житловий фонд практично не відновлювався.

Приєднання Криму до УРСР розпочало новий етап етнонаціональної історії півострова. Широкомасштабна переселенська програма, інфраструктурна розбудова, що її супроводжувала, стали підосновою його стрімкого відродження й розвитку. На 1959 р. людність півострова становила 1 201,5 тис. проти 1 126, 2 тис. у 1939 р., а в 1989 р. склала 2 430,5 тис. В етнічній структурі переважну більшість становили росіяни й українці, оскільки навіть після засудження культу особи та в часи перебудови уряд СРСР забороняв нащадкам депортованих повернутися на батьківщину.

Ситуація докорінним чином змінилася в останні роки існування СРСР. Погром у Ферганській долині влітку 1989 р. змусив десятки тисяч кримських татар явочним порядком переселятися на землі предків. За переписом 2011 р. їх було вже 243 тис. Поступово, хоча не в таких масштабах, на півострів поверталися також нащадки решти репресованих народів. Українська влада багато зробила для їхнього облаштування, забезпечення роботою, набуття громадянства та громадянських прав. Слід наголосити, що таку кількість репатріантів за роки незалежності не прийняла жодна з колишніх радянських республік. У складі України Крим здобув право суб’єкт-

ності у політичному житті та широку автономію. Так само особливий статус, згідно до Конституції, мав Севастополь. Разом з тим, докорінна зміна етнополітичної ситуації в Криму в контексті складного й болісного перехідного періоду, що супроводжував розбудову незалежної України, перетворилася на фактор перманентної політичної нестабільності. Адже низка політичних сил не лише в Україні, але й за її межами існувала за рахунок міцно вживлених у масову свідомість ідеологічних стереотипів та невирішених соціальних питань. Це не лише не сприяло гармонізації взаємин сусідніх народів, а й культивувало зерна розбрату між ними.

Події останнього часу підтверджують цю думку. Із подивом загалом толерантне суспільство побачило, як оживають і набирають вбивчої сили ідеї про зверхність одного народу над іншим, про належність території, що є невід'ємною частиною України, іншій державі. Здавалося б, за цей час мали місце безліч перемог і здобутків, які є предметом гордості та наслідком спільної долі народів, що населяють Крим. Однак невпинно розповсюджувалися конфронтаційні настрої, які вміло підживлювалися та культивувалися і, зрештою, створили сприятливі умови для відторгнення Криму від України і включення його до складу РФ. Отже, одних лише гасел про братерську єдність та інтернаціоналізм, як показав історичний досвід, виявилося замало. Так само надто мало пересічні мешканці Криму та України знають про спільні сторінки історії, культуру, побут та звичаї свої та своїх сусідів. Адже історія Криму та народів, що складають його сьогоднішнє етнічне обличчя, невичерпна. У ній багато ще недослідженого, багато й такого, що вже ніколи не буде дослідженим внаслідок відсутності або цілеспрямованого знищення джерел. Однак, і того, що достеменно відомо нині, достатньо, аби стверджувати: у причорноморському цивілізаційному просторі Крим і південно-західні руські (згодом — українські) землі перебували в одній системі координат. Це був не простий процес. Змінювалися епохи, економічна, політична та інституційна моделі їх існування, накопичувалися історичний досвід та традиції, урізноманітнювалися форми і контакти між людьми (від конфронтаційних до лояльних і дружніх). Адже сила зброї — це лише один із можливих інструментів вирішення питань, пов'язаних із територією, формуванням життєвого і навіть духовно-мовного середовища. Спектр цих факторів є незрівнянно ширшим, стійкішим та універсальнішим. Щоб зрозуміти це, достатньо уважно та неупереджено заглибитися, зокрема, в історію України, Росії, Криму, Туреччини, ряду Балканських країн. Сподіваємося, що наша книжка сприятиме усвідомленню цієї думки, спонукатиме читача до критичного ставлення до існуючих ідеологічних кліше та стереотипів, а також плекатиме толерантне ставлення до народів, що мешкають поруч.

І насамкінець. Пропонована праця належить до окремого жанру науково-популярної літератури. Вона побудована у форматі запитань і відповідей, що, на нашу думку, дає можливість більш рельєфно відтінити знакові віхи історії Криму та її взаємозв'язків з іншими частинами України в античну та

середньовічну добу, новий та новітній час. Безперечно, не на всі питання допитливий читач знайде відповідь. Адже попереду — складна та кропітка робота вчених над реконструкцією та поглибленим вивченням складних питань історії України та її невід’ємної частини — Криму.

Валерій Смолій

Загальні питання

Як особливості фізичної географії Криму впливали на його історичний розвиток?

У фізико-географічному відношенні територія Кримського півострова чітко поділяється на дві частини. Рівнинний Крим — частина Східно-Європейської рівнини — за ландшафтно-географічним районуванням складає окремий Кримський край, який належить до південностепової підзони степової зони. Клімат тут степовий, помірно посушливий, причому кількість річних опадів збільшується у напрямку від Сиваша до Кримських гір.

Кримські гори, на відміну від рівнинного Криму, становлять собою частину гірського поясу Субсередземномор'я. Клімат там, особливо на південному макросхилі, має помітні риси середземноморського, а рослинність також є середземноморською (точніше, субсередземноморською, де майже відсутні характерні для Середземномор'я вічнозелені дерева), хіба дещо збідненою.

Від материкової України півострів відділено системою мілководних, сильно засолених заток — Сивашем (Гнилим морем). Утім, ще в античну добу Сиваша у сучасному вигляді не існувало. У західній його частині знаходились прісноводні водойми (озеро Бук античних джерел), береги яких вкривав ліс. Факт існування доволі значних лісових масивів, принаймні на північ від Сиваша, підтверджується даними археології, за якими тут у добу пізньої та фінальної бронзи розташовувались поселення давніх металургів. Останні ж, як відомо, прагнули селитися поблизу лісових масивів, потребуючи великої кількості деревного вугілля. А от руду вони імпортували.

У східній частині сучасного Сиваша розташовувалась затока Азовського моря (Меотійського озера). На думку геоморфологів, Арабатської стрілки в античну добу, та й пізніше, ще не існувало, але археологи виявили рештки давніх поселень саме на стрілці, що змушує обережніше ставитись до палеогеографічних реконструкцій цієї частини Сиваша.

По мірі знищення площ лісових масивів поступово зростала відкритість півострова для проникнення з півночі, а через засолення місцевих водойм засолювались і ґрунти, наслідком чого ставала опустеленість місцевої степової та лучної рослинності. Окремі географи навіть розглядають Присивашшя як напівпустельну зону, хоча, на відміну від справжніх напівпустель, характер місцевої рослинності визначається не кліматичними, а едафічними (ґрунтовими) факторами.

Крім Присиваcько-Кримської низовинної області, у складі Кримського степового краю виокремлюють ще три області: Центральнокримську височинну, Тарханкутську височинну та Керченську горбисто-пасмову.

Степи центрального Криму за складом рослинності в цілому подібні до степів Причорноморської низовини. На півночі області поширені переважно злакові степи, на півдні, ближче до передгір'їв — багатші за складом рослинності різнотравно-злакові. Ця територія цілком сприятлива для розвитку кочового господарства. І справді, кочовики та напівкочовики проживали тут

практично від самих початків виникнення кочового суспільства і аж до його загибелі. І лише зрідка й переважно на периферії регіону оселялися землероби. Найвідомішим районом, де землероби селилися здавна, було Сакcько-Євпаторійське узбережжя. Втім, відсутність природних рубежів, які могли б захистити від вторгнення кочовиків, призводила до того, що землеробські поселення раз по раз знищувались, а традиції осілого господарства уривались.

Набагато менш сприятливими для кочовиків були області Тарханкутського та Керченського півостровів. Тарханкутський півострів, розташований на північному заході Криму, має доволі мозаїчний рельєф: рівнина тут розчленована численними балками і котловинами, з виходами вапняків. Рослинність регіону теж має свою специфіку: тут поширені петрофітні (кам'янисті) степи та рослинність карбонатних відслонень. У складі рослинності багато середземноморських рослин. Є всі підстави вважати, що у давнину в місцевих балках була поширена деревно-чагарникова рослинність, згодом майже повністю зведена людиною (залишки її ще існують у балці Великий Кастель). На відміну від Центрального Криму, де протягом тисячоліть повністю домінувало кочове скотарство, на Тарханкутському півострові ще в античні часи виникли землеробські поселення: грецькі — на узбережжі та скіфські — у глибині півострова. Однак і тут землеробська традиція під тиском кочовиків час від часу уривалися.

Найбільш відокремленою і найбільш своєрідною у ландшафтному відношенні степовою областю є Керченська горбисто-пасмова. Тут поєднуються ландшафтні комплекси, характерні для Присивашшя, Тарханкуту та передгір'їв Кримських гір, зустрічаються і грязеві сопки. Саме географічна відокремленість області сприяла тривалому утвердженню тут землеробських цивілізацій. Традиції землеробства привносились, головним чином, із Середземномор'я — від античної Греції до пізньосередньовічної Італії. Чимало осідало тут і кочовиків. Варто зауважити, що, на відміну від Західного Криму, попри численні напади кочовиків, землеробські традиції на Керченському півострові ніколи не зникали повністю. При цьому слід підкреслити, що місцеві ґрунти, серед яких великий відсоток становлять засолені, не є аж такими сприятливими для землеробства. Родючі землі розташовані переважно невеликими масивами: у північній частині узбережжя Керченської протоки, у Кримському Приазов'ї, у Багеровій долині тощо.

Якщо степовий Крим, принаймні у своїй центральній частині, відігравав роль своєрідного коридора, який з'єднував півострів з материком, і яким до Криму приходили нові й нові народи, то гірський Крим завжди відігравав роль своєрідного прихистку. Тут племена та народи могли укритися від ворогів і зберегти, бодай тимчасово, свою культуру та етнічну ідентичність. Достатньо згадати невеликий етнос кримських готів, які прийшли до гірського Криму ще під час Великого переселення народів, у середині III ст. до н.е., і змогли зберегти свою мову і культуру аж до XVI ст.

У нижній частині зверненого до Степового Криму північного макросхилу Кримських гір розташований пояс лісостепу. Тут чергуються (чи чер-

гувалися в минулому) ділянки дубових лісів (з дуба пухнастого) і справжніх (а не лучних, як у рівнинному українському лісостепу) степів. Вище, у середньому поясі, росли ліси: дубові (з дуба скельного), ясенові та грабові, у верхньому поясі до них додаються ще й кленові. На платоподібних вершинних поверхнях — яйлах — розташований пояс альпійських лук і гірських степів.

Тут, на північному макросхилі, де поєднувалися степові й лісові ділянки, регулярно відбувалися процеси осідання на землю кочовиків — від скіфів до кримських татар. Саме тут виникла перша суто місцева держава (на відміну від полісів греків-колоністів, які свою державність принесли з метрополії) — Пізньоскіфське царство. Тут був центр Кримського юрту, згодом — Кримського ханства; тут розташовувалися столиці цих держав — Неаполь Скіфський на околиці сучасного Сімферополя, Солхат (Старий Крим), Кирк-Єр (Чуфут-Кале) та Бахчисарай. Мешканці північних передгір'їв поступово просувалися на південь, асимілюючи своїх попередників. Так, пізні скіфи асимілювали таврів, а кримські татари — готів.

Південне узбережжя Кримських гір знаходиться у зоні субсередземноморського клімату, з м'якою зимою і спекотним літом. У нижньому поясі в минулому переважали типові для субсередземноморських місцевостей ліси з пухнастого дуба та фісташки, а також рідколісся ялівцю високого й сосни Станкевича. Нині ця рослинність значною мірою знищена людиною. Вище росли дубові і соснові ліси (з дуба скельного та сосни кримської), а у верхньому поясі — соснові й букові ліси.

Південні схили Кримських гір доволі стрімкі, ґрунти тут кам'янисті, прибережна смуга неширока (виняток становить хіба що Судакська долина). Всі ці фактори у минулому аж ніяк не сприяли соціально-економічному розвиткові цього регіону. Ані греки, ані візантійці чи генуезці не приділяли значної уваги освоєнню південного берега Криму, хіба що засновували укріплені пункти з корабельними стоянками для нормального проходження кораблів уздовж узбережжя від Херсонеса, Херсона чи Чембало у напрямку до Феодосійської затоки та Керченського півострова. Єдиним винятком, звичайно, була Судакська долина, яка почала освоюватись ще в античні часи і де виникло одне з найважливіших міст Криму доби середньовіччя та раннього Нового часу.

Можемо констатувати, що, попри свої не дуже великі розміри, Кримський півострів має складну та строкату ландшафтну структуру. Внаслідок цього історичний розвиток окремих його частин мав доволі суттєві відмінності, а етнічний склад завжди був достатньо строкатим.

Олександр Одрін

Чи можна стверджувати, що історія України починається з Криму?

Початком історії на певній території вважається поява писемних джерел, адже з ними стає доступною для пізнання людська свідомість, виражена мовою. Однак про деякі місцевості спочатку повідомляють сторонні, а не місцеві свідки. Такий час виокремлюється у передісторію. Історія Кримського півострова, подібно до всієї України, почалася у два таких етапи.

Першими мешканцями України, засвідченими писемними джерелами, були кочові скотарі-скіфи та кіммерійці, які мешкали на степу, що займав як материкову частину України, так і Кримський півострів. Вони стали відомими завдяки своїм війнам із царствами Урарту, Ассирії, Лідії у Закавказзі та Анатолії. Про них згадували пам'ятні написи царів Урарту та Ассирії від кінця VIII ст. до н.е. Хроніки і палацева документація ассирійських царів Асаргаддона (681–669 рр. до н.е.) та Ашшурбаніпала (668–627 рр. до н.е.) згадували про царів кіммерійців (*гамір*) і скіфів (*ішкуза*) під іменами Теушпа, Тугдаммі, Ішпакай, Бартатуа, про запозичені «кіммерійські ремінці» (очевидно, кінська збруя), «кіммерійське взуття», «кіммерійські луки», а також про рабів з «кіммерійців» та «кінних лучників» на царській службі. Сцени битв із кочовиками, вирізьблені на стінах царських палаців Ассирії, підказують, що знайомство з ними відбулося ще й раніше, у IX ст.

Кіммерійців згадував легендарний грецький поет Гомер. Унаслідок грецької колонізації у Північному Причорномор'ї від VII ст. про степовиків та підлеглі їм народи інформували також грецькі поети, історики й географи. Вони спочатку називали Північне Причорномор'я країною скіфів або як батько історії Геродот у V ст. Скіфією. Спеціально ж Кримський півострів вперше згадав грецький географ другої половини IV ст. відомий як псевдо-Скілак: він відзначив його як «мис материка» і через назву місцевого народу назвав Таврикою.

Самі степові мешканці, однак, дуже довго не мали власної писемності. Написи на скіфських монетах карбувалися грецькою. Германські племена готів, які панували у надчорноморському степу у III–IV ст., залишили писаний слід у поетичній історії «Гетика» Йордана (пом. після 551 р.), візантійського історика готського походження, але він творив латиною. Тому історичний час для українського степу настає лише у добу Хозарського каганату. Щоправда, після прийняття іудаїзму хозарська верхівка користувалася івритом — це засвідчив лист хозарського царя-бека Йосипа, в якому, між іншим, серед хозарських володінь згадувалися і Дніпро, званий по-тюркськи (Вагз, споріднене до пізнішої назви Озі), і деякі поселення на кримському південнобережжі. Проте хозари уживали й тюркську мову, і послуговувались власним письмом — так званими тюркськими рунами, як про це свідчить рунічний запис на листі з хозарського Києва бл. 930 р. Та після занепаду Хозарського каганату писемність на території українського степу при-

жилася в культурі місцевого населення лише з наверненням на іслам у помонгольську добу.

Водночас давні греки не були лише сторонніми спостерігачами у Північному Причорномор'ї. Заснування власних поселень, а далі й суверенних держав, перетворило землі, зайняті ними у степовиків, на територію грецької ойкумени, а отже включило їх до середземноморського світу. Через зацікавленість степовиків у близькому сусідстві з осілою цивілізацією, ця територія, попри політичні переміни, так і залишилась частиною середземноморського цивілізаційного ареалу до самого її завоювання Російською імперією наприкінці XVIII ст. Отже, історичний час на цій території можна виводити від перших згадок у грецьких писемних пам'ятках. А от першою писемною пам'яткою, знайденою на території України, може вважатися приватний лист, написаний на свинцевому згортку, що його було знайдено на о. Березань. Ця пам'ятка датується приблизно 500 р. до н.е. На території Кримського півострова найраніші з відкритих там писемних пам'яток представлені написами з Пантикапея — столиці Боспорського царства, найраніші з яких датуються кінцем V — початком IV ст. до н.е.

Олександр Галенко

Яке місце посів Крим в історії людства?

Упродовж більшої частини своєї історії, точніше, до російської анексії кінця XVIII ст., знаходився на перехресті цивілізацій. Однією з них виступала цивілізація кочових скотарів Євразійського степу, яка займала на півострові степи, але, по суті, політично домінувала на всій його території. Інші цивілізації походили із Середземномор'я, як-от греко-римська, візантійська, ісламська в її османському різновиді. Представники Середземноморського світу займали на півострові лише порти, а часами також південне узбережжя та гірський масив. Утім, функція цивілізаційного перехрестя була притаманна цілому Північному Причорномор'ю, та й проявилася спершу у заснуванні грецьких колоній у гирлі Дніпра, а не у Криму.

Тривалість функціонування цього перехрестя зумовила географічна унікальність Північного Причорномор'я як місця, де Євразійський Степ з'єднувався з морем, що створювало вигідні умови для торгівлі. Передусім ідеться про торгівлю кочових скотарів Надчорномор'я з середземноморськими державами, яка, власне, й стимулювала грецьку колонізацію у Надчорномор'ї. Римське панування втягнуло до цієї торгівлі ціле Середземномор'я. З іншого боку, завдяки транспортному сполученню на степу, перспективи торгівлі із Середземномор'ям привабили у Крим купців із Центральної Азії, зокрема согдійців, які у VII ст. заснували порт Судак (Согдак), назва якого зберегла пам'ять про засновників. Судноплавні річки Чорноморського басейну привабили сюди у IX ст. купців-воїнів варягів, а надалі русів. Апогеєм в історії цього перехрестя стала монгольська доба, коли торгівля через генуезькі колонії зв'язала середземноморські країни з Центральною Азією та Китаєм.

Цей зв'язок через торгівлю виявився настільки привабливим для причетних країн, що його розрив унаслідок занепаду Монгольської імперії, зумовив спроби відновлення його іншими, морськими шляхами як з боку Європи, так і з боку Китаю. Саме пошук шляху у Китай дав поштовх великим географічним відкриттям. До всього, османці завоювали генуезькі колонії на Чорному морі 1475 р., змусивши генуезців переорієнтуватися на Атлантику, одним з епізодів чого й стало відкриття Нового Світу.

Олександр Галенко

Що мають на увазі, коли говорять про культурно-цивілізаційну своєрідність Криму?

Практично вся історія Криму до 1783 р. була історією співіснування та змагання середземноморської і кочової культур, і саме відмінність у способах життєдіяльності забезпечувала їхнє тривале співіснування. Кочівники не знали мореплавства і протягом століть були змушені вдаватися до посередництва мешканців прибережної смуги. А після 1783 р. порубіжність Криму визначалася складною взаємодією Росії і Туреччини, у виграші від якої в середині XX ст. виявилася Україна.

Географічне розташування Півдня України на порубіжжі християнської й мусульманської цивілізацій зумовило кілька принципових особливостей у його розвитку. Як на першу, фахівці вказують на такий тип соціокультурного освоєння території, який у демографії іменують відкритим, з високою питомою вагою міграційних процесів. Велика міграційна рухливість населення спостерігалася упродовж усього часу формування поселень. Важливо підкреслити, що міграційна рухливість мала яскраве етнічне забарвлення.

Якщо ж окремо говорити про Крим, то найбільш характерна його особливість як ареалу розселення і господарського регіону сформувалася уже в наш час на базі його автономного статусу. У 1991 р. автономія в унітарній державі утворювалася як прийнятний для різних політичних сил компроміс, здатний мінімізувати ризики конфліктогенності. Частково він своєї мети досяг, хоч кримськотатарська спільнота цей компроміс не сприйняла і добивається зміни або принаймні коригування політико-правового статусу автономії. Головна вісь конфліктності на півострові розвивалася, однак, по лінії «Сімферополь — Київ» і досягла апогею у 1992 р., з проголошенням Верховною Радою Криму його державної самостійності. Тоді напругу пристрастей вдалося пом’якшити. Утім, політичний простір Криму залишався переобтяженим безліччю проблем — економічних і земельних, мовно-освітніх та релігійних. Значна частина цих проблем успадкована від минулих політичних режимів, чимало є таких, які породжені упродовж останнього двадцятиріччя — недосконалістю регіональної політики центру, непрофесіоналізмом місцевої влади, нерозвинутістю структур громадянського суспільства.

Нині ситуація значно ускладнилася внаслідок поширення на Крим і Севастополь юрисдикції Російської Федерації, що означає фактичну анексію півострова. Формально Республіка Крим і місто Севастополь є суб’єктами РФ, але світова спільнота такий їхній статус не визнає. Своєю чергою, владні структури РФ не визнають легітимною українську владу і не бажають вступати у будь-які контакти на президентському чи урядовому рівнях. Це робить ситуацію невизначеною, але загалом передбачуваною. Отже, важливо налагоджувати контакти і дипломатичним шляхом розв’язувати питання власності, культурної спадщини, комунікацій і т.п.

Коли Україна підпише й економічну частину угоди про асоціацію з ЄС, її материкова частина і Крим будуть приречені на більш чи менш тривалий розвиток на різних цивілізаційних орбітах, у полі впливу Європейського Союзу та Митного Союзу. Це створить неабиякі складності для громадян України, які мають нерухомість у Криму і власні бізнесові та інші інтереси. Багато залежатиме від зваженості дій обох держав, які мають спільно сприяти збереженню ділової атмосфери і взаємовигідної співпраці на півострові.

Ярослава Верменич

Київ і Крим за доби Відродження: чужі світи, антагоністи чи партнери?

Для пересічної людини при згадці про відносини українців і кримців Кримський ханат є уособленням ворожості. На питання, що ви знаєте про татар, напевне буде відповідь: «татарські напади», «ясир». Проте слід відмітити, що конфлікт є лише частиною нашої історії. Адже, в решті-решт українці також воювали з поляками та росіянами і їхні війська так само палили і грабували. Вся правда в тому, що для українця Крим був далеким лише крізь призму війни — звідти прийшов ворог і туди можуть увести в полон. В той же час в економічному плані Крим залишався частиною спільної економічної ойкумени. Теж стосується й випадків, доволі нерідких для XIV–XVI ст. союзницької співпраці українців і татар із Криму. За доби Відродження Європа зазнала колосальних змін у різних сферах свого життя. Не стали винятком також українські землі. Тут поширювалася влада Монгольської імперії, Золотої Орди, відбувалося утворення і перші десятиліття становлення Кримського ханату, прихід литовської влади і поява українського козацтва. При цьому відносини між Києвом і Кримом, незважаючи на суперечності, залишалися сталими.

Яскравим прикладом контактів Києва і Криму ще в XIII ст. можуть слугувати події напередодні і початку монгольського вторгнення. Так, у 1220 р. (інша дата 1221 р.) руські дружини допомагали мешканцям Судака і місцевим половцям у боротьбі проти турків-сельджуків. У 1222–1223 рр. Половці знову отримали допомогу цього разу вже проти монгольського війська. Така увага до ніби далекого півдня з боку Києва базувалася передусім на тому, що Крим і Київ були воротами одного торгового маршруту, який проходив через Центрально-Східну Європу з півночі на південь.

Слід відмітити, що із завоюванням України (без Галичини і Волині) Монгольською імперією цей зв'язок не порушився. Обидва регіони ввійшли до однієї області — Крила Мувала, а Крим і передусім Кафа остаточно перейняли на себе південну частину торгового маршруту. Найкраще цей зв'язок простежується на приватному рівні. Адже, саме тут діє принцип раціональності, що не завжди є домінуючим у державній сфері. Так, після виходу (дефакто) Улусу Джучи зі складу Монгольської імперії, в ньому відбувся черговий перерозподіл земель між правлячою родиною — Чингізідами. І в цьому перерозподілі Київ і Крим були віддані у власність молодшого сина Джучи — Тука-Тимуру та його нащадкам. Отже, бачимо як два віддалених географічно регіони об'єднуються в одній власності. По мірі втрати Чингізідами своєї влади в Золотій Орді і заміщення їх князівськими родинами, весь регіон від Київщини до Криму підпадає під вплив князівської родини Кият, найвідомішим представником якої був Мамай. На сьогодні серед істориків домінує думка, що просування Ольгерда у 1362 р. на Київщину відбулося з дозволу (нехай і вимушеному) Мамая. Коли ж Мамай програв, то його

старший син Мансур утік саме під Київ, де став родоначальником князівської династії Глинських. І не випадково Токтамиш, розбивши свого ворога, одразу здійснив наприкінці 1380 р. вторгнення на Київщину. Вже наприкінці 1390-х рр. Вітовт, оволодівши Києвом після смерті Скиргайла, починає просуватися на південь і в 1397–1398 рр. пробує разом уже із союзником Токтамишем опанувати Крим.

Взагалі саме за Вітовта, чітко прослідковується той факт, що хто володіє Києвом намагається підпорядкувати кримські порти і навпаки. Так, Вітовт у своїй ординській політиці саме Крим розглядав як плацдарм для захоплення центру Золотої Орди. Саме на півострів литовський князь відправляв своїх ханів-клієнтів, а вже звідти вони вирушали на схід. Водночас час головний ворог ВКЛ Едигей, займаючи періодично Крим, одразу організовував похід на Київ (найпотужніший з яких був у 1416 р.). Проте в цій боротьбі перемога врешті решт залишилася за ВКЛ і 1428 р. Вітовт змусив Кафу визнати його сюзереном.

Саме ця боротьба між ВКЛ і Золотою Ордою зі специфічним місцем Криму і породила остаточно нову державу — Кримський ханат. На кінець життя Вітовту вдається посадити двох ханів на престол, одного в Сараї, як правителя Золотої Орди (Улуг Мухаммеда), а другого на створений престол у Криму (можливо, це був Хаджи Ґерей). Київ же став як військово-політичною, так і економічною базою утримання такого порядку. Відповідно, як тільки ВКЛ втягнулося у міжусобну війну 1431–1437 рр. і не могла ефективно впливати на степові справи, новий хан Саїд-Ахмед не лише прогнав свого головного конкурента Улуг Мухаммеда, але й «проковтнув» Крим. Економічні важелі Києва щодо степу він перевів на себе. Більше того, десь наприкінці 30-х — на початку 40-х рр. XV ст. Саїд-Ахмед навіть спробував посадити у Києві свого ставленика князя Михайла Сигізмундовича. Проте як тільки ВКЛ відновило свою єдність, то почався процес відновлення й усталеного ще за Вітовта порядку речей на півдні. Причому в цьому відновленні чітко простежується зв'язок Києва з Кримом. Так, у Київське князівство повертається династія Володимировичів, а саме, син першого київського князя Володимира Ольгердовича (мається на увазі першого з литовської династії Гедиміновичів) Олелька. Причому йому повертаються всі повноваження батька, а за князівством закріплюється назва «Велике», на рівні з Великим князівством Литовським. Цей князь за десять років стабілізує ситуацію на київському півдні, відсунувши володіння Саїд-Ахмеда за Ворсклу. А вже його син Семен 1455 р. переходить у наступ і, згідно татарських джерел, розбиває Саїд-Ахмеда і садить у Криму Хаджи Герея, чим відновлює Кримський ханат. І поки існувало Велике князівство Київське, ханат залишався в орбіті литовських інтересів. У той же час, коли Київ з князівської столиці був перетворений на обласний центр у 1471 р., і у нього забрані зовнішньополітичні інструменти впливу на південь, доволі швидко і Кримський ханат підпав під владу нового сюзерена Османської імперії 1475 р.

Незважаючи на відчутні політичні зміни, традиційна тяга двох центрів не могла бути зруйнована також швидко. Інша справа, що появлялася вона у двох процесах.

Так, правителі Кримського ханату, відірвавшись від ВКЛ і Києва зокрема, почали докладати всіх зусиль аби компенсувати це захопленням стольного міста. Вже 1482 р. Менглі Ґерей I захоплює і спалює Київ, тоді ж він намагається закріпитися на порубіжних землях, та накладає на місцеве населення податок зерном тощо. Проте сил у ВКЛ виявилось достатньо, щоби відбити цей натиск. У подальшому діти цього хана Ахмат Ґерей і Саадет Ґерей виношували плани на захоплення Києва. Останній навіть вдався до військової операції, проте українські полки під Черкасами відбили вторгнення. І вже в подальшому плани на Київ почали доволі швидко відступати в минуле. Однією з причин цього, до речі, стала поява буферного проміжного військового центру — українського козацтва. Саме воно закрило надійно центральноукраїнські землі з півдня.

Цікаво, що в 1500 р. останній хан Золотої Орди, намагаючись вдертися до Криму, просив ВКЛ віддати йому Київ, як базу для війська.

Інший процес являв собою уособлення кримськими елітами Києва як місця, де можна знайти надійний притулок у випадку гонінь і репресій у Криму (під час місцевих усобиць чи політики османів). Відповідно за прикладом батька Хаджи Ґерея, його діти Нур-Давлет, Хайдар і Ізтемир програвши Менглі Ґерею, втікали саме до Києва. Сам Менглі Ґерей на початку 1470-х років теж розглядав Київ як місце порятунку у випадку програшу конкурентам. Протягом кінця XV — початку XVI ст. ціла низка представників кримського нобілітету втікали з Криму через Київ. Апогеєм цього процесу стала боротьба Іслам Ґерея I (син хана Мухаммед Ґерея I) за батьківський престол. Іслам Ґерей кілька разів піднімав повстання проти ставлеників османів Саадет і Сахіб Ґереїв. Причому, тоді, коли він зазнавав поразки, то одразу відступав під Київ. А вже отримавши там військову і матеріальну підтримку, повертався до Криму. Завдяки цьому Іслам Ґерей став у 1533 р. ханом. І лише війна ВКЛ з Москвою, відома як Стародубська (1534–1537) завадила йому закріпитися надовго.

Як бачимо, політичний зв'язок між Києвом і Кримом за доби Відродження ніколи не переривався, мав різні форми, був наповнений драматичними ситуаціями, проте залишався сталим.

Борис Черкас

Як Великі географічні відкриття стали економічно-цивілізаційним рубіконом Криму й України?

В історичному процесі не завжди політичні зміни збігаються з відповідними економічними та іншими трансформаціями. Вже зазначалося, що саме у 40-х рр. XVI ст. кримська еліта поступово відмовляється від планів щодо захоплення Києва. Цікаво, що і в урядових колах ВКЛ питання захоплення Криму стає дедалі примарнівішим. Причини цього знаходилися в економічній площині. Які ж процеси вплинули на плани сторін?

Добре відомо про існування Великого Шовкового шляху — величезної торгової артерії, що з'єднувала Азію та Європу. Народи і країни, через які проходив цей шлях, знаходилися фактично у привілейованому економічному стані. В той же час зміна торгового маршруту одразу позначалася негативно на економічному розвитку тих, хто не був втягнутий у ці процеси. Слід відмітити, що саме поняття «шлях» є умовним. Швидше за все мова йшла про напрями і конкретні міста, як правило, портові (причому як на березі морів-океанів, так і пустель чи гірських проходів), через які йшов основний товаропотік. Крім того, не слід сприймати цей передусім караванний шлях як цілісне пересування однієї торгової валки, наприклад, з Китаю до Європи. Фактично мова йшла про таку собі товарову естафету, причому маршрути, як правило, тягнулися до областей зі своїм внутрішнім ринком. Отже, бачимо, що Великий Шовковий шлях це доволі складний і багатогранний торговий світ.

Частина Шовкового шляху пролягала саме через Україну. Тут головні маршрути йшли таким чином: морем з Трапезунда чи сушею через Кавказ товар потрапляв до Кримських портів. Звідси знову ж таки морем і сушею товар ішов на захід. По морю, так як функціонувало каботажне плавання, кораблі йшли вздовж берегів Північного Причорномор'я, заходячи в порти Дашева, Білгород-Дністровського, Кілії та інших місць. По суші каравани рушили степом через Перекоп до Дніпра, як правило, в напрямі Тавані — саме тут була головна Дніпровська переправа. Після неї маршрут розділявся на три головних напрями: перший, сушею вздовж чи човнами по Дніпру на північ до Києва, через південний Буг на Волинь та Галичину, і до Дністра й далі вже в різні частини Європи. Відповідно за тією ж схемою шлях працював і в зворотному напрямку. Із середини XIII ст. український відрізок шляху істотно пожвавився. Це було пов'язано із занепадом його головного конкурента у Сирії і Палестині. Як наслідок, швидко росте Кафа, яка фактично перетворюється на торгові ворота Європи. Ця ситуація стабільно протрималася до кінця XV ст. Торгові міста і маршрути пережили лихоліття усобиць у середині Золотої Орди, вторгнення Тамерлана, наступу з півночі ВКЛ тощо. Сучасник ще в 30-х рр. XVI ст. (коли вже відбувся торговий спад унаслідок зміни торгових шляхів на півдні) так описував рівень сухопутної

торгівлі через українські землі: купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. При проходженні через українські землі цих караванів з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнярі, візники, корчмарі та ін. При цьому, за словами автора джерела, на це не скаржилися ні московські, ні татарські, ні турецькі піддані. Тому нерідко у київських хатах, крім різних плодів і фруктів, меду, м'яса, риби, можна знайти шовк, дорогоцінні каміння, соболине та інші хутра, пряності.

Проте вже наприкінці XV ст. ситуація починає кардинально змінюватися. На це вплинуло два фактори.

Фактор перший. Завдяки розвитку продуктивних сил, кризи цехового виробництва і появи мануфактур в Європі починається виробництво тих товарів, що раніше завозилися зі сходу, передусім шовку. Крім того, взагалі така продукція як тканини, яка раніше йшла з Азії, тепер, навпаки, має місцеве походження — найбільш цінні вироби з Ліона і Лондона. Розвиток продуктивних сил ринку і демографічний ріст у Західній Європі призводять до того, що саме на Балтійське й Атлантичне узбережжя поступово переміщується торгівельний оборот. У той же час на Чорному морі османи знищують основного торгового агента європейців — генуезців. Саму ж торгівлю в Чорноморському басейні османи замикають на Стамбулі.

Фактор другий. Починається доба великих географічних відкриттів. Португальці 1502 р. відкривають морський шлях до Індії навколо Африки. Іспанці 1498 р. відкривають Америку. Таким чином відбулися революційні зміни торгівельних маршрутів. Все це призводить до зміни ринків і їх характеру. Українські землі стають східним кордоном європейського ринку та його сировинним поставником, а Крим, навпаки, орієнтується на османський ринок. Відтак, якщо ще на початку XV ст. українських можновладців з українських теренів приваблював Крим із його портами і генуезькою торгівлею, то вже на середину XVI ст. їх увага була прикута виключно на захід.

Борис Черкас

Які історичні назви мав Кримський півострів?

Назви, дані півострову греками, назавжди збереглися в європейській географічній традиції. Назви Таврія або Тавріка походила від назви народу таврів. Уперше вона засвідчена у творі «Перипл (лоція) залюдненого моря» псевдо-Скілака, анонімного автора IV ст. до н. е., який видав себе за Скілака Каріандського, грецького капітана на службі персів VI ст. Також півострів називався по-грецьки Тавріка Херсонесос, себто Таврійський півострів. Ці назви лишалися основними назвами півострова для європейців приблизно до кінця XVII ст.

Назва Крим тюркського походження. Початково вона служила назвою міста (сучасне м. Старий Крим), що було адміністративним центром монгольського тумену, себто провінції, здатної виставляти десятитисячне військо. Нова назва засвідчила переміни, принесені монгольським завоюванням. Відповідний тумен займав територію між річками Дніпро та Дон, а отже включав не лише півострів, а й значно більші за площею материкові землі. Він існував уже на час посольства римського папи до монголів під керівництвом Плано Карпіні 1245–1247 рр. Саме ж місто Крим вперше згадується під 1262–1263 рр. у зв'язку з проїздом через нього послів мамлюцького султана Бейбарса до золотоординського хана Берке. Сама назва «Крим», як припускається, означала рівчак. Водночас ставка мала ще й другу назву Солхат, яка означала «ліве крило». Зазначення «ліве» видавало її другорядність відносно ставки правого крила. Схоже, остання розташовувалася у селищі Ескі-Юрт (себто, метафорично «стара столиця») на території сучасного м. Бахчисарая. Але Крим/Солхат набув більшої ваги, напевно, завдяки близькості головних центрів міжнародної торгівлі, таких як Судак та Кафа. Тому зрештою територія улусу стала ідентифікуватися саме за цим містом.

Значна торгівля також проходила суходолом по материковій частині Кримського улусу у східному та західному напрямах, завдяки чому там теж виникли важливі міста і певний час знаходилася ставка Мамая («Мамаев городок»), відомого політика часів анархії у Золотій Орді 1359–1380 рр. Проте ця торгівля занепала під кінець XIV ст. і за Кримом/Солхатом збереглася чільна економічна і політична роль. Ще 1438 р. це місто називалося степовиками орду-базаром («ставка-базар»), як звичайно називалася улусна столиця. Генуезькі ж володіння, хоча й відзначалися наявністю значно більшого міста Кафа, вважалися підвладними Золотій Орді, на знак чого генуезька монета карбувалася із золотоординською/джучидською тамгою. Тому в очах татар Кафа не могла заступити важливість Криму/Солхату.

Таким чином, політичний та економічний центр золотоординського улусу зосередився саме на півострівній частині. Через знелюднення материкових територій, а також втрату їх північної частини внаслідок експансії Великого князівства Литовського та Московського князівства з кінця XIV ст.,

на півострові зосередилися основні людські ресурси улусу. Півострів перетворився на центральне володіння улусу, а рів на перешийку з фортецею Ор («Перекоп») або Ор-Капи («Ворота у перекопі») набув значення його кордону. Відповідно тюркомовне населення називало півострів за містом, яке для них було головним — Кирим-адаси («острів» Крим). Територія за межами півострова дістала назву Ор-Ташраси, себто «Заор'я, території за Ором/Перекопом». Навпаки, для сусідніх держав фортеця Ор перетворилася на головну прикмету цього улусу, а потім і держави, і саме її ім'ям Кримський ханат і називався — Перекопська Тартарія (*Tartaria Precopensis*).

Та європейці все-таки визнали за півостровом і тюркську назву Крим. Принаймні з середини XVI ст. на європейських картах зустрічається її латинізована форма Crimea, але початково вона, як і назви Мала Тартарія чи Перекопська Тартарія, стосувалася усієї території Кримського ханату, себто півострова разом з материковою частиною. Іноді, внаслідок нерозуміння тюркської говірки, європейці вживали форму Кріменда, що копіювало тюркську назву у місцевому відмінку, себто «у Криму».

На європейських картах Кримський півострів до кінця XVII ст. також часто позначався як Газарія (*Gazaria*). Ця назва завдячує тому, що саме так у популярному та офіційному вжитку Генуезької республіки називалися колонії останньої на берегах Чорного моря, а їхнім адміністративним центром було місто Кафа (суч. Феодосія) у Криму. Сама ж назва Газарія, без сумніву, вказує на хозар.

Після анексії Кримського ханату 1783 р. Російською імперією російські можновладці під впливом власного філеллінізму чи татарофобії відновили в офіційному вжитку грецьку назву Тавріка (звідси — Таврический полуостров), але назва Крим зберегла популярність.

Згідно указів російської імператриці Катерини ІІ від 13 (2) і 19 (8) лютого 1784 р., на території анексованого Кримського ханату була утворена Таврійська область, а 20 жовтня 1802 р., згідно указу російського імператора Олександра І, заснована на тих же землях Таврійська губернія, яка проіснувала до 1921 р.

Олександр Галенко

Як відображали Крим на стародавніх картах?

Карта як образно-знакова модель місцевості наочно передає великий обсяг інформації, включно з політичним і політико-адміністративним устроєм території. Важливою властивістю карти є її достовірність, тобто географічна відповідність картографічного зображення об'єктам реального світу. Тому при послідовному розгляді картографічних джерел минулого можна відтворити політичну історію певної території. Звичайно, при цьому слід враховувати тогочасні методи та способи створення карт, які тією чи іншою мірою впливали на точність й актуальність картографічного зображення, а також проаналізувати можливу тенденційність подачі інформації на карті.

Територія Криму досить схематично була відображена на рукописних дрібномасштабних картах світу раннього середньовіччя — християнська й ісламська картографія. Берегова лінія Криму з прибережними поселеннями докладно показана на морських навігаційних картах XIII–XVII ст. — картах-портоланах Середземного моря, що здебільшого відображали також Чорне й Азовське моря. Проте перші відомі стародавні карти не показували кордонів держав, яких власне й не існувало, а лише іноді містили підписи назв країн.

Визначною пам'яткою культури періоду Київської Русі, найдавнішою пам'яткою руських геодезичних робіт є так званий Тмутороканський камінь, знайдений на Таманському півострові у 1792 р. переселеними на Кубань запорізькими козаками. Напис староруською мовою на камені сповіщає про проведене за князя Гліба Святославича у 1068 р. геодезичне вимірювання віддалі від Тмуторокані (Тамань) до Корчева (Керч).

Крим зображений на перших друкованих, так званих античних, птолемеївських картах — на Десятій карті Європейської Сарматії (1477), на Восьмій карті Європи (Європейської Сарматії) (1482), де він підписаний як «Таврика Херсонеська». Починаючи з 1482 р., у виданнях «Географії», поряд із птолемеївськими картами, почали друкувати тогочасні, так звані сучасні карти. На сучасній карті Сарматії М. Вальдзеемюллера (1513) на території Криму розміщено підпис «Таврика Херсонеська, нині Мала Тартарія (Татарія)». Карта Польщі та Угорщини С. Мюнстера 1540 р., що була включена до його 39-ти видань «Географії» та «Космографії», містить напис на території Криму «Татарія Перекопська», а північніше Криму у гербовому щиті-картуші розміщено тамгу — девіз Кримського ханату та роду Гіреїв і напис «Мала Татарія». Слід зазначити, що європейці Кримський ханат часто іменували «Мала Татарія».

Крим на карті Східної Європи венеціанського картографа і космографа Д. Ґастальді (1562) названий «Ґазарією (Gazaria)». Так у Західній Європі називали ґенуезькі колонії та факторії на Кримському півострові, які існували у XII–XV ст. Назва «Ґазарія» походить від хазар, які на той час уже втратили контроль над Кримом. Ця давня назва зустрічається і на окремих пізніших

виданнях західноєвропейських картографів. Наприклад, на карті польських коронних земель лондонського видавця Р. Блома (1669) в англійській версії атласу Сансона.

Приналежність Криму до Кримського ханату чітко відображена на післябопланівських картах України другої половини XVII–XVIII ст. Ґ. Валька і П. Шенка, Й.Б. Гоманна, Й.Х. Вайґеля, М. Зойтера, Т.К. Лоттера та інших західноєвропейських картографів і видавців. Крим як татарські землі показаний на першій друкованій карті російською мовою «… частини більшої і меншої Росії, Польщі, Татарії, Понту Евксинського і Анатолії …» Я. Брюсса (1699), створення якої пов'язують з азовським походом Петра І проти Османської імперії (1695–1696).

Докладніше Крим у складі Кримського ханату відображений на численних картах Тавріки Херсонеської кінця XVI — початку XVIII ст. Ґ. Меркатора, Й. Гондія, Й. Клоппенбурґа, В.Я. Блау, Я. Янсона, Ґ. Валька і П. Шенка, Ґ. Сансона, спадкоємців Сансона. Окремешність Криму від Росії унаочнюють численні карти Росії західноєвропейських картографів і видавців XVI–XVII ст. (С. фон Герберштайн, Ґ. Меркатор, І. Масса, Г. Ґерітц, В.Я. Блау, М. Меріан, Ю. Данкертс І, Н. Вісшер II).

Таким чином, з початку XVI ст. на картах західноєвропейських картографів Крим послідовно показувався як частина Татарії.

За картами XVIII ст. наочно можна прослідкувати російську експансію на Північне Причорномор'я та Крим. Російські і західноєвропейські картографи й видавці приділили багато уваги картографічному відображенню подій російсько-турецьких війн 1735–1739 і 1768–1774 рр. На всіх картах до 1783 р. Крим показано у складі Кримського ханства.

У зв'язку з початком російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Російська Академія наук у Санкт-Петербурзі видала у 1736 р. три карти цього регіону Ж.Н. Деліля, на яких, крім іншого, відображено й російсько-турецький кордон. За матеріалами російського картографа, капітана Карла фон Фрауендорфа створена карта воєнних дій «Theatrum Belli», що видана 1737 р. Академією наук у Санкт-Петербурзі. Зазначені карти, особливо остання, широко використовувались в Європі для створення численних карт Європейської або Малої Татарії (Північного Причорномор'я та Криму) включно з відображенням театру воєнних дій між Росією і Туреччиною (карти П. Шенка і Г. де Лета, Р. і Ж. Оттенсів, Й. Ковенса і К. Мортьє, Д. Сенекси, Д. Тінні, А. дю Шафата, М. Зойттера, Ґ.Я. Гаупта).

Приналежність Криму до Туреччини (Кримське ханство як васал Османської імперії) відображають перші атласи Росії «Atlas Imperii Russici» І.К. Кирилова (1734) та «Атлас Российский, состоящей из девятнадцати специальных карт, …» Російської Академії наук (1745). Після першої російсько-турецької війни топографічні знімання території російсько-турецького пограниччя у зв'язку з військовими інтересами інтенсивно проводять Квартирмейстерська частина та Інженерний корпус російської армії, на основі яких були створені численні карти, серед яких і карти Д. де Боскета. У 1769 р.

Я.Ф. Шмідт видав «Пограничную карту Российской и Турецкой империй и Польщи». Створені російські карти об'єктивно передають тогочасний стан російсько-турецького розмежування.

Новий інтерес в Європі до картографування Північного Причорномор'я та Криму появився з початком другої російсько-турецької війни, а також з подіями, пов'язаними з Барською конфедерацією 1768–1772 рр. Проте і на цих картах приналежність території Криму не викликала сумніву.

Крим як складова частина Російської імперії почав відображатись на картах лише після приєднання його до складу останньої у 1783 р. Крим як Таврійська область у складі Росії показаний на «Новой карте Российской губернии, разделенной на наместничества» Я.Ф. Шмідта і Ф.І. Шуберта (1786), в «Российском атласе из 44 карт состоящем и на сорок два наместничества Империю разделяющем ...» О.М. Вільбрехта (1792) тощо. В європейській картографії одними з перших карт, що відображали Крим у складі Російської імперії, були карти італійського видавця А. Дзатти «Територіальний поділ Малої Татарії у новій проекції» (1783) та німецького видавця і гравера Й.М. Пробста II «Нова географічна карта Європейської або Малої Татарії в Криму» (1784).

Ростислав Сосса

Які сучасні етноси утворилися на Кримському півострові?

З низки народів, які мешкали на теренах Криму з давніх давен, власна історія яких нерозривно пов'язана з півостровом, лише чотири етнічні спільноти існують і нині. Це кримські татари, караїми, кримчаки та маріупольські греки. Їхній етногенез розпочався на теренах півострова в часи раннього середньовіччя.

Караїмські громади існують у всьому світі: найдавніші — в Литві та Польщі. Зважаючи на цю обставину, певна частка дослідників називає їх етноконфесійною групою, втім, позиція власне караїмів із цього приводу доволі принципова — вони відчувають себе окремим народом. Вважається, що караїми є нащадками старожитного населення півострова, що свого часу пристало до караїмізму. Євреї-вигнанці з Персії масово з'явилися у Криму наприкінці VIII ст. н. е. Рятуючись від мусульманської навали, вони оселилися в Хозарському каганаті. Певний час кагани намагалися зробити юдейство державною релігією, отож послідовників у неї було чимало. До цього ж часу відноситься й зародження караїмізму, що виник у Багдаді як секта, яка визнавала єдиним джерелом віри Біблію і відкидала низку талмудистських догматів. Релігійні переслідування змушували їх мігрувати світом. Наприкінці XIII ст. з терен Візантійської імперії вони дійшли Криму. Згодом на основі місцевого старожитного населення та послідовників караїмського віровчення відбувся етногенез сучасних кримських караїмів.

Мова караїмів (самоназва — карай, від арамейського — чтець) належить до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Процеси етнічної мобілізації етносу активізувало входження Криму до складу Російської імперії (1783 р.). Зарахування караїмів до євреїв автоматично поставило громаду в становище найбільш незахищеної соціальної верстви. Громада об'єдналася і донесла до самодержців принципові відмінності караїмів від євреїв, а їхньої віри — від юдейської. Свого роду національним маніфестом стала супліка про звільнення від подвійного оподаткування (1794 р.). В ній сформульована думка про те, що караїми є старожитнім осілим населенням Криму. В 1795 р. громада, офіційно визначена як «таврійські євреї, іменовані караїмами», була звільнена від подвійного оподаткування. В 1830-і рр. 6-тисячна громада набула нового визначення — «російські караїми старозаповітного віросповідання». В 1857 р. караїми набули право вступати на державну службу, отримувати вчені ступені та військову освіту. В 1914 р. в імперії мешкало близько 14 тис. караїмів, з них 8 тис. — у Криму. Це була одна з найбільш освічених та заможних етнічних груп імператорської Росії: на початку XX ст. на громаду припадало 12 мільйонерів, півтисячі кадрових офіцерів.

Не в останню чергу через це період червоного терору в Криму став відправною точкою відчутних демографічних і культурних втрат караїмської громади: вцілілі рештки заможних верств та офіцерства емігрували з

країни. Припинили своє існування релігійні громади та навчальні заклади. Непоправних втрат громада зазнала в роки Другої світової війни, оскільки вони знищувалися нацистами як євреї. Частина караїмів була депортована разом із татарами в 1944 р.

В 1958 р. чисельність етносу в Україні скоротилася до 2,6 тис., з них лише 19% вважали караїмську мову рідною. Чисельність кримських караїмів у 1979 р. становила 1047 осіб, в 1989 р. — 823, в 2001 р. — 671.

На початку 1990-х рр. відновилася діяльність релігійних караїмських громад. Тоді ж почала свою діяльність Асоціація караїмів Криму («Кримкарайлар»), яка опікується відродженням культурних традицій народу, організацією національних свят, відродженням періодики, поверненням культових споруд та національних святинь, зокрема, давнього печерного міста Чуфут-Кале із цвинтарем-святилищем Балта-Тиймез. Внаслідок високого рівня мовної асиміляції етнос перебуває на межі етнічного розчинення.

Кримчаки як етнос консолідувалися в XIV–XV ст. навколо однієї з течій юдаїзму (рабанітизм), яка сповідує настанови Старого Заповіту і Талмуду. Кримчацький молитовний ритуал усталився в XVI–XVII ст. під впливом євреїв-талмудистів Константинополя і Палестини. Кримчацька мова сформувалася на основі кількох мов і діалектів: мови євреїв-тюркофонів домонгольського періоду; середньокримського і південнобережного діалектів кримськотатарської мови; мов, що вживалися в єврейських громадах регіону; давньоєврейської мови іврит як мови культу і ділового листування.

Назва «кримчаки» є скороченим варіантом повної назви «кримчаки-євреї», що, у свою чергу, є калькою з кримськотатарської назви «яхуділер киримча» (тобто — «євреї кримського зразка»). У 2-й половині XIX ст. термін «кримчаки» став основним для означення даної етнічної групи в офіційних документах (спочатку він використовувався для розрізнення місцевих тюркомовних євреїв-талмудистів і тих євреїв, які почали оселятися в Криму після 1783 р.) і лише наприкінці XIX — на поч. XX ст. він став етнонімом. Саме на цей час припало й завершення процесу етнічного самоусвідомлення громади. Традиційними центрами розселення кримчаків були Феодосія (Кафа) і Білогірськ (Карасубазар). В XVI ст. їхня чисельність становила 500–700 осіб, на початку XIX ст. — близько 600, у 1897 р. — 3345, 1912 р. — 7500, 1926 р. — 6338, 1940 р. — 9,5—10 тис.

Процес етнічного піднесення, який тільки-но розпочався на початку XX ст. (в 1901–1902 рр. кримчацькі активісти започаткували видання в Карасубазарі г. »Газетхаберлері» кримчацькою мовою з використанням єврейської графіки; розпочав свою роботу перший кримчацький просвітитель І. Кая (1887–1956)), доволі виразно деградував у радянські часи. Під тиском атеїстичної пропаганди зачинилися майже всі синагоги кримчаків, релігійні школи (мідраші та карасубазарська «Талмуд-Тора»). Натомість створювали світські кримчацькі клуби й культосвітні товариства, почалася освітня реформа і створення літературної мови на основі латинського алфавіту. Наприкінці 1920-х рр. був випущений кримчацький буквар і підручник для

початкової школи. 1930 р. 3 кримчацькі школи (у Сімферополі, Карасубазарі і кримчацькій сільраді Табулди) перейшли з російської на двомовну систему навчання. Наприкінці 1930-х рр. кримчацькі клуби, культосвітні та навчальні заклади були закриті.

В роки нацистської окупації кримчаки знищувалися нарівні з євреями. Внаслідок цього за роки Другої світової війни діаспора зменшилася з 8 тис. до 700–750 осіб. За деякими оцінками в часи німецької окупації було знищено близько 80% кримчаків. 1948 р. на теренах СРСР їх нараховувалося 1,4–1,5 тис. Асиміляція в середовищі громади набирала обертів: у 1959 р. з 1,5 тис. кримчаків лише 189 назвали своєю рідною мовою кримчацьку. З метою спасіння народу від етнічного розчинення в 1989 р. було створене культурно-освітнє товариство «Кърымчахлар», однак призупинити асиміляцію кримчаків не вдалося. За переписом 2001 р. в Україні мешкало 406 кримчаків (з них — 204 у Криму); і лише 16,7% з них володіли національною мовою.

Складний шлях етнокультурного розвитку здолала самобутня етнічна спільнота, відома нині під назвою «маріупольські греки» (ще — «приазовські греки»). Вона складається з нащадків старожитніх мешканців Криму, які тривалий час розвивалися поза активними зв'язками з історичною батьківщиною в умовах національної, культурної й релігійної ізоляції, і майже порівну ділиться на два субетноси (ромеїв та урумів). В науковому середовищі не припиняються дискусії навколо часу формування та етнічних компонентів, що склали її основу. Дослідники схиляються до думки, що у візантійський період своєї етнічної історії греки Малої Азії та Криму спілкувалися грецькою мовою. Створення Османської держави призвело до мовної асиміляції малоазійських греків і втрати рідної мови, а згодом - до переходу на спілкування тюркською мовою. Поділ греків на дві мовні групи (мови яких суттєво відрізняються як від грецької, так і від кримськотатарської) відбувся за часів середньовіччя. Певне під впливом навколишнього грецького населення частина кримських татар перейшла у православ'я; оскільки ж у ті часи релігійна самоідентифікація доволі часто домінувала над етнічною, тюркомовні християни стали ототожнювати себе із греками (як послідовники грецької церкви). Водночас тюркська мова була мовою міжетнічного спілкування в ханстві, отож, греки-ромеї на загал вільно нею володіли (тобто, були двомовними).

Не менше проблем, внаслідок втрати писемної традиції, виникає у науковців із кваліфікацією мови другої субетнічної групи — урумів. Згідно із гіпотезою О. Гаркавця, урумська мова греків Приазов'я є не діалектом кримсько-татарської або турецької, а самостійною мовою, наближеною до тюркських мов. Вона зазнала впливів місцевих татарських, караїмських, кипчацьких, огузько-турецьких, ногайських говорів, що призвело до формування змішаного характеру мови. Урумські говори Північного Приазов'я у своїх діалектних рисах є відображенням кримськотатарських говорів тих місць, звідки уруми були виселені понад два століття тому.

Примусове переселення громади до Приазов'я відіграло вирішальну роль у дипломатичній війні Російського імператорського двору, що супроводжувала анексію Криму. Оточення Катерини II послідовно дотримувалося думки, що виведення християн з Криму дорівнює завоюванню провінції. Втілюючи задум, Росія завчасно висвятила на престол митрополита готфейсько-кафайського Ігнатія Гозадінова. Ігнатій розпочав листування із імператрицею, прохаючи прийняти кримських християн «під государеву руку». Тим часом за допомогою російських багнетів під керівництвом О. Суворова відбулися зміни у вищому керівництві ханства — його очолив ставленик Росії Шагін Ґерей. Священики в церквах майже два роки налаштовували паству проти магометан, наголошуючи на нестерпності пригноблення й необхідності визволення з-під магометанського ярма. Втім християнське населення не приставало на подібні заклики. 23 березня 1778 р. Румянцев призначив Суворова командувачем військами Криму та Кубані, той негайно зібрав керівників грузинської, вірменської і грецької церков і запропонував їм разом зі всіма християнами переселитися до Росії. 23 квітня (у Великдень) митрополит Ігнатій звернувся із закликом до пастви, і хоча не отримав загальної підтримки, насильницького переселення вже було не минути. Його не зупинили ані акції протесту Шагін Ґерея (йому була виплачена компенсація за втрату платників податків), ані протести власне пастви. Розпочавшись на початку серпня 1778 р., за півтора місяці масове переселення завершилося: російська армія етапувала понад 31 тис. християн, з них — 18 391 грека, 12 598 вірмен. Вірмени під Ростовом заснували міста Чалгир і М'ясніковван.

Грецька громада виявилася менше керованою: опинившись на місці призначення в Самарській паланці, греки виявили різке незадоволення умовами розміщення, відмовилися засівати відведені їм поля, і, не корячись наглядальним органам, настійливо вимагали поселити громаду окремо від решти народів. Провід грецької громади вочевидь був зорієнтований на створення для греків автономної адміністративно-територіальної одиниці. Акція громадянської непокори мала результат. Згідно з «Ордером кн. Потемкина генерал-поручику Черткову по поводу устройства греков в Азовской губернии» (29.09.1779 р.) греки мали оселитися на Азовському узбережжі, поблизу фортеці Петровська (яка стояла на місці давньослов'янського поселення Адомаха). Уряд надав грекам екстраординарні права на окремішне проживання в Маріупольському повіті. Впродовж 1780 р. казна зобов'язалася виселити з нього місцевих мешканців, скарбниця повинна була компенсувати майнові втрати жителів фортеці Петровська, за державний кошт забезпечувалася зимівля греків у Тору, Маяках, Райгородку. Становище греків у тогочасній Росії було винятковим. Обсяг наданих урядом пільг і поступок вражав, коли згадати, що синхронно переселенню греків до Новоросії ліквідували Запорозьку Січ та потопили в крові селянську війну під проводом О. Пугачова. Втім, і втрати греків були значними: тяготи переселення спричинили високу смертність у їхньому середовищі, освоєння

Приазовської цілини розтяглося на довгі десятиріччя і врешті обернулося культурною стагнацією громади. Здійснивши масове виселення християн, Катерина II дійсно доволі швидко досягнула своєї стратегічної мети: всього за кілька років ханство було доведене до економічного та демографічного колапсу. Скориставшись формальним приводом (зреченням свого ставленика Шагін Ґерея), Катерина II в 1783 р. приєднала Крим у якості бідної знелюднілої провінції

Лариса Якубова

Якими мовами розмовляло й писало населення на Кримському півострові?

Від початку історичного часу панівними народами у степах Північного Причорномор'я були індоєвропейці — скіфи, сармати, алани. Правдоподібно, індоєвропейцями були й кіммерійці, вигнані скіфами. Наявність тюркомовних серед скіфів не простежується. Нащадки аланів були засвідчені у джерелах з османської частини Криму та Кримського ханату під етнічними назвами яс і черкес.

Германомовні готи панували у Північному Причорномор'ї у III–IV ст. Посол Габсбурзької імперії барон Огьєр Гіслен де Бусбек у сер. XVI ст. ще чув і розумів мову двох кримських готів, яких він зустрів у Стамбулі, а також записав кілька десятків слів у своїх записках про посольство, відомих як «Турецькі листи».

Тюркомовні степовики з'явилися у Північному Причорномор'ї, правдоподібно, уже в особі гуннів наприкінці IV ст. н.е. та їх політичних спадкоємців так званих огурів, представлених племінними конфедераціями сарагурів, кутригурів, утигурів, болгарів та ін. Надалі тюркомовність поширилася у зв'язку з експансією Тюркського каганату в кінці VI ст. та під владою його спадкоємця у Східній Європі — Хозарського каганату. Нові прибульці угри, печеніги та половці теж були тюркомовні. Щоправда, ці племінні союзи включали до свого складу представників різних етно-лінгвістичних груп, зокрема угро-фінів та протомонголів, але тюркська говірка служила універсальним засобом комунікації (*lingua franca*). Вона зберегла цей статус і по монгольському завоюванні, про що свідчить пам'ятка початку XIV ст. — це складена домініканськими ченцями для потреб місії серед кочовиків Монгольської імперії збірка під умовною назвою «Кодекс Куманікус», до якої ввійшли словник, фольклорні та релігійні тексти розмовною тюркською мовою. Мова цієї пам'ятки вважається близькою до мови половців (тюркська назва — кипчаки, грецька та латинська назва — кумани), вона відноситься до кипчацько-ногайської гілки тюркських мов. На її підставі розвинулася сучасна кримськотатарська мова. Щоправда, південнобережний діалект цієї мови увібрав у себе впливи турецької мови, що відноситься до південної або огузької гілки тюркських мов. Однак діловодною та літературною мовою у Криму помонгольского часу була так звана чагатайська мова, якою розмовляло і писало тюркомовне населення Центральної Азії, адже Хорезм, який входив до складу Золотої Орди, був основним джерелом освіти та культури. Чагатайська мова панувала також у діловодстві Кримського ханату.

Османське завоювання призвело до міграції турків у міста південного узбережжя, що увійшли до складу провіції Кефе, передусім до провінційної столиці Кефе (як по-турецьки стала вимовлятися назва Кафа). Відповідно, на території провінції Кефе панувала османсько-турецька мова. Крім того,

ця мова поступово витіснила з письмового та літературного ужитку чагатайську мову.

Грецьке населення зберігало рідну мову, чому сприяла стабільність існування середземноморської цивілізаційної зони. У помонгольський час, однак, під впливом тюркомовних переселенців як зі степової частини півострова, так і з турецьких провінцій Османської імперії, серед греків Криму поширилося знання кримськотатарської та турецької мов. На цій основі з деякими елементами грецької вони утворили власну мову, що дістала назву урумської. При цьому вони навіть пристосували грецьке письмо для запису тюркської говірки, що дозволило їм користуватися цією мовою для релігійних потреб.

Аналогічні явища були також характерні для іудейських та вірменських громад, які поповнювалися мігрантами з Близького Сходу, Анатолії, Русі, Північної Європи та Іспанії. Так на основі тюркських говірок повстали вірмено-кипчацька, кримчацька та караїмська мови. На письмі ж вони користувалися відповідно вірменським та давньоєврейським письмом.

Нарешті, двохсотлітня генуезька колонізація відзначилася побутуванням італійської мови. Утім, діловодною мовою у генуезьких володіннях виступала латинська, що мала численні італійські слова і терміни. І все ж італійські слова де-не-де залишилися у місцевій топонімії та запозичених морських термінах.

Олександр Галенко

Як відбувалися процеси етнічної взаємодії у Криму?

Ситуацію, що склалася в міжетнічних відносинах на півострові, можна розглядати в категоріях задавненого латентного етнополітичного конфлікту. Коріння його сягає часів середньовіччя і раннього нового часу, коли регіон став полем зіткнення землеробської й степової, ісламської й християнської цивілізацій. Його символом був невільничий ринок у Кафі, на якому упродовж століть ішла жвава торгівля бранцями татар і турків з України. І хоч сьогодні переосмислення традиційних версій номадизму вносить істотні поправки у характер взаємодії землеробської й кочівницької цивілізацій у напрямі наголошування на функціях контакту, все ж в історичній свідомості українців домінує щодо тюркського елемента стереотип відчуження.

Російська експансія в Криму поглибила етнічний конфлікт відверто дискримінаційним напрямом урядової політики й масовими виселеннями та переселеннями корінного населення. Дефіцит робочої сили компенсувався за рахунок міграцій, внаслідок чого населення Криму вирізнялося надзвичайною строкатістю та рухливістю. Вже наприкінці XIX ст. тут сформувалися виразні ознаки гострого конфлікту між кримськотатарським населенням, з одного боку, і росіянами й іноземними колоністами, з другого.

Зрештою, стратегія російської влади в національному питанні, яку фахівці подають у термінах «етнічної інженерії», створила безліч проблем для неї самої; управління з Москви знелюдненим Кримом стало вкрай утрудненим, що чималою мірою і спричинило передачу Криму до складу УРСР. Заселяли знелюднений Крим переважно вихідцями з України, але вони погано адаптувалися до складних умов ведення господарства на півострові. Значна їх частина полишила Крим. Не врятувала ситуацію і нова потужна хвиля переселенців-росіян. Попри це, Кремль до останнього чинив спротив поверненню кримських татар на історичну батьківщину, і прийняв відповідне рішення лише в часи горбачовської перебудови, під потужним тиском кримськотатарського руху. На кінець 1990 р. у Крим повернулося понад 97 тис. кримських татар, а через рік проблема їх адаптації в українське суспільство постала вже перед незалежною Україною.

Успадкований Україною ідентифікаційний конфлікт у Криму був за своєю конфігурацією тристороннім. Для його оціночних характеристик застосовується поняття етнічної анізотропії. Такий стан виникає, коли етнічні спільноти, що живуть на одній території, по-різному бачать її майбутнє, мають відмінні ціннісні пріоритети, віддають етнічній ідентичності перевагу над регіональною. Упродовж 22 років цей конфлікт лишався латентним. Українці Криму відчували потужний русифікаторський тиск — на 2004 рік лише 4 із 606 загальноосвітніх шкіл на півострові функціонували з викладанням українською мовою.

Практичну відсутність концепції етнополітичного розвитку Криму особливо гостро відчували кримськотатарські репатріанти (безробіття, недо-

статтня забезпеченість землею і житлом, незадовільний стан інфраструктури місць компактного проживання тощо). Значна частина росіян, загалом лояльно налаштованих до української влади, перебувала у полоні ностальгічних настроїв, тішилася ілюзіями щодо формування етносу «кримчан», «кримських росіян» тощо.

Упродовж усіх цих років Російська Федерація пильно стежила за розвитком ситуації в Криму і намагалася впливати на неї, по-перше, розширенням сфери власної присутності на півострові (створенням російських вузів, культурних центрів, робочих місць, участю у розв'язанні житлової проблеми), а, по-друге, масованою пропагандистською кампанією щодо «законних прав» РФ на Крим і особливо Севастополь. Зі свого боку, Туреччина через свої канали чинила активний, хоч і ненав'язливий вплив на позиції кримських татар. Що ж до України, то вона постійно програвала у пропагандистських кампаніях і не надавала суттєвого значення проблемам етнічної взаємодії на півострові. Не проявила нова українська влада належної оперативності і тоді, коли ситуація на півострові почала розвиватися в руслі сепаратизму.

Ярослава Верменич

Що означає статус корінного народу?

Корінними (або споконвічними) називають народи, які жили на своїх землях до приходу переселенців з інших районів; або є нащадками тих, хто населяв ту чи іншу країну або географічний район, коли туди почали переселятися представники інших культур і етнічного походження, причому в подальшому останні посіли панівні позиції шляхом завоювань, окупації, колонізації тощо.

Ініціаторами руху корінних народів були американські індіанці, які в 20-і рр. XX ст. відрядили делегацію до Ліги Націй аби привернути увагу до своїх проблем. Майже півсторіччя знадобилося на те, щоби питання постало на порядку денному світового співтовариства. В 1970 р. підкомісія з дискримінації і захисту меншин рекомендувала провести широке дослідження проблеми дискримінації корінного населення. У 1977 р. в Женеві відбулася перша міжнародна конференція неурядових організацій з проблем корінного населення, в 1981 р. — конференція неурядових організацій з проблем корінних народів і землеволодіння. Конференції, а також спеціальне дослідження ООН, привели до створення в 1982 р. Робочої групи по корінному населенню Організації Об'єднаних Націй. З того часу ООН і Міжнародна Організація праці декларують, що закріплення і захист прав корінних народів є найважливішим аспектом проблеми прав людини і послідовно опрацьовують правові гарантії існування корінних народів.

З грудня 1989 р. в Економічній і Соціальній Раді (ЕКОСОР) ООН беруть участь одинадцять організацій корінного населення. Це: Рада чотирьох напрямів, Велика рада крисів (Квебек), Рада індіанців Південної Америки, Центр з правового захисту індіанців, Всесвітня асоціація корінного населення, Міжнародна рада по договорах індіанців, Міжнародна організація освоєння ресурсів корінного населення, Приполярна конференція ескімосів, Національний секретаріат з юридичного обслуговування аборигенів і жителів островів, Національна рада індіанської молоді і Всесвітня рада корінних народностей. Сотні представників інших народів та їх організацій беруть участь у нарадах, що проводяться у межах ООН, зокрема у тих, що здійснюються в межах Робочої групи по корінному населенню.

Засідання Робочої групи проводяться у Женеві (Швейцарія) протягом тижня безпосередньо перед початком щорічної сесії Підкомісії. Робоча група відкрита для представників усіх корінних народів, їх общин та організацій. Відкритість сесій Групи для всіх зацікавлених сторін зміцнила її становище як основного центру міжнародної діяльності в галузі захисту прав корінних народів. У сесіях 1988 і 1989 рр. брали участь 380–400 осіб. Серед них спостерігачі від більше ніж 30 урядів і сотень організацій корінного населення, неурядових організацій, вчені та громадські діячі. Робоча група стала чи не найбільшим з форумів ООН у галузі прав людини. У 1985 р. Робоча група

ухвалила рішення підготувати проект декларації прав корінного населення, а також заснувала Добровільний фонд Організації Об'єднаних Націй, який надає фінансову допомогу представникам общин і організацій корінного населення.

13 вересня 2007 р. Генеральна асамблея ООН прийняла декларацію про права корінних народів. Декларацію, яку готували 22 роки, підтримали 143 держави з 192. США, Канада, Нова Зеландія й Австралія проголосували проти цього документа, Росія й ще десять країн утрималися. Водночас ст. 69 Конституції РФ «гарантує права корінних нечисленних народів відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права і міжнародних угод Російської Федерації». Зі змісту статті зрозуміло, що Росія відносить до корінних народів малочисельні народи, зокрема народи Півночі. Представники малих народів Півночі наділені низкою пільг у галузі оподаткування, соціального забезпечення, освіти, підтримки традиційного господарства, зокрема оленярства. Росіяни ж, як і татари та українці (що є найбільшими національностями в Російській Федерації), відповідно до чинного законодавства РФ, до корінних народів не належать.

Україна задекларувала курс на збереження та розвиток разом із титульною українською нацією, усього розмаїття та різнобарв'я великих і малих етносів, груп, народів. 20 березня 2014 р. Верховна Рада України 283-ма голосами визнала кримських татар корінним народом і тим самим розпочала процес законодавчого приєднання України до декларації ООН «Про права корінних народів».

Це означає суттєве розширення колективних та індивідуальних прав представників кримськотатарського народу в межах України та актуалізацію їхніх проблем на міжнародному рівні. Базовим підґрунтям позиції ООН щодо забезпечення прав корінних народів є визнання необхідності поважати невід'ємні права, ґрунтовані на їх політичних, економічних і соціальних структурах, а також на їх культурі, духовних традиціях, історії та філософії, зокрема, прав на землі, території та ресурси. Основоположним правом корінного народу, згідно з Конвенцією ООН, є вільне встановлення ним свого політичного статусу та здійснення свого економічного, соціального і культурного розвитку. Передусім, ідеться про право на самовизначення та автономне самоуправління у внутрішніх і місцевих справах, збереження і зміцнення своїх особливих політичних, правових, економічних, соціальних і культурних інститутів (тобто — легітимацію Курултаю та Меджлісу), право на повноцінну участь за власним вибором у політичному, економічному, соціальному і культурному житті держави на території проживання. На території проживання корінного народу без його згоди чи прохання про це не може здійснюватися військова діяльність, отож загалом у міжнародному контексті йдеться про демілітаризацію територій, на яких мешкають корінні народи. У ст. 7 п.2. йдеться про те, що «корінні народи мають колективне право на життя в умовах свободи, миру та безпеки в якості самобутніх народів і не повинні піддаватися жодним актам геноциду чи

будь-яким іншим актам насильства…» Логічним продовженням попереднього положення є ст.10, в якій проголошується, що корінні народи не підлягають примусовому переміщенню зі своїх земель чи територій. Корінні народи мають право створювати і контролювати свої системи освіти та навчальні заклади відповідно до властивих культурних традицій та методик викладання (ст. 14), власні ЗМІ (ст. 16), політичні, економічні й соціальні системи та інститути (ст.20). ст.46 наголошує, що ніщо в декларації не може тлумачитися як таке, що санкціонує чи заохочує дії, спрямовані на розчленування чи повне порушення територіальної цілісності суверенних і незалежних держав.

Таким чином, визнання кримських татар корінним народом не лише значно зміцнює правові гарантії розвитку кримськотатарської спільноти в Україні, розширює механізми впливу останньої в суспільно-політичному житті на півострові, але й вимагає подальшої роботи держави та інститутів громадянського суспільства щодо узгодження положень декларації з існуючою правовою системою та створення соціально-економічних підвалин їхнього запровадження в життя.

Лариса Якубова

Які держави існували на території Кримського півострова у давнину?

У середині I тис. до н.е. вихідці з Греції заснували декілька своїх колоній на берегах Північного Причорномор'я. У Криму виникли дві значні грецькі держави: Херсонес та Боспор. Херсонес, археологічні пам'ятки перебувають зараз у межах нинішнього м. Севастополь, мав могутні фортифікаційні споруди. Херсонес контролював фактично переважну частину західного Криму. Зокрема, йому належали м. Керкінітіда (поблизу Євпаторії), м. Калос-Лімен (західне узбережжя Тарханкутського півострова) та інші. Херсонес за державним устроєм був демократичною республікою.

На сході Криму на місці сучасного м. Керч греки заснували м. Пантикапей. Центр Пантикапею — Акрополь — знаходився на горі Митридат. Пантикапей невдовзі перетворився на автократичну державу — Боспорське царство — до складу якого входила як східна частина Криму, так і Таманський півострів. 355 р. до н.е. за пануванням царя Левкона до Боспору було приєднано м. Феодосія. На сході Криму нам також відомі грецькі поселення Німфей (в 17 км від Керчі біля с. Героївка), Кіммерік (на західному схилі гори Онук), Тірітака (на південь від Керчі біля селища Аршінцева), Мірмекій (в 4 км від Керчі), Кітей (в 40 км на південь від Керчі), Парфеній і Парфій (на північ від Керчі). Грецькі колоністи у Криму вирощували виноград та оливкові дерева, займалися риболовством.

У I ст. до н.е. починається завоювання Криму Римською державою. Основним римським військовим поселенням на той час була фортеця Харакс, яка знаходилась неподалік від сучасного м. Ялта. Римляни покинули Крим лише у III столітті н.е.

Олександр Головко

Чому, попри вигідне географічне положення на перехресті цивілізацій, у Криму існувало мало самостійних та економічно потужних держав?

Вигоди Криму на цивілізаційному перехресті нейтралізувала економічна та політична вразливість степовиків, які панували на півострові упродовж більшої частини його історії.

У кочовиків не існувало ані внутрішнього ринку, ані власного купецтва. Тому на степу торгували лише заїжджі купці, які також тримали комерційну ініціативу, адже степовики мали великий попит на товари від осілих — головно ремісничі вироби та вино, тоді як зворотній попит був обмежений. З продуктів скотарства Крим вивозив хіба що шкіри, та ще османці спеціально вподобали вершкове масло. Інша знаменита стаття кримського експорту — раби — звісно, не була функцією економіки півострова. До того ж основні прибутки від работоргівлі діставалися не людоловам, а уже професійним купцям — від перепродажу на невільницьких ринках. Зацікавлення степовиків у торгівлі з осілим світом, власне, й зумовило безперервне існування у Криму колоній та провінцій середземноморських держав. Показово, що навіть сильні степові імперії толерували присутність іноземних володінь на півдні півострова, як, наприклад, Хозарська імперія уживалася з візантійськими володіннями на півострові, хоча й заявляла про свій суверенітет над ними, а Монгольска імперія на піку своєї могутності дозволила генуезцям влаштувати колонію у Кафі.

Сильна степова імперія звичайно ставила під контроль міжнародну торгівлю та її прибутки. Проте для організації степових племен у таку державу на Кримському півострові бракувало однієї з ключових передумов — сусідства потужної осілої держави, яка могла би служити об'єктом зиску з боку степовиків. Економічний потенціал узбережної південної зони Криму був незначний. Він був достатній для утримання морських портів, які потребували чималі місцеві ресурси, але територія цієї зони була незначна за площею і важкодоступною у гірській частині. Виняток становить Боспорське царство, яке прославилося багатством царів, золотою монетою та вдячними промовами Демосфена про вивіз зерна до Афін у IV ст. до н.е., але й воно займало лише невелику територію. Є дані про вивіз з Криму зерна та льону у середньовіччі. Славними були й рибні промисли, хоча промисли в околицях Азова, вважалися найважнішими в усьому Причорномор'ї. Прибутки ж від торгівлі, що мала колоніальний характер, значною мірою належали заїжджим купцям. Лише епізодично Боспор, Херсонес, Судак, Кафа відігравали роль регіональних економічних центрів. Вони здебільшого лишалися комерційним форпостом Середземномор'я.

Отже, у Криму за дві з половиною тисячі років історії суверенні держави існували вкрай рідко. Скіфське царство знало декілька злетів, зокрема за нащадків царя Сколота, які перемогли персів, за царів Атея (IV ст. до н.е.) та

Скілура (II ст. до н. е.), які карбували монети з власним іменем, але не знати, чи ці правителі походили з однієї держави. Залишається згадати крихітне князівство Феодоро у гірському Криму (XIV–XV ст.). Кримський ханат хоч і мав трьохсотлітню історію, але його незалежність нараховувала кілька десятиріч.

Олександр Галенко

Скільки разів Росія анексувала Крим?

Маючи стратегічне географічне розташування та унікальні кліматичні умови, Кримський півострів упродовж віків перебував на перехресті політичних інтересів різних держав. У 1425 р. на його території виник Кримський ханат, з 1478 р. він перебував у васальній залежності від Османської імперії. Саме тут відбувався етногенез кримських татар, кримчаків та караїмів. Загалом населення півострова було строкатим в етнічному відношенні — у приморських містечках і селищах здавна мешкали чисельні громади вірмен, греків, італійців.

Однією з головних причин завоювання Кримського півострова було прагнення російського уряду ліквідувати останню перешкоду на шляху до інтенсивної колонізації Північного Причорномор’я. В 1770 р. було розпочато будівництво порубіжної Дніпровської лінії, яка простягалася від сучасного Бердянська вздовж р. Берда та Кінськими Водами до Дніпра.

У липні 1774 р. поблизу болгарського села Кучук-Кайнарджи між Туреччиною та Росією було укладено мирний договір. Порта визнала Кримське ханство незалежною державою. О. Безбородько, статс-секретар імператриці Катерини II і майбутній канцлер Російської імперії (в часи імператора Павла I) та Г. Потьомкін запропонували приєднати Крим до імперії.

В 1776 р. з’явилася записка О. Безбородька «Картина или краткое известие о Российских с татарами войнах и делах, начавшихся в половине десятаго века и почти безпрерывно чрез восемьсот лет продолжающихся». Огляд русько-татарських відносин протягом X–XVIII ст. крізь призму деструктивної ролі Кримського ханства в історії України та Росії став підосновою розробки плану остаточної ліквідації кримської загрози. В 1777 р. Безбородько вказував, що «независимость Татар в Крыму ненадежна для нас и что надобно помышлять о присвоении сего полуострова». Наприкінці вересня 1780 р., коли Петербург активізував свої дипломатичні дії на кримському напрямку, Безбородько подав на розгляд імператриці записку, відому під назвою «Мемориал по делам политическим». «Россия, — зазначав О. Безбородько, — не имеет надобности желать других приобретений, как: 1) Очаков с частию земли между Бугом и Днестром; 2) Крымского полуострова…». Приводом до анексії Криму могла стати обставина, «буде бы, паче чаяния, тамошнее правление по смерти нынешняго хана, или по каким либо непредвидимым замешательствам нашлось для нас невыгодным и вредным…». Крім цього, записка Безбородька містила й інші плани щодо витіснення турок з Європи та реставрації на базі турецьких володінь Грецької імперії на чолі з представником російського імператорського дому (планувалося, що ним стане онук Катерини II Костянтин Павлович). Ця програма завоювань увійшла в історіографію під назвою «грецький проект». Останній фактично заклав підвалини зовнішньої політики Росії на два століття вперед.

На першому етапі ставилося завдання зруйнувати економіку ханства та єдність кримських татар і вивести Крим з турецького протекторату. Першим кроком до реалізації проекту анексії Криму став організований О. Суворовим вихід кримських християн, більшість серед яких становили греки. Формальним приводом для анексії Криму стало зречення останнього хана.

Менш відомим, проте історично засвідченим фактом є належність авторству Безбородька й маніфеста про приєднання Криму до Російської імперії від 8 квітня 1783 р., хоча в російській, та й радянській історіографії, як правило, увага акцентується на провідній ролі в ідеологічно-політичному обґрунтуванні та дипломатичній підготовці анексії Криму саме Г. Потьомкіна, якому часто помилково приписується й авторство згаданого маніфесту. О. Безбородько, на якого було покладено справу відносин Росії зі Сходом, справив помітний вплив на розвиток російсько-турецьких стосунків кінця 1770-х — початку 1790-х років. Пріоритетне місце в них належало кримському питанню.

У Маніфесті 1783 р. імператриця Катерина II обіцяла «...содержать их (тобто — татар) наравне с природными нашими поддаными и защищать их лица, имущество, храмы и природную веру...».

Спочатку російський уряд демонстрував толерантність щодо релігійних справ. Для Криму була встановлена посада особливого муфтія, повністю незалежного від голови мусульман Росії. Чисельні беї та мурзи були приписані до дворянського стану і згодом породичалися з російським дворянством. Серед їх нащадків були Г. Державін (рід Нарбекових), Л. Толстой (рід Ідрисових), Ф. Достоєвський (Челебеї), О. Купрін (Туган-Барановські), А. Ахматова (рід Чагодая) та ін.

Незважаючи на анексію Росією Кримського ханства, Оттоманська Порта не полишала надій на повернення колишнього васала в орбіту власних інтересів у Чорноморському регіоні, що стало одним з факторів напруженості у відносинах двох імперій. Забігаючи наперед, принагідно зазначимо, що в основу маніфесту Катерини II про війну з Туреччиною лягла записка Безбородька «О причинах разрыва мира России с Турциею».

Приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. відкрило нові перспективи для освоєння цього регіону. Після анексії півострова перед російським урядом постала проблема зміцнення тут своїх позицій. Цього вимагало як військово-стратегічне становище Криму, так і перспективи його торговельно-економічного розвитку. Проте на першому етапі інкорпорації Криму до імперії пріоритетними все ж були завдання перетворення півострова в російський плацдарм на Чорному морі, зокрема й для кавказької кампанії, що наприкінці XVIII ст. набирала обертів. Тому нагальним було забезпечення внутрішньокримської стабільності та безпеки.

Як показали наступні події, розраховувати на лояльне ставлення до нової влади місцевого кримськотатарського населення, внаслідок історичних, політичних та ментально-релігійних факторів, не доводилося. Про це засвідчила масова еміграція татар до турецьких володінь. Не безпідставно

російська адміністрація не довіряла і тій частині місцевого населення, яка залишилася на півострові, зважаючи на її явні або ж приховані протурецькі симпатії. Виходячи з цього, важливою передумовою подальшого входження Криму до імперії стала форсована колонізація півострова лояльним населенням, оскільки в результаті тривалого російсько-турецького протистояння 70-х — початку 80-х років та наступного переселення татарського населення до Туреччини, півострів залишався практично напівбезлюдним. Основу колонізаційних ресурсів, на думку російського уряду, мали скласти росіяни та українці. Ставка на українську колонізацію Криму була свідомою і невипадковою. Власне, ще до анексії Криму, наприкінці 1770-х рр., у російському урядовому середовищі з'явився анонімний проект під назвою «Рассуждение одного Российскаго Патриота о бывших с Татарами делах и войнах, и способах служащих к прекращению оных навсегда», який передбачав перетворення півострова в імперську територію. Згідно з цим планом, після «звільнення» Криму від татарського населення, наступним пріоритетом мала стати його колонізація російським та українським елементом: «Потом спросить волницу из донских казаков и из малороссиян, кто в Крыму жить пожелает, где отвести им также удобные места для хлебопашества, или для рыбной ловли, куда конечно доволно ахотников наитится может». Очевидно, в російському уряді небезпідставно сподівалися, що після ліквідації Запорозької Січі принаймні частина запорожців, зважаючи на їх власний досвід колонізації степового порубіжжя південноукраїнських земель, переселиться до Криму.

Імперський уряд здійснював постійний тиск на кримських татар, унаслідок чого переважна їх частина змушена була емігрувати до Туреччини. Одночасно від часів Катерини II Крим інтенсивно заселявся колоністами, яким створювалися пільгові умови проживання. В контексті політики державної колонізації людність півострова збагатилася німецькими, голландськими, прусськими, швейцарськими, єврейськими та ін. громадами. Паралельно з урядовою розгорталася народна колонізація, в якій активну участь брали українці й росіяни.

У 1833 р. тисячі старовинних рукописів та книг як «шкідливі» для населення та «общего спокойствия» були відібрані по усьому Криму і спалені. На початок XX ст. на півострові майже зовсім зникли духовні навчальні заклади, загальна кількість мечетей за період 1805–1914 рр. зменшилась вдвоє: з 1556 до 729.

Вдруге Крим був анексований Росією наприкінці громадянської війни. Власне тривала історія громадянського протистояння 1917–1921 рр. належить до «скарбниці» дипломатичного маневрування та залаштункової політики.

В 1917 р. кримські татари, скориставшись революційним хаосом у Росії, проголосили суверенітет і заснували Кримську Народну Республіку. До створення уряду були залучені представники литовсько-татарської інтелігенції на чолі з Матвієм Сулькевичем, однак це не допомогло зберегти

державність — у 1918 р., після вторгнення більшовиків, республіка була анульована. У квітні 1919 р. на півострові знову утвердилася радянська влада, і більшовики проголосили його незалежною соціалістичною республікою, уряд якої очолив брат В. Леніна Д. Ульянов. Республіка проіснувала близько двох місяців. Десантом з моря у червні 1919 р. Кримом знову оволоділи білогвардійці, які протрималися там до листопада 1920 р.

Втративши контроль над півостровом, білогвардійські сили емігрували до Туреччини. За кілька днів на цивільних пароплавах і військових кораблях, переважно французьких, було евакуйовано 145,7 тис. військовослужбовців врангелівських армій та біженців. Доля тих, хто не бажав їхати на чужину, склалася трагічно.

10 листопада Реввійськрада Південного фронту (командуючий — М. Фрунзе, члени РВР — І. Смілга, М. Владимиров, Бела Кун) направила радіограму Врангелю, в якій обіцяла тим, хто припинить опір, аж до осіб вищого командного складу, «повне прощення стосовно всіх провин, пов'язаних з громадянською боротьбою». По суті, це звернення повторювало «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля», опубліковану газетою «Правда» 12 вересня і підписану В. Леніним, Л. Троцьким і С. Каменєвим. Однак ситуація швидко змінилася. Не випадково 12 листопада до Криму на адресу РВР Південфронту (в копії — Л. Троцькому) пішла телеграма Леніна такого змісту: «Тільки що узнав про вашу пропозицію здатися. Дуже не задоволений непомірною поступливістю умов. Коли супротивник прийме їх, то треба реально забезпечити взяття флоту та невипуск жодного корабля, коли ж супротивник не прийме цих умов, то не можна більше повторювати їх і треба розправитися нещадно».

Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада 1920 р., В. Ленін говорив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, перетравимо.» Ці настанови й стали безпосередньою підосновою більшовицького плану анексії Криму. Вирішальним інструментом його запровадження в життя став червоний терор.

Провідну роль в організації державного терору відіграв начальник Кримської ударної групи (утворена 21 листопада 1920 р.) в Особому відділі Південного й Південно-Західного фронтів Ю. Євдокимов, у майбутньому — організатор Голодомору 1933 р. у Північно-Кавказькому краї. Виконуючий обов'язки начальника Особого відділу ВЧК С. Дукельський з приводу діяльності Євдокимова висловився так: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб, з яких до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полковників, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд». Командуючий фронтом представив Євдокимова до нагороди орденом Червоного прапора. Резолюція М. Фрунзе на нагородному листку була такою:

«Вважаю діяльність т. Євдокимова такою, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проводити нагородження в звичайному порядку не зовсім зручно».

Загальну кількість жертв з'ясувати проблематично. В літературі фігурують різні експертні оцінки. Перша з них була оприлюднена С. Мельгуновим у його книзі, що побачила світ у Берліні у 1923 р. Мельгунов наводив показання письменника І. Шмельова лозаннському суду, який твердив, посилаючись на офіційні більшовицькі джерела, про 56 тис. розстріляних — військових і цивільних. Сам письменник мав сумніви щодо цієї цифри і називав суду іншу — 120 тис. Остання за часом з опублікованих оцінок жертв червоного терору в Криму належить В. Булдакову: «Впродовж зими 1920–1921 рр. в Криму було розстріляно, утоплено в морі, прилюдно повішено чи не 100 тис. осіб — не тільки з числа «офіцерів, чиновників воєнного часу, солдат, працівників в установах добрармії», яким було наказано з'явитися на реєстрацію, але й маса представників інтелігенції. Оскільки багато видних місцевих комуністів аж ніяк не вітали розгул кривавого безмежжя, не доводиться сумніватися, що ця акція інспірувалася з більшовицького центру, хоча зберігалася й інерція низових ініціатив». Твердження про інспірованість терору з більшовицького центру Булдаков підкріплював посиланням на вагомий документ, щоправда, більш раннього походження. 28 липня 1920 р. Й. Сталін телеграфував Л. Троцькому: «Наказ про поголовне винищення Врангелівського комскладу (командирського — *авт.*) маємо намір видати й поширити в момент нашого загального наступу».

Привідкрив сторінку у тій страхітливій історії у 1923 р. під час обговорення рукопису роману М. Тартаковського «В тупике» Ф. Дзержинський. Письменник згадував: «Офіцери з'явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бійня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з'явився, заарештовували, ночами виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів: — «Бачите, отут було зроблено велику помилку. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використають ці повноваження».

«Товаришів із цілком винятковими повноваженнями» очолювали угорський комуніст Бела Кун, якого призначили на посаду голови Кримського ревкому, його заступник Ю. Гавен (псевдонім латиша Я. Даумана) і секретар Кримського комітету РКП(б) Землячка (підпільна кличка Р. Залкінд). У січні 1921 р. Бела Куна відкликали до Москви і його замінив М. Поляков, але це не позначилося на ході червоного терору.

Втопивши Крим у крові своїх політичних ворогів, Кремль зробив натомість низку кроків, аби заручитися підтримкою місцевого населення. 18 жовтня 1921 р. була прийнята Постанова ВЦВК і РНК «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної республіки», що створювалася як «територіальна» автономія у складі РСФРР. В. Ленін і М. Калінін підписали декрет про утворення Кримської АСРР. Керівником Раднаркому (який мав

як виконавчі, так і законодавчі функції) Кримської АСРР став С-Г. Саїд-Галієв. На почесну посаду голови Кримського ЦВК був обраний Ю.Гавен. Татарам в уряді дісталося 4 наркомати з 13. Наркомом землеробства став У.Ібраїмов, робітничо-селянської інспекції — І. Ібраїмов, освіти — К. Хамзін, охорони здоров'я — Х. Чапчакчі. Наявністю татарських функціонерів на важливих посадах у системі влади центр давав зрозуміти, що республіка має національний характер. Однак їх функціональні обов'язки були істотно обмежені. Згодом, 11 листопада 1921 р., делегати І установчого з'їзду рад Криму постфактум схвалили ті рішення, що вже були прийняті кримськими і центральними органами влади напередодні з'їзду.

Йдучи зовні назустріч бажанням керівників кримськотатарського руху, кремлівські керманичі, водночас поступово концентрували в руках своїх ставлеників всі керівні висоти в республіці. Татаризація в Кримській АСРР відбувалася доволі штучно й обмежено, а з 1928 р., після ліквідації кримськотатарського субцентру влади (розстрілу В. Ібрагімова та його соратників), звелася нанівець. На кінець 30-х рр. усі напрямки коренізації в республіці були згорнуті, виконавці — репресовані. Здійснивши в 1944 р. наймасштабнішу в історії Криму акцію масової депортації автохтонного населення, радянська влада перегорнула, як вважала на той час, останню сторінку у тривалих маневрах із місцевими етнічними громадами. Разом із ними зникли й формальні підстави для територіальної автономії Криму. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР.

Лариса Якубова

Як і за рахунок яких факторів населення Криму стало переважно російським?

До анексії Росією (1783) Кримське ханство було моноетнічною державою, в якій кримські татари становили понад 92% населення. Згідно з матеріалами п'ятої ревізії 1795 р. у Криму мешкали 157 319 осіб, з них — 126 тис. кримських татар. Під тиском властей кримські татари почали масово емігрувати до Туреччини, на місце мусульман поступово прибували нові мешканці з різних куточків Росії. Після кількох хвиль еміграції чисельність татар у Криму істотно зменшилася: внаслідок першої хвилі еміграції в 1780–1790-ті рр. в чотири рази, а після Кримської війни — вдвічі. Попри це, татари залишалися абсолютною більшістю на півострові (понад 50%) аж до 1864 р., а також відносною етнічною більшістю до кінця XIX ст. (близько 36% в 1897 р.). За переписом 1897 р., із загальної кількості кримських татар (187 943), зафіксованих у Таврійській губернії (102 274 чоловіки і 85 669 жінок), у Криму проживало 186 212 осіб. У всіх повітах півострова, за винятком Перекопського, вони переважали решту етнічних спільнот. Кримські татари, як і українці та німці, в переважній своїй масі (83,7%) були селянами.

Перше російське населення півострова склали по суті військові, введені сюди відповідно до умов Кучук-Кайнарджійської угоди. Згодом воно зростало за рахунок стихійної міграції, щоправда, спонтанної та малозначущої в умовах кріпосництва. Частково півострів залюднювався за рахунок розміщення військових гарнізонів, заснування міст та портів, земельних пожалувань дворянам і чиновникам. Така практика збільшувала у Криму чисельність слов'янського населення з числа відставних військовослужбовців, чиновництва, державних селян та кріпаків. Відомо, що відставні солдати заснували села Петровська Слобода, Зуя, Мазанка, Ізюмівка та ін. За рахунок державної колонізації населення півострова зросло на 70 тис. осіб, сягнувши на середину XIX ст. 315 тис. Утім, руйнівна для Росії Кримська війна 1853–1856 рр. перекреслила досягнення попередніх років. Унаслідок масової еміграції татар до Туреччини в 1860 р. знелюдніли 678 поселень, населення півострова на 1863 р. скоротилося до 192 360 осіб. Якісні зміни в населенні краю відбулися вже у пореформену епоху.

На час Першого всеросійського перепису російське населення у Євпаторійському повіті становило 39%, Перекопському — 45,3%, Сімферопольському — 37,7%, Ялтинському — 30,2% та Феодосійському — 42,2%. У загальній структурі населення Таврійської губернії на росіян припадало 27,9% (404 463 осіб). Російське населення було найбільш урбанізованим — 49,1% росіян (142 062 особи) проживали у містах. У соціальному плані російські міські жителі складалися з робітників промислових підприємств, службовців та інтелігенції. Рівень писемності в їхньому середовищі становив 31,96%.

Тільки з початку XX ст. (1917) найбільшим у відносному значенні (понад 41% усього населення) етносом Криму стали росіяни. Стрімке збільшення російської громади було пов'язане з революційними подіями на теренах Російської імперії — Крим перетворився на штаб-квартиру російського білогвардійського руху, транзитний пункт біженців та політичних емігрантів, місце дислокації іноземних військ.

На середину 20-х рр. етнополітична ситуація у Криму в цілому стабілізувалася. В 1926 р. тут мешкало 301,4 тис. росіян (42,2%), 179,8 тис. татар (25,2 %), 77,4 тис. українців (10,8), 39,9 тис. євреїв (5,6), 43,6 тис. німців (6,1), 16,0 тис. греків (2,2%), 11,4 тис. болгар (1,6%), 10,7 тис. вірмен (1,5%), решту — 33,8 тис. (4,7%) становили представники інших етносів.

Згідно з даними перепису 1939 р., російська громада зросла до 558,5 тис. (49,6%), татарська — до 218,9 тис. (19,4%), українська — до 154,1 тис. (13,7%), єврейська — до 64,5 тис. (5,7%), німецька — до 51,3 тис. (4,6%), грецька — 20,7 тис. (1,8%), болгарська — 15,3 тис. (1,4%), вірменська 12,9 тис. (1,1%).

Неспівставне з рештою громад збільшення абсолютної чисельності росіян та українців відбулося передовсім унаслідок напливу робітників та інженерно-технічних працівників на об'єкти індустріалізації, євреїв — в контексті здійснення радянського проекту єврейської аграризації. Решта етнічних громад зростала майже винятково за рахунок природного приросту, на який суттєво вплинули голод та репресії. Кримські татари мали один з найменших показників приросту, хоч у 1939 р. статистика порахувала їх разом з поволзькими татарами. Загалом співвідношення етнічних груп в населенні Криму між 1926 і 1939 рр. мало змінилося.

Докорінні зміни в абсолютних і відносних показниках структури людності півострова сталися під час Другої світової війни. Перший варіант генерального плану «Ост» відомство Гіммлера представило в липні 1941 р. Межа німецької колонізації в ньому проводилася від Балтики до Ладозького озера, Брянська і далі, захоплюючи Україну і Крим. За 30 повоєнних років із цієї території передбачалося депортувати або винищити до 45 млн місцевих мешканців. За другим варіантом плану, розробленим у квітні 1942 р., депортації або винищенню підлягали до 50 млн осіб. Крим разом із Литвою та Херсонською областю називався серед районів першочергової колонізації райхснімцями. Півострів мав іменуватися Готенландом, Сімферополь — Готенбургом, а Севастополь — Теодоріхсхафеном (морська гавань на честь вождя готських племен Теодоріха). Першим етапом здійснення плану зміни етнічного обличчя Криму стало знищення євреїв, разом з якими гинули представники унікального етносу — кримчаки.

Першу депортацію за національною ознакою у Криму сталінський уряд здійснив ще у серпні — вересні 1941 р. У віддалені регіони СРСР, передусім у Казахстан, були виселені 53 тис. німців. Разом із членами родин від мішаних шлюбів і додатково депортованими за рішенням Воєнної ради Кримського фронту в грудні 1941 р. кількість виселених німців склала 63,4 тис. осіб.

29 травня 1942 р. ДКО розпорядився виселити з Краснодарського краю усіх «соціально небезпечних» громадян, до яких були зараховані, крім німців і румунів, кримські татари. Отже, крім тих радянських громадян, які мали долю народитися німцями і румунами, до числа репресованих потрапили й кримські татари.

На світанку 18 травня 1944 р. кримським татарам було оголошено, що вони за зраду Батьківщини караються виселенням. За три дні було завантажено в залізничні ешелони 180 тис. осіб. Разом з тими, хто був мобілізований на трудовий фронт райвійськкоматами, кількість вилучених з Криму осіб татарської національності сягнула 191 тис.

2 червня ДКО прийняв додаткову постанову стосовно виселення «німецьких пособників» з числа болгар, греків і вірмен. Виселялися не конкретні особи, які заплямували себе співробітництвом з окупантами, а всі громадяни відповідної національності. Всього було виселено 41 854 особи, з них 15 040 греків, 12 422 болгарина, 9621 вірмен, 1119 німців, румунів, італійців. До спецпоселень було відправлено також близько 9 тис. демобілізованих з Червоної армії військовослужбовців кримськотатарської національності, а також 1700 кримських вірмен, болгар і греків.

Унаслідок цих дій Кремля з етнічного організму Криму були хірургічно видалені етноси, що фактично були його автохтонним населенням, а також нащадки іноземних колоністів. Разом із ними зникли й формальні підстави для територіальної автономії Криму. У червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР.

Депортуючи кримських татар та представників інших «небажаних» національностей з Криму, у Кремлі потурбувалися про те, щоб не залишилося слідів їхнього перебування на географічній мапі. Указом Верховної Ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. було перейменовано 11 з 26 районів та їх райцентрів, які мали в назвах татарське або німецьке коріння — Ак-Мечеть, Ак-Шейх, Біюк-Онлар, Курман-Кемельчі, Карасубазар, Сейтлер, Лариндорф, Фрайдорф. Після офіційної ліквідації автономії кримські обласні організації представили на затвердження Президії Верховної Ради РРФСР клопотання про перейменування 327 населених пунктів. На кінець літа 1945 р. серед назв 409 сільрад не залишилося жодної татарської.

Заступник голови РНК РРФСР А.Гриценко в листі до Г. Маленкова і О. Косигіна повідомляв після звільнення Криму, що його населення не перевищує 633 тис. осіб (за переписом 1939 р. воно дорівнювало 1126 тис.). Майже двократне зменшення населення пояснювалося багатьма причинами. У 1941 р., як уже зазначалося, Й. Сталін розпорядився вислати з півострова 63,4 тис. німців. Під час окупації жертвами нацистів стали понад 133 тис. місцевих жителів. До Німеччини на примусові роботи було вивезено 85,5 тис. молоді. Десятки тисяч кримчан загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, десятки тисяч були евакуйовані в радянський тил. Нищівним демографічним ударом стала масштабна (понад 240 тис. осіб) депортація 1944 р. Крим перебував у стані демографічної та гуманітарної катастрофи. Якщо до

війни у містах Севастополь і Керч проживало понад 100 тис. громадян, то після втечі окупантів у першому з них залишилося 1019, а в другому — 11 мешканців. На початку 1945 р. у семи з 26 сільських районів майже не залишилося мешканців.

Відродити зруйновані промисловість та сільське господарство в таких умовах було неможливо. Вихід із ситуації радянське керівництво бачило в здійсненні «добровільно-примусових» переселень громадян. У 1944 р. з п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) та чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Подільської) областей прибуло 62 тис. селян. Десятки тисяч переселенців поселилися в Кримській області у перші повоєнні роки. Вони були розселені в напівзруйнованих обійстях депортованих. Сюди ж в організованому порядку прибували демобілізовані солдати. Однак до початку 1950 р. більше половини (56,6%) переселенців покинули негостинний Крим. Становище майже не покращилося в наступні роки. За звітом керівника переселенського відділу Кримського облвиконкому М. Пузакіна, протягом 1950–1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3071 родина.

Журналіст О. Аджубей, який у вересні 1953 р. супроводжував тільки-но обраного на пост першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова в поїздці по Криму, згодом згадував: «Більш за все Микиту Сергійовича вразили і схвилювали натовпи переселенців… Мовчазна сіра маса людей перекривала дорогу і так само мовчки, не розступаючись, чекали, доки машини зупиняться. Люди довго не розпочинали розмови, даючи можливість Хрущову почати першим. Потім з натовпу лунало одне запитання, друге, третє. Про їжу, житло, допомогу. Переселенці переважно приїхали з Росії, з Волги, з північних російських областей. Це я зараз пишу «приїхали», а вони кричали «нас пригнали» — звичний стогін людей, які втратили надію на кращу долю. З натовпу лунали і зовсім істеричні вигуки: «Капуста тут не росте, капуста в'яне».

Після зустрічей з переселенцями М. Хрущов вилетів до Києва, хоч і не планував цього раніше. Зустрівшись з українськими керівниками, він наполягав на посиленні переселенського руху до Криму. «Там мешканці півдня потрібні, хто любить садочки, кукурудзу, а не картоплю», — говорив він. Уже з 1953 р. переселенський рух до Криму з України збільшився, а з Росії послабився.

Новий етап етнонаціональної історії півострова пов'язаний із передачею Криму до складу УРСР. Тоді ж була розроблена державна переселенська програма, в контексті якої для переселенців держава будувала типові масиви (3–6 тис. будинків на рік упродовж 1956–1959 рр.). Приєднання Криму до України позитивно позначилося на його соціально-економічному та культурному розвиткові. Як показав Всесоюзний перепис населення 1959 р., людність півострова зросла до 1 201,5 тис. проти 1 126,2 тис. у 1939 р. За наступні 30 років чисельність населення сягнула 2 430,5 тис. Основний приріст забезпечував механічний рух населення. Це, однак, не заперечує того факту, що Крим відноситься до регіонів, етнічний склад населення яких зазнав докорінних змін саме внаслідок селективної політики уряду СРСР, скерова-

ної на стимулювання збільшення російського компоненту. На окремих етапах вона набирала форми відвертого геноциду щодо автохтонного населення.

Кількість росіян між переписами 1959 і 1989 рр. зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис., але їхня питома вага — зменшилася з 71,4 до 67,0%. Натомість кількість українців зросла з 267,7 тис. до 625,9 тис., їхня частка в сукупному населенні — збільшилася з 22,3 до 25,6%. Чисельність білорусів за рахунок масштабних переселень сільського населення піднялася з 21,7 тис. до 50,1 тис. Єврейська громада зменшилася на третину за рахунок еміграції.

XX з'їзд КПРС засудив сталінські депортації, але законодавці відхилили вимоги кримських татар про повернення на історичну батьківщину. 14 вересня 1966 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову, в якій зазначалося, що повернення кримських татар «не викликане ні державними інтересами, ані політичною необхідністю». Говорилося також, що кримські татари добре облаштувалися в місцях вислання, і їх повернення «не відповідає інтересам самих трудящих татарської національності». Своєрідною поступкою виглядала рекомендація окремим категоріям кримських татар їхати на постійне місце проживання до Татарської АРСР. У такий спосіб радянське керівництво на багато років уперед визначило незмінність етнічної структури всесоюзної здравниці.

Лише 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., але підкреслила, що їх скасування не повинне призвести до защемлення прав і законних інтересів громадян, які проживають у теперішній час на відповідних територіях. Кабінету міністрів СРСР було рекомендовано встановити в міру створення економічних і соціальних умов порядок, розміри і механізм матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню.

Весь тягар відновлення історичної справедливості щодо кримськотатарського народу був перекладений на незалежну Україну, яка попри надзвичайно складну соціально-економічну та суспільно-економічну ситуацію в односторонньому порядку намагалася вирішувати це завдання.

Лариса Якубова

Скільки референдумів відбулося на території Криму у XX–XXI ст.?

Автономна Республіка Крим є територіальною автономією у складі України, невід'ємною частиною України, складовою системи адміністративно-територіального устрою нашої держави. Отримання статусу автономної республіки має довгу історію.

Статус автономії Крим отримав 18 жовтня 1921 р. згідно декрету ЦВК та РНК про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі РСФРР. На Першому Всекримському установчому з'їзді Рад було проголошено створення Кримської АСРР, обрано ЦВК (голова Ю. Гавен) і РНК (голова — М. Саїд-Галіїв) республіки, ухвалено Конституцію Кримської АСРР, складену на основі Конституції РСФРР. У першому складі Кримського ЦВКа із 50 його членів 18 були кримські татари (36%), РНК — із 15 членів 4 були кримськими татарами (26,6%). Кримськотатарські атрибути використовувалися в державній символіці республіки. В основу адміністративного поділу автономії був покладений національний принцип — в 1923 р. було утворено 15 районів, у складі яких функціонували 345 сільських рад. До 1930 р. на півострові було утворено 145 кримськотатарських сільрад і п'ять кримськотатарських районів, 102 російських, 29 німецьких, 7 болгарських, 5 грецьких, одна вірменська, одна естонська і 54 змішані сільські ради. Державними мовами Кримської АСРР, згідно Конституції, проголошувалися російська і татарська.

У серпні 1941 р. Й. Сталін наказав депортувати із Криму німців як потенційну «п'яту колону». Після звільнення Криму за надуманими звинуваченнями у колабораціонізмі був депортований у травні 1944 р. кримськотатарський народ, згодом — тисячі вірмен, болгар і греків. 30 червня 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ про перетворення Кримської АСРР у Кримську область у складі РРФСР. Вже 25 червня 1946 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про перетворення Кримської АСРР у Кримську область у складі РРФСР і про внесення відповідних змін і доповнень у ст. 14 Конституції РРФСР.

Відродження ідеї Кримської автономії виникло на тлі проголошеної М. Горбачовим «перебудови». Одним з елементів цього процесу стало засудження злочинів сталінського режиму, яке знайшло відображення у Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивні акти проти народів, підданих насильницькому переселенню, та про забезпечення їх прав» від 14 листопада 1989 р. Ухвалення політичного рішення відкрило можливість повернення представників кримськотатарського та інших народів, незаконно позбавлених місць постійного проживання, до Криму. У 1990 р. до Криму повернулося понад 83 тис. татар. Партійно-радянське керівництво СРСР та, зокрема Криму, цілком логічно прогнозувало вимоги щодо створення кримськотатарської автономії у Криму.

Іншим чинником щодо створення Кримської автономії стало ухвалення 16 липня 1990 р. Верховною Радою Української РСР Декларації про державний суверенітет України засвідчило віддалення України від союзного центру. Тому у Кремлі розглядали «Кримську автономію» як можливий важіль впливу на українське керівництво у майбутньому.

Рішення про підготовку референдуму щодо утворення адміністративно-територіальної автономії на основі Кримської області та його було ухвалено 12 листопада 1990 р. на позачерговій сесії Кримської обласної ради народних депутатів. Єдиною політичною силою на півострові, що категорично виступила проти проведення кримського референдуму, виявилася Організація кримськотатарського національного руху (ОКНР). У спеціальній заяві ОКНР від 8 листопада 1990 р. підкреслювалося: «Визначення державного статусу Криму або сесією Кримської обласної Ради народних депутатів, склад якої не може представляти інтереси кримськотатарського народу, або референдумом російськомовного населення, переселеного в Крим після депортації кримських татар, буде грубим зневаженням прав кримськотатарського народу і розглядатиметься як таке, що не має юридичної сили».

На референдумі на питання «Ви за відновлення Кримської автономної радянської соціалістичної республіки як суб'єкта Союзу РСР й учасника Союзного договору?» позитивно відповіли 1 343 855 осіб (93,26%) із 1,441 млн осіб, що брали участь у референдумі. У референдумі також брали участь жителі м. Севастополь. Верховна Рада Української РСР 12 лютого 1991 р. ухвалила Закон «Про відновлення Кримської АРСР». Відповідні зміни були внесенні у Конституцію УРСР.

На початку 1990-х рр. у контексті «параду суверенітетів» 5 травня 1992 р. Кримський парламент ухвалив Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим, який мав вступити в силу після проведення відповідного референдуму. Його призначили рішенням парламенту на 2 серпня 1992 р. На ньому пропонувалося два запитання: «Ви за незалежну республіку Крим у союзі з іншими державами?» та «Ви підтверджуєте Акт про проголошення державної самостійності Республіки Крим?». Але 13 травня 1992 р. Верховна Рада України призупинила дію постанов Кримського парламенту через протиріччя їх Конституції України. 21 травня 1992 р. Верховна Рада Криму ухвалила постанову: «Вважати реалізованим Акт проголошення державної самостійності Республіки Крим у зв'язку з ухваленням Конституції Республіки Крим і відмінити постанову Верховної Ради Крим від 5 травня 1992 р. «Про Акт проголошення державної самостійності Республіки Крим». Відповідно необхідність у проведенні референдуму відпала.

Наступний загальнокримський референдум був ініційований Верховною Радою Криму 25 квітня 1995 р. через скасування 17 березня 1995 р. Верховною Радою України Конституції Республіки Крим та посади Президента Республіки Крим. Населенню Криму 25 червня 1995 р. пропонувалося відповісти на питання: «Підтверджуєте Ви Конституцію Республіки Крим, що відмінена Верховною Радою України в односторонньому порядку 17 бе-

резня 1995 року?» та «Чи підтримуєте Ви Закон України «Про Автономну Республіку Крим» від 17 березня 1995 року?». Але після протесту Генерального прокурора України від 27 квітня 1995 р. із бюлетеня було викреслено питання про Закон України «Про Автономну Республіку Крим» від 17 березня 1995 року. 31 травня 1995 р. парламент Криму відмінив проведення референдуму, погодившись із пропозицією Верховної Ради України ухвалити Конституцію Автономної Республіки Крим на основі Закону України від 30 червня 1992 р. «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республікою Крим».

Двічі, у 1998 р. та 2006 р., планувався кримський референдум про надання російській мові статусу державної. Однак у 1998 р. депутати так і не змогли ухвалити рішення й обмежилися ухваленням постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 15 квітня 1998 р. «Про забезпечення функціонування державної, російської та інших національних мов у Автономній Республіці Крим». 22 лютого 2006 р. за ініціативи депутатів із Партії регіонів Верховна Рада Автономної Республіки Крим ухвалила постанову «Про призначення республіканського (місцевого) консультаційного референдуму по ініціативі громадян України, що постійно проживають в Автономній Республіці Крим». Кримчанам 26 березня 2006 р. пропонувалося відповісти на питання: «Ви за надання статусу російської мови другої державної мови?». За ухвалення постанови проголосувало 53 із 62 присутніх на засіданні депутатів. Але Центральна виборча комісія заборонила його проведення. У жовтні 2008 р. парламент Криму направив звернення до Президента України В. Ющенка, голови Верховної Ради України О. Морозу, прем'єрміністру України В. Януковичу із пропозицією провести референдум про статус російської мови в Україні і запропонував закріпити за російською мовою статус регіональної мови у регіонах із переважною більшістю російського населення. Однак ці ініціативи Партії регіонів залишилися у межах передвиборчих технологій.

Наступний референдум у Автономній республіці Крим був призначений 27 лютого 2014 р. згідно постанови Верховної Ради Криму і був запланований на 25 травня 2014 р. Згодом дату проведення перенесли на 30 березня, а потім на 16 березня 2014 р. На референдумі пропонувалося визначитися по двом питанням: «Ви за возз'єднання Криму із Росією на правах суб'єкта Російської Федерації» та «Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим і за статус Криму як частини України?». Згідно діючої Конституції України та законодавства України референдум немає легітимності. Процес голосування відбувався в умовах воєнної інтервенції з боку Російської Федерації. За оголошеними результатами за приєднання Криму до Російської Федерації начебто проголосувало 96,77% учасників голосування. Україна не визнала легітимність та результати «Кримського референдуму». На 68 сесії Генеральної асамблеї ООН 27 березня 2014 р. була ухвалена резолюція про територіальну цілісність України, невизнання результатів «Кримського референдуму» та анексії Російською Федерацією Криму. За постанову прого-

лосувало 100 країн членів ООН, 58 — утрималось, 11 — проти (Росія, Вірменія, Білорусь, Болівія, Куба, КНДР, Нікарагуа, Судан, Сирія, Зімбабве, Венесуела) із 193 країн — членів ООН.

Роман Подкур

Чим цікава давня історія «Артеку»?

Як свідчать археологічні відомості, на вершині та у підніжжі гори Аю-Даг людські поселення з'явилися ще за часів мезоліту та неоліту. У бронзовому віці з IV ст. до н. е. по IV ст. н. е. на Аю-Дагу були зафіксовані поселення таврів. Пізніше ця територія підпала під контроль Боспорського царства. У VIII ст. на горі виник великий укріплений монастир святих Апостолів Петра і Павла, а його фундатором вважали святого Іоанна, єпископа Готського. За переказами та деякими письмовими згадками головний храм обителі (базиліка освячена іменами обох святих) був розташований у нижній частині східного схилу гори, що пізніше було підтверджено результатами археологічних досліджень. Монастир і поселення навколо нього проіснували до кінця XV — початку XVI ст., поки не занепали наслідок встановлення у 1478 р. турецького протекторату над Кримським ханством. Також є припущення, що люди почали залишати свої поселення на схилах гори ще раніше — після землетрусу 1423 р.

Західний схил Аю-Дагу спускався в урочище «Артек», де протікала річка з такою ж назвою. Кримські дослідники не дійшли одностайної думки щодо походження цього слова. Найбільш обґрунтовані версії пов'язували його з грецькими словами «ἀρκτος» — ведмідь (за розташуванням біля «Ведмідь-гори»), або «ορτύκια» — перепілка.

Історія заселення та використання території урочища за часів існування Кримського ханства залишається мало відомою. Цілком очевидно, що тут проживало християнське населення — греки, вірмени, грузини, які були власниками цих земель до того часу, поки наприкінці XVIII ст. їх не виселили до Азовської губернії Російської імперії.

У грудні 1824 р. ці землі купив виходець з Коростишева, поляк з походження та римо-католик з віровизнання, волинський губернський маршалок, член «Південного товариства» та кількох інших таємних організацій — Густав-Генрик-Атаназі Олізар (Густав Пилипович Олізар). Оскільки причиною, яка спонукала Г. Олізара придбати землі у далекому Криму, стало бажання утекти від нещасного кохання, від образи, нанесеної йому Марією Раєвською (у пізнішому заміжжі — Волконською), яка відмовила графові у шлюбі, новий власник назвав свій маєток «Кардіатрикон» — «ліки серця», а себе — «усамітненим анахоретом». Деякий час Г. Олізар був зайнятий розбудовою кримського маєтку, розводив виноградники, насаджував оливкові дерева, а також приймав поодиноких гостей, зокрема, А. Мицкевича та О. Грибоєдова. Однак, у 1832 р. Густав Пилипович продав свої «ліки серця» та переїхав до Дрездена. Одну частину маєтку придбала родина Олександра Михайловича та Тетяни Борисівни Потьомкіних, які провели в ньому три роки, приймаючи почесних гостей, зокрема, імператорську родину. У 1872 р. це володіння за заповітом власника перейшла до онука дружини — князя

Олександра Борисовича Голіцина. Але через неповноліття останнього, у 1875 р. його опікуни уступили ці землі Івану Первушину, який розпочав тут розводити виноградники та виробляти високоякісне вино, яке зберігалося у винних льохах «Артеку». У 1878 р. І. Первушин залишив свою нерухомість та бізнес синам, які й залишалися власниками цієї частини маєтку до початку XX ст.

Іншу частину колишніх земель Густава Олізара придбав Микола Ернст Бартоломій Ангорн фон Гартвіс, який був фахівцем у галузі садівництва й акліматизації рослин, а також другим директором Імператорського Нікітського Ботанічного саду. Він і його родина проживали в «Артеку» з 1825 р. по 1860 р. Із 1860 р. по 1920 р. у маєтку мешкали нащадки М. Гратмана: Б. Винер, Є. Винер (Метальникова), С. Метальников. Від часів Гартвісів та Винерів ще й до сьогодні дещо позалишалося на території сучасного «Артеку», а легенди про родинний склеп та «білу жінку» пам'ятають усі покоління «артеківців». Однак, у 1920 р. історія маєтку «Кардіатрикон» закінчилася. Після розгрому більшовиками Добровольчої армії П. Врангеля, протягом 1921–1922 рр. усі землі у Криму були націоналізовані, у тому числі й маєтки в урочищі «Артек».

Ольга Ковалевська

Що являє собою «Артек» за новітньої доби?

Історія Міжнародного дитячого центру «Артек», названого так за урочищем, в якому він був розташований, веде свій початок від 16 червня 1925 р., коли відкрилася перша зміна у дитячому закладі нового типу — таборі-санаторії, утвореному з ініціативи Голови Центрального комітету Російського Товариства Червоного Хреста — З. Соловйова, — для дітей, хворих на туберкульоз (сухоти). Першим керівником санаторного закладу був призначений головний лікар санаторію в Ай-Данилі — Ф. Шишмарьов. Вони обидва доклали чимало зусиль, аби територія колишніх маєтків та приватних дач в урочищі «Артек» через свої унікальні мікрокліматичні умови, були передані Наркомату охорони здоров'я під лікувальний заклад для дітей. Першопочатково «Артек» складався з 4 брезентових наметів, їдальні, намету-ізолятору, клубу-бібліотеки. Однак, перша зміна показала, що подальше використання наметів невиправдано, бо вдень під час відпочинку в них жарко, а вночі холодно. До того ж вони не витримували різких змін у погоді — пориви вітру, зливу, грозу. Відтак, у 1928 р. З. Соловйов домігся реорганізації табору на постійно діючий стаціонарний санаторій та будівництва з цією метою перших будинків. Оскільки ця установа довгий час виконувала чи не єдину функцію — медично-оздоровчу, то до неї направлялися лише ті діти, які мали діагноз «туберкульозна інтоксикація», або ті, хто перебували у групі ризику з цього захворювання. Актуальною ця функція залишалася і у повоєнні роки, проте поступово її місце зайняла функція «організації дитячого відпочинку», яка включала загальну фізкультуру, кліматотерапію, режим дня, але спеціальних медичних програм більше не передбачала. Певне значення мала й організація дитячого дозвілля. Значну його частину займала «суспільно-корисна діяльність». Дітей залучали до прибирання у парках, чистки пляжів, збору винограду та фруктів. Крім того, ще з 1920-х років кожного дня по 2–3 години відводилося на освіту: лекції, бесіди, збирання та оформлення гербаріїв. Для цього, крім медичного працівника, при кожному загоні з 1927 р. запровадили посаду вожатого, тобто педагога-організатора. В такий спосіб керівництво держави підкреслювало значення виховної роботи з дітьми, а у перспективі — перетворення цього закладу «юних піонерів» на «кузню кадрів» для майбутнього комсомольського активу, активістів молодіжних організацій.

У 1930-му році в «Артеку» відбулися певні структурні зміни. Спочатку табір поділили на «Верхній» та «Нижній». Потім, у 1936 р. у розпорядження санаторію було передано будинок відпочинку Всеросійського Центрального виборчого комітету СРСР під назвою «Суук-Су» (Холодна вода), що значно розширило його територію. У 1939 р. до складу санаторію включили ще й так звану «15-у дачу». У цей же час, у будинку, який колись належав родині Гартвісів–Винерів, почав діяти Всесоюзний будинок відпочинку для вожа-

тих. Крім того, у 1932 р. у приміщенні, яке колись належало Б. Винеру, а згодом перейшло до його пасинка С. Метальникова і формально перебувало у маєтку останнього під назвою «Лаутербруннер» (Дзвінке джерело), було відкрито Дитячу технічну станцію (1932–1941). У тому ж році відкрився й перший «Музей «Артеку». 1930-ті роки в історії цього дитячого закладу відзначилися ще й тим, що сюди вперше на відпочинок приїхали діти з Іспанії, де на той час тривала війна (1936), а через кілька років — діти з приєднаних внаслідок реалізації пакту «Молотова-Ріббентропа» західноукраїнських, західнобілоруських земель та колишніх країн Балтії. У табірному повсякденні передвоєнних років також відбулися зміни: день у кожному таборі починався з лінійки та підняття прапору, було започатковано урочисте відкриття та закриття змін, серед занять, які мали опанувати діти за час перебування на відпочинку, з'явилися гребля, плавання, їзда на велосипеді, вивчення азбуки Морзе.

Роки Другої Світової війни видалися для «Артеку» нелегкими. 20 червня 1941 р. почався черговий табірний заїзд. Прибуло чимало дітей з тогочасних «республік Прибалтики», Західної України, Західної Білорусі, Молдови. Однак напад Німеччини на СРСР частина дітей була евакуйована на місця постійного проживання. Більшості не було куди повертатися, бо їхні села та міста вже були окуповані. Враховуючи це, Наркомат охорони здоров'я та керівництво всесоюзної комсомольської організації, яким підлягав «Артек», прийняли рішення створити спеціальний загін з дітей та вожатих і відправити їх в евакуацію на Алтай. 16 довгих місяців добиралися вони до станції Білокуріхи, де з 11 вересня 1942 р. до 12 січня 1945 р. проіснував «Алтайський Артек». Водночас територія самого дитячого санаторію у Криму 6 листопада 1941 р. була окупована німецькими та румунськими військами. 15 квітня 1944 р. «Артек» було звільнено, але він являв собою суцільні руїни.

Майже негайно після звільнення почалося відновлення інфраструктури табору. Одне з перших пожертвувань «Артеку» надійшло від дружини В. Черчиля Клементини, яка передала 15 наметів. Вони стали основою повоєнного санаторію, який вже 6 серпня 1944 р. прийняв перших 500 дітей з Криму. Тоді ж у складі санаторію з'явився новий табір — «Кипарисний», який було створено на базі колишнього будинку відпочинку «Колгоспна молодь».

У 1950-ті роки «Артек» офіційно вважався комплексом кількох таборів. Його дирекція іменувалася «Управління всесоюзних піонерських таборів», а самі табори було прийнято називати за номерами «Табір № 1», «Табір № 4» тощо. Крім звичних занять, тобто так званої «загінної роботи», у цей час піонери, що приїздили на відпочинок, мали обов'язково брати участь в організації загальнотабірних заходів, проводити та брати участь у численних конкурсах, творчих вечорах, спортивних змаганнях. Продовжувалися й «трудові десанти», тобто участь дітей у збиранні врожаю фруктів у кримських колгоспах та радгоспах, ремонти меблів та одягу. Все частіше до табору почали приїздити делегації дітей з Болгарії, Угорщини, Чехосло-

вайчини, НДР, Китаю, Кореї, Польщі, Румунії та інших країн «соціалістичного табору».

У 1959 р. почалися роботи з втілення в життя проекту «Великого Артеку». У 1961 р. на його карті безпосередньо у моря з'явився табір «Морський». Він був побудований на місці колишнього «Нижнього». А на місці «Верхнього» табору виник комплекс таборів (дружин) «Гірський». На порожній до цього території в центрі «Артеку» був побудований новий табір «Прибережний». Він став найбільшим табором і об'єднував 4 дружини. Табори «Суук-Су» і «Колгоспна молодь» серйозних зовнішніх змін не зазнали, але отримали нові назви: «Бірюзовий» («Лазурный») та «Кипарисний» відповідно. Таким чином, після реконструкції з 1964 р. стало можливим організовувати відпочинок піонерів протягом усього року, а влітку обов'язково проводити міжнародну зміну.

Структурно на момент розпаду СРСР «Артек» складався з 5 таборів, які об'єднували 10 дружин: «Морський» (дружина «Морська»), «Гірський» (дружини «Алмазна», «Кришталева», «Бурштинова»), «Прибережний» (дружини «Лісова», «Озерна», «Польова», «Річкова»), «Бірюзовий» (дружина «Бірюзова») і «Кипарисний» (дружина «Кипарисна»). Крім вищеназваних таборів у структуру «Артеку» також входили дві гірські турбази «Діброва» та «Криничка», до яких здійснювалися поїздки деяких артеківських загонів.

Після проголошення Україною 1991 р. незалежності, «Артек» було перетворено на Міжнародний дитячий центр «Артек» (МДЦ «Артек»). Протягом 1990-х рр. педагогічний персонал центру активно шукав шляхів перебудови своєї роботи з дітьми. Основою змін стала «педагогіка тимчасового колективу», яка передбачала формування за короткий термін табірної зміни (21–24 дні) міцного кола щирих друзів, відкритих для спілкування та творчості. В організації дозвілля школярів, які приїздили на оздоровлення та відпочинок, також відбулися зміни. Велике місце почали відігравати екскурсії, навчально-пізнавальні заходи, дитяча творчість. Саме у ці роки зародилися й існують до нині такі програми, як «Міжнародний дитячий кінофестиваль «Артек» (з 1993), «Міжнародний аерокосмічний фестиваль «Сузір'я Артек» (з 1994), Міжнародний конкурс-фестиваль дитячої та молодіжної творчості «Наша земля — Україна», Міжнародний дитячий хоровий конкурс-фестиваль ім. Т .Струве «Артеківські зорі» (з 1998). У 1995 р. МДЦ «Артек» став членом Міжнародної співдружності дитячих таборів. У 2006 році «Артек» став єдиним у світі дитячим центром, якому було присвоєно статус «Під егідою ЮНЕСКО». До 2014 р. він був визнаним лідером в організації дитячого відпочинку серед 100 тисяч таборів із 50 країн світу. Як свідчать статистичні відомості, за більш ніж 80-річну історію в «Артеці» відпочило понад 1,5 млн дітей із 130 країн. 60 % українських дітей відпочивали там на субсидованій основі, або безкоштовно, а саме: діти з сімей з низьким рівнем доходів, багатодітних сімей, сироти, інваліди та обдаровані діти.

На початок 2000-х років МДЦ «Артек» вже займав територію в 208 га, включаючи 60 га парків та 42 га пляжів. Після проведених у цей період

капітальних ремонтів «Морського» і «Гірського» радикально змінилися зовнішній та внутрішній вигляд корпусів, побутові умови для проживання дітей та педагогів-організаторів. 30 липня 2004 р. в межах президентської програми інвестицій в освіту на території «Гірського» було відкрито новий навчально-виробничий комплекс, будівництво якого було профінансовано державним підприємством «Укрзалізниця» на чолі з Г. Кирпою. Пам'ятна дошка на його честь була відкрита у 2010 р. На жаль, внаслідок реконструкції «Артеку» з різних причин був припинений прийом дітей колишнім табором «Алмазний». У січні 2009 р. внаслідок недофінансування виникла загроза закриття центру. Тоді на знак протесту директор табору оголосив голодування. Колишніми «артеківцями» та небайдужими людьми було організовано неформальний рух на підтримку «Артеку» та проведено кілька протестних мітингів у Києві. Внаслідок активних дій громадськості табір вдалося зберегти.

До березня 2014 р. МДЦ «Артек» належав Україні. До послуг дітей в на його території та поза нею були 36 спальних корпусів, 10 їдалень, автопарк, власний медичний комплекс, дитячий готель у місті Сімферополь на 200 спальних місць; власний порт із можливістю стоянки 30 яхт, дитяча флотилія; яхта на 150 місць; інтернет-клуби, 12 кінотеатрів, 5 готелів для гостей. «Артек» мав власну міліцію і пошту. Для дітей працювали 20 гуртків, 5 бібліотек, власна телестудія і щомісячний журнал. На території дитячого центу діяло 4 музеї і значна кількість постійних та тимчасових виставок. Особливу цінність мав Космічний музей (Музей освоєння космосу) — один з перших подібних закладів у світі, який заснував особисто Юрій Гагарін. Рівень спортивної бази «Артеку» також був досить високим: діяло 11 обладнаних спортивних майданчиків та кортів, 4 нових відкритих басейни; Палац спорту з гімнастичними та тренажерними залами та закритим басейном, де температура морської води взимку сягала 27 С. Центральний стадіон центру на 7500 місць відповідав усім міжнародним стандартам. На жаль, проблема недофінансування продовжує залишатися актуальною для центру. Серйозною перешкодою для його відвідування дітьми різних соціальних верств стала висока вартість путівок.

Ольга Ковалевська

Яку роль відіграв Крим у житті українських істориків?

За влучним спостереженням Максима Кирчанова, «першими українськими інтелектуалами, які усвідомили необхідність ідейної і ментальної українізації Криму, були історики, котрі зрозуміли, що довівши історичні права українців на Крим і показавши, що у минулому Крим був українським регіоном, Україна і політично зможе претендувати на Кримський півострів». Однак автор лише у незначній мірі згадав про зв'язок українських істориків з Кримом, зокрема, їх перебування тут, вивчення Криму і т.п.

Передусім, варто згадати про рід Смоленських, один із засновників якого, випускник Харківського університету, Анастасій Іванович Смоленський у 1840–1860-х роках працював інспектором та директором Таврійської Сімферопольської губернської гімназії. А. Смоленський студіював історію Криму, підтримував тісні зв'язки з одеським інтелектуальним середовищем. 23 квітня 1839 р. його обрали одним з перших членів-кореспондентів щойно заснованого Одеського товариства історії та старожитностей. Зацікавлення історією успадкував його син Леонід Смоленський (1844–1905) — один із засновників українського національного руху в Одесі. Син Л. Смоленського Леонід, услід за дідом, залишив слід в історії Криму.

Л. Смоленський-молодший (1869–1924) закінчив третю одеську гімназію. Навчався на медичному та історико-філологічному факультетах університетів Св. Володимира та Новоросійського. Останній вік закінчив у 1894 р. Л. Смоленський співробітничав з «Крымским горным клубом», що діяв в Одесі, та викладав в Одеському кадетському корпусі. У 1900 р. він переїхав до Севастополя, де до кінця життя викладав історію у середніх школах. Користувався повагою серед місцевої інтелігенції. У 1904 р. він опублікував в Одесі «Элементарный курс теории словесности с рисунками». Л. Смоленський також написав під псевдо «Пільченко» історичну п'єсу «Княжа криниця», яка була опублікована у журналі «Кіевская старина» та згодом поставлена на одеській сцені учнем його батька М. Садовським за участі М. Заньковецької. Останні роки Л. Смоленський провів у злиднях та осліп і, зрештою, скінчив життя самогубством. Єдиною історико-науковою працею Л. Смоленського є опублікований під псевдонімом «Львов Л.» у «Записках Крымского горного клуба» 1895 р. нарис історії взаємин між Запорізькою Січчю та Кримським ханством від XVI ст. до кінця XVIII ст. Довгий час ім'я автора залишалося невідомим сучасним історикам. Лише завдяки виявленню листа його брата І. Смоленського до М. Грушевського від 1933 р. вдалося встановити реального автора цієї праці.

Новизна праці полягала у піонерській постановці питання та концептуальній позиції автора у його висвітленні. Історик вважав, що Запорозька Січ вела самостійну політику щодо Кримського ханства. Взаємини між козаками і татарами не зводились лише до ворожнечі, але передбачали розгалужену

систему торгівельних, політичних та культурних контактів. Останні автор досить докладно висвітлив у своїй роботі. Анонімний автор рецензії у «Киевской старине» навів розлогі цитати з «обстоятельно составленного очерка», солідаризуючись зі всіма висновками Л. Смоленського. У підсумку, він шкодував, що така цікава праця була надрукована лише у малопоширених «Записках Крымского горного клуба». У тому ж 1895 р. праця Л. Смоленського була видана окремою брошурою. Погляд на взаємини козацтва та Кримського ханства і ширше — українців та кримських татар як багатовимірних набуває все більше число прихильників серед сучасних українських істориків.

Ще одним яскравим прикладом «кримського сліду у біографії» українського історика є постать Хрисанфа Петровича Ящуржинського, одного з провідників українського національного руху в Одесі наприкінці XIX — на початку XX ст. Але перед тим як опинитися в Одесі, уродженець Уманщини у 1884 — на початку 1890-х рр. жив і працював у Криму (Сімферополь, Керч). Був одним із засновників Таврійської вченої архівної комісії. Вів розкопки на території античного Херсонеса, Пантикапею, Неаполя-Скіфського. На сторінках «Известий» комісії надрукував низку результатів археологічних досліджень. Одну зі статей на археологічну тематику у цей період опублікував в одеському виданні. Найцікавіша праця історика кримського періоду була присвячена долі полонених з України у Кримському ханстві. У 1893–1911 рр. жив і працював в Одесі. Брав участь у роботі 11–14 археологічних з'їздів. Активно публікувався на сторінках «Кіевской старины». Делегат від Одеської «Просвіти» на 14-му археологічному з'їзді у Чернігові, де був одним з п'ятьох доповідачів, хто прочитав свою доповідь («Вшанування джерел та криниць») українською мовою. Жваві контакти з кримськими колегами, зокрема, А. Маркевичем, підтримував провідний одеський україніст та діяч українського національного руху — Олексій Іванович Маркевич. Кримську проблематику студіював інший, менш помітний одеський історик, учень В. Антоновича Павло Іванов.

Одним з найяскравіших епізодів в історії кримської науки у 1910-х роках було активне співробітництво з кримськими вченими і передусім Арсенієм Маркевичем та ТВАК у 1916–1917 рр. в Наталі Полонської-Василенко) — згодом видатного історика. Н. Полонська за короткий час підготувала і здебільшого прочитала, а потім опублікувала в «Известиях» шість доповідей. Листування та співпраця А. Маркевича та Н. Полонської-Василенко тривали і надалі. У 1920-х рр. активно з Кримом співпрацювала ВУАН, історичний напрямок в якій очолював М. Грушевський — видатний дослідник історії Криму, який завжди підкреслював важливість чорноморського напрямку української історії, як і його учень І. Крип'якевич (в новітні часи цю лінію продовжив головний спадкоємець М. Грушевського у незалежній Україні Ярослав Дашкевич). На завершення варто згадати про те, що саме у кримській землі було поховано у середині XX ст. учня В. Антоновича, талановитого історика та географа Антіна Синявського.

Отже, навіть цей короткий нарис свідчить, що історія Криму багата на приклади не лише співробітництва, але й перебування у Криму українських істориків, не тільки територіально, але й за національним духом, який вони тим самим несли на півострів, наповнюючи його українською аурою, що має зберігатися і нині попри всі випробування.

Олександр Музичко

Що являє собою культурна спадщина Криму?

Культурна спадщина Криму, що формувалася упродовж тривалого історичного періоду представниками різних етносів, становить значний і своєрідний пласт світового культурного надбання. Це широка панорама історико-культурних об'єктів — рештки давньогрецьких міст-держав і печерні міста, оборонні споруди і фортеці, стародавні храми і визначні місця, меморіальні будинки і комплекси, цвинтарі й окремі поховання, заповідники та музеї. Тут розташовані пам'ятки, умовно зараховані до європейської традиції, а також безліч перлин ісламської художньої культури та видатних прикладів архітектурної думки Сходу.

На державному обліку в АР Крим і м. Севастополі — 1004 пам'ятки архітектури та містобудування, 7227 пам'яток археології, 3861 пам'ятка історії, 520 монументального мистецтва, з них — 273 національного значення. У Криму розташовані сім заповідників: Національний заповідник «Херсонес Таврійський» (1978 р. — дата заснування, статус національного надано в 1994); Державний палацово-парковий музей-заповідник у м. Алупка (1990); Державний історико-культурний заповідник у м. Бахчисарай (1990); Державний історико-культурний заповідник у м. Керч (1987); Коктебельський еколого-історико-культурний заповідник «Кімерія М. О. Волошина» (2000); Республіканський історико-археологічний заповідник «Калос Лімен» (1997), філія Національного заповідника «Софія Київська» Судацький заповідник (з 1958). Найбільш відомі пам'ятки світового значення Криму включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, в якому, станом на 2013 р., значилося 936 об'єктів культурної і природної спадщини, у тому числі сім представляють Україну. Список об'єктів всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які отримують особливий охоронний статус, ведеться і постійно поповнюється з 1978 р. Включення до Списку дає додаткові гарантії збереження і цілісності, а також підвищує престиж територій і управляючих ними установ. Статус об'єкта сприяє розвитку культурного туризму в регіоні, у разі конфліктних ситуацій дозволяє залучити міжнародну економічну і політичну допомогу експертів ЮНЕСКО. Завдяки співпраці України з Європейським Союзом, який із 2011 р. активно підтримує охорону культурної спадщини АР Крим у рамках проектів ЄС «Дослідження для популяризації культурної спадщини в Криму» та «Підтримка і диверсифікація кримського туризму», проводиться робота по дослідженню кримських пам'яток і підготовці відповідних документів для номінації пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Унікальною пам'яткою античності і середньовіччя є Херсонес Таврійський, пам'ятки якого зосереджені в межах сучасного міста Севастополя та є складовими Національного заповідника «Херсонес Таврійський». У червні 2013 р. на 37-ій сесії Комітету Світової спадщини у Камбоджі «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора (V ст. до н.е. по XIV ст. н.е.)»

включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Херсонеське городище є єдиним у Північному Причорномор'ї цілісно збереженим зразком античного міста, яке існувало з V ст. до н.е. по XIV ст. н.е. Тут збереглися залишки міського планування вулиць, житлових, господарських та культурних споруд. Хора — це унікальні фрагменти ділянок сільськогосподарських околиць стародавнього міста. Ця пам'ятка єдина в Європі, яка дає можливість зрозуміти систему організації господарської діяльності та розподілу території між громадянами античного міста.

Відповідно до рекомендацій Міжнародної ради з охорони пам'ятників та історичних місць здійснюються підготовчі роботи для номінації наступних пам'яток України. У переліку 15 об'єктів-номінантів на включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — три пам'ятки представляють історію та культуру Криму. Це Ханський палац у Бахчисараї, столиці Кримського Ханату, центрі політичного, духовного і культурного життя кримських татар, який знаходиться у складі Бахчисарайського історико-культурного заповідника. Бахчисарайський палац — єдиний у світі зразок кримськотатарської палацової архітектури XVI–XVII ст. До палацового комплексу входять північні та південні ворота, Світський корпус, палацова площа, головний корпус, гарем, ханська кухня і стайня, бібліотечний корпус, соколина вежа, ханська мечеть, Персидський сад, ханський цвинтар, гробниця (дюрбе) Диляри-бікеч, гробниці Північне і Південне дюрбе, надгробна ротонда, баня «Сари-Гюзель», набережна з трьома мостами, сади і паркові споруди, Єкатерининська миля, «Фонтан Сліз» та інші об'єкти. Планується, що номінація пам'ятки «Історичне середовище столиці кримських ханів у місті Бахчисараї» відбудеться у середині 2015 р. під час 39-ї сесії Комітету Світової спадщини.

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО двічі було запропоновано внести пам'ятки Судацького заповідника — у 2007 р. як «Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI–XVI ст.», а у 2010 р. як основну складову пам'ятки до серійної транснаціональної номінації «Торговельні пости та фортифікаційні споруди на генуезьких торговельних шляхах від Середземномор'я до Чорного моря». На початку XIII ст. на Чорноморському узбережжі з'явилися генуезькі володіння, які невдовзі оволоділи низкою населених пунктів у Криму і розпочали будівництво оборонних укріплень для захисту від кочових народів. Основою будівельного досвіду таврійської фортифікації стали зінтегровані будівельні традиції колоністів-греків, візантійців, генуезців, пристосовані до місцевих умов краю. Переважна більшість замків та фортець сформувалися як комплекси протягом X–XV ст. Збереглися залишки кріпосних стін, башт і палаців у Кафі (Феодосія) та Чембало (Балаклава), фортеця і консульський замок у Солдайї (Судак), які органічно пов'язані з природним довкіллям. Фортеці Судак, Чембало та Феодосія, розташовані у південній частині Криму, запропоновані до Списку пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО за критеріями, що демонструють важливий обмін людськими цінностями протягом певного періоду в межах культурного регіону

в сфері розвитку архітектури та ландшафтного планування. Це, передусім, використання особливостей ландшафту з метою створення стратегічно важливих оборонних центрів на домінуючих висотах, а також особливостей бухти для захисту та стоянки кораблів. Архітектурні ансамблі фортець є винятковим прикладом взаємодії людини з природним ландшафтом у сфері фортифікаційного мистецтва та розбудови міст і морських портів. Роботи з дослідження, а також підготовка документів для номінації цих пам'яток знаходяться в активній фазі, але подальша діяльність у цьому напрямі зіштовхнулася з непередбачуваними проблемами, пов'язаними з кримською кризою з кінця лютого 2014 р.

В умовах кримської кризи питання охорони культурної спадщини необхідно вирішувати на державному рівні із залученням міжнародних організацій. Європейський Союз, Рада Європи, ЮНЕСКО підтримують Україну і висловлюють готовність до посередництва між Україною і РФ. Цілком своєчасним є проведення спільної наради представників від української і російської сторін, на які покладені захист культурних цінностей та охорона культурної спадщини, укладання спеціальних угод з питань щодо врегулювання статусу культурних цінностей Музейного фонду України, а також культурної спадщини.

Галина Денисенко

Яке місце займав Крим в науковому ландшафті України?

Наприкінці XIX — початку XX ст. в Криму велися досить інтенсивні дослідження, хоча організаційні їх структури носили переважно громадський характер (наприклад, Кримський гірський клуб). Крим перебував у полі дослідницьких інтересів Новоросійського університету (заснований в Одесі в 1865 р., багато чого для його заснування і становлення зробив знаменитий хірург М.І. Пирогов, тоді попечитель Одеського навчального округу). Для вивчення Природу Криму вивчали професори М.О. Головкинський, І.Ф. Сінцов, М.І. Андрусов, які відкрили його як специфічну геологічну область, а також Р.О. Прендель і В.І. Вернадський з учнями, які багато зробили для розуміння Криму як особливої мінералогічної провінції.

В 1871 р. за ініціативою М.М. Миклухо-Маклая була заснована Севастопольська біологічна станція. Першим її директором був академік О.О. Ковалевський.

Важливий етап наукових досліджень в Криму пов'язаний із заснуванням Таврійського університету. Таврійський університет виник як філія Київського університету в 1918 р. Першим ректором університету був лікар Р.І. Гельвіг, другий ректор університету — академік В.І. Вернадський (1920–1921). Таврійський університет, що виник за буремних часів Української революції та громадянської війни в Росії, у перший період свого існування зібрав багатьох значних російських і українських учених. У 1920 р. в Таврійському університеті працювали: сім академіків (М.І. Андрусов, М.М. Богословський, В.І. Вернадський, К.Г. Воблий, Д.О. Граве, О.Е. Кесслер, В.О. Обручев), чотири члена-кореспондента (Д.В. Айналов, М.К. Гудзій, І.А. Лінниченко, Є.В. Петухов), понад 100 професорів (деякі з них потім стали академіками та членами-кореспондентами Російської та Української академій наук: В.І. Лучицкий, Г.М. Висоцького, В.М. Гордон, М.С. Кошляков, Є.М. Павловський, М.І. Палієнко, О.Л. Струве, Ф.В. Тарановський, Ф.Г. Яновський, Д.В. Синицин, О.М. Деревіцькій, Б.В. Чобан-Заде та ін.)

У лютому 1921 р. Таврійський університет був перейменований в Кримський університет ім. М.В. Фрунзе. У 1925 р. на базі університету був створений Кримський державний педагогічний інститут. У лютому 1972 р. він був перетворений на Сімферопольський державний університет імені М.В. Фрунзе, а серпні 1999 р. дістав статус національного і відновив первісну назву.

В 1963 р. на базі Севастопольської біологічної станції був створений *Інститут біології південних морів імені О.О. Ковалевського НАН України*. Основні наукові напрями інституту: біорізноманіття екосистем Світового океану; комплексні дослідження структури і функціонування морських екосистем і їхніх компонентів; вивчення антропогенного впливу на морські екосистеми з метою створення наукових основ моніторингу і прогнозування їхнього стану; розробка нових інформаційних технологій і систем накопи-

чення, обробки й аналізу даних, а також підвищення наукових знань у галузі біології та екології моря; створення наукових основ біотехнології, раціональної експлуатації й охорони живих ресурсів моря. В інституті сформувалися наукові школи: морська радіохемоекологія (керівник академік НАН України Г.Г. Полікарпов); екологічна біоенергетика (керівник член-кореспондент НАН України Г.Є. Шульман); морфологія і динаміка екосистем шельфу (керівник член-кореспондент НАН України В.Є. Заїка); морська санітарна гідробіологія (керівник д.б.н., професор О.Г. Миронов); морська екологічна паразитологія (керівник д.б.н., професор А.В. Гаєвська).

Протягом останніх років в інституті здійснювалися такаі дослідження: вивчення структурно-функціональних основ біорізноманіття морських угруповань; вивчення структурно-функціональних основ продукційних процесів у гідробіонтів; вивчення структури і функціонування паразитарного компонента екосистеми Чорного моря з метою збереження видового різноманіття й забезпечення екологічної безпеки; дослідження та кількісна оцінка екологічної ємності чорноморських акваторій України по відношенню до забруднень ядерного і неядерного походження; розробка наукових основ біотехнологій відтворення та використання морських ресурсів.

Інститут має такі наукові досягнення: оцінено сучасний стан біорізноманіття угруповань Чорного моря залежно від чинників середовища, запропоновано нову концепцію про зональність життя в Чорному морі, що ґрунтується на знахідках унікальної фауни в глибинній анаеробній зоні; сформульовано концепцію про альтернативні метаболічні стратегії, що забезпечують біологічний прогрес тварин; створено оригінальну концепцію екологічного метаболізму у водних екосистемах; сформовано нову галузь науки — морська радіоекологія; створено новий напрям морської мікробіолгії — дослідження нафтоокиснювальних мікроорганізмів і процесів самоочищення моря від нафтового забруднення.

Серед наукових розробок, що пропонуються для доробки або впровадження є такі: проекти «Устрицевництво на Чорному морі»; «Розробка тест-системи для діагностики екологічного стану природних водойм в умовах антропогенного навантаження»; «Електронний інформаційний ресурс для оцінки впливу природних катаклізмів на біорізноманіття Понто-Каспійського басейну. Розроблено технологію з виробництва біологічно активних домішок до їжі «Спіруліна кримська, що містить йод», «Спіруліна, що містить селен» та спіруліна «Екстра»; полівітамінна кормова домішка «Фітомікс» для сільськогосподарських тварин.

В одній будівлі з Інститутом південних морів розташований Севастопольський акваріум Це один з найстаріших публічних акваріумів в Європі. Він був заснований у 1897 г при Севастопольській біологічній станції, є п’ятим у світі з часу його створення. У 1965 р. будівлю Інституту було розширено, і водночас був побудований новий акваріум. Весною 1966 р. Акваріум-музей ІнБПМ АН УРСР відкрив двері для перших відвідувачів. Його експозиція була розміщена у 3-х залах. Зараз в Акваріумі працюють 4 зали.

У першому залі демонструються характерні представники коралових рифів. Невеликі розміри виставлених тут акваріумів дають змогу відвідувачам докладно розглянути дрібних риб, креветок і безхребетних. Другий зал становлять 2 самостійні секції: чорноморську і тропічну. Тут побудовані 12 пристінних басейнів об'ємом до 7 кубічних метрів кожен і круглий басейн діаметром 9 метрів, глибиною 2,5 метра. Кожен акваріум тропічної секції має самостійну замкнену систему для підготовки та очищення води. Такі системи дозволяють утримувати в штучних умовах навіть тропічних акул. У третьому залі музею зібрано велику колекцію тропічних екзотичних тварин — мешканців Індійського й Атлантичного океанів. У четвертому залі мешкають представники прісноводних риб і рептилій. Тут же знаходиться дуже цікавий акваріум з оранжереєю, що імітує руїни стародавнього Камбоджійського храму.

До структури інституту входять 13 наукових відділів, філія в м. Одеса, науково-дослідне судно «Професор Водяницький», малий флот, океанариум-музей. Історія інституту пов'язана з іменами видатних науковців: М.М. Миклуха-Маклаєм, академіком О.О. Ковалевським, академіком С.О. Зерновим, професором В.О. Водяницьким, членами-корреспондентами НАН України В.М. Грезе, Т.С. Петипа. В інституті працювало 360 співробітників. Директор інституту академік НАН України В.М. Єремєєв. Інститут має добру репутацію в світі науки.

Весною 1929 р. за ініціативою академіка В.В. Шулейкіна на Південному березі Криму в пос. Кацивелі була створена Чорноморська гідрофізична станція для проведення комплексних досліджень процесів в прибережній зоні моря. В 1948 р. в Москві на базі Чорноморської гідрофізичної станції АН СРСР і Морської гідрофізичної лабораторії (раніше відділ Інституту теоретичної геофізики АН СРСР) був створений *Морський гідрофізичний інститут* АН СРСР. Його директором став відомий учений-океанолог В.В. Шулейкін. Перші наукові досягнення Морського гідрофізичного інституту пов'язані з дослідженнями теплових явищ в океані, теплової взаємодії між океанами, атмосферою і материками, впливу Світового океану на клімат і погоду. Безпосередні спостереження штормових хвиль на Чорноморській гідрофізичній станції і їх моделювання в штормовому басейні заклали фізичні основи теорії морського хвилювання. Була опублікована велика кількість експериментальних і теоретичних праць у області оптики і біофізики морського середовища. Результати досліджень узагальнені В.В. Шулейкіним в унікальній по широті обхвату проблем монографії «Фізика моря», відміченою Державною премією СРСР (1942 р.).

У серпні 1961 р. Морський гідрофізичний інститут (МГІ) був переданий в систему Академії наук УРСР, а в 1963 р. перебазований до Севастополя. Його директором став академік АН УССР А.Г.Колєсніков.

У Севастополі інститут був фактично створений наново. Він стрімко увійшов до радянської і світової океанологічної науки, ставши визнаним авторитетом у галузі вивчення фізичних процесів в Світовому океані,

автоматизації океанографічних досліджень і морського приладобудування. Найзначущішим результатом цього періоду з'явилося відкриття, експериментальне і теоретичне дослідження екваторіальної протитечії в Тропічній Атлантиці, названого ім'ям М.В. Ломоносова. За це відкриття в 1970 р. групі вчених МГІ (С.Г. Богуславський, Г.Н. Григорьєв, А.Г. Колєсніков, Г.П. Пономаренко, А.С. Саркісян, А.І. Фельзенбаум, М.К. Ханайченко) була присуджена Державна премія СРСР.

У 1974–1985 рр. МГІ очолював академік АН УССР Б.О. Нєлєпо. За цей період ученими інституту були вивчені закономірності формування клімату океану і його взаємодії з атмосферою, циркуляції вод тропічних регіонів, мезомасштабної і синоптичної мінливості гідрофізичних полів, їх тонкої структури, динаміки поверхневих і внутрішніх гравітаційних хвиль, а також проведені дослідження у галузі гідрооптики, ядерної і фізичної хімії моря. За цикл робіт «Системні дослідження Тропічної Атлантики» співробітники МГІ А.Г. Колєсніков, Б.О. Нєлєпо, О.О. Новосьолов, І.Є. Тімченко, М.З. Хлистов були відмічені Державною премією УРСР (1979 р.). Інтенсивно розвивалися роботи фізико-технічного профілю з метою створення нових вимірювальних комплексів для досліджень Світового океану. Б.О. Нєлєпо був засновником нового наукового напряму досліджень МГІ — супутникової гідрофізики, яке по теперішній час є одним з основних в інституті. У ці роки з використанням океанографічних ІСЗ були виконані перші великомасштабні довгострокові експерименти в Світовому океані, які і стали основою унікального з інформаційних можливостей наукового напряму. За цикл досліджень у галузі супутникової гідрофізики Б.О. Нєлєпо та Ю.В. Терьохіну була присуджена Державна премія СРСР (1989).

У 1985 р. директором МГІ став академік НАН України В.М. Єремеєв, в останній час генеральний директор Океанологічного центру НАН України та Інституту біології південних морів НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, представник України у Виконавчий раді МОК ЮНЕСКО, голова Чорноморського регіонального комітету МОК ЮНЕСКО.

У ці роки в МГІ суттєво посилилися роботи еколого-океанологічної спрямованості, дослідження з динаміки складних морських систем, супутникової гідрофізики, чисельного моделювання динаміки морського середовища, інформаційного супроводу досліджень Світового океану. Були інтенсифіковані дослідження з вивчення фізичної і фізико-хімічної взаємодії водного середовища з атмосферою і донними відкладеннями, біогеохімічної динаміки сірководневої зони. За цикл праць цього напряму О.О. Безбородову, В.М. Єремеєву, Л.М. Іванову була присуджена премія В.І. Вернадського АН УРСР у галузі геології, геохімії, геофізики і гідрофізики (1989).

Розширилися міжнародні наукові зв'язки інституту. Відповідно до Міжурядової угоди Національною академією наук України, яка була представлена МГІ, в м. Конакрі Гвінейської Республіки був створений сумісний науковий центр для проведення досліджень у галузі океанографії, геліофізики і випробувань конструкційних матеріалів в умовах тропічного клімату. Він

успішно функціонував з 1983 по 1993 р. і був переданий в дар Гвінейській Республіці.

Наукові досягнення МГІ цих років у галузі фізичної і хімічної океанографії, геофізичної гідродинаміки, теорії хвильових процесів, супутникової океанології, морських інформаційних систем і технологій здобули популярність і були затребувані в Україні і далеко за її межами. Це, зокрема, знайшло віддзеркалення в нагородженні в 1998 р. золотою медаллю Асоціації американських бібліотек за лазерний диск «Геоінформаційна система для Чорного моря» міжнародного колективу фахівців, в який входили й вчені МГІ, а також в присудженні премії В.І. Вернадського НАН України М.П. Булгакову і С.М. Булгакову за цикл робіт «Формування і взаємодія великомасштабної циркуляції і стратифікації вод Чорного моря» (1998).

У 2000 р. учені інституту В.І. Бєляєв, М.П. Булгаков, В.М. Єремеєв, В.О. Іванов у складі авторського колективу були удостоєні Державної премії України у галузі науки і техніки за цикл праць «Регіональна океанологія: стан середовища і мінерально-сировинні ресурси Атлантичного, Індійського, Південного океанів і їх морів».

З 2000 р. обов’язки директора МГІ виконував академік НАН України В.О. Іванов, заслужений діяч науки і техніки України. Під керівництвом В.О. Іванова в МГІ отримали розвиток дослідження морських шельфових зон в умовах антропогенного і техногенного навантажень для вирішення задач оптимального планування розвитку конкретного природного регіону і здійснення максимально економічно обгрунтованого використовування всіх видів ресурсів шельфу одночасно з оздоровленням екологічного стану морського середовища.

Останніми роками дослідження колективу інституту були зосереджені на комплексному вивченні Азово-Чорноморського басейну і окремих стратегічно важливих для України районів Світового океану. Метою цих робіт є створення наукових і технічних основ міждисциплінарного моніторингу, діагнозу і прогнозу стану морського середовища, глобальних і регіональних варіацій клімату, рішення проблем раціонального використовування природних ресурсів, зниження негативних наслідків природних катастроф, запобігання негативним наслідкам антропогенного впливу на прибережні акваторії.

Учені МГІ НАН України в рамках міжнародної наукової співпраці беруть активну участь в розробці теорії, технологічних модулів і вимірювальних технічних засобів для формування глобальної універсальної системи спостережень за станом Чорного моря. Створені нові морські прилади, інформаційно-вимірювальні комплекси, сформовані бази і банки даних океанографічних параметрів Чорного моря і Світового океану, технологічні компоненти супутникового контролю океанографічних і геофізичних об’єктів. На базі МГІ працюють Комісія з проблем Світового океану при Президії НАН України, яка здійснює координацію всіх фундаментальних океанологічних досліджень в Україні, і Координаційна рада зі створення національного

компоненту глобальної системи спостережень за станом Чорного моря. В останнє десятиліття інститут був ініціатором, учасником і головним виконавцем більше 22 національних, відомчих і міжнародних програм і проектів, зокрема по лінії ООН, ЮНЕСКО, Глобального фонду навколишнього середовища, ЄС, НАТО, Фонду цивільних досліджень США, Українського науково-технологічного центру та інших організацій.

Результати фундаментальних і прикладних досліджень МГІ впроваджені у виробничих організаціях і наукових установах Міністерства екології і природних ресурсів, Міністерства освіти і науки, Державної геологічної служби, Департаменту рибного господарства Міністерства аграрної політики, Державної гідрометеорологічної служби, Національного космічного агентства і Державної гідрографії Міністерства транспорту і зв'язку України.

Морський гідрофізичній інститут — один з провідних океанологічних центрів у світі, у складі якого 14 наукових відділів і чотири відділення, спеціальне конструкторсько-технологічне бюро, видавничо-поліграфічне підприємство «НВЦ ЕКОСІ-Гідрофізика» та експериментальне відділення НАН України (смт Кацивелі). Інститут укомплектований висококваліфікованими науковими кадрами, серед яких два академіки НАН України, чотири члени-кореспонденти НАН України, двадцять сім докторів наук і сімдесят кандидатів наук.

В наступні роки в Криму засновані деякі інші академічні установи: Відділ сейсмології Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України, Кримські відділення Інституту сходознавства ім. О.Ю. Кримського НАН України та Інституту археології НАН України.

Академія наук України завжди вважала одним із своїх постійних завдань активну участь у розв'язанні проблем, що мають актуальне значення для соціально-економічного й культурного розвитку регіонів України. Для ширшого залучення наукового потенціалу регіонів до цієї діяльності у структурі Академії на початку 70-х рр. минулого століття за ухвалою найвищих органів влади України створено мережу наукових центрів АН УРСР (міжвідомчих регіональних науково-координаційних органів): Донецький, Західний, Харківський, Дніпропетровський та Південний. Окрім подальшого розвитку в регіонах фундаментальних досліджень у галузі природничих і суспільних наук, основним завданням центрів як органів координації було розроблення наукових проблем, що мають важливе значення для пришвидшеного розвитку економіки відповідних регіонів, організація комплексних досліджень силами вчених установ різного відомчого підпорядкування, сприяння зміцненню зв'язків науки з виробництвом. До керівних органів наукових центрів із самого початку були залучені провідні науковці та фахівці регіонів, незалежно від відомчого підпорядкування організацій, у яких вони працювали. Очолили центри найавторитетніші в регіонах учені, члени Академії наук УРСР та її Президії. Після створення наукових центрів регіональна структура АН УРСР набула конкретної форми і, отримавши організаційну підтримку від органів державної влади, стала осередком міжвідомчої наукової та науково-технічної координації в регіонах України.

Сьогодні основу регіональної структури НАН України становлять шість наукових центрів з базовими установами в областях України, що мають найбільш розвинений науковий потенціал. Сфера діяльності наукових центрів не обмежується областю, у якій вони розташовані, а поширюється на конкретний природно економічний район України. Відповідно діяльність центрів охоплює такі області: Донецький науковий центр — Донецька та Луганська області; Західний науковий центр — Львівська, Івано Франківська, Волинська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька області; Південний науковий центр — Одеська, Миколаївська, Херсонська області; Північно-східний науковий центр — Харківська, Сумська, Полтавська області; Придніпровський науковий центр — Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області; Кримський науковий центр — АР Крим та Севастополь.

Основним завданням наукових центрів нині є взаємодія з регіональними органами управління для наукового забезпечення розв'язання актуальних проблем соціально економічного розвитку відповідних областей чи регіонів України. Пріоритет належить комплексним проблемам, опрацювання яких потребує об'єднання зусиль учених і фахівців різної спеціалізації, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування. Це насамперед проблеми ефективно го функціонування характерних для регіону галузей господарського комплек су, енерго та ресурсозбереження, екології, інформатизації, культурного та духовного розвитку. Важливими напрямами діяльності наукових центрів є також сприяння розвитку наукового потенціалу відповідних регіонів, подальшій інтеграції науки й освіти, переведенню економіки на інноваційний шлях роз витку, просвітницька діяльність.

Міжвідомчий характер діяльності регіональних наукових центрів НАН України юридично був зафіксований 1997 р. через надання їм статусу подвійного підпорядкування (НАН України і Міннауки України), а від 2001 р. — НАН України і МОН України. Пріоритетні напрями діяльності наукових центрів затверджують спільно МОН України і НАН України за погодженням з місцевими органами влади.

Кримський науковий центр виник пізніше інших наукових центрів України — у 1997 р. за ініціативою академіка П.П. Толочка, який став його першим головою. До Кримського наукового центру увійшло багато науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів: Відділ сейсмології Інституту геофізики ім. С.І. Субботіна НАН України, Карадагська науково-дослідницька геофізична обсерваторія, Карадагський природний заповідник, Керченський державний морський технологічний університет, Кримська лазерна обсерваторія при Головної астрономічної обсерваторії, Кримське відділення Інституту сходознавства ім. О.Ю. Кримського НАН України, Кримське відділення Українського державного геолого-розвідувального інституту, Кримський державний медичний університет ім. В.І. Георгіївського, Кримський республіканська установа «Сімферопольський художній музей», Кримський республіканська установа «Центральний музей Тавриди», Кримський респуб-

ліканський НДІ фізичних методів лікування і медичної кліматології ім. І.М. Сеченова, Кримський філіал Інституту археології НАН України, Науково-дослідний інститут «Кримська астрофізична обсерваторія», Національна академія природоохоронного і курортного будівництва, Національний інститут вінограда і віна «Магарач», Національний науковий центр «Никитський ботанічний сад», Південна дослідна станція Інституту сільськогосподарської мікробіології, Південний науково-дослідний інститут морського рибного господарства і океанографії, Південний філіал «Кримський агротехнологічний університет» Національного університету біоресурсів і природокористування України, Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський гуманітарний університет», Республіканський вищий учбовий заклад «Кримський інженерно-педагогічний університет», Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Український інститут спелеології і карстології, Український науково-дослідний інститут дитячої курортології і фізіотерапії, а також Інститут біології південних морів ім. О.О. Ковалевського НАН України, Кримський національний заповідник «Херсонес Таврійський», Морський гідрофізичний інститут НАН України, Океанологічний центр НАН України в Севастополі.

Специфіка Кримського наукового центру в тому, що він приділяв розвитку інноваційної діяльності, адаптації виробництва науково-технічної, інноваційної продукції регіону до умов функціонування в ринковому середовищі, розробці конкретних сценаріїв комерціалізації відповідних видів діяльності, створенню організаційно-економічних механізмів внесення інтелектуальної продукції до сучасних ринків та реалізації принципів партнерських відносин бізнесу, науки, освіти і влади у процесі формування в регіоні економіки інноваційного типу. Кримський науковий центр успішно працював над інноваційною стратегією розвитку регіону на базі відновлювальних джерел енергії, ресурсо- та енергозбереження, спрямованою на розв’язання актуальних проблем Криму, насамперед у галузі екології та оптимізації ресурсоспоживання. У 2013 р. в Криму відбулася XVIII Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми і перспективи інноваційного розвитку економики». Такі конференції проводяться вже багато років і є дуже авторитетними.

Кримським науковим центром було започатковано декілька наукових журналів, наприклад, «Культура народів Причорномор’я», який видається російською, українською, кримськотатарською та англійською мовами. У підготовці журналу беруть участь поряд з українськими вченими науковці з Болгарії та Туреччини. Було також розгорнуто роботи з комп’ютеризації бібліотек Криму.

2014 рік кардинально змінив ситуацію у сфері наукового потенціалу півострова. Порушення Російською Федерацією міжнародних правових норм і зобов’язань, військова агресія проти України та протизаконна анексія Криму створили, окрім політичних й економічних, також безліч майнових і кадрових проблем, що потребують нагального розв’язання.

Валентин Онопрієнко

Крізь віки

Що нам відомо про перших мешканців Криму?

Археологічні дослідження фіксують появу людей на території Кримського півострова добою середнього палеоліту (близько 100 тисяч років тому. Знахідки у печерах Кіїк-Коба (грот на річці Зуя Білогорського району) — найдавніші знахідки неандертальців на території України. Першим відомим за назвою населенням були кіммерійці (XII ст. до н.е.), які були скотарськими ірономовними племенами. Їх перебування у Криму фіксують античні та середньовічні автори, а також топоніми у східній частині Криму: Кіммерійські переправи, Кіммерік.

У середині VII ст. до н.е. кіммерійці були витіснені з рівнин півострова у передгір'я та гори скіфами. В І тисячолітті до н.е. на півдні Криму також мешкали таври. Зазначимо, що, крім Кримського півострова, скіфи займали значну частину степової та лісостепової України. Вважається, що у Криму в III ст. до н.е. існувала столиця Скіфської держави — місто Неаполь Скіфський (біля сучасного Сімферополя).

У другій половині І ст. до н.е. у Криму з'являються ірономовні сармати, які поступово розселяються по всьому півострову. У І ст. н.е. через велику кількість сарматів у грецькому Боспорському царстві деякі античні автори називають його греко-сарматським. Археологи знайшли велику кількість поселень і поховань сарматів. У них знайдені ювелірні вироби, залізні мечі, ножі, посуд тощо. У III ст. Н.е. кількість сарматів у Криму різко зменшується, що пов'язано з їх відходом з півострова і участю разом із германським племенем готів у походах в Центральну та Західну Європу. Нащадки сарматів алани разом із вандалами заснували у західній частині Африки Вандало-Аланське королівство, а в 455 р. розорили Рим.

Олександр Головко

Хто населяв Крим в античну добу?

Протягом майже всієї античної доби, тобто ціле тисячоліття — з кінця VII ст. до н.е. до IV ст. н.е. у Криму виразно виділялися три етнокультурні зони, три окремі «світи».

Перший «світ» — це світ аборигенного населення Криму, який знаходився головним чином у гірському Криму. Другий «світ» — землі кочовиків у степу та північних передгір'ях; третій належав грецьким переселенцям, на західному та східному узбережжях Криму. Власне кажучи, процес появи нових племен і народів та різного роду контакти між ними як-от: асиміляція, витіснення, винищення тощо і визначали зміни етнічного складу населення півострова.

Одним з найдавніших народів Криму, назва якого нам відома, були таври. Проблема походження цього етносу лишається дискусійною. Одні науковці вважають таврів нащадками давніх кіммерійців, які населяли степи Надчорномор'я, інші вбачають у них переселенців з Північного Кавказу, треті твердять, що таври — нащадки племен, які населяли передгір'я Кримських гір у добу пізньої бронзи. Але майже всі вважають таврів носіями Кизил-Кобинської археологічної культури, що сформувалася у VIII ст. до н.е. у передгір'ях Кримських гір. З передгір'їв таври поступово стали просуватися південніше — у гори та на південне узбережжя. З появою скіфів, таври змушені були залишити передгірний лісостеп, відступаючи вище в гори. Там вони займалися доволі примітивним землеробством і скотарством. Ще одним «промислом», який уславив таврів в античній літературі, було піратство.

Із невідомих нині достеменно причин дві групи таврів згодом переселилися у степовий Крим. Перша, десь на рубежі VI–V ст. до н.е. — у Керченське Приазов'я; друга, у IV ст. до н.е. — район озера Донузлав на Тарханкутському півострові. Прикметно, що в обох регіонах таври з'явилися невдовзі після появи тут грецьких поселенців.

Північними сусідами таврів, принаймні з другої половини VII ст. до н.е., були скіфи. Скіфські кочові племена, заселивши степовий Крим, згодом проникли й у лісостеп передгір'їв Кримських гір, відтіснивши звідти таврів (і, очевидно, асимілювавши якусь їх частину).

На околицях античних поселень на Керченському та Тарханкутському півостровах, а з IV ст. до н.е., можливо, й у передгір'ях, мало місце осідання скіфів на землю.

Скіфське племінне угруповання, яке оселилось у Криму, було доволі потужним, якщо судити з величини Білогірського могильника скіфської аристократії — одного з найбільших курганних могильників Надчорномор'я, в якому ховали племінну верхівку кримських скіфів.

Майже одночасно зі скіфами у Криму з'явилися і греки. Їх появу на півострові можна датувати кінцем VII ст. до н.е. — часом існування Таганроз-

кого поселення у Подонні. Очевидно, що дістатися до Таганрога, оминувши кримські береги, принаймні у Керченській протоці, було неможливим. Одначе, поселення тут з'явилися лише у першій половині VI ст. до н.е., тобто значно пізніше, ніж у Подонні.

На перших етапах колонізації найбільш інтенсивно заселялося узбережжя Керченського півострова та Феодосійської затоки. Поступово грецькі колоністи заселили майже все узбережжя Керченського півострова, крім його південно-західної частини, де розташовані неродючі землі. Мешканці Феодосії просунулись на північ аж до Присивашшя, заселивши крайній схід Центральнокримського степу. Пізніше, коли всі грецькі поліси були об'єднані в єдину потужну Боспорську державу, почалося заселення і внутрішніх частин півострова.

У цей період відбувалася і колонізація греками західного узбережжя Криму, однак вона була менш інтенсивною: тут було засновано лише кілька невеликих поселень. Статус більшості з них (тобто чи були це невеличкі незалежні поліси) лишається достеменно невідомим. Єдине поселення — Керкінітіда на місці сучасної Євпаторії — без сумніву мало статус незалежної, хоча і дуже маленької, держави. До сьогоднішнього дня лишається також невідомим час заснування найбільшого полісу західного узбережжя Криму — Херсонеса. Найраніші археологічні матеріали з його території датуються кінцем VI ст. до н.е., однак вони є надто фрагментарними і не дозволяють впевнено говорити про існування тут у цей час саме стаціонарного поселення, а не сезонної якірної стоянки. Тому більшість дослідників вважає, що грецьке поселення тут було засновано століттям пізніше. Інтенсивна ж колонізація західних берегів півострова херсонеситами почалася ближче до кінця IV ст. до н.е., коли греки заселили майже весь західний берег Криму — від Гераклейського півострова на півдні до північного узбережжя Тарханкуту включно.

Різкі зміни в етнічному складі населення Криму розпочалися у першій третині III ст. до н.е., ставши наслідком падіння Причорноморської Скіфії. Очевидно, до Криму прибули нові скіфські племена які чинили різкий силовий тиск на грецькі поселення західного узбережжя півострова. Там поступово були зруйновані всі грецькі форпости, після чого Північно-Західний Крим позбувся грецького населення назавжди.

Подальші мастабніші зміни відбулися у зв'язку з навалою сарматів. Під тиском сарматів скіфське населення відступило у гори, поступово асимілюючи таврів. Античні джерела називали мешканців гірського Криму «тавроскіфами». При цьому у скіфському суспільстві відбулися корінні зміни, пов'язані з процесом осідання на землю і наступної зміни системи господарювання. Наявні дані дозволяють припускати участь у цьому процесі і представників грецького населення, яке, вірогідно, проживало у найбільших містах пізньоскіфського царства, таких як Неаполь Скіфський чи Усть-Альминське городище.

Одночасно з цим почався процес притоку сарматського населення до передгір'їв, де вони змішувались із місцевими скіфами, накладаючи певний відбиток на їхню культуру (т.зв. «сарматизація»). Цікаво, що у степовому Криму в той час кочовиків-сарматів було небагато.

Чимало сарматів проникало і на територію Боспору, а представники сарматської знаті активно інкорпорувалися до складу місцевої верхівки. Про рівень сармато-грецьких міжетнічних контактів свідчить той факт, що низка боспорських царів носила ім'я Савромат, а сарматські тамгоподібні знаки використовувались як царські емблеми. Втім, основою населення Керченського півострова протягом усього «сарматського» періоду лишалися греки.

До певної міри, етнічні процеси сарматської доби нагадують ті, що відбувалися раніше, лише за участі інших етнічних груп. Так, місце таврів у Гірському Криму зайняли скіфи (тавроскіфи), на місце степових скіфів приходять сармати, і лише греки, хоча і втратили певні території (у Західному Криму та на колишній хорі Феодосії), в цілому лишались на попередніх місцях проживання. Втім, ця подібність була викликана переважно специфікою фізичної географії Кримського півострова, куди зі степу проникали все нові й нові групи кочовиків, змушуючи своїх попередників шукати прихистку у Кримських горах.

Наступні радикальні зміни в етнічному складі півострова відбулися вже під час Великого переселення народів у IV ст. до н.е.

Олександр Одрін

Хто такі греки Криму та яка їх історична доля?

Греки опинилися на Кримському півострові завдяки так званій «великій грецькій колонізації» VIII–VI ст. до н.е., що охопила спочатку Середземномор'я. Частина шукачів нових земель або ринків збуту досягла північних берегів Чорного моря, де по-первах утворила торговельні факторії на узбережжі: так була заснована Ольвія. Упродовж V–III ст. до н.е. вихідці з різних грецьких регіонів засновують на півострові міста Керкінітіда, Херсонес, Феодосія, Німфей, Пантикапей, Тірітака, Мірмекій та ін. За своїм адміністративним устроєм це були міста-держави (поліси), що від початку укладали між собою різного роду союзи, а згодом входили до складу давніх держав: Боспорського царства, Понтійського царства, Римської імперії. Відносини прибульців з місцевим населенням були, швидше за все, мирними і взаємовигідними, що, властиво, й спричинило значний поступ у розвитку грецьких полісів. Важливе місце в діяльності грецьких громадян посідала торгівля: з одного боку, з кочовиками — скіфами, а з іншого, з грецькими метрополіями, куди доправляли продукти харчування, шкіру, сировину.

Значні зміни у відносинах між кочовими народами Надчорномор'я згодом порушили мир на півострові і, починаючи з III ст. до н.е., грецькі поліси часто перебували у стані облоги або війни зі Скіфським царством. Зрештою, наприкінці II ст., після зіткнення скіфів з, військом Понтійського царя Мітрідата VI Євпатора, усі грецькі поліси Тавріди, а також Боспорське царство підпадають під протекторат Понту, а після поразки Мітрідата, підкоряються Риму. За римської доби життя у грецьких полісах нормалізується, приміське тубільське населення значною мірою асимілюється і сприймає грецьку культуру, часто вже в її християнському варіанті. Такий стан триває до III ст., коли до Тавриди раптом вдираються германські племена готів. Загарбники знищують пізню Скіфську державу, захоплюють дрібні грецькі міста, причиняють значні міграційні процеси серед населення, але зрештою осідають на півострові, утворюючи декілька самостійних держав. Проте наступна християнізація готів сприяє їхньому входженню до єдиного цивілізаційного простору і зближенню з населенням грецьких полісів.

«Велике переселення народів» IV–VI ст. частково вимиває з Тавриди активне кочове населення, але давні поліси, попри всі негаразди, продовжують своє існування. Укріплення Візантійської імперії упродовж VI–IX ст. сприяє подальшій консолідації населення на півдні півострова, формується декілька християнських єпархій на чолі з митрополитами. Саме в цей час, вірогідно, утворюється певне ядро грекомовного населення півострова, до якого увійшли представники різних стародавніх етносів: греків, скіфів, аланів, готів та ін.

Окремі зміни в культурному середовищі Тавриди могли бути також наслідком відомих в історії переселень з Візантійської імперії до півострова.

Так, під час релігійних конфліктів до Тавриди були вислані окремі християнські ієрархи і чимало ченців.

Часта зміна влади у степовій частині півострова, здається, не мала суттєвого впливу на грецькі міста й поселення південного узбережжя Тавриди. Про заможність і культурний рівень греків може почасти свідчити захоплення найбільшого міста на півострові — Херсонеса — київським князем Володимиром у 988 р. Проте поступове ослаблення Візантійської імперії, надто падіння Константинополя 1204 р. залишають таврійських греків на самоті перед зростаючою загрозою захоплення міст войовничими кочовиками. Тому населення міст потроху зменшується і переходить до менших поселень і більшою мірою до землеробства, виноградарства й садівництва, а також риболовецького промислу. Однак нищівного удару візантійським підданим завдає татаро-монгольська навала 1223 р. Упродовж XIII ст. колишні грецькі поліси занепадають. До того ж у містах і замках Тавриди з'являються військові формування венеціанців та генуезців, котрі через різницю між католицьким і православним обрядами сприймаються місцевим населення вкрай негативно. Ісламізація тюркських народів XIV–XV ст. також додає чимало непорозумінь і дедалі збільшує прірву між різними групами населення.

Тим часом, залишені Візантійською імперією на призволяще, християни подекуди активізуються і навіть утворюють власні державні інституції. Серед останніх найбільш відоме князівство Феодоро на горі Мангуп. У XV ст. на півострові вже вкотре в історії встановлюється певна етнічна та конфесійна рівновага між Кримським ханством, генуезцями та напівнезалежними від них християнами-греками. Проте події в Малій Азії, де туркам-османам у травні 1453 р. нарешті вдається захопити Царгород, знову загострюють політичну ситуацію на півострові. 1475 р. османи знищують князівство Феодоро, захоплюють міста на південному узбережжі, повсюди встановлюються закони Османської імперії. Наступні два століття були, напевно, найтяжчими в історії християнського населення півострова. Попри формальне невтручання держави у справи християн, посилюється тиск на «невірних». Можливо, саме в цей період формується значна частина християн, носіїв тюркських діалектів — урумів, на відміну від румеїв, що зберігають у побуті новогрецькі діалекти. Колишні християнські єпархії теж занепадають і нарешті 1678 р., за рішенням Константинопольського патріарха утворюють одну Готсько-Кафську митрополію.

У XVIII ст. Крим стає ареною гострої політичної боротьби між Росією та Османською імперією за майбутнє Кримського ханства. За наслідками російсько-турецької війни і підписаного миру 1774 р. у фортеці Єні-Кале, поблизу Керчі розміщується російська залога, до складу якої увійшли греки з Архіпелагу — давні супротивники турків у боротьбі за національну незалежність. Майже одночасно в Криму розгортає діяльність призначений 1771 р. митрополит готський і кафський Ігнатій Гозадінов. Прогрецька в багатьох відношеннях політика російського уряду находить свою часткову реалізацію в проекті виводу християн з Криму, що розпочався влітку 1778 р.

Керував переселенням О.В. Суворов. За його відомостями, з Криму вийшло понад 31 тис. християн греків та вірмен. Останні (близько 13 тис.) оселилися в сучасній Ростовській області, а греки попрямували до Самарської паланки та Олександрівської фортеці, де змушені були зимувати. Проте й наступного, 1779 р., питання з відводом землі для греків не було вирішене. Лише навесні 1780 р. переселенці дійшли до узбережжя Азовського моря біля впадіння річки Кальміуса, а звідти почали наділяти землю на потреби окремих поселень. Румеї та уруми оселилися окремо в 20 селах, названих за іменами колишніх поселень у Криму. Тюркомовні мешканці християнського передмістя Бахчисарая Маріамполя заснували місто Маріуполь.

Не зважаючи на пасивний спротив переселенню й тяжкі випробування під час самого переселення, у Криму залишилися лише поодинокі грецькі родини та ті, що згодилися прийняти магометанство. Небагатьом вдалося й повернутися з Надазов'я до Криму після анексії півострова Росією 1783 р.

Між тим, грецька залога в Єні-Кале слугувала після 1783 р. певною запорукою покращення життя для значної кількості нових переселенців з теренів Османської імперії. Нові емігранти оселяються переважно в містах узбережзя Криму і зазвичай не утворюють стійких етнічних угруповань. Винятком була група греків з Фракії, що прибули, вірогідно, разом з хвилею болгарських, гагаузьких та албанських біженців з Османської імперії, котрі перейшли до Надчорномор'я в першій третині XIX ст. Нащадків цих «фракійських» за своєю новогрецькою говіркою греків можна й сьогодні зустріти в селі Чорнопілля на схід від Сімферополя. Загалом упродовж XIX ст. до Криму переїхала доволі значна кількість греків. Окрім згаданих греків з Архіпелагу та материкової Греції, що розмовляли новогрецькою мовою, до Криму переселялися також греки Понту — з районів Трапезунда та Карса, де зберігався особливий понтійський діалект. Гуртуючись навколо церков і просвітних товариств, греки Криму подекуди утворювали помітні міські або сільські громади. Окремі представники цих громад широковідомі в історії не тільки Кримського півострова, але й Російської імперії. На зламі XIX і XX ст. у Криму налічувалося, за різними оцінками, до 20 тис. греків.

Події 1917–1920 рр. уже вкотре призвели до зменшення грецького населення Криму. Значна частина греків виїхала разом з Білою гвардією барона Врангеля. Цьому сприяло, зокрема, грецьке консульство на півострові.

Пристосування греків України до нової влади було перерване репресіями 1930-х років. Наприкінці 1937 р. були заарештовані й на початку 1938 р. розстріляні тисячі найупливовіших і найактивніших членів грецьких громад по всій республіці. Постраждали й кримські греки.

Війна 1941–1945 рр. теж завдала тяжкого удару по грекам, які залишилися на півострові. Багато хто брав участь у партизанській боротьбі. Але це не врятувало ані їх особисто, ані весь народ від депортації в червні 1944 р. Було вивезено понад 15 тис. осіб. Місцями розселення призначалися різні міста й села Російської Федерації, Казахстану, Узбекистану тощо.

Лише поодинокі греки проживали у Криму в наступні десятиріччя — переважно нові радянські «мігранти» або «приховані» за чужими прізвищами місцеві мешканці, члени російських або українських родин.

Попри формальну реабілітацію депортованих народів у 1950-х рр., ані повернення втраченого майна потерпілим грекам, ані допомоги їм задля повернення до рідних місць не було до кінця 1980-х років. Більше того, існувала формальна заборона повертатися до Криму. Попри всі перешкоди, частина греків спромоглася повернутися до рідних місць. Переїжджали до Криму й інші греки СРСР.

З початку 1990-х рр. на півострові поширюється рух за відновлення національних прав меншин.

Сьогодні в Криму налічується близько 4 тисяч греків. Найактивніші з них об’єднані в національно-просвітницькі товариства Севастополя, Сімферополя, Керчі та інших міст і сіл півострова. Більшість цих організаційувіходять до Федерації товариств греків України.

Євген Чернухін

Ким і коли були засновані перші держави на території Криму і якими були особливості їх розвитку?

Перші держави на території Криму були засновані грецькими переселенцями у VI ст. до н.е. Добре відомо, що грецькі колонії від самого початку мали всі ознаки незалежної держави античного, полісного типу. І не мало принципового значення, скільки саме колоністів відправлялося на нові землі: навіть невеличкі колективи поселенців могли заснувати, нехай і мікроскопічну, але цілком незалежну державу з усіма полісними інституціями. Яскравим прикладом такої держави є поліс Керкінітіда у Західному Криму, на території сучасної Євпаторії.

Набагато складніше визначити, скільки саме полісів було засновано греками. Зрозуміло, що деякі з них загинули невдовзі після заснування, і про них у писемних джерелах не лишилось жодної згадки. З іншого боку, у нас немає підстав уважати кожне грецьке поселення незалежним полісом: чимало колоній починали засновувати сільські поселення та укріплені форпости для опанування території вже невдовзі після заснування.

Найбільша кількість грецьких поселень розташовувалось на Керченському півострові. Тут існувало щонайменше два поліси. Першим із них, найдавнішим і найпотужнішим, був Пантікапей, що знаходився на території сучасної Керчі. Місто було засноване вихідцями з Мілету — метрополії більшості грецьких колоній Причорномор’я у першій половині VI ст. до н.е. Другим полісом був Німфей, розташований південніше, на околиці сучасної Героївки. Його метрополія залишається достеменно невідомою. Кілька невеличких поселень у Керченському Приазов’ї, імовірно, були засновані мешканцями Пантікапею. А от який статус мали поселення південно-східної частини узбережжя Керченського півострова — Кітей та Кіммерік — достеменно не зрозуміло.

Трохи західніше Керченського півострова розташовувалась ще одна колонія Мілету — Феодосія. Сільська округа Феодосійського полісу на півночі сягала берегів Сивашу.

Іншою зоною, де активно селилися греки, був Західний Крим. Потік переселенців у цей регіон не був настільки інтенсивним, як на східне узбережжя півострова. Спочатку, у другій половині VI ст. до н.е., греки заснували кілька невеличких поселень у Північно-Західному Криму — у районі сучасної Євпаторії та на Тарханкутському півострові. Окремі дослідники припускають можливість існування тут двох-трьох невеличких полісів, однак сьогодні з достовірністю можна говорити лише про один — Керкінітіду.

У Південно-Західному Криму греками (мешканцями Гераклеї Понтійської на південному березі Чорного моря) було засновано лише одну колонію — Херсонес. Час його заснування лишається невідомим. Найраніші археологічні матеріали з його території датуються кінцем VI ст. до н.е., однак вони є надто фрагментарними і не дозволяють впевнено говорити про існу-

вання тут у цей час саме поселення, а не тимчасової якірної стоянки. Тому більшість дослідників вважає, що грецьке поселення тут було засновано століттям пізніше, тобто у кінці V ст. до н.е. Одначе саме цей поліс згодом зміг поставити під контроль весь Західний Крим.

У подальшому греки західного та східного узбережжя Криму обрали принципово різні типи державного розвитку: якщо перші, розбудовуючи територіальну державу, діяли у рамках традиційної полісної системи, то другі створили державне утворення принципово іншого типу.

Територіальна Херсонеська держава, яка утворилася в останній чверті IV — на початку III ст. до н.е., займала практично все узбережжя Західного Криму. До її складу увійшла і Керкінітіда, й інші поселення Північно-Західного Криму, такі як Калос Лімен (Прекрасна Гавань) на північному березі Тарханкутського півострова. Попри складну територіальну структуру, Херсонес завжди лишався типовим античним полісом, із властивими полісу державними інститутами, найвищим з яких було Народне зібрання.

На берегах Керченської протоки виникло Боспорське царство — держава абсолютно нового для античного суспільства типу. Держава ця, як вважають, утворилась на базі оборонного союзу грецьких полісів обох боків Боспору Кіммерійського (Керченської протоки). З почату V ст. до н.е. і до 438 року до н.е. цей союз очолювала династія Археанактідів, згодом — від 438 до 109 р. до н.е. — династія Спартокідів.

Яким чином відбувалося формування Боспорської держави на ранніх етапах достеменно невідомо. Очевидно, що першопочаткове об'єднання було в основному добровільним. Спираючись на досвід аналогічних процесів в інших освоєних колоністами регіонах грецького світу, припускають, що воно відбувалось під тиском зовнішньої загрози (імовірно, скіфської). Згодом, принаймні вже за правління перших Спартокідів, приєднання нових територій відбувалось збройним шляхом. Так, з писемних джерел нам відомо про запеклу війну між Боспором та Феодосією, яку активно підтримувала Гераклея Понтійська — метрополія Херсонеса.

Боспорське царство часто називають «протоелліністичною державою», наголошуючи на тому, що в його соціально-політичному устрої та культурі тісно переплелися еллінські та «варварські» (тобто негрецькі, за античною термінологією) елементи. Правителі Боспорського царства титулували себе «архонтами (правителями) Боспору та Феодосії» та, одночасно, царями сіндо-меотських племен (аборигени Таманського півострова та Прикубання). При цьому в грецьких містах продовжували існувати органи самоуправління, хоча, звісно, це самоуправління було обмежене владою архонта. По відношенню ж до місцевих племен правитель Боспорського царства виступав у ролі повноцінного монарха. Такий тип правління був характерним для елліністичних держав, які утворилися після розпаду держави Олександра Македонського після його смерті у 323 році до н.е. Ось тільки самі елліністичні держави виникли в останній чверті IV ст. до н.е., тоді як Боспорське царство мало риси елліністичної держави ще з початку цього століття.

Першою ж негрецькою державою, заснованою в Криму, стало так зване Пізньоскіфське царство (назва не надто вдала, оскільки Ранньоскіфське царство, чи просто Скіфське, є радше історіографічним фантомом, ніж історичною реальністю). Точний час його заснування також невідомий. Найбільш вірогідно, що воно виникло на межі III–II ст. до н.е. у передгір'ях Кримських гір і проіснувало близько чотирьохсот років — до II ст. н.е. Під час війни з Херсонесом скіфи захопили майже всі його володіння у Західному Криму. Цей регіон контролювався Пізньоскіфським царством до кінця I — початку II ст. н.е.

Пізньоскіфське царство сформувалося під сильним грецьким впливом, економічним та культурним. Грецьке населення проживало у двох найбільших центрах держави — у Неаполі Скіфському та Усть-Альминському городищі у південно-західному Криму. Скіфи запозичили у греків окремі елементи техніки будівництва, зокрема фортифікаційного. Запозичені були і технології землеробства: зернового господарства, виноградарства, садівництва. Значним був вплив греків у сфері культури. У цьому відношенні можна спостерегти певні паралелі з іншими «варварськими» державами, які виникли на периферії античного світу.

Олександр Одрін

Яким чином Велике переселення народів вплинуло на етнополітичну ситуацію на Кримському півострові?

Традиційно Велике переселення народів датується IV–VI ст. Однак у Криму масові переселення варварських племен почалися на півстоліття раніше — у середині III ст. У той час на півострів почали проникати представники готського союзу племен, точніше, остроґоти та їхні союзники — герули, борани та алани. Частина цих племен були германцями за походженням, як і самі ґоти, частина — іранцями, як алани. Ґоти змусили правителів Боспору надати їм свій військовий та транспортний флот і протягом двох десятиліть (255–275 рр.) здійснювали грабіжницькі походи на володіння Римської імперії у басейнах Чорного та Егейського морів, грабуючи і плюндруючи заможні провінції. Лише доклавши значних зусиль, римлянам вдалося відбитись і завдати завойовникам великих втрат, знищивши майже увесь їхній (точніше, боспорський) флот.

Водночас ґоти розгромили всі пізньоскіфські поселення у гірському Криму і практично знищили пізньоскіфський етнос. Залишки пізньоскіфського населення були асимільовані прибульцями. Меншою мірою постраждало сарматське населення, яке, хоча і зазнавши певних втрат, продовжувало заселяти передгір'я Кримських гір. У другій половині III ст. германці починають осідати у Південно-Західному Криму та на південному узбережжі півострова.

Пізніше за ґотів, у кінці III ст., у передгір'я Кримських гір починають проникати північнокавказькі алани, які, як уже зазначалося вище, були союзниками перших. Потік аланських переселенців суттєво збільшився у IV ст., що посилило процес асиміляції сарматів прийшлими аланами, який полегшувався і їх етнічною близькістю. Однак згодом, у кінці IV — на початку V ст., значна частина аланів під тиском гунських племен відступила за межі Кримського півострова. З цього часу кримські степи переходять під гунський контроль, а ґоти й алани лишаються лише у гірському Криму.

Грецьке населення півострова на час прибуття до Криму ґотів та їх союзників проживало у двох анклавах: у Херсонесі на південному заході півострова, у містах та сільських поселеннях Боспорського царства — на його сході, на Керченському півострові.

Боспорське царство продовжувало існувати як політична одиниця і після ґотських воєн, незважаючи на їх безумовний негативний вплив на його політичне й економічне становище. Після розгрому ґотів гунами перші були розселені на території Боспорського царства. Очевидно, вони виконували роль федератів, будучи зобов'язаними охороняти територію держави від набігів кочовиків. Згодом, під тиском гунів, ґоти відступають з території Керченського півострова: частково у гірський Крим, а частково на схід — на Таманський півострів.

Політично Боспорське царство у III–IV ст. лишалося цілком самостійною державою, чия зовнішня політика часто була не надто дружньою щодо Риму. Іноді така політика була вимушеною, як під час ґотських воєн, іноді — добровільною. Єдиним форпостом Імперії (спочатку — Римської, а після її поділу — Візантійської) на півострові лишався Херсонес.

На думку багатьох дослідників, після виведення з Херсонеса римського гарнізону у другій половині III ст. (скоріше за все, у його третій чверті), місто існувало в автономному статусі, формально не входячи до складу Імперії. Остання надавала Херсонесу фінансові субсидії, завдяки яким місто могло утримувати боєздатний гарнізон. Очевидно, такий порядок зберігався у IV і впродовж більшої частини V ст., аж до правління імператора Зенона (Зінона), який вступив на престол у 474 році, і який, як вважається, безпосередньо включив місто до складу Візантійської імперії (візантійці називали місто Херсоном).

Найбільш інтенсивні етнополітичні процеси у V ст. у Криму проходили у його гірській частині. На думку науковців, тут відбувалося формування нового етносу на базі ґотів та аланів, за участі й інших племен. Поступово зростали торгівельні та культурні зв’язки між представниками цього етносу та греками, переважно з мешканцями візантійського Херсона.

На початку VI ст. Крим починає звертати на себе все більшу увагу Візантії, яка саме починає спроби відновити колишню велич Римської імперії. Опорним пунктом візантійської експансії стає, зрозуміло, Херсон. Згодом візантійські війська захоплюють Боспор і ставлять під військовий контроль усе південне узбережжя Криму — від Херсона до Керченського півострова. В історії Криму починається нова доба — візантійська.

Олександр Одрін

Що являли собою візантійські володіння на Кримському півострові?

Володіння Візантії у Криму окреслювались територією Боспору і Херсонеса та його околиць. На початку VI ст. за правління імператора Юстиніана I Візантія встановила своє панування над Боспором. До міста були введені візантійські війська на чолі з трибуном Далмацієм. Представником імператора на території Боспору був коміт (пізніше — коммеркіарій, тобто чиновник-податківець), а за правління імператора Юстина II (565–578) він почав носити вищий титул — дукс. Головним заняттям мешканців візантійського Криму було землеробство і скотарство.

Залежність Боспорського царства від Візантійської імперії виражалась у запровадженні морського натурального податку, який передбачав постачання кораблів, предметів оснастки і морського спорядження. Натомість боспоряни, разом із херсонеситами, на відміну від решти населення імперії, не були змушені сплачувати основний поземельний податок.

Боспор виступав важливим ринком для закупівлі хутра у степовиків для потреб Константинополя.

У містах Боспору активно розвивалось виробництво різноманітних ремесел, орієнтоване на задоволення потреб сусідів-кочовиків. Існував попит на прикраси «поліхромного стилю» зі вставками з кольорового каміння і скла. Такі вироби активно використовувались як на території самого Боспору, так і по всій степовій зоні Східної Європи.

З кінця VII ст. на території Північного Причорномор’я поширив владу Хозарськай каганат. У Боспорі інтереси кагана представляв спеціальний посадовець із титулом тудун, що традиційно означав намісника на прикордонні. Проте Візантія не втрачала влади над регіоном. Для воєнних потреб візантійці почали розробляти нафтові родовища на Таманському півострові, а Боспор служив основним портом для вивезення сировини для «грецького вогню».

З кінця X ст. території Боспорського царства перебували у складі давньоруського Тмутараканського князівства, яке знаходилось на перетині великого торговельного шляху з Європи на Схід. Боспоряни продовжували займатись своїми традиційними промислами. Після захоплення Тмутараканського князівства половцями у XII ст. і фактичного зникнення його з політичної карти Європи, ймовірно, після татаро-монгольської навали у XIII ст., Боспор номінально входив до складу Трапезундської імперії, а на початку XIV ст. став генуезькою колонією Воспро.

Херсонес же з IV ст. перебував у складі префектури Сходу, а пізніше — безпосередньо Візантійської імперії. Місто фактично виконувало функції пункту спостереження за степами Північного Причорномор’я та політичним форпостом Візантії, через який імперія впливала підкупом та інтригами на політичну ситуацію у степовиків. Тому херсонесити отримували від Кон-

стантинополя політичну й економічну підтримку, а також утримувався тисячний військовий гарнізон з місцевих жителів.

Стан решти візантійських володінь у гірських районах та на південному узбережжі Криму у часи гегемонії Хозарського каганату відомий за вкрай уривчастими даними. Скоріше за все Візантія зберігала суверенітет над цими територіями, хоча через політичну боротьбу в імперії зв'язок з метрополією навряд чи був ефективний. Згадки про хозарського тудуна у таких подіях як союз Юстиніана II з хозарами у боротьбі за престол 705 р., чи антихозарське повстання єпископа Іоанна Готського не дають однозначних підстав приписувати ці території до складу Хозарської імперії. Скоріше за все, компетенція тудуна обмежувалася збором частини мит та податків на користь хозарського кагана та юрисдикцією над його підданцями. Навряд чи ситуація докорінно змінилася на 833–834 рр., коли відбулася організація візантійської воєнно-адміністративної округи на півдні Криму, що дістала назву феми Кліматів або Херсона. Ця подія відбувалася водночас з воєнною співпрацею з хозарами, а саме будівництві фортеці Саркел під проводом візантійського експерта. На сході межі феми, принаймні в XI ст., включали порт Судак. Ця округа проіснувала до завоювання Константинополя хрестоносцями 1204 р., після чого перейшла під владу Трапезундської імперії.

У 1220-х рр. ця територія стала об'єктом експеакції сельджуцької експедиції на чолі з Хусамеддіном Чупаном. Правдоподібно, що занепад Херсонеса був одним з її наслідків. Головною ж метою набігу було встановлення контролю над Судаком, що служив головним чорноморським портом для половців та русів.

Формально візантійські імператори трактували південне узбережжя Криму своєю власністю, незважаючи навіть на монгольське завоювання бл. 1239 р. Тому генуезці дістали дозвіл на заснування колонії у Кафі від імператора Михаїла VIII, утім, безсумнівно, в монгольської влади теж. Та зрозуміло, що Генуя надалі безроздільно володіла Кафою. 1365 р. генуезці, скориставшись анархією у Золотій Орді, навіть завоювали південне узбережжя Криму аж по Чембало (Балаклава) на заході і володіли ним до часу османського завоювання 1475 р.

З кінця XII ст. до того самого османського завоювання 1475 р. у гірському Криму існувала держава Феодоро. Її населення складалося, як припускається, з місцевих готів, греків та аланів. Судячи з епіграфічних пам'яток, мовою правителів була грецька. Феодоро мало два злети активності у середині XIV ст. та у XV ст. Воно з перемінним успіхом намагалося долучитися до чорноморської торгівлі, але генуезці рішуче припиняли їх. Правителі (автентіки) у відповідь спромоглися знаходити політичних союзників у Кримському ханаті, Московському князівстві та у Молдавії. Проте османці завоювали князівство під час експедиції 1475 р. під проводом Гедюка Агмеда-Паши. Столиця держави витримала мало не піврічну облогу османців і була захоплена штурмом. Після цього його володіння увійшли до складу османської провінції Кефе.

Олександр Галенко, Олеся Жданович

Яке місце відігравав Крим у міжнародній діяльності держави Русь?

У VIII–IX ст. у Східній Європі з'являється нова потужна мілітарна сила — слов'яни. В останніх у цей час виникають власні ранні державні утворення, зокрема в Середньому Придніпров'ї з'являється об'єднання полян і західних сіверян — «Руська земля». Військові контингенти слов'ян Східної Європи в IX ст. здійснюють походи у Причорномор'я і Схід, зокрема відомо виправу у Крим великої раті на чолі з князем Бравліном. З джерел відомо, що нападникам вдалося підкорити землі від Сурожа (Судака) до Корчева (Керчі). Похід Бравліна став початком проникнення Русі до Кримського півострова, завдяки цьому невдовзі східнослов'янські дружини почали організовувати більш дальні експедиції безпосередньо на володіння Візантії. Зокрема, в 860 р. військо з Русі здійснило напад на Константинополь.

Військовими діями південна політика Русі не обмежувалася. З півднем Русь налагоджувала дипломатичні, торговельні та ідеологічні зв'язки. Свідчення угоди 944 р. між Руссю і Візантією засвідчують важливе місце в політиці цих країн Криму. В документі конкретно регламентується система взаємин русичів з мешканцями Корсуня (Херсона). Зокрема, Русь не повинна заважати корсунянам вести риболовлю у гирлі Дніпра, а також повинна була в разі необхідності, захищати візантійські володіння в Криму на чолі із Корсунем від нападів кочівників. З трактату візантійського імператора Костянтина Багрянородного (середина X ст.), де він докладно описує організацію торгівлі між Києвом і Константинополем, відзначається, що цей шлях мав відгалуження на Крим. Воно розпочиналося біля Дніпровських порогів і йшло степом через Перекопський перешийок у Крим.

Олександр Головко

Яку роль відіграв кримський фактор у хрещенні Русі-України?

У 80-х роках X ст. володар держави Русь київський князь Володимир вирішив прийняти християнство. Відомо, що навернення слов'ян Східної Європи князем Володимиром тісно було пов'язано з Херсоном. У 988 р. проти візантійського імператора Василя II підняв повстання грецький вельможа Варда Фока. Імператор не мав достатньо сил для боротьби з бунтівниками, а тому звернувся за військовою допомогою до князя Володимира. Руська і візантійська сторони домовилися, що Русь надає допомогу імператору, а той мав за це погодитися на одруження своєї сестри Анни з київським князем, передумовою якого мала бути християнізація східнослов'янської країни разом з її володарем. Після придушення повстання Варди Фоки за допомогою руських військ, офіційний Константинополь не поспішав виконувати угоду з Руссю.

Це стало причиною походу війська князя Володимира на візантійське місто Херсон у Криму. Обложений русичами Херсон чинив сильний опір нападникам. Володимир передав мешканцям Херсона, що він буде стояти під мурами міста хоч три роки. Проте цього йому не знадобилося. Заможний корсунянин Анастас повідомив руського князя про водопровід, який невдовзі був перетнутий русичами. Після здачі Херсона між руським і візантійським дворами відновлюються переговори. Василь II відправив сестру до Корсуня, а невдовзі в цьому місті відбувається хрещення слов'янського володаря. Згода на відновлення переговорів пояснюється тим, що Херсон відігравав величезну роль у здійсненні візантійської політики відносно Русі, печенігів (ці кочівники зайняли степи Північного Причорномор'я на початку X ст.) та інших народів і його варта нанесла б великої шкоди Константинополю.

Особливості херсонського християнства мали велике значення у становленні нової релігії на Русі. Київський двір із перших днів існування державної християнської організації на Русі прагнув здійснити ряд заходів, спрямованих на обмеження церковно-політичного впливу Візантії. Автор «Повісті временних літ» зазначав, що князь Володимир запросив до Києва з Херсона (Корсуня) багатьох священиків, які разом з візантійськими («царицыными», за літописом) ієреями хрестили давньоруське населення. Проте, розповідаючи про підтримку Володимиром духовенства, літопис згадував лише корсунських священиків, які одержали від князя головну церкву на Русі — церкву св. Богородиці та десяту частину державних прибутків. Згадану церкву у народі називали Десятинною. В її діяльності важливу роль відігравав згаданий вище корсунянин Анастас. Безумовно, це свідчення давньоруської пам'ятки не є випадковим і показує особливу орієнтацію Володимира Святославича на духівництво міста, населення якого постійно тяготіло залежністю від імперії і прагнуло автономії. Важливо, що в Новгороді єпископом був також виходець з Херсона Іоакім Корсунянин. На Русі на початку XI ст. активно поширювався культ св. Климента, мощі якого були вивезені з Херсона.

Олександр Головко

Що нам відомо про давньоруське Тмутараканське князівство?

Доказом прагнення русів утвердитися в Північному Причорномор'ї ще в X ст. є повідомлення в пам'ятках про перебування київського князя Ігоря (912–945) після повернення з невдалого походу на Константинополь у 941 р. у Криму, а саме у «Кіммерійському Боспорі». Існує версія, що тоді відбулося підкорення русами територій у Криму, неподалік від візантійського міста Херсона. Іншим аргументом про тодішню присутність Русі в цьому регіоні, на думку дослідника, є інформація арабського письменника аль-Масуді (середина X ст.) про Чорне море як про «Руське море». Дехто з науковців навіть вважали, що за часів Ігоря вже виникло Тмутараканське князівство, до складу якого входив Східний Крим. Зазначимо, що в науці тривалий час дискутувалося питання про слов'янську присутність у Криму в добу раннього середньовіччя. Дослідження археологів переконливо довели, що, починаючи з X ст., слов'янський вплив на півострові стає реальним. Зокрема, про це свідчить стаття русько-візантійської угоди між князем Святославом Ігоревичем та імператором Іоанном Цимісхієм 971 р., згідно якої київський володар обіцяє не посягати на візантійські володіння у Криму («…на власт Корсуньскую»).

Незаперечним свідченням прагнення слов'ян зміцнити свої позиції на півдні став вихід на політичну арену Східної Європи в останній чверті X ст., а згодом зміцнення Тмутараканського князівства. Центр князівства — місто Тмутаракань, яке знаходилось на території сучасної станиці Тамань Темрюкського району Краснодарського краю. «Тмутараканська тема» викликає чимало запитань. Так, не до кінця з'ясовано питання про час виникнення князівства. Чимало дослідників пов'язує його появу з походом Святослава Ігоревича до Криму. Проте, визначаючи це, слід погодитися із думкою істориків, які пишуть про поширення на територію Таманського півострова впливу Русі ще за часів князювання Ігоря. Слов'яни у Криму, вірогідно, допомагали війську Володимира в 988 р. під час облоги Корсуня.

Викликає суперечки у науковців і питання про місце Тмутараканського князівства в державно-політичній структурі Русі. Однозначно некоректними є твердження про Тмутаракань, що це якась глушина, або віддалений і напівзабутий уділ. Дехто з учених розглядають Тмутаракань як місце, куди прибули князі, котрі втратили більш престижні володіння в центральних регіонах Русі. Тут вони збирали сили, наймали хозар, печенігів, половців з метою захоплення якогось іншого князівського столу. Однак, навіть, визнаючи певну непрестижність тмутараканського престолу для представників князівської династії, уявляти Тмутаракань якоюсь давньоруською глушиною не є правильним. Про стратегічне значення Східного Криму та Таманського півострова свідчили запекле протистояння за цей регіон між Хозарським каганатом і Візантією в VII–VIII ст., походи сюди не тільки

давньоруських дружин в IX–X ст., а і полків Ярослава та Мстислава Володимировича в першій половині XI ст.

Необхідно зазначити, що після розгрому Хозарського каганату київським князем Святославом хозари не зникли зразу з політичної арени, а продовжували відігравати певну роль у політичному житті півдня Східної Європи. Частина хозар поселилися у північнокавказьких аланів. До володінь Русі відійшли колишні володіння Хозарії — Саркел та західна частина Північного Кавказу. Саркел, який з цього часу носив назву Біла Вежа (буквальний переклад з тюркської мови назви Саркел), входив тривалий час до володінь чернігівських Рюриковичів.

Згідно повідомлень літописів, у Чернігівсько-Тмутараканському князівстві на початку XI ст. правив син Володимира Святославича Мстислав. У 1016 р., за свідоцтвом візантійського історика Іоанна Скіліци, відбувається спільний похід візантійців та русів проти якоїсь країни «Хозарії». При розгляді питання про місце розташування останньої, можна погодитися з думкою авторів, які вважають, що у джерелі йдеться про адміністративну область, яка виникла на Таманському півострові внаслідок походів Святослава і розвалу Хозарського каганату.

Враховуючи зацікавленість Мстислава Володимировича в посиленні впливу східних слов'ян у причорноморському і північнокавказькому регіонах, більш пізній появі хозар у війську руського володаря можна зробити вірогідне припущення про участь у згаданій війні з хозарами саме чернігово-тмутараканського князя. Через шість років після цього конфлікту, згідно повідомлень «Повісті временних літ», спалахнула війна між Мстиславом і касозьким (адигейським) князем Редедею, внаслідок якої Чернігово-Тмутараканське князівство перемогло сильного суперника і поширило свій вплив на значну частину північного Кавказу. Пізніше, в 30-х роках, слов'яни в союзі з аланами вели велику війну в Дагестані та у Східному Закавказзі. Якщо зважати на те, що у другій половині 20 — на початку 30-х років вся лівобережна Русь належала Мстиславу Володимировичу, можна говорити не тільки про створення потужного державного утворення Русі на чолі із згаданим князем, а і про те, що значна частина колишніх хозарських володінь опинилась під контролем Чернігівсько-Тмутараканського державно-політичного формування.

Літописи повідомляють про те, що в 1023 р. Мстислав Володимирович разом з хозарами та касогами воював проти брата київського князя Ярослава. Отже, у складі населення Тмутараканського князівства хозари займали достатньо помітне місце. Тому не випадково, що вони прагнули відновити свій колишній статус, про що свідчать події другої половини XI ст. Відзначаючи це, хочемо одночасно підкреслити, що джерела не дають якихось підстав вважати, що в XI ст. продовжувалося якесь державно-політичне життя хозар.

У другій половині XI ст. Тмутараканське князівство, яке тримало під своїм контролем західну частину Північного Кавказу, стає об'єктом конфлік-

тів між так званими князями-ізгоями, тобто князями, які були позбавлені влади в головних землях Русі. Князі-ізгої в цей час прагнули повернути собі території батьків, а коли це не вдавалось, намагалися, хоча б, поширити свою владу на віддалені від «Руської землі» території. Зокрема, в 1064 р. за повідомленням літописця, «бежа Ростислава Тмутороканю, сын Володимерь, внук Ярославль, и с ним бежа Порей и Вышата, сын Остромирь, воеводы Новгородьского. И, пришед, выгна Глеба из Тмуторокана, а сам седе в него место». В цьому повідомленні йдеться про нащадка старшого сина київського князя Ярослава Володимировича новгородського князя-намісника Володимира, який помер у 1052 р., князя Ростислава. Наступного року чернігівський князь Святослав відновив владу в Тмутаракані сина — Гліба, але вже через декілька місяців Ростислав знову повернув собі завойоване. На нашу думку, Ростислав до прибуття на південь знаходився у Новгороді, про що говорить і наведена вище інформація «Повісті временних літ» про Порея та Вишату, а перед тим, можливо, мав якесь держання у Прикарпатті. Зазначимо, що за правління Ростислава Володимировича Тмутараканське князівство досягає апогею свого розвитку. Тмутаракані були підкорені народи всього Західного Кавказу. Саме велика сила Ростислава як володаря і стала невдовзі причиною смерті князя, проти якого здійснили змову візантійці. Останні в цей час докладають зусиль для того, щоб підкорити східний Крим і Тамань своїй владі. Їх тут особливо цікавила таманська нафта, яка використовувалася для виготовлення ефективної зброї — відомого «Грецького вогню».

Наприкінці 70-х років на троні в Києві утвердився Всеволод Ярославич (роки правління в Києві 1076–1077, 1078–1093 рр.), який прагнув зміцнити свою владу в цілому на Русі. Але зробити це було вкрай непросто. На місцях у цей час відбувалося підсилення місцевої верхівки, на чолі якої стояли інші представники династії Рюриковичів. Спостерігається процес зміцнення їх влади, а одночасно структуризації політичних формувань у регіонах. Молоді представники династії Рюриковичів висувають свої претензії на отримання власних володінь. Зокрема, в 1081 р., за повідомленням літопису, «бежа Игоревич Давыд с Володаремь Ростиславичемь месяця мая 18 день. И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора (воєводу князя Всеволода. — *Авт.*), и седоста Тмуторокани». Давид Ігоревич — це син колишнього волинського князя-намісника Ігоря Ярославича, а Володар — другий син згаданого вище Ростислава Володимировича. Але в 1083 р. обох князів вибив з Тмутаракані Олег Святославич. Зазначимо, що пізніше Давид і Володар стануть суперниками, оскільки будуть боротися за володіння в Південно-Західній Русі.

Наприкінці XI ст. величезну увагу Тмутаракані приділяли візантійці. Вже у 1066 р. вони вбили тут князя Ростислава, а у 1083 р. змусили іншого місцевого володаря Олега Святославича підписати з ними угоду, за якою ця земля після смерті князя (Олег помер у серпні 1115 р.) мала б перейти під владу імперії. Однозначно, що в XII ст. Східний Крим і Таманський півострів належали Візантії.

Олександр Головко

Які наслідки мала генуезька колонізація у Криму?

Завоювання хрестоносцями Константинополя 1204 р. відкрило Чорне море для християнських держав Середземномор'я. Монгольські завоювання у Східній Європі разом із зацікавленням монголів у міжнародній торгівлі принесли особливо вигідні комерційні перспективи у Монгольській імперії. Уже 1246 р. було засвідчено участь купців з Генуї, Пізи, Венеції у торгівлі одним із найприбутковіших товарів — рабами. Римський папа Інокентій IV нарікав на вивіз болгар, русів та волохів у мусульманський Єгипет, де їх перетворювали на військових — мамлюків. Високі прибутки обіцяла й торгівля тканинами, спеціями та іншими коштовними товарами, що продукувалися в обширних володіннях монголів по всій Азії. Певну перешкоду становило відвоювання візантійцями столиці Константинополя 1261 р. Однак Генуезька республіка зуміла скористатися цією обставиною, щоби не лише зберегти доступ до Чорного моря, а й закрити його для конкурентів, передусім венеціанців. Це їй вдалося, і бл. 1275 р. було засновано генуезьке поселення Кафа.

Генуезці одразу взялися за два напрямки торгівлі — посередницьку торгівлю коштовними ремісничими виробами (передусім тканинами), спеціями та іншими раритетами, а також колоніальну торгівлю, себто вивіз у метрополію та на зовнішні ринки місцевих товарів — зерна, солі, шкір, копалин (квасців), риби та кав'яру, нарешті рабів, яких не бракувало у розпорядженні монгольських завойовників.

Посередницька торгівля товарами з Азії генерувала величезні прибутки і приваблювала у місто великих купців не лише з Генуї, а й з інших регіонів світу, зокрема з Сирії та Вірменії. Місцеві купці торгували цими товарами не лише з метрополією, а й із сусідніми країнами, предусім Польщею та Московією. Місто карбувало власну монету — аспри-барікати. Однак через розпад Монгольської імперії і насамперед занепад їх влади у Китаї посередницька торгівля теж значно скоротилася після 1342 р.

Але колоніальна торгівля місцевими товарами, передусім зерном, сіллю та шкірою, дозволила Кафі непомітно пережити скорочення трансконтинентальної торгівлі. Тим більше, що після епідемії чуми, відомої як «чорна смерть», у країнах Європи значно зріс попит на продовольство. Саме у другій половині XIV ст. колонія переживає апогей свого економічного процвітання. Зросла чисельність його населення, причому за рахунок як купців, так і ремісників; вона сягнула, за стриманими оцінками 20 тис. осіб. До того ж вона була добре захищена кількома мурами від загрози з боку степу — останній було завершено 1385 р. У цей час генуезці заснували факторії у Кілії та Лікостомо в усті Дунаю, Монкастро (Аккермані) — в усті Дністра, Лерічі (Ілліче/Олешки) — в усті Дніпра, у Тані/ Азаку — в усті Дону. У Криму вони мали поселення у Керчі, оволоділи Чембало (Балаклавою), Судаком,

звідки було вигнано венеціанців, та південним узбережжям, біля устя Кубані у Матрезі (кол. Тьмутаракані), Копаріо.

Завдяки зв'язку з метрополією та цілим Середземномор'ям уся ця генуезька колоніальна імперія у Чорномор'ї виступила не чим іншим, як партнером європейського середземноморського ринку, фактично складовою європейської економіки. До того йшлося про продукти місцевої економіки Східної Європи. У цьому полягав, може, найважніший результат генуезької колонізації. У подальшому попит західноєвропейських країн на продовольство зі сходу Європи послужить стимулом для колонізації степів Північного Причорномор'я і справить потужний вплив на подальшу історію України.

Водночас генуезька колонізація мала й істотний негативний наслідок. Він полягав у стимулюванні работоргівлі. Першого руського невільника було продано у Генуї 1275 р. Під кінець XIV ст. з генуезької Кафи щорічно вивозилося від двох до чотирьох тисяч невільників. Вони були, звичайно, різного етнічного походження, в тому числі й татари з монголами, проте вони опинилися на продажу внаслідок анархії та усобиць у Золотій Орді. Головне полягало у наявності в Кафі усіх складових работоргівлі — доступного та об'ємного ресурсу потенційних жертв, готових до ризиків людоловів, ринків та портів вивозу. Це не пройшло повз увагу османців, які дуже широко користувалися невільниками і потребували їх постачання. Не випадково скоро після османського завоювання Кафи саме невільники з Русі утворили найчисельнішу етнічну групу серед проданих на османському ринку. Отже, сумнозвісний людоловський промисел Кримського ханату теж відноситься до спадщини генуезької колонізації.

Олександр Галенко

Які наслідки принесла османська работоргівля для Кримського півострова?

Работоргівля, попри її законність в Османській імперії, все ж таки дуже мало відбилася в історичних джерелах, особливо статистичних. Тому оцінювати наслідки работоргівлі можна лише за вкрай уривчастими та опосередкованими даними. А вони засвідчують збільшення продажу невільників у Кефе (Кафі) — головному невільницькому ринку Криму та цілого Причорномор'я. Якщо судити з вартості щорічних відкупів на оподаткування невільників, що продавалися у Кефе за 1577–1581 р., та максимальної вартості ввізного мита, що сплачувалося за кожну людину, то кількість проданих становитиме від 12 тис. до 17,5 тис. осіб. Це занадто приблизні дані. Але вони у кілька разів більші, ніж оцінки у 2–4 тис. проданих у місті в генуезький час.

Зазначені дані не відображають повної картини. Зокрема, вони не враховують бранців, які залишилися у Криму, а також з них не можна дізнатися про країну походження бранців. Так само вони не враховують кількість бранців, які залишилися на території Кримського ханату. Невідомі також дані про продаж невільників у Гьозлеві (сучасна Євпаторія), де знаходився єдиний порт Кримського ханату. Нарешті, слід враховувати, що частину невільників можна було завозити контрабандою. Для цього існувала зручна можливість на стихійних ринках, що відбувалися на материковій частині Кримського ханату. Один з таких ринків проводився при збірному пункті на початку Муравського шляху. Цей базар навіть дав назву пагорбу, біля якого він збирався — Кара-Сук, себто «базар на землі» або «чорний/великий/головний базар» (правдоподібно, йдеться про Бельмак Могилу у Запорізькій області). На таких ринках відбувалися продажі гуртом та у роздріб.

Та попри неповноту даних, наведені свідчення підтверджують те, що работоргівля добре збагачувала османську скарбницю та, скоріше за все, невідомих відкупників, які, звісно, діставали прибуток, що перевищував суму заплаченого відкупу. А от питання про те, наскільки работоргівля збагачувала самих людоловів, залишається відкритим. З існуючих відомостей зрозуміло, що бранець міг змінити декілька власників-перекупників, допоки він потрапляв на базар у Кефе чи десь інде. Враховуючи, що з кожним перепродажем номінальна вартість невільника зростала, виходить, що основний прибуток одержували ті, хто продавав невільника вже безпосередньо споживачеві, а не перекупникові. Це вповні збігається із наочним фактом, що работоргівля, навіть настільки великого обсягу, не принесла багатства ані Кефе, ані Кримському ханату. Інакше кажучи, вона ані одягнула, ані взула «голих та босих» (як вони себе називали) людоловів. Відповідно, вони залишались залежними від занять оцим промислом.

Правдоподібно, нікчемний заробіток від продажу невільників налаштовував людоловів на те, що вигіднішим було самим скористатися невільни-

ками. В усякому разі османський мандрівник та оповідач Евлія Челебі повідомив дані за 1666–1667 рр. про сотні тисяч невільників у підданців кримського хана, яких було переписано для стягнення податку. Порівняно з громадою мусульман, яка нараховувала 187 тис. осіб, перепис виявив 600 тис. рабів чоловіків (власне, «козаків»), 122 тис. невільниць жінок, 200 тис. неповнолітніх хлопців та 100 тис. дівчат («девке»). Виходило разом мільйон невільників. Одержані відомості вражали самих сучасників, і вони лише раділи, що ці невільники не піднімались на повстання.

Дані, повідомлені Евлією Челебі, попри цілком можливі перебільшення, все-таки підтверджують, що кількість невільників, вивезених зі Східної Європи, а передусім з України, безпечно рахувати на мільйони. Другим важливим аспектом повідомлення Евлії Челебі є опосередкована вказівка на асиміляцію невільників у мусульманській громаді ханату. З одного боку, це спостереження дозволяє зрозуміти, чому насильна міграція українців не призвела до утворення української діаспори у тодішньому Криму. Але з іншого, воно прямо засвідчує про кровну спорідненість українців та кримських татар.

У податковому реєстрі османської провінції Кефе сер. XVI ст. є також свідчення про інтеграцію невільників у місцеву спільноту. Так, серед занесених мусульман-чоловіків знаходилося 62 особи, позначені як відпущеники, себто колишні раби, які стали членами мусульманських громад. До реєстру було навіть занесено близько сотні «руських» (рус) удів та невільниць, причому вони значилися серед членів громад православних греків, вірмен та іудеїв. Настільки виразні сліди присутності вихідців зі Східної Європи серед населення Кримського півострова змушують задатися пошуком слов'янського/ українського впливу у Криму.

Олександр Галенко

Які османські володіння існували на Кримському півострові?

З огляду на незручності сполучення Кримського півострова зі Стамбулом, ефективний контроль Османів над Кримським ханатом гарантувався османською присутністю на півострові. Тут було утворено провінцію з адміністративним центром у захопленому в генуезців місті Кафа, чию назву вони вимовляли як Кефе. Початково провінція отримала статус санджака, який у XVI ст. був підвищений до рангу бейлербеїліка без зміни території.

Провінця складалася зі столичного міста Кефе, п'яти повітів (нагіє), які служили водночас судовими округами. На території Кримського півострова знаходилися провінційна столиця та повіти з центрами у містах Судак, Мангуб, Керш. Повіт Азак знаходився в усті Дону, а повіт Тамань — на однойменному півострові.

На території провінції одразу по завоюванні була запроваджена практика службових пожалувань (тімарів), але її скоро було скасовано. Це сталося через призначення губернатором провінції 1497 р. принца Мегмеда сина султана Баєзіда, статус якого передбачав значно більше грошове утримання, ніж для інших посадовців, і отже, основні прибутки цієї невеличкої провінції були відведені на його утримання.

Османці за своєю звичною практикою знищили на території провінції дрібні фортеці генуезької та більш ранньої доби. Воєнне значення зберегли лише фортеці у Кефе, Керчі, Судаку, Мангупі, Баликлагу (Балаклава) та Ін-Кермані.

Незважаючи на приналежність провінції Кефе Османській імперії, на її території мешкала також певна кількість підданців кримського хана. Зокрема, це були судді (кадії) та ханські комісари у фіскальних і комерційних справах.

Дані податкових переписів першої половини XVI ст. дозволяють приблизно оцінити чисельність врахованого переписом населення кримських повітів у тридцять тисяч. Малоймовірно, що населення, не охоплене переписом, як наприклад ченці, було численним. У найбільшому місті й адміністративному центрі провінції місті Кефе нараховувалося майже чотири тисячі платників податків, що відповідало приблизно 16 тис. населення. Частка мусульман у населенні міста становила майже половину, а решта припадала на етноконфесійні громади православних греків, вірмен, іудеїв, а також існувала невелика (34 платники податків) окрема громада вихідців із Русі (руси). У решті міст мусульманське населення становило меншу частку. Села провінції переважно залишалися з православним грецьким населеннням.

Олександр Галенко

Що призвело до утворення Кримського ханату?

Кримський півострів не мав достатніх передумов для утворення на його теренах степових імперій. Контури такої держави із центром у Криму виникли лише завдяки монгольському завоюванню Східної Європи, а саме у зв'язку з адміністративною організацією підвладних територій ханом Батиєм. Великі річки за степовою традицією дозволяли зручно поділити підвладну Батиєві територію Улусу Джучи у Східній Європі, тож їх і було призначено кордонами найбільших адміністративно-територіальних одиниць — туменів. Уже папський посол до монголів Плано Карпіні 1245–1247 рр. засвідчив виділення території між річками Дніпро та Дон як тумену під управлінням Мауци (Моджи Яя, сина Чагатая). Кримський півострів за географічним положенням увійшов до його складу, як увійшли території Русі (Переяславського та частини Чернігівського князівств). У подальшому територія цього тумену не мінялася. Його правителі у XIV ст. навіть належали одній родині, що за степовими звичаями відбувалося і в інших туменах. Тому ці адміністративні одиниці фактично перетворилися на вотчини (улуси) і навіть самі почали так називатися, тим більше, що термін тумен/ тьма згодом набув значення податкової округи. Дніпровсько-донський улус дістав назву від своєї головної столиці — міста Крим. Знов-таки, вибір адміністративного центру зумовлювався степовою нормою, за якою ставка вождя знаходилася на зимових пасовищах, отже, в цих умовах на півдні. До всього, поряд знаходилися також основні ринки та порти Судак і Кафа, що служили джерелом значних фінансових надходжень як золотоординського хана, так і улусного правителя.

Територія Кримського улусу, як і інших, скоротилася протягом XIV ст. за рахунок втрати контролю над осілими територіями. До цього, з одного боку, призвела потреба монголів у співпраці з елітами підкорених територій, а з іншого, політична анархія у Золотій Орді поміж 1359 та 1380 рр., що супроводжувалася занепадом центральної влади та воєнним послабленням. На осілих частинах західних улусів виникли нові держави, як-от Валахія та Молдавія, Литва та Московія. Зміну балансу сил у Східній Європі демонстрували ординські поразки від литовського князя Ольгерда на Синіх Водах 1362 р. та від московського княза Дмитра Донського на Куликовому полі 1380 р. Так за Кримським улусом збереглися лише Кримський півострів та степи на материковій частині. Лише з цього часу півострів набуває стратегічного значення як природно безпечне місце у порівнянні з незахищеними материковими степами. До того ж, присутність генуезьких колоній як джерела прибутків становила додаткову вигоду півострова з-поміж інших улусів у цих умовах.

Занепад трансконтинентальної торгівлі підірвав роль золотоординської столиці Сараю як економічного центру держави, і навпаки, підсилив значен-

ня торгівлі через чорноморські порти. Улуси, на території яких розташовувалися ці порти, дістали таким чином істотну економічну перевагу над іншими. Кримський улус, де знаходилися основні генуезькі колонії з їхньою столицею Кафою, опинився у найвигіднішому економічному положенні.

Конфлікт між Золотою Ордою та державою Тімура, що закінчився цілковитою поразкою золотоординського хана Тохтамиша та розоренням його центральних земель військом Тімура 1395 р., остаточно підірвав єдність Золотої Орди. У цих умовах хан Тохтамиш спробував утримати саме Кримський улус, але в розрахунку на подальше відновлення своєї влади у державі. Чингізид, носій легітимного права на державу, вперше обійняв владу у Кримському улусі. Однак він був змушений забратися під прихисток Литви, нової регіональної сили. В обмін на персональне покровительство та воєнну підтримку Тохтамиш відступився на користь Литви від руських володінь на території двох улусів — Кримського та сусіднього з ним, що був розташований між Дністром і Дніпром. Литовським військом Тохтамиш явно прагнув відновити спершу контроль над Кримським улусом. Він уже вступив з ним на його територію, але зазнав поразки на Ворсклі 1399 р. від сил правлячого золотоординського хана Тімур-Кутлуга та ногайського еміра Едігея.

Кримський улус і надалі залишався плацдармом для претендентів на сарайський престол. У боротьбі із заколотниками сюди здійснювали походи золотоординські хани Улуг-Мухаммед, Кічі-Мухаммед, Сейїд-Ахмад. Кілька разів улусом оволодівав Гаджжі Ґерей, онук одного з коротокочасових володарів Криму Таш-Тімура, нащадка Тука-Тімура, тринадцятого сина Джучі. За згодою найавторитетніших племінних вождів улусу він зміг утвердитися на кримському престолі бл. 1441 р. і від того часу відомі його монети — символ суверенітету. Гаджжі Ґерей не здобув столицю Золотої Орди — Сарай, адже не мав достатньо сил. Але йому пощастило завдати поразки золотоординським ханам Сейїд-Ахмаду 1452 р. на Дніпрі та Махмуду 1465 р. на Дону, чим він відстояв суверенітет своєї держави. Його нащадки перебирали владу у його державі від покоління до покоління, тому він став родоначальником правлячої династії. Так він виступив фактичним засновником Кримського ханату.

Лише Менглі Ґерей, один із синів Гаджжі Ґерея, зумів осягнути мету батька та інших володарів Кримського улусу, коли 1502 р. завдав поразки ханові Шейх-Ахмату на р. Сула, а після того узяв-таки Сарай. Проте Менглі Ґерей уже не прагнув золотоординського трону. Він спалив Сарай, що насправді вже був номінальною столицею Золотої Орди, але не приєднав золотоординські землі, а лише присвоїв собі імператорський ранг (хакана, падішага). Перемога давала на це право. Отже, Кримський улус тільки тоді перетворився на легітимний ханат. Проте залежність від Османської імперії робила ці почесті формальністю.

Олександр Галенко

Яким був державний устрій Кримського ханату?

Оскільки Кримський ханат фактично перебував у залежності від іншої держави (Османської імперії) протягом майже усієї своєї історії, то його державний устрій можна охарактеризувати лише формально.

За державним устроєм Кримський ханат належав до типових степових імперій з властивими для останніх трьома щаблями ієрархії (правителів, союзників та підлеглих-рабів).

Держава належала правлячому ханові й управлялася ним на власний розсуд. Але також хан належав до династії Ґереїв, яка вважалася колективним власником держави, тож їй належала функція визначення спадкоємця престолу. Правлячий хан делегував частину повноважень своїм заступникам — калзі або калга-султану, який вважався спадкоємцем престолу і зазвичай був братом хана, та нуреддину або нуреддин-султану.

При хані скликалася нарада — гьорюнюш/корниш або діван, що виконувала функції центрального уряду. До цього органу входили заступники хана, призначені ханом везіри, а також представники племінної знаті.

Оточення хана включало також служилих аристократів (мурзи, ічкі-беги) та невільницьку гвардію (капи кулу).

Жіночі представники правлячої династії — дружини, наложниці, доньки правлячого хана та принців — виконували у державі хіба що ритуальні функції. Зокрема, вони листувалися з іноземними володарями.

Фактично владу з ханом ділили найважніші племена з-поміж таких, як Ширін, Барин, Аргин, Кипчак, Сулеш/ Яшлав, Сіджевут, Кунграт. Чотири з них вважалися головними, і їхні вожді мали титул карачу-бегів. Головним з них завжди був бег племені Ширін. Племена зберігали внутрішню автономію. Племінне ополчення складало основу збройних сил держави. Ці племена санкціонували владу правлячого хана шляхом складання присяги йому на з'їзді племінних вождів, який називався курултай або кенгеш. Крім того, карачу-беги брали участь у засіданнях ханського дівану. Ці племена — ханські союзники, мешкали на території Кримського півострова, хоча мали звичай влітку відкочовувати на материкову частину ханату та навіть у сусідні османські провінції.

За межами Кримського півострова владу кримського хана визнавали ногайські племена (орди) Мансур, Мангит, що прикочували з-над Волги на початку XVI ст., а у XVIII ст. також племена Єдисан, Єдичкуль та Джамбойлук. Вони не раз ставали об'єктом визиску з боку ханів та кримських племен. Однак, прагнучи зменшити політичну вагу карачу-бегів, дехто з ханів епізодично більше покладався на ногайські племена, а то й нацьковував їх на племена з Криму. Принижене положення ногайців підкреслювало їх підпорядкування беєві Перекопа у XVII ст., а у наступному столітті хани призначали у кожну ногайську орду командувача (сераскер) з принців роду Ґереїв та податкового адміністратора (каймакам).

Найнижче положення займали черкеські племена Північного Кавказу. Їх було підкорено силою ще наприкінці XV ст. Вони перебували на положенні справжніх рабів. Вони платили кримським ханам щорічну данину, що складалася з кількох сотень невільників та невільниць.

Немусульмани Кримського ханату, в основному греки та вірмени, що зокрема мешкали у містах, за нормами ісламського права відносилися до категорії протегованих (зиммі) і не мали політичних прав, а існували як етноконфесійні громади, що мали внутрішню автономію.

Невільники, яких у державі перебувало сотні тисяч, прав, звісно, не мали, за винятком, однак, права звернення до суду у ролі позивачів та свідків.

Сувора ієрархічність державної будови Кримського ханату, не кажучи про збереження племінної організації, були архаїчними рисами, що зумовлювали нетривкість суспільного миру і відкривали можливість для зовнішнього втручання у внутрішні справи передусім з боку Османів, але також й іноземних сил.

Олександр Галенко

Яким було становище Кримського ханату в Османській імперії?

Невідомо, чи османська експедиція у Крим під проводом Гедюка Агмеда Паши 1475 р. мала на меті завоювання Кримського ханату. В усякому разі османці не захоплювали на півострові нічого, окрім генуезьких колоній та князівства Феодоро. Османський султан Мегмед II у такий спосіб, можливо, втрутився у конфлікт між Менглі Ґереєм та Емінеком, карачу-бегом Ширінів, що серед іншого стосувався розпорядження прибутками Кафи. Однак у захопленій Кафі османці знайшли ув’язненого кримського хана Менглі Ґерея. Його визволили, але відправили у Стамбул, щоби через три роки повернути назад на прохання того самого Емінека. От цей випадок османські султани й використали на доказ свого суверенітету і як прецедент для присвоєння собі права призначати кримських ханів й надалі.

Завдяки вразливості державного ладу Кримського ханату, османці легко знаходили незадоволених у державі, тож або інтригами інсценізували потребу усунути неугодного хана, або робили це прямим воєнним втручанням.

Османський уряд дуже вміло маскував підлегле ставлення кримських ханів. Ті визнавалися нащадками Чингіз-хана, і їм надавалися виняткові як матеріальні пожалування, так і ритуальні почесті, наприклад, річне утримання (сальяне), грошові субвенції та подарунки у вигляді коштовних халатів, зброї та сосудів з нагоди кожного запрошення у похід, подарунки при кожній зустрічі з османським посадовцем, аудієнція в султана при кожній зустрічі, облаштування особистого шатра в османській ставці під час походів, спеціальне прийняття-учта у шатрі головнокомандувача під час приєднання до війська, вживання спеціальніх формул ввічливості у присутності хана. Османські султани дозволяли ханам користування вищими ісламськими атрибутами суверенітету на території Кримського ханату — карбуванням монети та правом на заздравиці на честь правлячих ханів під час соборних молитов по п’ятницях. Нарешті, кримські хани мали право на самостійні дипломатичні зносини. Збереглися документи їхніх посольств до Данії, Швеції, Пруссії, Австрії, Речі Посполитої та Московії. При цьому з двох останніх країн Кримський ханат одержував грошову данину.

Однак ці атрибути суверенітету, як емблематичні, так і матеріально вагомі, надавалися лише правлячим ханам, тоді як право довічного користування ними не гарантувалося. Насправді, воля султана вважалася вищою за усі династичні привілеї чингізідів. Власне, кримським ханам не гарантувалося навіть право на життя. Отже, Кримський ханат перебував на приниженішому положенні, аніж підлегле плем’я на нижчому щаблі ієрархії у степовій імперії, адже навіть у таких племенах залишалися правити власні династи, і їм лише приставлялися наглядачі-співправителі.

Османські султани також мали право на власний розсуд вимагати участі кримських ханів з військом у своїх воєнних кампаніях. Прецедент був зада-

ний запрошенням хана Менглі Ґерея у похід на завоювання Ак-Кермана 1484 р. У подальшому кримські війська залучалися до походів османського війська в Угорщину та Персію (з 1578 р.), причому в останньому випадку татарську кінноту перевозили на кораблях Чорним морем. Відмова від запрошення наражалася на небезпеку бути усунутим з кримського трону, отже, насправді запрошення до кампанії означало наказ. Примус до участі у воєнних діях був характерною рисою підлеглого становища Кримського ханату Османській імперії.

Ще одним аспектом залежності була відсутність власної судової системи у Кримському ханаті. Суддівство разом з кадровими призначеннями на території Кримського ханату перебувало у віданні кадіаскера Румелії. Не випадково один з ханів, а саме Мурад Ґерей III (1678–1683), який мав незалежницькі амбіції, прагнув повернутися до страдиційного степового права (тьоре) на заміну ісламському праву (шаріат).

Маючи в розпорядженні настільки важливі права щодо Кримського ханату, права, що випливали з норм степової та ісламської політичної культури, не має сенсу припущення про існування якоїсь угоди між кримськими ханами та османськими султанами, що з'являлося у деяких кримських історичних літописах. До всього, залежність кримських ханів із часом мала тенденцію до зростання. Ця залежність помітно посилилася у другій половині XVII ст., в епоху османських везірів родини Кьопрюлю. Від того часу кримські хани фактично виступали в ролі османських високопосадових чиновників. Більшість із них протягом життя посідали ханський престол по декілька разів.

Олександр Галенко

У чому полягали причини тривалого існування Кримського ханату?

Історія Кримського ханату ростягнулася на триста сорок два роки, що є незвично тривалий час для степової імперії. Безперечно, перебування у складі Османської імперії у період її найвищої могутності виправдано розцінювати як воєнний захист Кримського ханату.

Справді, османське військо здійснило декілька воєнних кампаній далеко за межами ханських володінь, зокрема численні кампанії у Молдавії, що, зокрема, відзначилися перемогами над польським військом при Цецорі 1620 та над росіянами 1711 р., похід на Астрахань 1569 р., завоювання Поділля 1672 р., походи на Чигирин 1677 та 1678 рр. Османський флот у XVII ст. все-таки поклав край морським походам запорозьких та донських козаків, що завдавали значної шкоди Криму. Османські фортеці Ак-Керман, Хотин, Бендери, Очаків, Іслам-Кермен, Гази-Кермен, Арабат та Азак перекривали підходи до Кримського півострова з півночі.

Утім османську воєнну протекцію Криму не слід перебільшувати. Центральні володіння держави, що знаходилися на Кримському півострові, були надійно захищені від зовнішніх загроз з боку осілих держав перш за все широкою степовою смугою. Природні умови (відкритість простору, літня спека, посушливість, рослинність) та брак осілого населення перетворювали степ на незручний театр бойових дій для усіх сусідів Кримського ханату. Турки теж уникали активних бойових дій на степу, віддаючи перевагу пасивній обороні шляхом спорудження фортець. До цього слід додати тактичні переваги татарського війська, яке майже виключно складалося з традиційної степової кінноти. Тому, якщо не брати до уваги походи українських козаків у Крим, уперше військо сусідньої держави змогло досягнути Кримського півострова лише 1689 р., а вдертися на його територію лише 1736 р.

Саме переконання у неушкоджуваності Кримського ханату давало підстави османським султанам легковажити обороною північних кордонів. Взагалі відповідальність за це разом з дипломатичними зносинами з сусідніми державами на півночі покладалася на кримських ханів, що, між іншим, цілком улягало степовій державній традиції. Тому політика ханів на півночі була досить самостійною. Османи також не боялися направляти військо Кримського ханату на віддалені театри бойових дій навіть після проявів серйозної загрози з боку Російської імперії у XVIII ст. Таким чином, держава три століття перебувала у відносній безпеці від зовнішніх загроз.

Однак Османска зверхність все-таки відіграла свою роль, і то, схоже, вирішальну, у тривалому існуванні Кримського ханату. Основними причинами розпаду степових держав були внутрішні усобиці, особливо всередині правлячої династії, та економічна скрута. Перебування у складі Османської імперії, хоч і не усунуло ці виклики, але суттєво зменшило їхній вплив на державу Кримських ханів.

По-перше, перебрання османськими султанами права на заміщення кримських ханів не позбавило потенційних претендентів приводу змагатися за престол, але докорінно змінило методи досягнення мети. За степовою традицією престол успадковувався внаслідок відкритої боротьби на знищення між представниками правлячої династії, чим у такий спосіб демонструвалася харизма правителя. Під владою Османів цей метод змагання розцінювався як державний заколот, тим більше, коли протест спрямовувався проти османського ставленика, що спирався на османське військо. Характерний приклад — це виступи Мегмеда Ґерея III з братом Шагіном Ґереєм 1624–1628 рр. проти Джанібека Ґерея, якого у Крим доправляв османський флот з яничарським десантом. Проте, як правило, збройний конвой претендента та інші політичні заходи забезпечували передачу влади без повстань, звичних для степових держав (як і Османської імперії також!).

В умовах османської зверхності ефективна боротьба за престол потребувала інтриг проти конкурентів, хабарів для патронів, знайомства з членами уряду та султанського оточення, нарешті, треба було викликати особисту симпатію в султана.

Інша річ, що втручання османських можновладців часом бували необережні, а то й нерішучі, що призводило до безглуздої загибелі представників роду Ґереїв. Проте на загал збройні повстання при заміні ханів перестали бути правилом, і Кримський ханат не потерпав від них.

По-друге, саме османський ринок забезпечив значний і стабільний попит на рабів, а також доставку рабів на ринки. Цей попит штовхав підданців кримського хана на людоловство, і у свою чергу, забезпечував багатьом стале джерело прибутків. Людоловство і грабунок фактично виступали головними заняттями для кримського війська у воєнних кампаніях османців.

Таким чином, тривале існування Кримського ханату виступало своєрідною компенсацією з боку Османів за жорстке втручання у його політичне життя. Проте османське правління по суті капсулювало архаїчні політичні традиції степу у Кримському ханаті, чим зумовило порівняно легке завоювання Криму 1771 р. Російською імперією.

Олександр Галенко

Чи існували аутентичні портрети кримських ханів?
(До портретної галереї кримських ханів)

Поняття «портретна галерея» по відношенню до постатей кримських ханів у науковому сенсі не існує. Причиною цього є те, що до недавнього часу ісламська традиція забороняла зображувати живу людину і це не могло сприяти написанню та побутуванню портретів реальних історичних постатей. Свого часу в Османської імперії, васалом якої було Кримське ханство, цю проблему вирішували завдяки книжковій мініатюрі, а також запрошуючи іноземних (європейських) художників до двору правителів. Саме в такий спосіб було створено галерею османських падишахів у музеї палацу Топкапи в Стамбулі, яка не є власне портретною, оскільки лише умовно відображає індивідуальні риси зображених осіб. Те саме можна сказати й щодо наявних зображень кримських ханів. Першим з них дослідники вважають образ в композиції мініатюри до турецького ілюстрованого видання «Хюнер-наме» Сейїда Локмана. Вона називалася «Баязид II приймає Менглі-Герая у шахському наметі під час військової кампанії проти Молдавії у 1484 р.». Менглі-Герай ібн Хаджи-Герай тричі з перервами займав кримський престол: у 1466–1467, 1469–1474 та 1478–1515 рр. Саме під час його правління Кримське ханство підпало під протекторат Османської імперії. Відтак, з того часу хани, як васали султана, мали брати участь у війнах останнього. Епізод однієї з таких кампаній і намалював мініатюрист.

Певним продовженням першої картини можна вважати ще одне зображення Менглі-Герая з тієї ж самої книги. Хан зображений вже після прийому у султана. За його спиною зображена група татар, яка була почтом хана і супроводжувала його під час візиту. Церемонія подібного дипломатичного прийому кримського володаря османским падишахом вірогідно вже була детально розробленою. У подальші часи в неї вносилися лише несуттєві зміни, які мали підкреслити зверхність султана та меншу повагу до хана, що іноді ставало причиною численних інцидентів.

У складі «Сулейман-наме» — ілюстрованої біографії османського султана Сулеймана Кануні «Законодавця», відомого в Європі як Сулейман Пишний (Великолепный), є зображення онука Менглі-Герая — Девлет-Герая (1551–1577), який у 1571 р. спалив Москву та примусив вдатися до втечі самого Івана IV Грозного. Мініатюра відображала прийом у султана з приводу сходження на престол Девлет-Герая. В композиції мініатюри зображено одну з кімнат палацу Топкапи по інший бік брами Баб-ус-Саадет — «Воріт щастя». Сулейман, що сидить на троні, простягає ханові руку для поцілунку. Девлет-Герай одягнутий у традиційну кримську білу шапку з хутром та чорний каптан, який прикрашений китайським за походженням візерунком «чинтемані». Серія подвійних хвилястих ліній та композиція з трьох кіл у візерункові мали символізувати силу й могутність тигра та леопарда, які

ніби були притаманні ханові. Верхнім одягом хана є халат, який імовірно був подарований султаном.

Девлет-Герай на мініатюрі зображений з рідкими вусами, що дало можливість історикам говорити про те, що художник відобразив правдивий та відомий йому образ хана. Поруч з ним було зображено чотирьох везирів Сулеймана та двох охоронців. У нижній частині мініатюри зображено почт хана у традиційних татарських головних уборах з роздвоєними полями.

Завдяки мініатюрам з іншого життєпису Сулеймана Пишного до наших часів дійшло зображення сина Девлет-Герая — Мехмеда-Герая II, прозваного «Семизом» («Гладким» або «Жирним») (1577–1584). Ілюстрація загалом відображала переправу османських та кримських військ через Дунай у 1566 р. під час кампанії проти угорців. Мехмед тут зображений ще молодим та худим, хоча наприкінці життя він був настільки товстим, що не міг триматися у сідлі і пересувався у повозці, до якої запрягали шестеро або восьмеро коней.

Існує також зображення Адиль-Герая, яке містилося в мініатюрі з книги «Шуджа’т-наме» Асафі-паши (1586) — епічної поеми про романтичні пригоди кримського хана та його коханої, полоненої принцеси династії Сефевидів. Адиль та принцеса зображені сидячими на килимі в наметі. Перед ними фрукти, їжа, напої. Біля намету кречетники та сокольничі, які відповідали за улюблену ханську забаву — полювання з хижими птахами. Той же самий хан зображений і в мініатюрі з «Шахиншах-наме» відомого поета Локмана бен Хусайн аль-Ашурі, який написав поему на честь султана Мурада III. У цьому творі художник вже зобразив трагічний момент — покарання хана у Шемасі. Адиль-Герай стоїть на колінах у простому підв’язаному халаті, поруч перський кат, який має відсікти представнику кримської династії голову.

Портретную галерею кримских ханів XVI ст. завершує портрет ще одного сина Девлет-Герая — Гази-Герая II (1588–1597; 1597–1608). Його вважають найбільш видатним кримським ханом, який писав вірші під псевдонімом «Газайї», та мав прізвисько «Бора», тобто «лютий зимовий буревій». На мініатюрі до «Шахнаме» авторства Субхі-челебі Талікі-заде хан зображений у той момент, коли він поспішав на допомогу армії Мехмеда III. Якщо це зображення дослідники вважають портретним, то на багатьох інших турецьких мініатюрах зображено ханів, імена яких неможливо визначити. Вірогідно, що подібні малюнки не передавали індивідуальних рис конкретної людини, а були зібраним образом кримського правителя.

Крім книжкових мініатюр, зображення ханів іноді зустрічалися в альбомах європейських мандрівників. Зокрема, одне з них походить з альбому 1779 р., який колись належав польському королю Станиславу Августу Понятовському. Мірза Алі-Герай, син хана, який допомагав туркам під час облоги Відня у 1683 р., був зображений на гравюрі 1684 р. Якоба Сандрарта, хоча вона явно не передавала портретних рис хана. На початку XX ст. в Європі популярними стали набори листівок або великі кольорові друковані аркуші з портретами турецьких султанів, серед яких іноді зустрічалися й зображен-

ня кримських ханів, але складно говорити про достовірність відтворення цими ілюстраціями портретних рис правителів Криму.

У 2009 р. у київській галереї «Дукат» було представлено виставку портретів кримських ханів, автором яких був відомий київський художник Юрій Нікітін. Появу мистецького проекту «Чингізіди України» спричинила книга кримського дослідника Олекси Гайворонського «Володарі двох материків», а приурочений він був до 65-ї річниці депортації татар з Криму. Взявши за основу вже згадані умовні портрети кримських ханів з османських мініатюр, додавши відомості, які художник разом із автором книги вилучили з архіву Бахчисарайського музею-заповіднику, Ю. Нікітін створив унікальну реконструкцію образів Гераїв, із урахуванням естетичних канонів тогочасного мистецтва, будь-яких відомостей про одяг і характер ханів, а також про те, ким за етнічним походженням, були їхні матері. Портрети Чингізідів, виконані на шкірі із застосуванням авторської техніки, стали культурною сенсацією і викликали зростання інтересу до історії Кримського ханства та його правителів загалом.

Ольга Ковалевська

Що спричиняло людоловські набіги Кримського ханату на сусідні території?

Організація Кримським ханатом масового людоловства та вивезення невільників, передусім слов'ян Східної Європи, справедливо обтяжує історичну пам'ять постраждалих про кримських татар, але так само є предметом спекуляцій з метою приписування Російській імперії визвольної місії.

Східна Європа з античних часів була одним з головних ареалів постачання невільників для міжнародної работоргівлі, а порти Північного Причорномор'я включно з кримськими забезпечували їх морське сполучення з країнами Середземномор'я, що виступали одним з основних ареалів споживання. Основними постачальниками невільників виступали степовики, господарі тих місць, а головне — професійні мисливці та вояки, що робило їх професійно придатними і для людоловства. Населення прилеглих до степу лісів поступалося у воєнній вправності та рухливості степовикам. Та степова анархія створювала поживний грунт для обернення на рабів також полонених степовиків. Тому залучення Кримського ханату до людоловства насправді спирається на тривалу історичну традицію степів Північного Причорномор'я.

Работоргівля, якою займалися генуезькі та венеціанські колонії у Північному Причорномор'ї від часу їх появи у XIII ст., безпосередньо втягнула Кримський ханат до цього промислу в ролі постачальника живого товару з Русі. Продаж італійцями руських невільників у Єгипет засвідчено 1246 р., а на перший відомий контракт на продаж русина у Генуї датовано 1275 р. Партнерами італійців виступали татари, тому під час анархії у Золотій Орді 1359–1380 рр. на середземноморські ринки Європи потрапила велика кількість саме татар, які стали жертвами власних співплемінників.

В роки утворення Кримського ханату севільський мандрівник Перо Тафур бл. 1438 р. засвідчив, відвідуючи ще генуезьку Кафу, що внаслідок участі татар в усобиці, що спалахнула у Литві по смерті Вітовта, постачання невільників на місцевий ринок значно зросло. Тому у 1430–1440-х рр. саме русини складають мало не половину проданих генуезцями рабів. Один набіг на Україну 1474 р. приніс, за оцінками сучасників, 50 тис. полонених. Ще більші можливості для набирання полону на Русі створив політичний союз між кримським ханом Менглі Ґереєм та московським князем Іваном III, що був спрямований проти Золотої Орди та її союзника Литви наприкінці XV ст. Походи на Україну відбувалися великими силами війська під проводом самого хана. Водночас, людоловські набіги проводилися невеликими загонами. Саме з цього часу походять перші засвідчені заяви татар про те, що цей промисел був для них основним засобом заробляння на життя. Звичайно, аргумент татар у дусі «Як вижити, якщо не продажем полону?» може виглядати лукавством, але насправді він є наївним зізнанням у залежності від прибутків, створених цим промислом.

Османське завоювання 1475 р., яке часто вважається головною причиною залучення кримців до людоловства, насправді лише стимулювало його.

Цей вплив полягав у тому, що в Османській імперії вже на той час розвинувся широкий попит на невільників у ролі як джерела робочої сили, так і приналежності дозвілля. Ісламська доброчинність, що заохочувала рабовласників до звільнення рабів, утримувала попит османського ринку на високому рівні.

Водночас захоплення полону серед немусульман вважалося неодмінним подвигом на «священній війні», а отже, ще однією ісламською чеснотою, ба навіть доблестю. Зрозуміло, що ця ідеологема заохочувала бажаючих на відповідні подвиги.

Олександр Галенко

Як відбувалися татарські напади на українські землі?

Татарські напади сягали практично всіх українських земель. Найчастіше татари нападали на пристепові регіони — Поділля і Київщину, а також на Галичину. Татари доходили до Львова і Дрогобича, Санока і Замостя (Польща), Луцька й Острога, Києва і Чернігова.

За масштабами татарські набіги можна умовно поділити на три групи — великі, середні і дрібні. Найбільші напади здійснювались силами всього Кримського ханства. Їх очолював особисто хан або його найближчі родичі. В них могли брати участь 20–40 тис. татар. Такі походи здебільшого ставили метою проникнення далеко вглиб українських земель і несли найбільші спустошення. За тогочасними джерелами, у разі успіху татари могли забрати в полон декілька десятків тисяч людей. Середні за масштабами напади очолювали знатні особи, які вели з собою по кілька тисяч кочівників. Дрібні ж походи здійснювали місцеві мурзи, маючи з собою від кількох сотень до кількох тисяч чоловік. Дрібні напади здійснювались безпосередньо на прикордоння.

Спосіб нападів татар майже не змінювався. Татарське військо було погано озброєне, не мало вогнепальної зброї, не вміло вести облогу міст і фортець, і не витримувало відкритого бою. Тому основними перевагами татар були раптовість нападів і швидкість дій. На початку набігів татари намагались непомітно і несподівано заглибитись на українську територію. Якщо їм це вдавалося, вони розкладали табір (кіш), від якого у всі боки розходились загони для захоплення ясиру і здобичі. Як правило, полювання на людей тривало кілька днів. Захопивши беззбройне населення, татари намагались так само швидко повернутись до степу. Однак тепер темп їхнього руху сповільнювався, оскільки полон йшов пішки. У випадку опору час набігу скорочувався або татари просто відступали.

Інтенсивність татарських нападів значною мірою залежала від міжнародної політичної ситуації. Велика хвиля набігів припала на кінець XV — початок XVI ст., коли було зруйновано Київ і спустошено значні території аж до північних меж України. Ще одна значна хвиля — 1620–1630-ті роки. А найбільш трагічними стали турецько-татарські напади під час Руїни (1663–1687 рр.), коли була спустошена вся Правобережна Україна між Дніпром і Дністром.

Останній напад відбувся взимку 1768–1769 р. під проводом хана Крим Ґерея у зв’язку з початком російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Сергій Леп’явко

Коли між українськими козаками і кримськими татарами було підписано першу союзну угоду?

Українські козаки не лише воювали з кримськими татарами, але й досить часто встановлювали з ними союзні відносини. Витоки козацько-ординських союзів слід шукати ще у першій половині XVI ст., коли черкаський і канівський староста Остафій Дашкович у 1521 р. на чолі козацьких загонів спільно з ханом Магмет Ґереєм здійснив похід на Москву та Казань. Тоді козацько-татарські війська спустошили велику територію Великого князівства Московського включно до самої Москви. А більш ніж через півстоліття, у 1585 р., інший козацький провідник Ян Оришовський надіслав своїх посланців до кримського хана Іслам Ґерея II. Тоді українські козаки пропонували ханові давати їм «жалування» в обмін на згоду здійснювати спільні військові походи.

На більш якісний рівень козацько-татарські стосунки вийшли вже у XVII ст. Поки значна частина козаків під прапорами різних європейських монархів брала участь у Тридцятилітній війні 1618–1648 років, керівництво Війська Запорозького на чолі з гетьманом Михайлом Дорошенком укладає договір з Кримським ханством. Згідно з твердженнями дослідників цього питання, цей акт оцінювався саме як союзницький і фактично міждержавний договір, який у правовому відношенні був вищим за попередні домовленості козацтва з іноземними володарями про військову службу.

Отже, у грудні 1624 р. кримський калга (перша особа після хана) Шагін Ґерей підписує наступний документ, що скріплює дану їм присягу українському гетьману і всьому козацькому товариству в дотриманні союзницьких зобов’язань: «Я, Шагін Ґерей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди… І від них (козаків) вимагаємо того, аби так робилося… і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку…». Натомість Військо Запорозьке в особах гетьмана й старшини також склало відповідний лист і затвердило його власною присягою.

У розвиток українсько-кримських домовленостей весною 1628 р. на прохання татарської сторони гетьман Михайло Дорошенко надав військову допомогу обложеному в Бахчисараї ногайськими ордами Шагін Ґерею. Очевидець тих подій писав, що у результаті наступу козацьких військ загинуло близько тисячі українців, однак облогу столиці Кримського ханства ногайським мурзою Кантемиром було знято. На знак подяки, свідчив документ, «українські козаки були з великою гостинністю прийняті Шагін Ґереєм і ханом. Їм було дозволено поставити свій прапор із зображенням хреста на стіні ханського палацу...».

Укладення козацько-татарського договору 1624 р. значно вплинуло на дії гетьмана Богдана Хмельницького під час підготовки ним революційного виступу проти Речі Посполитої. У другій половині січня 1648 р., гетьман Хмельницький направив посольство на чолі з полковником Яцьком Клишею до Бахчисарая з проханням надіслати військову допомогу проти польських магнатів. Спочатку Іслам-Гірей III відмовився допомагати українцям з огляду на небажання конфліктувати з польським королем, але потім пообіцяв продовжити переговори за умови якщо Хмельницький умовить донських козаків не нападати на Крим. У середині лютого гетьман відрядив нове посольство до Бахчисараю, яке і домоглося укладення договору наприкінці (ймовірно 23–25 лютого 1648 р.) того ж місяця. Новий українсько-татарський союз передбачав такі положення: встановлення дружніх відносин між Військом Запорозьким та Кримським ханством; надання взаємної військової допомоги; заборону татарам пустошити українські землі; оплату гетьманським урядом послуг татар грошима, продовольством, фуражем та частиною військової здобичі. Татарський поет XVII ст. Джан Мухамед так оспівував боротьбу українців і татар проти спільного ворога:

І тоді Тугай-бей разом з козаками
Вийшли назустріч ворогові і вдарили разом,
З козацьким народом стояли спільно,
Стріляли з гармат і мушкетів...

У середині квітня 1648 р. Б. Хмельницький особисто виїхав до Бахчисараю, де «що треба було, розмовляв наодинці» з ханом Іслам-Гіреєм III. Цього часу один із придворних кримського хана залишив такі яскраві свідчення про українського гетьмана — «...істинний лев, командир запорозьких козаків, людина розумна і богатир безстрашний». Через декілька тижнів після цих переговорів до козацького війська приєднався 20-тисячний татарський загін. Добре вишколена і загартована у багатьох боях татарська кіннота стала елітним підрозділом української армії. У поєднанні з козацькою піхотою це стало вирішальним у позбавлення війська Речі Посполитої стратегічно-тактичної переваги, яку вона мала перед цим на теренах Східної Європи.

Відносини з Кримом відігравали досить важливу роль у подальшій еволюції ранньомодерної Української держави. Важливість українсько-татарських політичних зв'язків промовисто засвідчує факт укладення мирної угоди між Річчю Посполитою й Кримським ханством 15 грудня 1653 р., яка розірвала союзницькі відносини між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III і, по-суті, змусила гетьмана Хмельницького у січні 1654 р. визнати політичну зверхність московського царя. Проте в наступні роки гетьманський уряд виявив велику дипломатичну активність у справі відновлення миру з татарським ханом. Протягом лютого-квітня 1654 р. відбулося посольство у Крим полковника С. Савича, у серпні того ж року — посольство на чолі з полковником П. Тетерею, у жовтні в Чигирині відбулися переговори з татарським послом Тохтамиш-агою. У січні 1655 р. пройшли переговори з Менглі-Гіреєм під Охматовим, у березні та у серпні були відправлені чергові

козацькі посольства до Криму. У результаті таких дій української дипломатії між гетьманом Б. Хмельницьким і ханом Менглі-Гіреєм 12 листопада 1655 р. було укладене перемир'я під Озерною. Таким чином, головне завдання — досягнення нейтралітету Кримського ханства у війні України проти Польщі — було виконане. Однак, на жаль, це перемир'я проіснувало недовго. Розірвання, в силу різних причин, мирних зв'язків з Кримом у другій половині 1656 — першій половині 1657 р. призвело до значного погіршення міжнародного положення Української козацької держави.

Гетьман Іван Виговський, який прийшов до влади після смерті Б. Хмельницького продовжив політику останнього в його відносинах з Кримом. У лютому 1658 р. він уклав військову угоду з представником ханства Карашбеєм, яка мала за основу Великий українсько-татарський союз 1648 р. Незабаром це дозволило Виговському за допомогою ординського війська отримати переконливу перемогу над багатотисячною московською ордою під Конотопом.

Більшість з наступників гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського — Юрій Хмельницький, Павло Тетеря, Степан Опара, Петро Дорошенко, Петро Суховієнко, Пилип Орлик — підписували договори з татарськими правителями про військово-політичну взаємодопомогу, однак вони не були такими дієвими як перша мирна угода між козаками і татарами 1624 р. та Великий союз між Українською гетьманською державою і Кримським ханством 1648 р.

Тарас Чухліб

Яку роль відіграли кримські татари в подіях революції українського народу середини XVII ст.?

Богдан Хмельницький, піднімаючи на початку 1648 р. черговий козацький виступ проти несправедливих владних порядків Речі Посполитої, якому судилось перетворитися на широкомасштабну Визвольну війну українського народу за свої права і вольності, спираючись на досвід попередніх збройних козацьких виступів, що мали місце наприкінці XVI — 20–30-х роках XVII ст., безперечно, усвідомлював той факт, що шанси на успіх у боротьбі можуть з'явитися лише за умови наступальної стратегії ведення війни та за наявності у Війська Запорозького потужних союзників як усередині Польсько-Литовської держави, так і за її межами.

Враховуючи ж реальний розклад сил у регіоні, а також ту обставину, що у військовому плані для керівництва повстання чи не найбільш пріоритетним завданням було нівелювати очевидну перевагу кавалерії коронного війська, яка по праву вважалась на той час найкращою в Європі, для Хмельницького та його оточення залучення на свій бік Кримського ханства стає справді першочерговим політичним завданням. Адже татари, хоч у військовому вишколі й поступалися добре навченим регулярним підрозділам важкої й легкої кавалерії Речі Посполитої, але завдяки своїй багаточисленності й умінню швидко маневрувати легко могли компенсувати наявні вади і недоліки.

Козацькі літописці (зокрема, і добре знаний в Україні Самійло Величко) стверджували, що Богдан Хмельницький, переслідуючи надзвичайно важливе для нього завдання щодо залучення Криму в стан своїх союзників, вже у лютому 1648 р. особисто вирушив до Бахчисарая і в безпосередніх перемовинах з тогочасним кримським царем Іслам Ґереєм III переконав кримську еліту надати Війську Запорозькому допомогу в боротьбі з Річчю Посполитою.

Утім, публікація джерел з кримського боку, зокрема хроніки Сенаї, дала підстави думати, що український гетьман перемовини з кримською владою провадив усе ж через своїх послів. Проте, що важливо, це не вплинуло на позитивний результат цих перемовин. Як зазначається з цього приводу в уже згаданій хроніці Сенаї, «той Хмельницький як людина розумна й безстрашний герой викинув зі свого серця давню ворожість до мусульманської релігії», й почав шукати опіки «в найщасливішого його милості володаря (тобто кримського царя. — *В.Г.*). З цього приводу приїхали від його милості посли, прагнучи допомоги й підтримки». Реагуючи ж на ці заклики Хмельницького, Іслам Ґерей розпорядився «послати на допомогу кількох емірів татар, які влаштували лови на неприятеля, а Тугай-бея, коменданта прикордонної фортеці Ферагкермен, визначати й іменувати вождем і начальником над тим військом».

Українські історики сходяться на думці, що перші спроби Богдана Хмельницького домовитися з представниками кримського хана про надан-

ня татарами допомоги повсталим козакам у боротьбі за свої права і вольності датуються ще другою половиною січня 1648 р., тобто навіть ще до обрання його наприкінці січня — початку лютого на козацькій раді на Січі гетьманом Війська Запорозького. Залагодити ж справу про союз із Кримом вдалося вже наприкінці лютого. А на початку березня близький сподвижник Богдана Кіндрат Бурляй, разом із сином гетьмана Тимошем, відбув до визначеного ханом за командира над татарським військом в Україні перекопського коменданта Тугай-бея, аби домовитися про спільні військові дії проти коронних військ.

Десь у середині березня на допомогу Хмельницькому прибувають перші татарські загони, а на початку квітня Тугай-бей приводить близько 4 тис. татарських вершників, які у другій половині місяця спільно з головними силами повсталих і рушили навперейми коронним військам під командою Стефана Потоцького. Саме ці сили 19 квітня блокували коронних жовнірів у таборі на Жовтих Водах, а коли ті спробували вирватись з облоги, то 5 травня в урочищі Княжі Байраки наздогнали їх і «всю лють свою Орда й козаки вилили», здобувши таким чином першу важливу і надзвичайно резонансну перемогу над Річчю Посполитою.

Тим часом 1 травня кримський хан Іслам Ґерей особисто вирушає з Бахчисарая у похід в Україну на допомогу Богдану Хмельницькому. Утім, ще до підходу головних татарських сил 16 травня татарські загони під командою Тугай-бея взяли участь у наступній переможній для повсталих битві, що відбулась неподалік Корсуня, в Гороховій Діброві, куди Хмельницькому вдалося заманити головні сили коронної армії в Україні під командою великого коронного гетьмана Миколая Потоцького і польного коронного гетьмана Мартина Калиновського. Очевидці корсунської ганьби Речі Посполитої з польського боку переказували, що після чотирьох годин запеклої битви «опівдні татари купами увірвались в табірні вулиці, били, рубали й, решту табору розгромивши, кинулись на здобич — тоді вже втікав, хто тільки міг».

І хоч сучасні польські історики цілком резонно зауважують, що своїм успіхам біля Жовтих Вод і під Корсунем повсталі козаки, звичайно ж, не завдячували винятково татарській допомозі, оскільки загін Тугай-бея був нечисленним, а до того ж перекопські татари були чи не найбіднішими підданими кримського хана й, відповідно, мали погане озброєння, утім, важко переоцінити психологічне значення появи поруч з гетьманом Хмельницьким кримських союзників. Остання обставина неабияк піднімала моральний дух повсталих козаків, і, навпаки, деморалізувала коронних жовнірів. До того ж не варто забувати й про неабияку стратегічну перевагу від такого союзу для Війська Запорозького. Адже в умовах війни з коронною армією він гарантував повсталим козакам безпеку їхніх тилів на південному напрямку.

Зважаючи на ці обставини, для керівництва Речі Посполитої та польської дипломатії після ганебних поразок біля Жовтих Вод і під Корсунем завдання розірвання українсько-кримського союзу стає одним із першочергових. Аби його досягти офіційна Варшава докладає чимало зусиль як

для прямого тиску на Іслам Ґерея, так і шукаючи способи впливу на нього в оточенні спочатку султана Ібрагіма, а згодом його наступника — Мегмеда IV. Одночасно польські дипломати прагнули використати у своїх інтересах й авторитет французького короля у Стамбулі, аби через нього спонукати Високу Порту віддати наказ татарам «повернутися на власні лежі».

Утім, розірвати українсько-кримський союз Речі Посполитій у 1648 р. не вдається. І коли з кінця літа 1648 р. перемовини повсталих козаків з офіційною Варшавою щодо політичного розв'язання конфлікту заходять у глухий кут, а ворогуючі сторони розпочинають активну підготовку до збройного вирішення справи, карта кримської допомоги для Хмельницького виглядає не лише як вельми важливий, а й у певному сенсі вирішальний аргумент.

У битві під Пилявцями, що відбулась 11–13 вересня 1648 р., на допомогу козакам встигло прибути не так уже й багато татарського війська — лише близько 5 тисяч буджацьких татар під орудою Аутимір-мурзи та Аджамет-мурзи. Але у козацькому війську навмисно була пущена чутка про близький підхід з Криму всієї Орди на чолі з самим ханом. А коли в розпал збройного протистояння до козацького табору таки прибув загалом доволі незначний татарський загін, йому було організовано таку гучну і пишну зустріч, що в розташуваннях коронних військ не виникло жодних підозр щодо правдивості розповсюдженої з наказу Хмельницького дезінформації про наближення 30-тисячної Орди. Спровокована цими чутками паніка значною мірою і визначила остаточні результати битви, коли на завершальній фазі якої з коронного табору почали масово втікати не лише рядові жовніри, а й командири найвищого рангу, перетворивши тим самим воєнну кампанію на панічну й ганебну втечу.

Під час Західного походу Богдана Хмельницького восени 1648 р. допомогу Війську Запорозькому надавало вже доволі велике татарське військо під орудою калги-султана Крим-Ґерея. Особливою ж активністю в кампанії вирізнявся перекопський комендант Тугай-бей, загони якого наганяли жах на оборонців Львова, а після відходу головних сил кримців до Дністра в середині жовтня 1648 р. супроводжували Хмельницького в його поході на власне коронні землі — під Замостя.

Ще більш масовою стає участь кримськотатарського війська у кампаніях 1649 та 1651 рр. Як у першому, так і в другому випадках Орду в цих виправах очолював особисто кримський хан Іслам Ґерей, а це передбачало виступ у похід максимальної кількості спроможних до несення військового обов'язку татарських вояків. Так, напередодні Зборівської битви, за підрахунками Івана Стороженка, уже в середині травня 1649 р. хан надіслав на допомогу своєму союзнику в Україну близько 20 тис. татар під командою свого майбутнього зятя — Ширін-бея, згодом хан прибув з головними силами особисто, а ще через деякий час до нього долучилися татари Буджацької і Білгородської орд, довівши тим самим загальну кількість татарського війська в кампанії до майже 60 тис. За підрахунками інших дослідників, чисельність кримськотатарського війська не перевищувала 40 тис.

Так само й у випадку з участю кримськотатарського війська в битві під Берестечком влітку 1651 р., за підрахунками одних істориків, Орда цього разу налічувала десь близько 28–30 тис., інших — до 40 тис., а ще інші дослідники стверджують, що навіть і така цифра є суттєво заниженою, оскільки гонор хана не дозволяв йому особисто виступати на чолі війська в похід, якщо Орда налічуватиме менше ніж 60 тис. воїнів.

Але як би там не було, військова участь Кримського ханства на боці Української козацької держави в битві під Зборовом і Берестечком стала кульмінацією українсько-татарської військової співпраці в часи війни. Співпраці, на жаль, притлумленої як політичними розходженнями сторін у питанні кінцевої мети визвольних змагань козацтва, так і вмілими діями польської дипломатії, скерованими на розрив українсько-кримського союзу. Результатами ж розвитку цих тенденцій стали дії Іслам Ґерея, що завадили Війську Запорозькому отримати переконливу перемогу над військами Речі Посполитої в ході Зборівської битви 1649 р., а також призвели до тяжкої поразки козаків під Берестечком влітку 1651 р. Черговим підтвердженням актуальності такої політики Кримського ханства щодо України стали результати Жванецької кампанії 1653 р., коли політичне керівництво Криму продемонструвало небажання допустити повного звільнення Козацької держави з-під влади польського короля.

Відповіддю ж Богдана Хмельницького на ці серйозні виклики стало укладення на початку 1654 р. союзного договору з Російською державою. І хоч Хмельницький не розглядав угоду з Москвою як альтернативу військово-політичному союзу з Кримським ханством і намагався будь-що зберегти його чинність, насправді ж зближення з Російською державою унеможливило подальшу військову співпрацю з Кримом, керівництво якого пристало до табору Речі Посполитої. Утім, після кривавих протистоянь 1654 і 1655 років, восени 1655 р., коли козацьке військо зійшлося з кримськотатарським військом на Волині, під Озерною (Кримська Орда якраз прямувала на допомогу своєму союзнику польському королю в його боротьбі зі Швецією), після кількох днів млявих сутичок справжню битву сторони так і не розпочали, обравши за кращий варіант політичне порозуміння. Підґрунтям ж Озерянської угоди Війська Запорозького з Кримським ханством від 12 листопада 1655 р. стало положення щодо відновлення старої приязні сторін, зобов'язання кримського керівництва не нападати на українські землі, обіцянки гетьмана не допускати військових виправ запорозьких і донських козаків на Крим і Туреччину, а «хто був би ворогом Війську Запорозькому, то й хану ворогом буде, й хан нікуди не вирушить зі своїм військом, але туди піде, куди Військо Запорозьке вирушить».

Віктор Горобець

Коли і як кримськотатарські прапори потрапили до колекції Військового музею у Стокгольмі?

Яскравою ілюстрацією історико-культурної спільності Старого світу є Державна колекція трофеїв Швеції. Вона вміщує чимало унікальних експонатів, що належать до найкоштовніших надбань національних культур багатьох європейських народів. Збірка трофейних прапорів Королівського Військового музею у Стокгольмі нараховує кілька тисяч одиниць зберігання, а початки її формування сягають правління шведського короля Густава II Адольфа (1611–1632). Серед почесних трофеїв прапори монархів, найвизначніших титулованих родів, столиць європейських країн — активних творців європейської та світової історії. Державна колекція трофеїв Військового музею у Стокгольмі унікальна й тим, що це єдине місце на культурній мапі світу, де збереглися кримськотатарські прапори періоду Кримського ханства.

Найвірогідніше, що татарські раритети потрапили до Стокгольма під час шведсько-польської війни 1655–1660 рр. Це могло статися двома способами.

Внаслідок відомої Триденної битви за Варшаву 1656 р. під час Другої польсько-шведської війни (більше відомої під назвою «Потоп»). Тоді союзниками поляків у боротьбі зі шведами та брандербуржцями виступили 2000 кримських татар. Цілком можливо, що втрачені ними у програній битві прапори, могли стати трофеями шведського короля Карла X Густава.

Історичні відомості дозволяють реконструювати й інший шлях — «з других рук» — тісно пов'язаний з героїчними епізодами козацької історії України. Як відомо, татари виступили незмінними союзниками національно-визвольних змагань українців під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Спробуємо відновити історичний ланцюг подій, які обумовили примхливий візерунок спільної долі козацьких і татарських прапорів.

Тут необхідно обумовити, що, згідно з воєнними традиціями того часу, добуті у боях військові прапори як найпочесніший трофей зазвичай приносились у дарунок вінценосним особам з тим, аби засвідчити вірність та ревність у службі своєму володарю чи союзнику.

Саме так вчинив і Януш Радзивілл, дотримуючись неабиякої помпезності при церемонії свого звіту у польському сеймі про військові дії 1651 р. Польний литовський гетьман в очах парламенту бажав возвеличити польського короля як головного провідника успішної військової кампанії та розвіяти з боку Яна Казимира підозру у своїх домаганнях гетьманської булави, що йому приписували численні недоброзичливці та пліткарі. Разом зі своїм двоюрідним братом Богушем Радзивіллом, який перебував з трьома полками у складі коронного війська і також спіймав фортуну у кампанії 1651 р., литовський гетьман підніс королю *36 знамен, захоплених у козаків та татар.* Примітність цієї події фіксують повідомлення навіть у закордонній пресі. Зокрема, з нею ознайомила 1652 р. своїх читачів *«Gazette de France»* (у реляції з Варшави від 14 березня).

А незабаром хурделиця польсько-шведської війни могутнім звитяжним вітром змусила трофеї салютувати новому тріумфатору. Цього разу шведському королю Карлу Х Густаву. Логічно припустити, що це сталося з падінням Варшави у 1656 р., коли разом з іншою воєнною здобиччю прапори, розміщені у Королівському замку та костелах столиці, могли потрапити до рук шведів. Траплялися непоодинокі випадки, коли матеріальна винагорода за кожний добутий у бою прапор заохочувала солдат приносити командирам старі знамена, які перебували на зберіганні у замках, палацах, костелах, що в першу чергу ставали об'єктами пограбувань завойовників.

Згідно із документацією різного типу, у Швеції упродовж XVII–XX ст. зберігалося до десятка об'єктів татарського походження. Між тим аналіз усього комплексу матеріалів із залученням найновіших дослідницьких здобутків, дає підстави для їх корекції у бік їх часткового зменшення.

Виходячи з мети та специфіки даної публікації, прагнули віднайти відповідь на питання обставин і часу потрапляння кримськотатарських прапорів до Шведського прапорничого «сезаму», який все частіше розкриває свої вікові таємниці. У зв'язку з цим вважали за доцільне представити, образно мовлячи, загальний «колективний портрет» татарських експонатів Державної колекції трофеїв Швеції, яка з 1960 р. перебуває у складі королівського Військового музею у Стокгольмі. В той час як індивідуальні моменти історії пам'яток — осібні і неповторні у кожному випадку — залишались поза форматом. Однак, користуючись слушною нагодою, для прикладу, подаємо нижче опис, одного зі згаданих унікальних раритетів. Прапор червоного кольору. Оздоблений по периметру (за винятком сторони від древка) білою лиштвою. Середнього розміру: 145,5х182,5 см. Довжина збереженого древка — 242, 5 см. Прямокутний шмат матерії з протилежного від древка боку завершується двома зубцями. У центрі прапора зображено навхрест (лезом догори) дві шаблі східного типу, над ними напис арабською: «Не має Бога окрім Бога єдиного, а Магомет є його Пророком».

Юрій Савчук

Що відомо про участь кримських татар у війні Війська Запорозького з Російською державою 1658–1659 рр. і, зокрема, у битві під Конотопом 1659 р.?

Відновлення військово-політичного союзу Війська Запорозького з Кримським ханством, що постав на самому початку визвольних змагань козацтва середини XVII ст., узимку 1648 р., з ініціативи Богдана Хмельницького, але після зближення українського гетьмана з Москвою в 1654 р. перестав функціонувати, відбулося вже навесні 1658 р. з ініціативи наступника Хмельницького — гетьмана Івана Виговського.

Реанімування гетьманом Виговським українсько-кримського «братерства» (як це неодноразово класифікувалось у тогочасних документах, що виходили як з українського, так і кримськотатарського боку) відбувалось у контексті пошуку новим гетьманським урядом союзників у приборканні збройного протигетьманського виступу збройної опозиції, очолюваної полтавським полковником Мартином Пушкарем і кошовим отаманом Запорозької Січі Яковом Барабашем. Потреба ж у залучення зовнішньої сили для вирішення внутрішньо української проблеми диктувалась передовсім тією обставиною, що в конфлікт так чи інакше вже був інтегрований потужний зовнішньополітичний чинник — вплив офіційної Москви. З кінця осені 1657 р. лідери протигетьманської опозиції отримували з боку керівництва Російської держави неабияку моральну і політичну підтримку, що, серед іншого, виливалось у неприхований тиск Москви на гетьманський уряд у справі обмеження владних прерогатив керівництва Війська Запорозького на користь царя, послаблення гетьманської влади через посилення позицій опозиційно налаштованих до неї козацьких лідерів тощо.

Отож, за задумом гетьмана Виговського, відновлення братерства з Кримом мало серед іншого виступити й ефективним стримуючим фактором для уряду Олексія Михайловича в його намаганнях урізати владні можливості гетьманського уряду в Україні на свою користь і суттєво звузити автономію Гетьманату загалом.

На зовнішньополітичній арені поновлення союзу з Кримом об'єктивно сприяло зближенню козацької України з Річчю Посполитою, між якою та Кримським ханством на той час зберігала чинність союзна угода, укладена восени 1654 р. Відтак, саме відновлення союзних зобов'язань з Кримом відкрило для Війська Запорозького шлях примирення з Варшавою, що врешті й увінчався 6 вересня 1658 р. укладенням Гадяцької угоди про повернення України під владу польського короля, але вже в якості повноправного третього члена до того часу двоєдиної Польсько-Литовської федерації.

Першою ж пробою ефективності українсько-кримського військово-політичного союзу стала допомога кримців гетьманському уряду Виговського в битві з протигетьманською опозицією під Полтавою 30–31 травня 1658 р., куди з Криму прибуло близько 12–15 тис. вояків під орудою перекопського

мурзи Карач-бея. За допомоги союзників з Криму гетьману вдалося наголову розбити війська полтавського полковника Пушкаря і кошового Барабаша та за результатами бою поновити свою владу над півднем Лівобережжя.

Але здобута Виговським під Полтавою перемога не викорінила опозиційних настроїв у південних полках Лівобережжя Гетьманату. А підписання гетьманом за декілька місяців по тому Гадяцької угоди з королем для Москви стало сигналом до початку неприкритої широкомасштабної війни проти козацької України.

В умовах ескалації українсько-російського конфлікту в другій половині жовтня 1658 р. на Лівобережжя вступає очолювана воєводою бєлгородським князем Г.Г. Ромодановським 20-тисячна царська армія, якій за деякий час вдається взяти під свій контроль значні території на сході та півдні Гетьманату — в Миргородському, Лубенському та Прилуцькому полках. І лише на кінець 1658-го — початок 1659-го року гетьману Виговському за допомоги польських і, знову ж таки, кримських союзників вдається зупинити наступ росіян та повернути під свій контроль втрачені перед тим українські землі. А ще перед тим, наприкінці жовтня 1658 р., близько 6 тис. татар допомагали наказному гетьману Данилу Виговському в його спробах вибити залогу російських військ із Києва.

Але, як виявилось згодом, наступ військ воєводи Ромодановського був лише прелюдією великої війни, яка розпочалась уже навесні наступного року, коли в Україну вступило багаточисельне царське військо під командою воєводи князя О.М. Трубецького. Цього разу чисельність царської армії, за різними підрахунками, становила від 32 до 100 тис. вояків (в окремих літописах і хронічках мова йде про 150-тисячне і, навіть, 300-тисячне царське військо, що однак є відвертим перебільшенням).

Враховуючи обмеженість військової спроможності ослабленого громадянським протистоянням гетьманського уряду Івана Виговського, а також неготовності керівництва Речі Посполитої відправити в Україну більш-менш потужні власні війська (в цей час у самій Короні Польській мало місце різке загострення внутрішньополітичної боротьби, що поволі втягувало країну у вир збройного громадянського протистояння, а до того ж тривала виснажлива війна зі Шведським королівством), дієва військова допомога Кримського ханства стає для Гетьманату справді життєво необхідною.

Відтак, гетьманський уряд докладає максимум зусиль для того, аби закликати собі на допомогу якомога більше кримськотатарського війська. І врешті Виговському вдається це зробити — наприкінці травня 1659 р. з Криму в похід проти російської армії виступає кримський хан Мухаммед Ґерей IV, котрого в поході супроводжували нураддин-султан Аділь Ґерей та ще семеро кримських царевичів. Враховуючи виступ у похід особисто самого хана, чисельність Орди була також відповідно доволі значною. Згідно з інформацією російського товмача Терентія Фролова, котрий якраз на той час перебував у таборі кримців, разом з Мухаммед Ґереєм IV у травні 1659 р. у похід на українські землі виступило «кримських татар, і ногайців,

і білгородців, й азовців і темрюцьких черкес з 60 000, а турецького султана, де військових людей з ним небагато, лише яничар 240 чоловік, котрі живуть у Криму». Порівнюючи повідомлення російського лазутчика з інформацією з інших джерел, дослідники доходять висновку, що справді в похід з ханом цього разу вирушили чотири найбільші орди Північного Причорномор'я й Приазов'я, а саме: Кримська, Білгородська, Ногайська та Азовська. Утім, названа ним кількість татар є усе ж дещо завищеною, і найпевніше, хана в поході супроводжувало від 30 до 40 тис. вояків. Що, втім, також є доволі потужною силою, що, власне, й довели результати Конотопської битви.

Описуючи Конотопську битву, яка відбулася 28 червня 1659 р. і стала кульмінаційним моментом російсько-української війни 1658–1659 років, дослідники майже одностайно сходяться на думці, що роль і значення кримськотатарського війська в ній були надзвичайно важливими. Розбіжності стосуються лише певних нюансів опису і пріоритетів в оцінках. Так, частина дослідників, переважно сучасних російських, взагалі схильна приписувати перемогу над царською армією під Конотопом винятково кримському хану Мухаммед Ґерею IV та його війську, абсолютно ігноруючи при цьому участь у тих подіях гетьмана Івана Виговського й вірних йому козацьких полків Гетьманату. Однак, на наш погляд, це не вповні відповідає дійсності й, скоріше за все, несе в собі певну ідеологічну складову, спрямовану на заперечення факту широкої участі українського козацтва у відбитті наступу російської армії під орудую воєводи князя О.М. Трубецького навесні–влітку 1659 р. Адже визнання цього факту вже апріорі підважує концепцію «возз'єднання братських народів», що визначала концептуальне бачення суті українсько-російських взаємин раннього Нового часу радянською історіографією та не втратила своєї актуальності в російській історіографії й у наш час, підживлюючи тим самим ідеологічне обґрунтування політики російського керівництва щодо Української держави.

Згідно реконструкції подій українськими істориками, вранці 28 червня гетьман Виговський на чолі козацької піхоти, підрозділів так званого «затяжного війська» (найманого регулярного війська, що складалось переважно з іноземних волонтерів) і частини татар, підійшовши до Конотопа, де якраз і зосередилися головні сили царської армії, за домовленістю з Мухаммед Ґереєм, розпочав атаку передових частин російського війська на переправі через річку Кукілка (притока Сейму, басейну Дніпра), що неподалік села Соснівка (нині село Конотопського р-ну Сумської обл.). Тим часом головні сили кримськотатарського війська на чолі з ханом були залишені в засідці в урочищі Пуста Торговиця, що за 7 км на схід від Соснівської переправи. Ще одна невелика частина козацьких і татарських військ форсувала Кукілку на захід від Конотопа й розташувалась за лівим флангом противника.

Після нетривалого бою на Соснівській переправі Виговський почав відводити свої війська на вихідні позиції, імітуючи втечу. Російське командування сприйняло маневрування українського гетьмана як незаперечне свідчення свого успіху й, намагаючись остаточно розгромити супротивника,

кинуло навздогін за ним найкраще підготовлені свої війська — підрозділи московських дворян і жильців «Государєвого полку», рейтарські і драгунські полки. Заманивши російську, переважно важко озброєну, кавалерію вглиб болотистого урочища, український гетьман підставив її під разючий удар татарської кінноти, яка, будучи залишеною в засідці, за час зав'язування Виговським бою з російськими військами встигла перегрупуватись і зайти в тил царським ратникам, необачно кинутими воєводами в погоню за козаками та їхніми союзниками. Напад татар був настільки несподіваним і потужним, що шансів на порятунок у ратних людей царя практично не було. До того ж багнистий рельєф Торговицького урочища перешкоджав маневрам важко озброєної російської кавалерії, що, до слова, за визначенням російських дослідників, становила «цвіт російської армії».

Першими в цьому бою полягли рейтари полку Вільяма Джонстона. За ними черга дійшла до рейтар полку Іоганна Фанстробеля. Дослідники зауважують, що рейтари, озброєні і навчені за останнім словом тогочасної європейської військової справи, були найбільш боєздатною частиною російської кавалерії та російської армії загалом.

Згодом, коли російські війська були контратаковані розвернутими гетьманом Виговським полками, які розпочинали цю січу на переправі, погрому зазнали й московські сотні «Государєвого полку». А після того, як припинили існувати передові російські полки, татари і козаки атакували ворожий табір, залишений за Соснівською переправою на протилежному боці річки. Звідси втечею вдалося врятуватися лише частині полку князя Ромодановського.

Окремі російські історики, як уже згадувалось раніше, ігноруючи повідомлення як українських, так і польських літописців, а також дослідження істориків, у тому числі й російських, переконані, що гетьман Виговський й українські козаки участі в заманюванні ворога в пастку та його розгромі взагалі не брали. За їхнім переконанням, український гетьман на чолі козацьких полків на час битви перебував у ставці в Тиниці. Натомість у війську князя Пожарського воювало дві тисячі козаків Івана Безпалого, перед тим проголошеного в таборі російських військ на противагу Виговському наказним гетьманом. У пастку царських воєвод, нібито, заманювали татари Аділь Ґерея і драгуни-найманці з гетьманського війська. У самій же битві, що відбулася приблизно за 7 км від Сосницької переправи, й оточували царські війська, і знищували їх винятково татари під командою Мухаммед Ґерея IV. Власне самих українських козаків, на думку цих авторів, гетьман Виговський, начебто, не залучав до битви через боязнь їхньої зради та переходу на бік царя. Зрозуміло, що жодних аргументів на користь такого сміливого припущення не наводиться.

Стосовно кількості втрат царського війська під Конотопом в історичній літературі наводяться різні відомості — аж до 30 тис. загиблими та 15 тис. полоненими, в тому числі й півсотнею воєвод. За підрахунками сучасних українських військових істориків, насправді втрати царської армії були

значно скромнішими — близько 5 тисяч чоловік убитими і пораненими. Сучасні російські історики наполягають, що під час битви царська армія втратила не більше 3 тис., максимум — 4 700 ратників.

Але попри розходження в оцінці кількості втрат, усі дослідники визнають, що особливий для царської влади трагізм ситуації полягав у тому, що під Конотопом загинули переважно представники найбільш знатних московських дворянських родів, що були опорою царської влади та входили до складу особистої гвардії царя. А крім того, як уже зауважувалось, під орудою воєводи князя С.Р. Пожарського знаходилися найбільш боєздатні частини російської армії, що становили її кістяк, а заодно й були зразком для реформування решти царського війська. Як образно зазначав з цього приводу відомий російський історик Сергій Соловйов, «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська».

До того ж, здобута українським і татарським військом під Конотопом перемога змусила воєводу князя Трубецького спішно і безславно відводити величезну царську армію з теренів України назад у межі Російської держави. А тим часом у Москві після отримання повідомлення про поразку під Конотопом, за наказом Олексія Михайловича, почали спішно укріплювати захисні мури царської столиці й царський двір почав готуватися до переїзду вглиб Російської держави, за Волгу, до Ярославля. І лише несприятливий розвиток ситуації як усередині України, що, серед іншого, мав негативний вплив і на розвиток українсько-кримських взаємин (тут передовсім мається на увазі набіг запорожців отамана Івана Сірка на Кримський півострів), так і в справі ратифікації сеймом Речі Посполитої умов Гадяцької угоди, не дозволили українському гетьману Івану Виговському та кримському хану Мухаммед Ґерею IV розвинути досягнутий під Конотопом успіх і вдарити по Москві.

Віктор Горобець

Якими були стосунки гетьмана Юрія Хмельницького з Кримом і чому не відбувся українсько-кримський союз кінця 1660 — початку 1661-го р.?

Визвольні змагання українського козацтва середини XVII ст. серед іншого позначалися неабиякою активізацією стосунків Війська Запорозького з Кримським Юртом. Чи не найбільш відомим й успішним проявом українсько-татарського зближення стало «братерство» гетьмана Б. Хмельницького з ханом Іслам Ґереєм III 1648 р., воєнним наслідком якого стали блискучі перемоги, здобуті під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями. Укладений навесні 1658 р. українським гетьманом Іваном Виговським та кримським ханом Мухаммед Ґереєм IV військово-політичного союзу між Військом Запорозьким та Кримським Юртом, приніс блискучу перемогу союзників над військами російського царя Олексія Михайловича під Конотопом влітку цього ж року. Утім, відсторонення Виговського від влади вже за декілька місяців після Конотопського тріумфу вкотре розладнало українсько-кримський союз.

Коли влітку 1660 р. керівництво Речі Посполитої чинить чергову спробу повернути Україну під владу короля, на допомогу Варшаві в Україну вступає 40-тисячна татарська Орда. Кримськотатарське військо відіграє важливу роль у блокуванні російської армії воєводи В.Б. Шереметьєва під Чудновом та примушенні гетьмана Юрія Хмельницького до підписання з Річчю Посполитої в жовтні 1660 р. Чуднівської угоди, що передбачала повернення Війська Запорозького під владу короля. Але, зважаючи на політичну слабкість Варшави, кримську еліту вже не влаштовувала роль її помічника в українських справах. Від осені 1660 р. Бахчисарай дедалі гучніше заявляє про свої наміри грати самостійну роль в Україні й навіть спробувати поширити на неї протекторат ханського уряду.

З боку кримського керівництва перші ознаки намірів змінити характер стосунків з Військом Запорозьким простежуються вже наприкінці жовтня 1660 р. під завісу Чуднівської кампанії. Саме тоді до польського короля, котрий разом з двором перебував у Самборі, повернувся з Криму посланець, який і повідомив про наміри Бахчисарая після того, як буде ліквідовано московську присутність в Україні, взяти її безпосередньо під своє покровительство і зверхність. Головним речником такої політики, як доніс королеві посланець, виступав перекопський правитель Карач-бей, який досить вороже ставився до Речі Посполитої. На жаль, документ не містить інформації стосовно причини такого ставлення Карач-бея до свого військово-політичного союзника, а тому можна лише припустити, що перекопська знать, найтісніше з-поміж інших татарських орд пов'язана з козаками, добре пам'ятала приязнь Б. Хмельницького з тодішнім їх зверхником Тугай-беєм і плекала ностальгію за тими часами, багатими на достаток і щедрі воєнні трофеї. Як би там не було, але Карач-бей наполегливо схиляв Мухаммед Ґерея IV до то-

го, аби він взяв козаків під свою протекцію. Причому, найбільше Яна Казимира мала стривожити та деталь, що, згідно інформації, якою оперував посланець, вірний союзник польського короля, котрий дотримався взятих на себе зобов'язань навіть у часи шведського «Потопу», цього разу не досить активно й заперечував перекопському мурзі, швидше навпаки — схвалював такий дрейф у зовнішній політиці ханства.

Вочевидь, подвижки кримського керівництва та, передовсім, перекопської знаті в питанні зовнішньополітичної орієнтації були спровоковані до певної міри і діями частини козацької еліти. Адже, не даремно ж, ще взимку 1660 р. уманський полковник М. Ханенко в листі до волинського каштеляна С.К. Бєнєвського, вказуючи на політичне замішання поміж козаків, говорив і про те, що «...чимало козаків бажає приязні татарської...».

Результат Чуднівської кампанії та витіснення з Правобережжя російських військ, а також істотне послаблення позицій Москви і на Задніпров'ї об'єктивно створювали досить сприятливі умови для спроби реалізації задуманого на Перекопі та схваленого в Бахчисараї рішення. Щоправда, війна з Москвою була незавершена і кримське керівництво поки що не наважувалося чинити різкі кроки в цьому напрямі, аби тим самим не спровокувати польсько-кримський розрив та не підштовхнути Варшаву до зближення з Москвою. За таких умов, ханський уряд вдався до розіграшу складної політичної гри, сценарій якої було вже апробовано в першій половині 1648 р. У відповідності з її правилами, Карач-бей повинен був самостійно налагоджувати контакти з урядом гетьмана Ю. Хмельницького, готуючи грунт для козацько-татарського зближення. В разі невдачі задуманого чи витоку інформації, політичні дії перекопського мурзи завжди можна було видати за його приватну ініціативу, яка ні в якій мірі не дискредитує ідею польсько-кримського союзу.

Карач-бей досить енергійно взявся за виконання покладеної на нього місії, яка, до того ж, вповні відповідала його поглядам та інтересам. Імовірно, вже на початку 1661 р. він вислав до українського гетьмана листи, де, як доносив у Варшаву польський лазутчик з Криму, радив Ю. Хмельницькому ані полякам, ані Москві, а лише кримському ханові покоритися і його «обома руками триматися».

Таким чином, українсько-кримське зближення набирало нової динаміки й набувало дедалі виразніших контурів. Вже 14 січня 1661 р. Ю. Хмельницький у листі до Яна Казимира повідомляв про те, що Військо Запорозьке встановило з Кримом «вічну приязнь», яку «нікому не вдасться розірвати»· На нашу думку, не останню роль у форсуванні українським керівництвом процесу укладення «вічної приязні» відігравало прагнення Чигирина встановити безпосередні контакти з ханською адміністрацією і в такий спосіб припинити утиски Ордою українського населення, чого не поспішав забезпечити польський уряд.

Варто наголосити на тому, що зав'язування українсько-кримських контактів відбувалося на тлі зростання інтересу з боку керівництва Війська

Запорозького до налагодження стосунків з Оттоманською Портою. А саме така конфігурація прикладання зовнішньополітичних зусиль офіційного Чигирина, як свідчив досвід кінця 1640–1650 рр., була найбільш типовою у моменти українсько-кримського зближення. На факти ж налагодження українсько-турецьких контактів вказував добре поінформований у міжнародних справах новий представник Ватикану в Речі Посполитій папський нунцій А. Пігнателлі, котрий у депеші до Риму, відправленій 4 січня 1661 р. з Кракова, повідомляв римську курію про те, що Ю. Хмельницький невдовзі по завершенню Чуднівської кампанії зав'язав стосунки зі Стамбулом. Причому, висока духовна особа робила висновок, що контакти ті провадяться «...очевидно на шкоду Польщі...».

Поза всяким сумнівом, передана до Риму нунцієм інформація походила з цілком надійних джерел при дворі Яна Казимира, де з кінця 1660 р. були дуже занепокоєні можливістю збройного зіткнення зі Східною імперією. З опосередкованих свідчень дослідники доходять висновку, що до рук польського керівництва, очевидно, потрапив якийсь лист, що проливав світло на характер українсько-турецьких контактів. Німецький резидент при дворі польського короля наприкінці 1660 р. доносив главі свого уряду про те, що в оточенні Яна Казимира навіть всерйоз дебатуються плани замирення з Москвою, аби в такий спосіб отримати можливість у разі небезпеки з боку Порти оперативно і без побоювань перекинути свої війська з українського та білоруського театрів бойових дій на Південний Схід, для нейтралізації турецької загрози.

І що цікаво, аналіз тогочасного епістолярію впливових польських політиків засвідчує, що перспектива посилення позицій Кримського ханства в Україні й укладення нового союзу Війська Запорозького з ханом хвилювала офіційну Варшаву значно більше, ніж можливе посилення позицій царя та черговий дрейф козацької старшини в напрямку Москви. Як зазначав луцький біскуп у згаданому вже вище листі до канцлера коронного, «глибоко переконаний, що для вітчизни більш шкідливою є ліга татар з козаками, ніж тих же з Москвою», оскільки, «маючи війну козацько-татарську, завше її в себе в домі проводити мусимо». Крім того, респондент закликав М. Пражмовського не забувати й про те, що «потуга тих двох неприятелів незрівнянно більша буде, ніж московська. Насамперед, стосовно татар варто зважати, що не матимуть браку вояків. Ніколи одними силами татарами не воюють, але одних відпускають, інших приводять». Ще однією, надзвичайно серйозною небезпекою такого розкладу сил є те, що союз козаків з татарами, спрямований проти Речі Посполитої, може відкрити браму республіки для експансії Турецької імперії, звідки «сила східна може ввалитись». Отож, остаточний висновок луцького біскупа зводився до того, що «в інтересах Речі Посполитої генерально мати друзями татар».

Стосовно передумов збереження приязних взаємин з Кримом, луцький біскуп вважав, що то не важко буде зробити, якщо «війну з Москвою матимемо — то є клейстер, який нас з ними утримує». В тому ж випадку,

коли «сьогодні з Москвою поєднаємося, вони (татари. — *В. Г.*) завтра з козаками знову побратаються».

Для того, щоб розладнати процес українсько-кримського зближення, а також перешкодити налагодженню стосунків керівництва Війська Запорозького з Портою, польські політики вдалися до давно вже випробуваної тактики дискредитації козацької старшини в очах офіційних осіб Криму та Туреччини. З цією метою уряд Яна Казимира вислав до Стамбула посла, аби той від імені короля нібито передав султанові подяку за татарську допомогу в кампанії 1660 р., а насправді спробував перервати небезпечні для польських інтересів українсько-турецькі контакти. Хоч не збереглося достовірних документів, які б проливали світло на цей дипломатичний хід Варшави, дослідники, враховуючи цілий ряд опосередкованих свідчень, схильні вважати, що місія увінчалася успіхом. Адже саме по її завершенні Бахчисарай офіційно відмежувався від діяльності Карач-бея в Україні, і в січні 1661 р. до Польщі прибув ханський посол Дедеш-ага, котрий передав доволі приязні послання Мухаммед Ґерея IV та його візира королю Яну Казимиру та коронному канцлеру М. Пражмовському. Кримське керівництво запевняло своїх союзників у твердому бажанні зберегти й надалі союзницькі стосунки як у військовій, так і політичній сферах.

Прагнучи розвинути успіх у справі розладнання українсько-татарської приязні, під час спільної аудієнції послів Війська Запорозького та Кримського ханства в короля у другій половині січня 1661 р. М. Пражмовський спеціально оприлюднив кореспонденцію, яка проливала світло на конфіденційні контакти українського гетьмана з російськими воєводами, недвозначно вказувала на готовність козацької старшини знову повернутись під владу царя. Як і розраховував польський канцлер, розсекречена ним інформація справила надзвичайно сильне враження на татарського посла. Він попросив зняти копії з перехоплених поляками листів для того, щоб ознайомити з їх змістом хана, а від себе з роздратуванням говорив, що «...козакам ні в чому вірити не можна, що потрібно постинати всіх старшин, жодного не милуючи».

Аби ще більше розсварити керівництва Війська Запорозького та Кримського ханства, 24 січня М. Пражмовський відрядив до Бахчисарая надвірного хорунжого Владислава Шмелінга, котрий, згідно даного йому посольського наказу, повинен був повідомити Мухаммед Ґерея IV про плани Яна Казимира відновити бойові дії проти Москви, щоб тим самим заохотити кримську еліту до збереження непорушним польсько-кримський військово-політичний альянс. Крім того, в розмовах з татарськими вельможами, передовсім з прихильним до Польщі Сефер-Гази-агою, В. Шмелінг мав наполегливо розкривати «віроломство» козаків, переконуючи співрозмовників у тому, що лише Річ Посполита може належним чином утримувати Україну під своїм контролем. А тому кримське керівництво, в ім'я спільного блага як Польщі, так і Криму, повинно відмовитися від будь-якої прихильності до козаків і в жодному разі не має брати їх під свою протекцію, якби вони того не добивалися.

Тим часом, на початок весни 1661 р. істотно загальмувався процес українсько-кримського зближення. На півострові й надалі тривало суперництво прибічників двох, діаметрально протилежних за змістом, програм розвитку зовнішньополітичної діяльності ханату. Речники однієї з них, найбільш послідовним з-поміж яких був Сефер-Гази-ага, виступали за безумовне збереження попереднього політичного курсу тісної співпраці з Варшавою у політичній та військовій сферах. Апологетам другої ж, а їх безперечним лідером виступав перекопський мурза Карач-бей, котрому «...більше приязнь козацька була до вподоби, аніж польська». За таких, доволі невизначених, перспектив розвитку ідейної боротьби в середовищі кримської еліти, вельми суперечливо виглядала й реальна політика офіційного Бахчисарая в українських справах. Так, з одного боку, Мухаммед Ґерей IV 8 березня вислав до українського гетьмана листа, в якому запевнював його у приязні (що, за великим рахунком, входило в протиріччя з умовами кримсько-польського союзу). З іншого ж боку, ханська адміністрація нічого не робила для того, щоб заборонити татарським чамбулам безперервно сіпати українське прикордоння, винищувати край і місцеву людність, стосовно чого український гетьман неодноразово скаржився польському королю.

Як останній цвях у домовину українсько-кримського союзу 1661 р., мабуть, варто розглядати дипломатичну місію польського посланця Вєнявського до Туреччини. По дорозі до Стамбула посланець відвідав Бахчисарай, де передав Мухаммед Ґерею IV оригінали листів Ю. Хмельницького до Яна Казимира, в яких він просив дозволу вибити татар з України. Перебуваючи в Бахчисараї, за наказом польського керівництва, Вєнявський мав поставити перед ханом питання про відсторонення від влади на Перекопі головного адепта політики кримсько-українського зближення тамтешнього мурзи Карач-бея. Отож, цього разу польська дипломатія перебила карту українсько-кримського зближення власною успішною грою, але, як виявилось згодом, карта ця ще не один раз заявить про свою вагу.

Віктор Горобець

Чому таким нетривалим був протекторат Кримського ханства над гетьманом Степаном Опарою?

Окремо в когорті керманичів козацької України, що підтримували тісні стосунки з кримськими татарами, слід відзначити діяльність гетьмана Степана Опари. Після втечі Павла Тетері до Польщі Правобережна Україна опинилася в досить складній ситуації. Як з внутрішньополітичних причин, так і з огляду на зовнішні подразники, ця частина колись єдиного державного організму перетворилася на «поле бою» не лише між місцевими старшинськими угрупованнями, але й між сусідніми монархами. Головними претендентами на гетьманську булаву в цей час стають брацлавський полковник Василь Дрозденко (Дрозд), овруцький полковник Децик (Дацько Васильович) та генеральний старшина Війська Запорозького Степан Опара.

Десь у листопаді — грудні 1664 р. Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет-Гіреєм IV. На початку наступного року розіслав універсали до правобережних міст та містечок, де обіцяв українцям такі самі вольності, які вона мала за доби правління Богдана Хмельницького. А вже 11 червня 1665 р. на чолі двох полків Степан Опара оволодів важливим у стратегічному відношенні полковим містом Уманню, звідки була вибита московська залога. Історичне джерело засвідчувало, що при цьому «сказал де Опара уманцам, что идут к нему на помочь два салтана, и естли они не сдадутца, то он будет с татары стоять под городом, а хлеб весь потравит и их выморит».

Очевидно, саме перебуваючи в Умані, Степан Опара і проголосив себе гетьманом Правобережної України. Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Я. Стахурський у листі від 7 липня 1665 р. повідомляв короля Яна II Казимира: «Опара стягує своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається». У цей час Опара розіслав свої листи правобережним полковникам, закликаючи їх на козацьку раду й обіцяючи всім ханську протекцію.

Розуміючи, що кримський хан, хоч і є монархом й володарем потужної військової держави, але, разом з тим, має і свого сюзерена — султана Османської імперії Мегмеда IV, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство. Головним завданням українських дипломатів, які прибули до турецької столиці в середині червня 1665 р., було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу Степану Опарі проти московських залог. Історики припускають, що козацькі посли також просили в султана допомоги в унезалежненні від Речі Посполитої.

Мегмед IV пішов назустріч проханням козаків і наприкінці липня вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан-Мегмедом. Висока Порта також не заперечувала проти участі татар у спільних діях з козаками Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загони татар

і ногайців на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом, яких було близько 22 тисяч.

А вже наприкінці липня 1665 р. під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Разом з татарами Степан Опара планував захопити Канів, аби перетворити його на плацдарм для прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату.

Однак спочатку Опара вирішив оволодіти містечком Мотовилівкою, куди 16 серпня підійшов разом з турками й татарами. Після численні чисельних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де оборонялися прихильники Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про об'єднання основних сил брацлавського та овруцького полковників. Щоб не допустити цього, Опара вислав у район можливого сполучення своїх противників Кальницький і Уманський полки разом з п'ятитисячним татарським загоном. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня 1665 р., а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава.

Що ж спричинило до такого ув'язнення гетьмана Степана Опари його вчорашніми спільниками? На нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений кримський хан Мегмед Ґерей IV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана. Окрім того, кримський правитель не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід Бахчисарая. А безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника В. Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати».

Певну роль в усуненні Степана Опари з гетьманської посади зіграв також Я. Стахурський, який постійно підштовхував Кан-Мегмеда і татарських мурз до цього. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний П. Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари вчинили декілька невдалих спроб захопити козацький табір та звернулися до його оборонців: « якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати».

З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний П. Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування С. Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника. Очевидним також є і той факт, що в момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками в т.ч. й бунчужним Жилкою» Дорошенка не

було затримано — він перебував у татарському таборі не в статусі полоненого, як його нещодавні соратники.

Разом з найближчими старшинами Степана Опару відправили до Бахчисараю. Але тут знову в події втрутився П. Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі в змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання посилали і з дороги вернули (С. Опару) і з ним проклятим його суддя Радочинський». Як причину повернення опального гетьмана в джерелі називається те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати».

Отож, 10 жовтня 1665 р. посли Дорошенка В. Донець і Д. Пиляй під Равою-Мазовецькою передали колишнього гетьмана королю Речі Посполитої Яну II Казимиру. Польський історик XVII ст. Веспасіан Коховський відзначив, що Степана Опару деякий час тримали ув'язненим у фортеці Мальборк, де він і зустрів свою смерть. Однак француз Бончі, який у момент передачі Опари був при королівському дворі, повідомляв у Францію про намір Яна II Казимира стратити козацького гетьмана. Можливо, що його стратили десь між 10-м і 15-м жовтнем 1665 р. Однак є й інша інформація сучасників: король мав намір звільнити Степана Опару з умовою подальшого виступу останнього проти опозиційної йому шляхти, а отже, Ян II Казимир міг і не страчувати гетьмана.

«Опара ішов і проти царя, і проти короля, адже тим самим наче стояв за незалежність України в союзі з татарами і під протекцією Порти», — так підсумовував короткочасну діяльність гетьмана Степана Опари відомий історик Дмитро Дорошенко. Хочемо наголосити на тому, що саме гетьман Опара, після відмови свого попередника Павла Тетері від задумів Богдана Хмельницького, намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана. Одним з перших кроків в економічній сфері стало відбирання млинів і хуторів у польської шляхти, яка вже була поверталася в Україну з військами Яна II Казимира. На одній з козацьких рад Опара виступив із закликом «одміряти ляхам границю по Случ». Гетьман практично реанімував татарсько-турецький напрям в українській зовнішній політиці. Саме шляхом Опари пішов його наступник Петро Дорошенко, який добивався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомоги Стамбула та Бахчисарая. Але відвертий радикалізм яку внутрішній, так і зовнішній політиці, очевидно, не дозволив Степану Опарі довше втримати гетьманську булаву.

Тарас Чухліб

Яким був українсько-татарський союз за гетьманування Петра Суховієнка?

«Ашпат-мурза» — так поважно зверталися до одного з українських володарів гетьманської булави татарські хани та мурзи. Хто був цим гетьманом та чому він уклав союз з Кримським ханством? Відразу ж скажемо, що цим козацьким правителем був Петро Суховієнко або ж Суховій. На арені політичного життя України майбутній козацький мурза з'явився у 1667 р., коли виконував важливі обов'язки кошового писаря Запорозької Січі.

На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисарая посольство на чолі з Петром Суховієнком. Кошовому писарю вдалося укласти військово-політичний договір з кримським ханом Аділ Ґереєм. Згідно з його статтями, в обмін на зобов'язання запорожців не руйнувати татарських улусів, хан обіцяв надати військову допомогу січовикам. У процесі спілкування козацького посольства з татарським урядом молодий запорозький писар так сподобався Аділ Ґерею, що той запропонував стати йому гетьманом всієї України під протекторатом Кримського ханства, а також дав Суховієнку дублікат власної печатки, де були зображені «лук з двома стрілами».

Відразу ж після повернення в Україну рада Запорозького Коша обрала Суховієнка гетьманом від свого імені, а також частини правобережних і лівобережних полків. Це обрання підтримали близько 6000 запорожців, козаки Переяславського, Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Однак слід відзначити, що підтримка лівобережних козаків стала можливою лише з огляду на присутність в Україні (згідно запорозько-татарської угоди) багатотисячної татарської орди.

Відразу після обрання Петро Суховієнко направив своїх послів до турецького султана Мегмеда IV. Вони мали запевнити його, що новообраний гетьман буде дотримуватися всіх тих домовленостей, які були укладені між ним і гетьманом Петром Дорошенком. Мегмед IV підтримав Суховієнка на гетьманстві та пообіцяв йому допомогу хана, а також надання навесні війська для походу на Кодацьку фортецю.

7 жовтня 1668 р. гетьман Петро Суховієнко видав універсал до всього українського народу, який став одним з найвизначніших документів тогочасної національної суспільно-політичної думки. Він переконливо засвідчив патріотичні наміри козацької старшини втримати здобуту у ході визвольних змагань державність. Універсал засвідчував розуміння українською елітою проблеми міжнародного розділу своєї молодої країни між більш сильнішими сусідніми державами у результаті Андрусівського перемир'я 1667 року: «… в спокоение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами на-

пустивши, тако ее уязвите… мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе…».

А тому, «видя таковы милой своей отчизны уготовленной и тако лютой нестерпимой внутрь болезни», Петро Суховієнко закликав як правобережних, так і лівобережних українців до єднання проти зовнішніх ворогів: «… и *всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи* (виділ. — *Авт.*)».

Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини — вже наступного року на Правобережній Україні з'явився ще один гетьман. Ним став уманський полковник Михайло Ханенко, якого проголосили гетьманом від імені польського короля.

У другій половині листопада 1668 р. Петро Суховієнко разом з татарськими загонами діє на Полтавщині. Зокрема, він веде переговори зі старшиною міста Лубен з питання розміщення в місті на зиму чотирьох тисяч татар. Але йому в цьому було відмовлено. У цей же час у Гадячі був арештований рідний брат гетьмана, Петро, який через деякий час був відпущений у зв'язку з клопотанням отамана містечка Зінькова.

Саме наприкінці осені в Україні поширюється чутка, не без допомоги московських представників, про «обусурманення» Петра Суховієнка. Рейтарський поручик Крижановський свідчив про те, що Суховієнко прийняв мусульманську віру під іменем Ашпат-мурзи. Інший москаль Я. Хопчинський повідомляв до Посольського приказу, що татари дали йому ім'я Шамай. Крім того, він свідчив: «отзывается Суховеенко хановым сыном». І справді, татари неофіційно, на свій лад, називали Петра Суховієнка Шамаєм, а під час протокольних зустрічей — Ашпат-мурза, однак свідчення про його перехід в іслам є вигадкою.

З початком 1669 р. Суховієнко разом з вірними йому полками і татарськими загонами переправився з Лівобережної України на Правобережжя, де намагався захопити столицю козацької України і резиденцію гетьмана П. Дорошенка — Чигирин. Однак, дійшовши до околиць Чигирина і зваживши на неприступність його мурів, Суховієнко уклав договір з Дорошенком, головною метою якого був спільний наступ проти поляків. Однак незабаром він отримав поразку під Вільшанкою, де його розбили підрозділи полковника С. Корсунця. Через деякий час у сутичці з полками П. Дорошенка, які поверталися з Лівобережжя, загинуло ще чимало козаків Суховієнка. Коли ж 16 січня загони Івана Сірка розбили під Ольховцем татарські війська Батирчі-мурзи, то більшість прихильників Петра Суховієнка перейшли на бік Сірка. Крім того, козаки Дорошенка захопили канцелярію Суховієнка разом з архівом, печаткою, прапорами, литаврами і бубнами, які були привезені до Чигирина.

Але Петро Суховієнко й не збирався здаватися на милість переможцю. Навпаки, 25 квітня 1669 р. він зібрав раду на Січі, де його проголосили запорозьким гетьманом. Отже, він знову розпочав готуватися до боротьби з Дорошенком. Кримське ханство також продовжувало підтримувати свого ставленика. Хан Аділ Ґерей прислав йому на допомогу орду під проводом солтана Мурата. Також хан звернувся з листом до окремих лівобережних полковників, переконуючи їх, що не варто «заради єдиного гетьмана (Дорошенка) бути в неприязні з Кримом».

Після невдалого походу на Лівобережну Україну Петро Суховієнко вирішив поширити свою владу на Правобережжя. У першій половині червня направлений ним на козацьких чайках полк запорожців під керівництвом Стефана Сулими оволодів Переволочною. Але вже 15 червня він був вибитий звідти підрозділами Дорошенка. Незважаючи на це, в кінці місяця у результаті військових дій та дипломатичних заходів на бік Суховієнка перейшли Корсунський, Уманський, Кальницький і Тарговицький полки. Невдовзі, внаслідок битви під Смілою до нього прилучилися частини Білоцерківського й Паволоцького полків.

Після цього він разом з Юрієм Хмельницьким та уманським полковником Михайлом Ханенком подався до Умані. Саме тут 23 липня 1669 р. відбулася рада козацьких полків Правобережної України, на якій П. Суховієнку запропонували відмовитися від булави на користь Михайла Ханенка. Зважаючи на конфлікт з турками і татарами, він погоджується передати булаву Ханенку, в уряді якого отримує посаду генерального писаря.

Отже, з одного боку, гетьман Війська Запорозького Петро Суховієнко став заручником політики татарських ханів, яка полягала у підтримці слабшого козацького провідника на противагу сильнішому, з іншого — його універсали й листи переконливо засвідчили продовження курсу Богдана Хмельницького на утвердження більшої незалежності Української козацької держави. «Короля не слухається вся Україна і нічого йому не дає, також його царської пресвітлої величності силам оборонимося і давати їм нічого не будемо», — проголошував Петро Суховієнко під час свого короткочасного гетьманства та заради досягнення цієї мети уклав у 1668 р. військово-політичну угоду з Кримським ханством.

Тарас Чухліб

Як кримські хани впливали на політику Української козацької держави в 1670 — на початку 1680-х рр.?

Від середини XVII ст. представники Кримського ханства виступали посередниками або ж були присутніми на всіх переговорах, які проводила Османська імперія з Річчю Посполитою та Московською державою щодо здобуття права зверхності над Українською козацькою державою. Кримські хани також здійснювали власну дипломатію у напрямку послаблення як Москви, так і Варшави задля підкорення всієї України, або ж якоїсь її частини.

У 1675 р. хан Селім Ґерей I запропонував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Росією й укласти мир з Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами відібрати у московського царя всю територію України. Відомо, що кримський хан був дуже невдоволений тим, що під час турецько-польських переговорів у Журавне посередницькі функції перейшли до молдавського господаря Георге Дуки. Така політика ханату, що посилювалася його постійними нападами на українські землі, протягом 1670-х років не давала змоги нормалізуватись соціальній, економічній та політичній ситуації в Україні, а також була однією із зовнішньополітичних причин її розколу.

Поразка Речі Посполитої у боротьбі з Туреччиною була невигідна татарам, для яких українські правобережні землі були постійним об'єктом для економічного збагачення. Кримські хани після Бучацького 1672 р. і, особливо, Журавненського 1676 р. договорів уже не могли вільно посилати свої орди на Правобережжя, більша частина якого за турецько-польськими угодами ставала володінням султана. Хоча хан Селім Ґерей I, а згодом Мюрад Ґерей змушені були допомагати турецьким військам завойовувати козацьку Україну, вони не бажали безпосереднього сусідства зі своїми покровителями у цьому східноєвропейському регіоні. Мюрад Ґерей звертався у 1678 р. до кошового отамана Запорозької Січі І. Сірка: «...Навіщо шукаєте іншого господаря, є у вас государ Московський і є гетьман; одну сторону Дніпра спустошили, хочете розорити і другу. Якщо турки заволодіють і цією стороною Дніпра (Лівобережжям), то не лише вам, але і Криму буде погано». Однак, на рівні міжнародних офіційних зносин Кримське ханство діяло все ж таки у руслі зовнішньополітичних планів Османської імперії.

На переговорах з польським послом Яном Гнінським у лютому 1678 року кримський хан від імені султана Мегмеда IV заявляв, що не поступиться жодною частиною Правобережної України, а Туреччина піде війною на Польщу як тільки укладе союз з Москвою. Разом з тим хани хотіли бачити в особі правобережних гетьманів, що призначалися турецьким султаном, більш незалежних від Стамбула володарів. Допомагаючи Юрію Хмельницькому утвердитись на Правобережжі, татарський солтан-калга звертався до її

населення: «...Нашим словом схиляю до покори ясноосвіченому князю його милості Малої Росії Георгію Гедеону Венжикові Хмельницькому, як дідичу і отцю цієї держави». Наступного року кримський хан, незважаючи на заборону султана, підтримував Хмельницького у його прагненні оволодіти Білою Церквою. Проте багатотисячні війська Кримського ханства були найдієздатнішою частиною турецької армії великого візира Кари-Мустафи під походів на Чигирин у 1677 і 1678 рр.

Починаючи з 1677 р., за дорученням султана кримський хан листовно вимагав у московського царя і лівобережного гетьмана видати йому «зрадника» П. Дорошенка. Через два роки, весною 1679 р., татарський посол у Москві Садиш-Ага вимагав цього на переговорах з російським монархом. Однак важливішими були інші дипломатичні заяви Бахчисарая — 17 квітня того ж року ханський посол Асан-Ага прибув до князя Черкаського з листами, в яких відзначалося, що Крим хоче укласти мир з Росією на умовах віддачі ханові Києва і всієї України.

Взимку 1680–1681 рр. хан Мюрад Ґерей проводив переговори з московським посольством В. Тяпкіна. У березні 1681 року кримський володар від імені Туреччини уклав мирний договір з Московською державою. Крім того, у Бахчисараї було домовлено, що обидві сторони не будуть підтримувати правобережних козаків і «під державу свою не призивати». Є відомості про те, що після 1681 року кизи-керменський бей, скориставшись відсутністю реальної влади над південними районами Правобережжя, встановив тут великі податки за користування лісами, добування солі та зайняття рибальством.

«Багато їх (лівобережних козаків) прагне на той бік Дніпра шукати собі життя, а запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх козаків, котрих татари нещодавно захопили на тому березі Дніпра», — писав генеральний суддя Михайло Вуяхевич до лівобережного гетьмана Івана Мазепи у 1689 році.

Тарас Чухліб

Де й коли існувала так звана Ханська Україна?

Існування на придністровських землях Молдавії напівдержавного утворення, відомого під назвою Ханська Україна, було дуже вигідним як для Криму, так і його довголітнього політичного зверхника — Османської імперії. Адже Ханська Україна, по-перше, була важливим елементом у системі постачання турками Кам'янця-Подільська та Кам'янецького еялету, по-друге, використовувалася ханами як своєрідна зона контролю і тиску на Молдавське князівство та правобережну частину Українського гетьманату, й по-третє, слугувала татарам плацдармом для нападів на західноукраїнські та великопольські землі. Одночасно правитель цієї буферної зони був не лише адміністратором, але й представником місцевої людності перед татарсько-турецькою владою, а іноді й перед урядами сусідніх держав, що надавало йому більшої політичної ваги.

Укладення «Вічного миру» між Річчю Посполитою та Московською державою 1686 р. породило для Кримського ханства серйозну загрозу його інтересам у північно-західному районі чорноморського басейну. Аби застерегти політичні інтереси Криму в другій половині 1680-х — 1690-х років ханські посли неодноразово виїжджали до Варшави з пропозиціями мирного договору. А ще в цей час татари значно пом'якшують свою політику щодо правобережного і запорозького козацтва.

Улітку 1684 р. після витіснення з Правобережжя молдавського господаря Георге Дуки та його наказного гетьмана Івана Драгинича султан Мегмед IV проголосив новим гетьманом турецької частини Правобережної України (такий статус закріплювали положення Журавненського 1676 р. і Бахчисарайського 1681 р. договорів) козацького полковника Теодора (Федора) Сулименка (Сулимку). Гетьман був призначений за поданням кримського хана та почав здійснювати свою діяльність з території лівобережного Придністров'я, а його резиденцією став Ягорлик.

Витіснення з Правобережжя Дуки та відвоювання українсько-польськими силами Немирова, з огляду на вдале географічне розташування цієї правобережної столиці, стало для Османської імперії значною втратою. Тому головним завданням гетьмана Т. Сулименка було повернення Немирова для потреб султана.

Отож, у листопаді 1684 р. Сулименко разом з 6-тисячним татарським військом сина хана Селім Ґерея I та яничарським підрозділом близько трьох тижнів намагався відбити Немирівську фортецю у правобережного гетьмана Андрія Могили. Одночасно «турецько-татарський» гетьман розповсюджував серед населення універсали, в яких закликав підкорятися своїй владі на тій підстві, що султан і хан надали йому право володіти Правобережною Україною. В універсалах наголошувалось, що хто виступить проти нього, того буде скарано, а майно «бунтівників» конфісковано. Деякі правобережні

села і містечка, побоюючись турецько-татарської загрози, стали визнавати зверхність Т. Сулименка. Навіть серед населення Немирова існувала непевність у вирішенні питання, якому гетьману слід підкорятися. Однак восени 1684 р. Сулименко, незважаючи на допомогу турецьких і татарських підрозділів, так і не зміг оволодіти Немировим.

У 1685 р. загони Сулименка знову чинили спроби оволодіти правобережною козацькою столицею, а також колишнім полковим центром— Брацлавом. Але й цього разу вони були розбиті 4-тисячним військом Могили. Більшість козаків, які підкорялися Т. Сулименку (всього на той час у його підпорядкуванні було близько 1200 козаків) перейшли на бік Могили, віддавши йому «корогви, бубни та інші клейноди турецькі». Сам гетьман був схоплений і відправлений у подарунок польському королеві до Яворова, де, очевидно, і був страчений. Навіть німецька газета «Leipcig Post» в інформації від 1 жовтня подала щодо цього відповідні відомості.

Але поразка не зупинила бейлербея Кам'янецького еялету. У жовтні 1685 р. він доручив татарському султан-калзі, щоб той в Немирові на місце Сулимки « за гетьмана Самченка козака осадив». У зв'язку з цим, ханський син наказав новому гетьману Самченку за 12 днів дійти до Немирова і дав у допомогу 20 тис. своїх людей, щоб ті разом з козаками завоювали правобережну столицю. Але й ця військова акція також закінчилась невдало. Під час чергового нападу на Немирів наприкінці 1685 р. Самченко загинув.

Відразу ж після смерті Самченка турецький султан, за пропозицією кримського хана, призначає гетьманом турецької частини Правобережжя Степана Лозинського, котрий обрав для себе більш коротке і зрозуміле козацьке прізвисько Стецик. З дозволу хана і молдавського господаря він, наслідуючи Т.Сулимку, оселився в Ягорлику. Саме звідти новий гетьман здійснював постійні походи на українські землі з метою відвоювання їх у ставлеників Польщі. Починаючи з 1686 р., він почав розсилати свої універсали із закликами до населення Правобережжя прийняти султанське і ханське підданство. Влітку 1689 р. Стецик із двома сотнями козаків і десятком тисяч татар на деякий час здобув Немирів, але невдовзі був вибитий звідти підрозділами польського козацького комісара С. Дружкевича.

Лише у 1690 р. після невдалих спроб утвердити своїх гетьманів, султан Мегмед IV нарешті повністю віддав ініціативу у справі їх призначення та контролю над ними в руки татарських ханів. 19 лютого того ж року, король Ян III Собеський писав до московського царя, що Стецика прийняв під свою опіку кримський правитель: «Хан татарський гетьмана свого козацького на ім'я Стецько оголосив і, зайнявши Сороки і Цеканівку, там же йому консистенцію назначив». Це, на думку короля, робилося задля «одірвання, затягнення і згромадження людей українського народу проти християнства».

За ханським наказом протягом 1691 р. підрозділи Стецика обороняли від польських і козацьких військ фортецю Сороки. Під час оборони цієї молдавської твердині від «татарського» гетьмана втекло декілька сотень

козаків на бік королівського ставленика Гришка, що стало однією з причин здачі Сорок на користь Речі Посполитої.

У серпні 1692 р. після смерті гетьмана Гришка, король обіцяв Стецику «амністію чи одпущення», а також гетьманську булаву від свого імені, якщо той перейде на бік Речі Посполитої. Але гетьман залишився вірним турецько-татарській протекції. «Сили військові турецькі з сераскером Мустафа-Башою, татарських кілька солтанів, волоських з господарем і Стецяı, перекинщика до татарів, з козаками на Сороку [напали]», — повідомляв Яна III Собеського польський резидент з Москви в середині жовтня того ж року.

Протягом кінця 80-х — першої половини 90-х років проти загонів Стецика дуже часто воювали правобережні козаки під керівництвом полковників С. Палія, А. Абазина та Самуся. Восени 1693 р. козаки Палія мали намір оволодіти Ягорликом, який був резиденцією ханського гарнізону в Тягині, після чого фастівський полковник змушений був відступити. У цей час під керівництвом Стецика перебувало близько 3-х тисяч козаків і молдаван. «Сім полків з господарем волоським, Стецьком козацьким і кільканаста тисяч орди стоять на Цецорі, готуючись до атакування Сороки», — повідомляв невідомий сучасник цих подій влітку 1693 р.

Відомості про сутички «ханського» гетьмана з правобережними козаками постійно зустрічаються у документах за 1694 — осінь 1695 р. Так, наприклад, літописна згадка від 14 вересня 1695 р. говорить, що полки Самуся і С. Палія здійснили напад на Дубоссари, де у цей час перебував Стецик: «Вони те місто і замок вщент спалили, людей до найменшого дитяти витяли, здобичі набрали до 2000 возів і худоби у кільканаста тисяч штук». Але на переправі через Дністер їх наздогнав Стецик, який встиг втекти з Дубоссар і привів на допомогу підрозділи тягинського бея. У результаті невеликого бою вони змогли відібрати частину здобичі і вбили близько двохсот самусевих козаків. 9 листопада того ж року королівський секретар Домінік Вільчек повідомляв польського короля, що із Сороки двісті піших і п′ятнадцять кінних ходили воювати «ханські» села. Повідомлений молдаванами їх наздогнав Стецик з 400 вершниками і цілий день атакував «польських» козаків. Ті зуміли не тільки відбитися, але й вбити 50 нападників та смертельно поранити самого Стецика. Очевидно, що через декілька днів він помер. Про це повідомляв Папу Римського нунцій апостольський з Варшави в інформації від 28 листопада. Також це підтверджував лист Яна III Собеського до Петра I від 3 березня 1696 р., де польський монарх з радістю повідомляв, що покінчено з черговим «ханським» гетьманом, а турки з молдаванами не можуть відбити у поляків жодної фортеці над Дністром.

У наступні роки традиція призначення козацьких гетьманів від імені кримського хана для управління (значною мірою формального) Правобережною Україною не припинялося. В 1698 р. під час походу лівобережних полків гетьмана Івана Мазепи до Причорномор′я серед козаків з᾿явився лист «гетьмана ханською милістю» Івана Багатого. У ньому він закликав лівобережців відмовитися від московської протекції, риторично запитуючи їх

при цьому, чому вони так вірно служать «тим іудам-москалям», адже ті «за допомогою вашої роботи і вашої мужності» зміцнюють свою державу. Аби не допускати цього, «гетьман ханською милістю» закликав лівобережців переходити під зверхність Кримського ханства.

Тим часом у 1699 р., відразу ж після постанови польського сейму про ліквідацію полків на Правобережжі України, частина правобережних козаків на чолі з полковниками Т. Маяцьким і Ф. Швачкою звернулися за протекцією до кримського хана Давлет Ґерея II: «Чи хіба від тієї Речі Посполитої синів коронних облишили наглядати за правами і вольностями нашими військовими від прадавніх батьків Війську Запорозькому наданих і взятих через москаля особливого неприятеля нашого...в протекцію мужнійшого хана його милості навмисне склонилися».

Але відмова частини правобережного козацтва від польської протекції і перехід її під турецько-татарську зверхність не допомогла Війську Запорозькому «з правого берега» Дніпра. Згідно з Карловицьким мирним договором між Османською імперією і Польщею, вся територія Правобережної України поверталася під владу короля, а посада «українського гетьмана, що перебував на службі Порті Оттоманській, який зараз у Волоській землі резидує» мала бути скасована. Можливо цим гетьманом був І. Багатий, а може й П. Іваненко — на цей час документів, які б підтверджували, хто був тогочасним володарем «тогобічної» булави, поки не знайдено. Таким чином, на певний час Туреччина і Крим позбулися права на зверхність, але не політичного впливу на цей регіон Правобережної України.

Цікаво, що Придністровський козацький гетьманат зі столицею в Дубоссарах існував ще протягом усієї другої половини XVIII ст., адже підтримувався місцевим людом.

Тарас Чухліб

Чи відомі приклади мирних взаємин українського населення із мешканцями Кримського ханства у часи російсько-турецьких війн

Кінець XVII ст. став важливим етапом у протистоянні Росії з Османською імперією. Основною рисою цього протистояння став перехід Москви від оборони до активної наступальної політики. Розпочинаючи в 1686 р. війну з Османською імперією, російське керівництво мало на меті завоювання виходу до Чорного моря. При цьому перший удар завдавався по Кримському ханству. Вже у ході воєнних дій було задекларовано бажання виселити з Кримської держави усіх татар, які повинні були перебратися до Малої Азії.

Війна Російської держави з Османською імперією в 1686–1700 рр. була й війною України зі своїм південним сусідом. Українські війська складали значну частину збройних сил, котрі підпорядковувалися царям. Та й значення їхньої участі у воєнних діях було непересічним. Щоб переконатися в цьому згадаємо їхню важливу, а подекуди й вирішальну роль під час взяття Кизикермена та інших турецьких містечок у пониззі Дніпра в 1695 р., оволодіння Азовом в 1696 р. тощо. А крім цього, було багато й інших масштабних дій, у котрих були задіяні українські війська. Це два походи на Кримське ханство в 1687 та 1689 рр., кількарічне утримання Дніпровського плацдарму, велика кількість інших воєнних та й господарчих заходів по забезпеченню воєнних кампаній. На тлі згаданих подій, здавалося би, немає місця для мирних взаємин між населенням обох воюючих сторін. Утім, факти свідчать, що такі взаємини були і досить інтенсивно розвивалися.

Інтерес до них виявляли представники обох, здавалося б виключно ворогуючих сторін. Найбільшу схильність до мирних стосунків з ханством з українського боку виявляли запорожці. В основі такої зацікавленості лежали традиційні економічні відносини із сусідами. Йшлося про прибутки запорожців від добування солі, рибальства, полювання, а також від перевезення через їхні терени товарів з інших країн. На ті часи через землі Запорожжя два торгові шляхи проходили суходолом, а один Дніпром. Усі ці сторони життєдіяльності вимагали аж ніяк не війни, а добросусідських відносин.

Слід згадати, що існували й причини політичної опозиційності Січі до Батурина та Москви, які породжували ідею зближення з ханством. Найбільший опір з боку запорожців викликали спроби обмежити їхні вольності. В цьому плані надзвичайно грубим кроком було спорудження на запорозьких землях в 1688 і 1689 рр. Новобогородицької та Новосергієвської фортець, які повинні були стати опорними базами для руху Росії на Південь, а водночас пунктами контролю за політичним життям Запорозької Січі.

Кримське ханство також переживало тоді не найкращі часи. Його економіка була малоефективною і не могла повною мірою забезпечити татар необхідними засобами для існування. Все менш прибутковими ставали напади на сусідні землі. Не настільки, як би він хотів, міг розраховувати на під-

тримку Стамбула Бахчисарай. Всі ці обставини змушували кримську верхівку шукати самостійних шляхів для порятунку своєї держави. Природно, що одним із таких варіантів був пошук союзників серед українців, адже попередня історія мала чимало прикладів такої співпраці. Такими, в короткому формулюванні були мотиви, що підштовхували представників обох політичних утворень, які знаходилися у ворожих таборах — Запорозької Січі та Кримського ханства до пошуку порозуміння і можливості співпраці. І поки Росія і Стамбул залишалися у стані війни, запорожці і татари налагоджували мирний діалог.

Вже в 1687 р., відразу після завершення першого Кримського походу, за пропозицією кизикирменського бея, було встановлено перемир'я Січі з татарами. Тоді козаками рухало прагнення займатися промислами, чому воєнний стан перешкоджав. У липні наступного року приводом до переговорів стали проблеми, пов'язані з викупом полонених. Тим часом для татарської сторони, на відміну від запорожців, основним мотивом було прагнення до політичного союзу з Запорозькою Січчю, що стало особливо актуальним у другій половині 1688 р., коли ханство готувалося до оборони від наступного наступу значних російських та українських сил.

Козаки у такій ситуації не пристали на пропозицію татар. Обставини, однак, різко змінилися після провалу другого Кримського походу. І цього разу ініціативу переговорів виявила кримська сторона — до запорожців з пропозицією про мирні відносини було прислано лист від кримського хана. Свою згоду на початок перемовин козаки надіслали після отримання відомостей про розпуск російського війська, яке повернулося з походу. Як і раніше, для запорожців спонукальними мотивами виступала потреба займатися промислами. Разом з тим є свідчення того, що в кінці 1689 — на початку 1690 років різко загострилося невдоволення Січі політикою Москви та Батурина і запорожці схилялися до політичного союзу з татарами. Дійшло до того, що козаки хотіли разом з поляками і татарами «йти війною на Москву». Кримом же насамперед рухала потреба політичної співпраці. Вже після початку перемир'я, коли туди приїхав гетьманський гонець, хан Селім Ґерей І заявляв, що перемир'я з запорожцями недостатньо, а потрібно укласти договір з гетьманом на зразок того, який був укладений з Богданом Хмельницьким.

Гетьманський уряд І. Мазепи, зі свого боку, всілякими способами хотів призвести до розриву мирних відносин запорожців із кримчанами і спрямувати їх на війну, на Січ була відправлена й царська грамота. Та навіть Мазепі часом доводилося йти назустріч вимогам Низовому Війську. Відомі випадки, коли він ставився з розумінням до намагання Січі помиритися з татарами та навіть звертався з необхідними роз'ясненнями до Москви. Приміром, у 1691 р. гетьман писав царям, що вважає можливим дозволити Січі на короткий час укласти перемир'я з татарами, природно, в тому разі, якщо не буде великого походу на Південь. І такий дозвіл було одержано — козаки могли на три місяці помиритися з противником Росії. Правда, мирні відносини

затяглися набагато довше. Зазначимо, що на початку 1691 р. проявилися й тенденції до зближення політичних позицій Запорожжя та Криму, коли запорожці були невдоволенні тим, що без їх відома Батурин шукав шляхів до переговорів про мир з татарами.

Відомості про заходи щодо поновлення мирних відносин з Кримом, заняття козаків промислами, функціонування торгівлі, вирішення питань щодо звільнення полонених відносяться до різних місяців 1692 р. Кримчани ж, наприкінці 1692 — на початку 1693 рр. зробили чергову спробу укладення політичної угоди. В листі на Січ від нуреддина йшлося про заклики до підписання «вічного миру», приєднання до татарських військ, котрі мали незабаром прибути на Запорожжя. Але й цього разу запорожці не пішли назустріч далекосяжним політичним пропозиціям Криму.

Навесні 1693 р. за пропозицією татар запорожці поновили мир, укладений у липні 1692 р. у Кам'яному Затоні при П. Іваненку. І хоча, формально, це було поновлення угоди про спільний похід з татарами на Гетьманщину та Російську державу, але, фактично, козаки не прийшли на допомогу П. Іваненку і татарам, коли ті прибули в Україну. Надалі через прикордонні конфлікти відносини між українськими козаками й татарами на певний час погіршилися. Разом з тим з кримського боку пролунав заклик до миру. Українці на це відреагували намаганнями вгамувати кривдників татар, частина з яких була жорстоко покарана. А ще, переконавшись, що жодної допомоги військами для проведення воєнних дій проти Кримського ханства не буде, запорожці наприкінці червня вирішили відправити до хана Селім Ґрея І своїх послів і невдовзі перемир'я було поновлено. На Січі замість кошового отамана Івана Гусака, котрий був противником мирних відносин, обрали прибічника дружби з ханством — Івана Рубана, після чого козаки розійшлися на промисли.

Дещо пізніше, влітку 1693 р., серед Низового Війська спостерігалося зростання негативних настроїв щодо Москви і ходили розмови про спільний виступ проти росіян.

У мирних відносинах з Кримом Низове Військо перебувало і на початку 1694 р., коли було підтверджено Кам'янозатонське перемир'я 1692 р. Однак, на цей раз воно тривало лише до літа, коли розпочалися воєнні дії козаків у Криму.

Останні відомі нам звістки про перемир'я запорожців з татарами відносяться до кінця 1694 — початку 1695 рр. Тоді у відповідь на запрошення з Кизикермена з Січі до Бахчисарая приїжджали запорозькі посланці з листами до хана та кизикерменського бея, в яких південним сусідам пропонувалося укласти перемир'я. Як і раніше, запорожці мали на думці економічні вигоди від цього. Кримська сторона не заперечувала, отож невдовзі перемир'я було укладено.

Варто зауважити, що верхівка запорозького козацтва і рядовий склад по-різному підходили до питання взаємин з татарами. Мирно жити з сусідами у періоди припинення великих походів на ханство хотіла насамперед

найбідніша частина запорожців, що могла існувати або за рахунок здобуття трофеїв під час воєнних дій, або за рахунок промислів у мирний час. Ця частина була доволі численною і могла рішуче впливати на політичні рішення Січі. Що ж до старшини, то вона, турбуючись про власне майбутнє, була більш лояльною до вимог гетьманської та царської влади.

В'ячеслав Станіславський

У чому суть угоди про дружбу і братерство, укладеної Петром Іваненком з Кримом у 1692 р.?

Петро Іваненко був старшим канцеляристом Генеральної військової канцелярії Війська Запорозького. Походив він з Полтавщини, родинними зв'язками був пов'язаний зі старшиною Лівобережної України. На Запорозьку Січ канцелярист подався у лютому 1691 р., де незабаром був обраний писарем. Перебуваючи на Січі, П. Іваненко проводив агітацію серед запорожців за виступ проти Російської держави та гетьманського уряду, налагоджував зв'язки з Кримським ханством. На думку вчених, його діяльність спрямовувалася опозицією гетьману Івану Мазепі, одним з яскравих представників якої був генеральний писар Василь Кочубей.

Справа в тому, що тоді серед української козацької старшини було багато противників збройного протистояння з Османською імперією. У розвитку економічних відносин з Кримським ханством та Туреччиною були зацікавлені купці, особливо в наближених до імперії південних регіонах України, старшина та козацтво, які відправлялися на пониззя Дніпра по сіль та рибу. Багато запорожців також були більше схильні до занять промислами та торгівлею, ніж до воєнних зачіпок з південними сусідами. Значно зменшилась популярність ідеї боротьби з Кримом після провалу походів на ханство російських та українських військ.

П. Іваненко був патріотично налаштованою людиною, котра непогано знала українську історію, розумілася на тогочасній політичній ситуації. Зрозуміло, що знав він і про українських політиків, які раніше співпрацювали з Бахчисараєм та Стамбулом, пам'ятав про приклади успішних результатів такої співпраці. Насамперед П. Іваненко прагнув, щоб українці «на своїх вільних шиях» не носили нічийого ярма — ні московського, ні польського. Саме в союзі з Кримом канцелярист вбачав гарантію збереження Української держави. При цьому розраховував на соціальні незгоди в українському суспільстві, як і на невдоволення гетьманською владою серед запорожців, закликав виступати проти верхівки Гетьманщини та І. Мазепи. «Це була гаряча голова, яка ясно усвідомлювала недуги своєї Вітчизни, яка твердо вирішила взяти на себе роль рятівника України і заодно з нею Запорожжя і яка з цією метою пішла у Січ», — писав відомий історик козаччини Дмитро Яворницький.

У той час на Запорожжі панувало дуже критичне ставлення до дій гетьманської влади та до політики Москви. Зокрема, козакам надто дошкуляла поява на їхніх землях двох російських фортець. Велику підозру на Січі викликала й поїздка до Криму гетьманського посланця Пантелеймона Радича. Запорожці припускали, що відбуваються таємні переговори про мир у той час, коли їх підштовхували на війну. Але, одночасно, в 1691 р. низові козаки розраховували на свою участь у черговому великому поході на Кримське ханство, а тому заклики П. Іваненка до протистояння з гетьман-

ською владою та Москвою в союзі з татарами сприймали здебільшого скептично. Так само не була успішною його агітація і на початку наступного року.

Тому П. Іваненко поїхав на терени Кримського ханства, де став схиляти до підтримки своїх планів уже татар. У квітні 1692 р. він присягнув, що покладе всі сили задля встановлення миру та співпраці між Військом Запорозьким і Кримською державою. З Кизикермена П. Іваненко звернувся до запорожців, пояснюючи їм до чого він прагне: «Я став за Військо Запорозьке і за весь малоросійський народ, для чого увійшов в державу Кримську; коли предки наші жили з цією державою в союзі, то ніхто над нами не сміявся». Дещо пізніше він заявляв, що мав на меті «відібрання від московської влади милої Вітчизни своєї України».

26 травня 1692 р. у Кизикермені П. Іваненко від імені «вільної держави», «Князівства видільного Київського, Чернігівського і всього Війська Запорозького городового та народу малоросійського» уклав союзний договір з Кримом. Договір складався зі вступу та 16 статей. За ним Кримська держава зобов'язувалася Україну «від поляків і від Москви і від усіх неприятелів обороняти завжди». Так само мала чинити й Україна щодо Криму. Незгоди між обома сторонами передбачалося вирішувати по-дружньому. Встановлювався порядок дипломатичних відносин та організовувався поштовий зв'язок. Сторони не повинні були укладати сепаратних договорів. Крим не мав права втручатися у внутрішні справи України, яка як незалежна держава мала самостійно організувати своє життя: «Князівству Малоросійському і всьому Війську Запорозькому, як дасть Господь Бог вільну державу, щоб права собі природні і порядок, який полюбиться, вчинити вільно».

Суттєвими були й економічні вигоди від договору. Згідно з ним, українці могли вільно займатися рибальством та видобутком солі на Дніпрі й усіх його притоках. Купці з Кримського ханства могли за встановленими правилами торгувати на українських землях і так само могли робити українці на кримських теренах. Визначалися й шляхи проїзду купців: українські повинні були їхати в Крим через Переволочну на Кизикирмен, а кримські — на Переволочну.

Але все ж найбільш актуальним на той час було зобов'язання Кримської держави надати українцям допомогу в справі звільнення від московської влади.

Договір засвідчує, що на початку 90-х років XVII ст. в Україні було сильним прагнення до незалежного політичного існування, що принаймні частина політичної верхівки добре бачила негативні перспективи перебування під російською зверхністю та усвідомлювала необхідність боротьби з Москвою за звільнення своєї держави і що для успіху в цій боротьбі потрібен потужний союзник, яким могло стати Кримське ханство. Для Криму звернення з українського боку також мало велике значення, оскільки він перебував у стані війни з Російською державою. За кілька років до появи у ханстві П. Іваненка, у 1687 та 1689 роках, Москва провела потужні походи на Південь. І хоча вони завершилися невдачею для неї, але продемонстрували

чисельність російських збройних сил. Москва відкрито заявила, що її метою є завоювання Криму та виселення з нього всіх татар. Від вторгнення російських військ на територію півострова кримчан рятували лише природні умови — посушливі степи, які було важко перейти царським військам без належного тилового забезпечення. Однак, з часом цю перепону можна було здолати. Складність ситуації добре розуміли в Криму, а тому й шукали способів урятувати державу.

У своєму зверненні до запорожців у червні 1692 р. П. Іваненко про суть політики московських царів щодо України, «котрі не через меч нас взяли, але добровільно для віри християнської предки наші їм піддалися», писав, що ті «обсадилися нашими людьми від усіх сторін неприятельських», що саме українські терени страждали від ворожих нападів, «а Москва вся завжди за нашими людьми, як за стіною, перебуває у цілості, і тим усім не задовольняючись, старається усіх нас почините своїми холопами та невільниками». Там же говорилося і про задуми росіян щодо Криму: «вони хотіли розорити Крим, осадити своїми людьми кизикерменські міста, потім прогнати нас із Січі та вчинити по містам воєвод». А вже після цього Москва змогла б взяти Україну в «рабство вічне». Негативний розвиток подій для українців, вважав П. Іваненко, передбачався і в тому випадку, якби Росія домовилася з Кримом про мир і співпрацю.

Об'єднання ж Січі та Бахчисарая, за переконанням П. Іваненко, могло призвести до спалаху великого повстання в Україні, з наступним виходом з-під влади Москви.

Реальність такого розвитку подій чітко усвідомлювали і в Батурині. В одному зі своїх універсалів, виданому в лютому 1693 р., І. Мазепа зазначав, що татари з П. Іваненком прагнули «звабити з'єднатися з ними запорожців, а потім тією ж звабою відділити від богохранимої монаршої ... держави малоросійські міста».

Щодо ставлення Бахчисарая до появи в ханстві колишнього гетьманського канцеляриста, то варто зауважити, кримське керівництво не надто вірило запевненням про готовність запорожців та мешканців Гетьманщини виступити проти правлячої української гетьманської верхівки та проти Росії. Але заклики П. Іваненка збігалися з прагненнями татар, а тому вони вирішили скористатися шансом.

Що ж до Низового Війська, то в його середовищі небезпека від російської експансії на Південь ще не відчувалася. Реакція Низового Війська на звернення П. Іваненка після підписання договору з Кримом одразу була негативною, але зайняти відкриту ворожу позицію козаки не могли, аби не протиставляти себе татарам і не втратити можливість провадити важливі для них заняття промислами на кримських землях під час перемир'я.

Тим часом, у липні 1692 р. на раді в урочищі Кам'яний Затон колишній канцелярист за підтримки татар був обраний гетьманом. Коли ж перед Січчю, після прибуття до неї татар, гостро постало питання про визначення політичної позиції, то вона хоч уклала з татарами угоду про спільні дії, але

зробила також усе можливе, щоб не допустити участі значних запорозьких сил у татарських походах. На бік П. Іваненка перейшло лише близько 500 запорожців. Наприкінці липня з 20-тисячним татарським військом та запорожцями П. Іваненко прибув на південь Лівобережжя, де одразу здобув підтримку мешканців Царичанки та Китайгорода. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через те, що татари почали грабувати українські терени та захоплювати ясир. Одержавши звістку про наближення лівобережного війська на чолі з І.Мазепою, П. Іваненко з татарами відійшов до Криму. На той час з ним залишилося лише близько 80 запорожців.

Врешті, з провалом походу 1692 р. П. Іваненко остаточно втратив підтримку як народних низів, так і старшинської опозиції. Наступні татарські походи на Лівобережжя та Слобожанщину в 1693, 1694 і 1696 роках також закінчилися невдачею. Тим часом сам П. Іваненко в середині 1690-х рр. був призначений гетьманом так званої Ханської України і на цій посаді він востаннє згадується у документах під 1712 р.

В'ячеслав Станіславський

Чому московські царі перестали платити данину Кримському ханству на початку XVIII ст.?

23 січня 1713 р. на виконання статті 3-ї «Пактів і Конституцій» Пилипа Орлика 1710 р. між Українською козацькою державою та Кримським ханством було укладено мирний договір про «вічну дружбу» та «нерозривний військовий союз» проти Московського царства. Зокрема, у цьому важливому для історії українського і татарського народів військово-політичному договорі йшлося про те, що «коли, Божою волею, ворог-москаль буде вигнаний, ослаблений і змушений попросити миру, тоді, так само як ми поєднані й пов'язані договором у час війни, так і в мирний час ми будемо зберігати нашу єдність й обіцяємо, що не розлучимося до кінця наших днів».

І хоча в силу обставин цей українсько-татарський договір так і не був впроваджений у життя, однак Кримське ханство не полишало спроб упокорити амбіційного і непокірливого російського царя Петра I. Це робилося не тільки за допомогою військової сили, але і постійного та наполегливого дипломатичного тиску на Москву. Адже ще з XV ст. великі московські князі платили кримським ханам велику данину (у джерелах згадується як «откуп», «выход», «поминки», «упоминки», «дача»).

Факт виплати Російською державою великих грошових сум татарам було засвідчено багатьма міжнародними актами та документами. Сплата регулярних «поминків», зокрема, зафіксована у грамоті царя Олексія Михайловича кримському хану Аділ Ґерею за 1670 р.

«*Да за прошлые на три года, казна наша без убавки к нам прислать; и впредь от нынешнего 1091 (1681) года казну нашу, против росписей на розменном месте отдавать*. Да братьям нашим калге-салтану и нурадын-салтану и детям нашим, салтанам и дочерям и женам и скопцам и карчеям и ближним людям и детям нашим и внутренним отрочатам нашим всем, которым прежде сего что бывало, *посылати, как в росписи написано, все те присылки и впредь посылать же без убавки* (виділ. — *Т. Ч.*)», — таке положення Бахчисарайського миру 1681 р. між царем і султаном переконливо засвідчило регулярність надходження данини з Росії до Криму.

Про «розмінне місце» та механізм процедури передачі грошової данини писав у 1685 р. російський генерал шотландського походження Патрік Гордон. Він зауважував, що боярська дума «постановила, что годовое пособие или *honorarium* должно выдаваться татарам на обычном месте встречи для размена пленных у Переволочны». У 1692 р. цар Петро I звітував до кримського хана Саадат Ґерея, що регулярно надсилає «годовую казну» до Бахчисарая, але одночасно просив у того про відміну такої практики.

Тільки згідно з положеннями османсько-російського Константинопольського миру 1700 р. досить принизлива для московських царів процедура виплати «споминків» була на деякий час призупинена. Однак, незважаючи на це, татари через своїх зверхників в особі турецьких султанів і надалі

постійно тиснули на «ворога-москаля» з метою отримання ласої для них данини. У черговий раз «кримський запит» про надсилання до Бахчисарая з Москви відповідної грошової суми було записано до одного з пунктів тексту тимчасового Адріанопольского перемир’я 1713 р. між Туреччиною і Росією. Однак до якогось конкретного рішення у цьому дражливому питанні тоді ще не дійшло.

Виплата регулярної данини росіян татарам переконливо засвідчувала обмежений суверенітет Російської держави на початку XVIII ст., про що йшлося у багатьох тогочасних дипломатичних документах. Зокрема, в Архіві зовнішньої політики Росії, у фонді «Зносини з Туреччиною» за 1720 р. (справа 2, арк. 33–34), зберігається один з варіантів російсько-турецького мирного договору, де був такий пункт (він повторював відповідну статтю Константинопольського договору 1700 р.): «А понеже государство всероссийское самовластное и свободное государство есть, того ради *дача, которая в давных временах давана была крымским ханам и крымским татарам, ни ныне ни впредь на вечное время да не будет должна от его царского величества даваться ни от наследников его*» (виділ. — Т. Ч.).

Під час підготовки «вічного миру» з Османською імперією та залежним від неї Кримським ханством, московський представник у Стамбулі Дашков отримав з Колегії іноземних справ попередній проект договору, де в пункті 10-му говорилося про відміну на «вічні часи» цієї данини. Російський посол повинен був доводити туркам, що претензії Криму можуть у майбутньому завадити мирним відносинам між двома державами, адже «татары по обыклой своей дерзости, по причине сего непристойного запроса могли сему весьма обоим странам полезному доброму согласию поступками повреждение и новое несогласие искать учинить». А на початку квітня 1720 р. до Дашкова надійшло розпорядження з Москви, що в тому разі, коли турки і татари будуть наполягати на виплаті данини, він взагалі повинен добиватися виключення даної статті з тексту майбутнього договору між обома країнами. «И при том тебе крепко стоять», — суворо наголошувалося у відповідному рескрипті до Стамбула від 3 квітня того ж року.

Як відзначав з цього приводу у своєму ґрунтовному дослідженні «Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадтский мир 1721» (побачило світ окремою книгою 1959 року у видавництві Академії наук СРСР у Москві) знаний російський історик Л.А. Нікіфоров: «*Таким образом, в вопросе о дани крымскому хану, затрагивающий суверенитет государства*, русское правительство не допускало никаких колебаний» (виділ. — Т. Ч.). Після завершення Північної війни 1700–1721 років переговори про відміну московських «упоминків» Криму набули нового звучання.

Отже, як бачимо, суверенною державою Росія поступово ставала тільки на початку XVIII ст. у результаті напружених дипломатичних переговорів та підписання міжнародних договорів. У цей час непереборне бажання стати вільною державою змусило російських царів перестати виплачувати обтяжливу та принизливу для них данину кримським ханам.

Тарас Чухліб

Відколи Росія почала завойовувати Крим?

Ідею завоювання ісламського світу, а передусім відвоювання християнської столиці Константинополя, в Московській державі первісно пропагували греки-прочани, які прибували туди в пошуках милостині. Тому навряд чи такими вже оригінальними були поради князя Адашева царю Івану IV Грозному: або примусити кримського хана визнати зверхність царя, або силою відібрати його володіння. Але саме цей цар першим зробив практичний крок у цьому напрямі, пославши в 1559–1560 роках найнятого українського князя Дмитра Вишневецького на захоплення османської фортеці Азака.

Ця авантюра скінчилася нічим. І по тому ще століття московський уряд вважав за практичніше обмінюватися посольствами, відкупатися від Криму даниною і навіть запроваджувати спеціальні податки, аби зібраними коштами викупляти з неволі московських бранців.

Тим не менше, заклики християн з Османської імперії звільнити їх від ярма «невірних» не вщухали. Зокрема, у 1660-х роках ідею завоювання Криму в Москві палко обстоював хорват Юрій Крижанич.

Московський уряд, напевно, захопився цією ідеєю, бо спробував реалізувати її відразу по тому, як дістав у приєднаній Лівобережній Україні зручний плацдарм для атакування Криму та силу, досвідчену у веденні бойових дій на степу — козацтво. Перші походи російсько-українських військ під проводом князя Василя Голіцина та українських гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи у 1687 та 1689 роках скінчилися на підступах до півострова. 1695 р. українсько-російське військо під проводом І. Мазепи захопило османські фортеці на Нижньому Дніпрі, а наступного року вже цар Петро І зумів оволодіти Азаком.

Надалі молодому цареві довелося відвернути увагу убік Швеції та загалом Прибалтики. Він, щоправда, повернувся до війни з Османською імперією згодом, але у поході на Прут 1711 р. зазнав поразки і відмовився від Азаку. Однак саме він першим з російських політичних діячів сформулював задачу завоювання Криму. Він оголосив це європейським монархам під час свого Великого посольства 1697–1698 років. При цьому він реалістично — слід це визнати — одночасно вказав на потребу «загнуздати» козаків, себто поставити під контроль і Україну. Саме так разом обидва завдання й були виконані, попри ключову роль козаків у війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. За завоюванням Криму і відторгнення його від Османської імперії послідувало знищення Війська Запорозького в 1775 р., а остаточна анексія Кримського ханату супроводжувалася закріпаченням українських селян та перетворенням 1783 р. українського козацтва на російське регулярне військо

Олександр Галенко

Яку участь брали запорожці у завоюванні Криму Росією?

Здійснюючи свої завоювання в Північному Причорномор'ї наприкінці XVIII ст., Російська імперія сповна використовувала людські та матеріальні ресурси України. Запорозькі й гетьманські козаки безпосередньо брали участь у військових діях, відіграючи аж ніяк не другорядну роль. Якщо гетьманські козаки здебільшого були задіяні в обозній службі, то запорожці завжди йшли попереду російської армії, здійснюючи розвідувальні та диверсійні функції.

Наприкінці грудня 1768 р., на самому початку війни Росії з Туреччиною, Військо Запорозьке пережило серйозний внутрішній конфлікт. Частина запорожців підняла повстання проти лояльного Росії кошового отамана і заявила про свій намір перейти на бік турків. Після придушення цього повстання запорозьке козацтво мусило брати участь у цій війні, захищаючи імперські інтереси Росії.

2 березня 1771 р. командувач Другої російської армії В.М. Долгоруков зі своєї штаб-квартири у Полтаві надіслав на Січ розпорядження про формування команди з 500 запорожців для участі у кримській кампанії. 38 запорозьких куренів спорядили по 14 козаків кожен і забезпечили їх кіньми та військовим приладдям. Команду очолив запорозький полковник Опанас Ковпак.

Йдучи попереду армії, команда Ковпака забезпечила регулярну розвідку на просторі від р. Білозірка до Олешок і 1 червня підійшла до Перекопу, де була зосереджена головна частина кримського війська. 12 червня туди прибули основні сили російської армії. 13 червня відрядженні для розвідки запорожці знайшли в перекопських укріпленнях найуразливіші місця. На основі зібраної ними інформації, Долгоруков розробив план про здійснення корпусом генерала Прозоровського фальшивої атаки з боку Сиваша й основної атаки з боку Чорного моря. З настанням темряви корпус Прозоровського, що складався з російської легкої кавалерії та запорозьких і донських кіннотників, здійснив відволікаючий маневр, який кримці сприйняли за основний. Це дозволило головним силам росіян непомітно перетнути вали в західній частині й оточити Перекоп. Після проведення фальшивої атаки, запорожці провели корпус Прозоровського через відмілини Сиваша, що дозволило йому зайняти позицію південніше перекопського валу. Лишаючи основні сили корпусу позаду, запорожці та донці рушили вперед. Кримці, зважаючи на їхню незначну кількість, наважилися атакувати, однак були оточені рештою кіннотників Прозоровського; тим часом з боку Чорного моря почали стріляти російські гармати, що й вирішило результат битви.

Наступною після Перекопу ціллю Долгоруков визначив фортецю Гезлеве (сучасна Євпаторія). З команди Ковпака було відряджено 2 запорожців, котрі, добре знаючи кримські шляхи, провели призначений для її зайняття

загін. 100 запорозьких козаків, обізнані з місцевим ландшафтом, знаходили місця з водою та пашею, окреслюючи, тим самим, маршрут пересування армії. Основна ж частина запорозької команди рухалася в авангарді, зайняла без бою місто Карасубазар і, дочекавшись підходу російської армії, рушила у напрямку до найбільшої турецької фортеці в Криму — Кафи (сучасна Феодосія), зупинилися на віддалі 30 км від неї. Під час боїв за оволодіння Кафою запорожці відзначилися відбиттям контратаки кримців та турків, котрі були оточені й знищені. Відзначаючись більшою маневровістю, ніж російські кіннотники, а також добре орієнтуючись на місцевості, запорожці завжди опинялися попереду основних військ Долгорукова і забезпечували його інформацією, достатньою для ухвалення ефективних рішень.

Підсумовуючи свій досвід збройних дій у Криму, Прозоровський писав про особливе значення козаків: «*Будучи впродовж трьох діб атакований татарами, [я] не міг їм заподіяти відчутної шкоди, не маючи при собі бодай маленьке число козаків. А регулярна кіннота ... хоч малий зробить рух, відразу ж відступить... І так це може тривати цілий день без жодного успіху*». Основна маса кримськотатарського війська не наближалася до ворога ближче, ніж на дві версти, побоюючись гарматних пострілів. Наперед висилалися лише перестрільники на добрих конях, котрі, обстрілявши з луків та рушниць росіян, відразу відходили. Отут і були потрібні козаки, котрі кидалися їм навперейми.

Після здобуття Кафи, Долгоруков залишив російські гарнізони в усіх великих містах Криму і відвів решту своєї армії на материк. Команду Ковпака розмістили біля гирла Дніпра з боку Кінбурна для блокування тамтешнього турецького загону. Тут вона, маючи кілька ротацій, перебувала до закінчення війни. На інших театрах війни, біля Очакова, Хаджибея та у Придунав'ї, було задіяно більше 10 тис. запорожців.

Останній епізод із участю запорожців у боротьбі за Крим був пов'язаний із висадкою турецького десанту біля Керчі та Ялти і початком потужного збройного виступу кримчан проти російського панування влітку 1774 р.

24 червня на Перекоп відряджено 1000 запорожців на чолі з військовим старшиною Андрієм Порохнею, котрий отримав наказ прямувати до Ак-Мечеті (сучасний Сімферополь). Згодом із Січі відрядили ще 500 запорожців під командою полковника Івана Кулика. Тим часом збройний виступ кримчан набув масового характеру. Були розладнані комунікації, перервані шляхи постачання провізії для російських військ, що перебували в Криму. А. Порохня так занотував побачене: «Кишлаки їхні стоять порожніми, а по шляхах скрізь і біля самих соляних озер [бачив] вирізаних чумаків і вози, що лежали складені, а харчові провізії, що в них були, — розсипані. Від солоних озер до Салгира дорога людськими тілами встелена».

За 30 км від Перекопа на команду І. Кулика напало близько 200 кримських татар. Вони оточили зусібіч запорожців, попри їхню чисельну перевагу, та змусили їх тікати; при цьому кількох запорожців убили, 44 тяжко поранили, відігнали 129 коней. Тим часом загін А. Порохні теж зазнав втрат

і змушений був відступати в районі Перекопа. Ці поразки завдали шкоди репутації запорожців, котрі раніше демонстрували перевагу над кримцями. В самий розпал активної партизанської війни до Криму надійшла звістка про укладення російсько-турецького мирного договору в Кючук-Кайнарджі, котрий позначив перемогу Росії та проголошення жаданої нею незалежності Кримського ханства.

Тож попри зухвалі твердження російської політичної міфології про здобуття Криму виключно «силою російської зброї», цей півострів був завойований з широким використанням сил українського козацтва. Воно було змушене діяти в інтересах Російської імперії, руйнуючи військову міць Кримського ханства і, за іронією, тим самим, наближаючи власне існування до несподіваного кінця.

Владислав Грибовський

Що нам відомо про участь у завоюванні та колонізації Криму полковника й адміністратора Опанаса Ковпака?

Ролі окремої постаті у справі колонізації тієї чи іншої територій приділяється досить значна увага в сучасних дослідженнях по історії Степової України. Відхід від класової та ідеологічної упередженості дозволило вітчизняним дослідникам повернути з мороку забуття сотні імен, чий внесок у справу залюднення та розвитку окремих територій, є вагомим. До числа таких можемо сміливо зарахувати полковника Війська Запорозького Опанаса Федоровича Ковпака, постать якого до зруйнування Січі в 1775 р. була відома як видатного військового тактика і стратега, а після, як поважного адміністратора і колоніста.

Інформація про походження та рік народження полковника Ковпака практично відсутня. За висновками окремих дослідників, О. Ковпак мав шляхетне походження і родом був із Конотопа. За одними даними Опанас Федорович потрапляє на Січ у 1742 р., а за іншими в 1745 р. Від 1756 р. ім'я його в січовому реєстрі записано серед простих козаків Шкуринського куреня. Відомо, що за часів існування Війська Запорозького Опанас Федорович пройшов шлях від отамана Шкуринського куреня до полковника Орільської паланки. Наступного разу О. Ковпак згадується серед числа знатних запорозьких старшин, які прибули на коронацію імператриці Катерини II. Відомо, що під час особистої аудієнції полковника О. Ковпака було рекомендовано цариці як знавця Криму, дана обставина залишила свій слід у подальшій долі запорозького полковника. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. О. Ковпак отримав завдання очолити передовий загін запорожців у 700 шабель, який в авангарді головних сил російської армії мав проводити розвідку і прикривати перехід війська до Перекопу. Після підходу головних російських сил на чолі з генералом В. Довгоруким до Перекопу, на військовій раді обговорювалося питання про підготовку штурму фортеці. За порадою Опанаса Ковпака, князь Довгорукий з військами обійшов татарські укріплення зі сторони Сиваша і блокував ворожі комунікації. Без тилового забезпечення татари швидко здали перекопські укріплення без бою. Таким чином російські війська уникнули неминучих втрат. За відвагу, проявлену в боротьбі з татарами, полковник Ковпак отримав прізвисько «Лицар». Іншим яскравим епізодом, в якому брав участь Опанас Федорович, була генеральна битва з ханським військом, що налічувало до 30 тис. чол. Запорозький полковник, вміло маневруючи авангардом, зміг заманити ханське військо під вогонь російської артилерії. Після артилерійського удару російська кавалерія та козацька кіннота почали переслідувати відступаючу деморалізовану ханську армію. 30 верст козаки Ковпака переслідували залишки ханського війська, під час чого загинуло до однієї тисячі татар. Унаслідок дорога до Криму була відкрита. За проявлену хоробрість та командирський талант

Опанас Федорович Ковпак був нагороджений Катериною II іменною великою золотою медаллю «За Крим».

Не менш вражаючих успіхів Опанас Федорович добився і в мирний час, проявивши себе як видатний адміністратор і порядний землевласник. О. Ковпак у 1771 р. перебував у складі делегації, яка в Петербурзі на вищому рівні намагалася зупинити захоплення російськими чиновниками і поміщиками земель Війська Запорозького. В тому ж таки 1771 р. татари спалили зимівник орільського полковника. Після цього інциденту О. Ковпак подав до січової адміністрації відомість про збитки від татарського набігу, за її даними татари захопили велику здобич — 1200 овець та 300 коней. Вартість самих лише коней та худоби, не рахуючи будинків і спаленого хліба, Ковпак оцінив у 6230 крб. Дана відомість яскраво змальовує статки полковника, судячи з усього, вони були досить значними. Для порівняння зазначимо, що у зимівнику полковника Гараджи було 43 коня, 167 голів худоби, 2700 овець і кіз; загальна ціна цього майна визначалась у 5830 крб.

Після ліквідації Нової Січі в 1775 р. верхівка старшини була репресована. Інша частина січового керівництва зуміла залишити за собою у власності свої землі та господарства. А дехто, разом з отриманням офіцерського чину та дворянства, придбав ще й землю. Такий підхід мав запобігти переходу старшини до турецького підданства і мав гарантувати лояльне ставлення до нової влади тому Г. Потьомкін активно роздавав колишнім старшинам армійські чини, які зрівнювали б їх з російським дворянством і земельні ділянки. Так, полковник Стрець отримав 14 636 дес. землі, осавул Пишмич — 12 490 дес., отаман Кирпан — 11 912 дес., С. Білий — 9000 дес., отаман Вершацький — 7950 дес. тощо. До таких старшин належав і полковник Опанас Ковпак. Після ліквідації Січі він був репресований: його зимівник, майно, худобу було конфісковано і продано. Скоріш за все, царська адміністрація мстилася Опанасу Ковпаку за його участь у делегації до Петербурга для врегулювання територіальних конфліктів з російськими поміщиками. Згодом «Справу» Опанаса Федоровича переглянули, мабуть, пригадавши про його героїчну участь у справі завоювання Криму. Ковпак отримав чин підполковника, пізніше став полковником Полтавського пікінерського полку російської армії, патент на дворянство та 4950 дес. (5408 га) землі на лівому березі р. Орелі і в гирлі р. Богатої, згодом йому також повернули конфіскований зимівник.

У 1780 р. полковник Ковпак засновує на місці свого зимівника рангову дачу — слободу Опанасівку (нині село Новомосковського району Дніпропетровської області). За даними М. Мурзакевича, у слободі нараховувалося 65 дворів, в яких проживало 189 чоловіків та 312 жінок. Опанас Федорович збудував в Опанасівці церкву для православного люду своєї слободи та навколишніх поселень. Для майбутнього храму він зібрав кошти, будівельний матеріал і зі своїх земель виділив 120 десятин для церковного причту. Згодом Ковпак дав письмове зобов'язання, за себе та своїх нащадків з обіцянкою забезпечувати церковний причт усім необхідним та не претен-

дувати на майно майбутньої церкви. У квітні 1782 р. Опанас Федорович подав в Азовську губернську канцелярію рапорт з проханням побудувати церкву Успіння Пресвятої Богородиці. Прохання було задоволено 18 травня 1782 р. Опанас Ковпак отримав грамоту на закладку дерев'яного храму. 3 липня 1782 р. катеринославський протопіп Олексій Хандалєєв освятив місце будівництва. Будівництво церкви тривало 2 роки і 30 січня 1784 р. храм було урочисто освячено.

Через деякий час Опанас Федорович на місці ще одного зимівника заснував слободу Ковпаківка, в якій за господаря був призначений управитель Сергій Лот. Він, за відсутності О. Ковпака, активно розвивав господарство поселення, що вже нараховувало 50 дворів сімейних козаків. За даними архівних матеріалів, у Ковпаківці мешкало 233 чоловіків та 181 жінка. У 1778 р. у цьому поселенні О.Ф. Ковпак заклав церкву в ім'я сходження Святого Духа. Загальне населення Ковпаківки на 1793 р. уже складало 764 чол. Відомо також, що в тому ж році у слободі почала працювати суконна фабрика. Існують відомості про поселення [Примельнаці], де мешкало 11 чоловіків і 5 жінок. За документами воно також належало полковнику Колпакову (Прізвище змінено на російський лад — К. С.).

Активна громадянська позиція й авторитет полковника Ковпака були помічені й оцінені російською владою, з 1784 р. він стає головою повітового дворянства в Алексополі. Варто зазначити, що дана посада була досить впливовою і почесною, оскільки предводитель повітового дворянства був центральною фігурою в адміністративно-територіальній системі управління і важливою ланкою у зв'язку між центром і місцевими чиновниками. Перебуваючи на вибірній службі, Опанас Ковпак також активно допомагав у кар'єрному просуванні та нобілітації інших запорозьких старшин через написання позитивних атестатів, рекомендацій, характеристик і т. д. За свою цивільну службу Опанаса Ковпака згодом нагородили золотою табакеркою. Будучи вже в похилому віці, запорозький полковник активно займався благодійністю, не забуваючи козацьких звичаїв, він став тиктором в одній із церков, яку побудував за власний кошт.

Час смерті та місце поховання Опанаса Федоровича невідомі. Нащадки його, за словами Д.І. Яворницького, носили вже прізвища Магденків, Ільяшенкових та Булюбашів. У Опанаса Федоровича був один син та 2 доньки. За іншими даними, він мав чотири доньки: Марія Опанасівна, Анастасія Опанасівна, Надія Опанасівна, ім'я останньої доньки невідоме. Син загинув ще у молодому віці, перервавши тим рід Ковпаків. Частково відома і доля доньок Опанаса Федоровича. Марія Опанасівна вийшла заміж за Якова Васильовича Парпуру. Інша донька (ім'я, на жаль, невідоме) одружилася з Семеном Скаловським — військовим товаришем, засідателем Конотопського земського суду. Надія Опанасівна мала чоловіка з роду Булюбашів. Анастасія Опанасівна одружилася з Адріаном Михайловичем Магденком (Ільяшенком) (штабс-капітан). Ще до одруження вона володіла слободою Опанасівка. Після одру-

ження до її володінь додалися села Олександрівка, Яризовка, Кироносовка, Грушівка.

Таким чином, після знищення Нової Січі запорізька старшина змогла пристосуватися до нових реалій існування, нав'язаних російським урядом. Одним із старшин, який переніс репресії, а згодом був «реабілітований» став Опанас Федорович Ковпак, який залишив досить помітний слід у справі освоєння земель Степової України.

Сергій Краснобай

Які причини та найближчі наслідки мала депортація греків із Кримського ханату 1778 р.?

Між нищенням Запорозької Січі 1775 р. й анексією Криму 1783 р. прикметною віхою політики петербурзького уряду виразно зринуло інспіроване Катериною II прощання з рідним краєм таврійських вірмен і тих їхніх співвітчизників, кого незабаром визначили «маріупольськими греками». Це скоїлося за доби досить позірного кримського самодержавства під патронатом Росії, чия потужна окупаційна акція на початку 1778 р. забезпечила придушення повстання, втіяного силами, ворожими Шагіну Ґерею II — ханові, котрий по суті був цариціною креатурою. У вирі тодішніх подій вельми постраждало чимало кримців, серед яких «греками», за звичай, називались усі, хто сповідував православ'я («грецький закон»).

«Під час морозів безліч пішла з життя від холоду… Безліч у них згублено людей і від міжусобиць, оскільки з певного часу скрута змусила один одного грабувати та за шматок хліба вбивати», — доповідав про ситуацію корпусний командир каральної армії князь Олександр Прозоровський. За свідченням хроніста-караїма Рабби-Азор'ї (Азар'ї), розгорнуте тогоріч полишення християнами Криму мотивовано тим, що «греки і вірмени, з'єднавшись із російським військом, грабували й убивали мусульман і знущалися з їхньої релігії, й тому після відновлення миру та порядку вони боялись, аби татари не помстилися їм за утиски, відчуті під час війни». Цей очевидець також зауважив, що «греки та вірмени — сільські мешканці, бідні й такі, хто займався ремеслом, не бажали переміщатися до іншої країни, прецінь багато з них мали городи, сади та поля, звідки вони отримували прибутки».

«Найвищий» указ від 11 лютого 1778 р. терміново сформулював завдання головнокомандуючому «по обох боках Дніпра» сатрапові Слобідської України та Малоросії фельдмаршалу Петрові Румянцеву-Задунайському за гіпотетичного екстреного відступу росіян з півострівних квартир подбати про влаштування поблизу Перекопа надійного засобу оберегти припустиму втечу кримських християн: декларативно — «від гноблення та люті, які вони за віру свою й відданість нам од заколотників і самих турків неминуче спіткати можуть». За два тижні диспозиція уточнилася: «Християн відтак запрошувати на поселення до Азовської чи Новоросійської губернії».

Тож основним обґрунтуванням наступних кроків висувалась уявна «загроза». А серед утаєних стрижневих пружин ховалися різноманітні — від відносно дріб'язкових (наприклад, допекти не завше адекватному у спілкуванні з оточенням бахчисарайському правителю, щоби перейнявся персональною неміччю перед опікунами-чужинцями, тим паче він уже навіть намислив перенести столицю до Кафу-Феодосію, епатажно мріючи створити Чорноморську імперію) — в таких поважних як дестабілізація розмаїтого причорноморського регіону. Вочевидь, намічене послаблювало Кримську державу, розхитувало її настільки, що обезкровлювалася суверенність, де-

структурувалися процеси суспільного розвитку. Стратегічно спрощувалася реалізація ключового прагнення царизму припасувати ханство, застосувавши військо.

Принагідно очікуване знелюднення Південнобережжя викликало спокусу зазіхань на його цінні землі. Притьмом хан поспішив отам привласнити кілька сотень садів і виноградників своїх підданців, 1778 р. таки евакуйованих, а 1783 р. сам утратив маєтності, що у підсумку надовго прибрали росіяни. Крім усього, потенціал переселенців фактично резервував формування для навколишньої імперської колонізації: й просторів, донедавна приналежних запорожцям, й інших, охоплених маревним «грецьким прожектом» Катерини II, адже планувалося, обкарнавши ресурси Пишної Порти по Азію, із загарбанням Балкан амбітно воскресити у Константинополі (Стамбулі, Візантії) православний трон для юного внука монархині Костянтина (Константина), претензійно нареченого тезкою василевсів (східноримських кесарів) з розрахунку на масштабність чергових фаз боротьби за чорноморську й глобальну гегемонію.

Рескрипт 9 березня 1778 р. вимагав напоумляти «греків та інших християн» на вготоване для них переселення, приваблюючи «різними вигодами». Спонукальну спецоперацію очолив ініціативний генерал-поручик Олександр Суворов (майбутній генералісимус), котрий в опорі на два окупаційні корпуси, Кримський і Кубанський, консолідував місцеві немусульманські еліти — верхівки духовенства християнських конфесій і, хвацько використавши, зокрема, підкуп, демагогію, дезінформацію та залякування, зненацька поставив Шагіна Ґерея перед фактом, що «всенайясніша імператриця всеросійська, зглянувшись на прохання християн, які у Криму живуть, про визволення їх од передгроззя бід і суцільного знищення, чим засмучені під час минулого заколоту татари помститися їм, за зручної нагоди, явно пообіцяли, за людинолюбством та з обов'язку захисту християнського закону всемилостиво зволила переселити їх у свої кордони». Засмиканий хан вимушено підтримав вихід християн: 23 липня зобов'язав своє чиновництво не шкодити тим, хто намірився залишити батьківщину. До слова, граф П. Румянцев-Задунайський наполягав, щоб російський дипломат — резидент (посол) Андрій Константинов церемонно впевняв «хана, урядників і решту», що «ту незалежність, яку вони від Росії дістали, ніколи у них не буде забрано», що «вони втішатимуться нею вічно».

Протягом двох місяців од 28 липня підприємливий і рішучий О. Суворов, етапно підриваючи кримську економіку, хутко вивів з півострова понад 30 тисяч людності, яка довжелезними валками залучених хур потяглася стовповим Муравським шляхом за Перекоп до Олександрівського форштата (сучасне Запоріжжя). Та колоритна кавалькада «товариства кримських християн грецького, вірменського та католицького законів» розгалузилась. Одна її складова, вірменогригоріанська, після раптової смерті свого проводиря — архімандрита Петра (Петроса) Маргоса (Маргосова, Маркосова, Маркісяна) від 1780 р. компактно загаздувала в окрузі фортеці святого Димит-

рія Ростовського, у Нахічевані та сусідніх селищах, у чому керівну роль відігрáв Іосиф Аргутинський, майбутній католікос. Частина вірмен з патером Іаковом (Яковом, Акопом), затримавшись у Самарі (Новоселиці, Новоселівці) — побіч того Катеринослава, що 1784 р. став Новомосковськом, слідом за російською експансією в Криму подалася назад до рідного Карасубазара. А «кримські християни грецького закону» (цитата з жалуваної їм 21 травня 1779 р. грамоти) по виснажливих мандрах у басейні річок Оріль і Кільчень, із Маріанополя (перший Павлоград, залюднений доти вигнанцями з погромленої Кальміуської паланки; пізніше — с. Павлівка), Луганської (Луганка, у минулому — Матвіївка, сьогоднішній Павлоград) битими Солоною і Залозною сакмами влітку 1780 р. дісталися Надазов'я «для поселення та спорудження особливо їхнього міста».

Саме там 29 вересня 1779 р. фаворит і таємний чоловік цариці князь Григорій Потьомкін виділив «вийшлим із Криму грекам» обшир для мешкання. Громадились як «еллінці», так і тюркомовці («уруми», або «базаряни», «тюркофони», «греко-татари». Показово, що представники різних лінгвогруп між собою розумілися кримськотатарською. Захист оцих «милих чад», заплативши Шагіну Ґерею-хану та його беям 100 000 карбованців за втрати, Катерина II урочисто оголосила підосновою «порятунку» підбурених злякатися «загрозливого ярма й лиха», а «благонамірені» клопоти призвідника пастви свіжоспечених біженців, митрополита готфійського та кафійського (готфейського і кефайського) Ігнатія — «подвигом сумління».

У цілому 1778 р. з таврійських міст, сіл і монастирів рушили 219 грузинів (за іншими даними — 287), понад 160 «волохів» (румуни чи молдавани) та сливе вісімнадцять з половиною тисяч зафіксованих просто «греками» (їх меншість, варто підкреслити, — тільки до 40% — становили грекомовні «ромеї», або «румеї», «еллінофони», «греко-елліни»). Подорожні, хоча на їхню активізацію було спрямовано понад 75 000 карбованців, натерпілися злигоднів і хвороб, тисячами гинули на засіяному горем маршруті. Декотрі манівцями щезали — «губилися» та, попри ризики, повертали до Криму або випорскувались у порту Таганріг (Таганрог).

Занепалим тереном ханату Катерина II оволоділа, практично не зустрівши спротиву, але в 90-х рр. XVIII ст. її найагресивніші пріоритети переорієнтувалися з півдня на захід, на безпардонну ліквідацію Речі Посполитої російською, австрійською та прусською коронами. Маріупольські ж греки взагалі опинились у глибокому тилу через висадку 1792 р. на Тамані українців-чорноморців, які отаборилися в єйсько-кубанському межиріччі (з островом Фанагорія), після чого Азовське море зробилося внутрішнім для двоглавого орла.

Від Маріуполя (Маріополя, Марнополя, Марнопілля) — первісного Павловська (Павлівська), заснованого на підвалинах колишнього козацького укріплення Кальміус, та його околиць Кафа, Гьозеле (Гьозлеве), Карасубазар (Карасу, Карасівка, Карасівськ), Маріам (Мар'їне, Мар'їнськ), Бахчисарай за чотирма системними радіусами — західним, північно-західним, північним

і північно-східним — простягся своєрідно упорядкований локальний масив (від 1807 р. — «грецька округа», до 1859 р. підвідомча Таганрозькому градоначальству, потім — Катеринославському губернському правлінню) із більш як двома десятками сіл, іменованими в основному за пов'язання зі споминами про Тавриду: Старий Крим (Ескі-Крим, Єскі-Хирим, нині — частина Маріуполя), Ялта, Урзуф (Гурзув, Гурзуф, Мажар, Кизилташ, пізніше — Зелене), Бешеве (Бешуй, Старобешеве), Ласпа (Ласпі, Стара Ласпа, Староласпа), Стила (Стиля), Камар (Комар, Камара), Каракуба (Аргин, Стара Каракуба, Велика Каракуба, Роздольне), Улакли (Улла-Хилли, Жиндеєнь, Демрек, Жемрек, Джемрек, Чемрек), Сартана (Приморське), Мангуш (Першотравневе), Чердакли (Чердахли, Чардакли, Кременівка), Богатир (Багатір), Карань (Гранітне), Чермалик (Черманли, Чермандли, Чурмалих, Чермаїлі, Заможне), Анатолія (Анадоль), Волноваха, Константинополь (Костянтинопіль, Фуна, Демерджі, Мажар, Маджари), Великий Янісоль (Салгир-Янісоль, Велика Янісоль, Кзебаш, Велика Новосілка), Мала Янісоль (Малий Янісоль, Янисала, Мала Єні-сала, Харахла), Нова Каракуба (Красна Поляна), Керменчик (Ескі-Кермен, Старий Керменчик), Новий Керменчик, Малий Керменчик… Віншуючи митрополита, зросла Ігнатіївка (Георгіївка, Гюрджі, Дубівка, Дубрівка, Ігнатівка, Гнатівка, Стара Гнатівна, Старогнатівка), де зупинилися грузини, а також волохи, котрі згодом розташувались у Новогнатівці (Ново-Ігнатіївці).

Прибульці мали щедро даровані їм преференції, насамперед — податкові, надалі підтверджені як Павлом І, так і Олександром І. У Маріуполі функціонували міська дума та «грецький суд». Цікаво, що звідти примха Г. Потьомкіна 1789 р. справувала до причорноморської Аутки артіль ловців устриць, але від несанкціонованої репатріації пильно «застерігали» збройні підрозділи, ладні втихомирити непокірних розлуці з отчиною. Недарма фольклор маріупольських греків відобразив сумну оцінку трансформаційних перипетій. Натомість оспівувався Крим із начебто закопаними в ньому скарбами.

Павло Усенко

Як відбувалася адміністративна інкорпорація Криму до Російської імперії?

Російська імперія постійно розширювала свої кордони. У середині XVIII ст. вона впритул наблизилася до Чорноморського узбережжя. За результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Кримське ханство було проголошене незалежною від Туреччини державою. Росія одержала можливість безпосередньо впливати на події, що відбувалися на території півострова.

Невдоволення європейських держав посиленням впливу Росії у цьому регіоні не дозволяло Катерині II вільно діяти в Причорномор'ї та Криму. Усвідомлюючи це, спочатку російський уряд не ставив собі за мету остаточне приєднання Кримського ханства. Йому був необхідний лише контроль над Кримом і Північним Причорномор'ям. Проголошення незалежності Кримського ханства дозволяло імперії, не привертаючи до себе уваги з боку Європи, розширити сферу свого впливу. Підписання союзного договору між Кримським ханством і Російською імперією значно послабило позиції Османської імперії в Причорноморському регіоні.

У 60–70-ті роки XVIII ст. Кримське ханство не було державою з єдиним народом. У ханстві йшла постійна боротьба різних угруповань, котра заохочувалася з боку Туреччини, адже постійна зміна ханів не давала можливості створити в Криму сильну владу. На території ханства проживали безпосередньо кримські татари і племена кочових єдісанських, єдічкульських, буджацьких і джамбуйлуцьких татар. В історичній літературі їх здебільшого об'єднують під загальною назвою «ногайські татари». Вони складали близько 40 % населення Кримського ханства і кочували по всій території як Кримського півострова, так і за його межами.

Примітним документом, що ілюструє ситуацію, котра склалася в той час у Кримському ханстві, є «Пояснення стану і схильності кримських, буджацьких і ногайських татар, із показанням укоріненої між ордами незгоди і недовіри, і тому найближчого способу, яким вони до наміру відділення від Порти спокушені бути можуть». Цей документ був складений канцелярським радником Колегії іноземних справ П. Веселицьким для командуючого Другою російською армією генерал-аншефа П. Паніна в 1769 р. У «Поясненні» Веселицький докладно описував заняття і місця кочування кожної татарської орди, а також відносини, які сформувалися між татарами. Про кримських татар Веселицький писав: «Кримські татари, як відомо, народ осілий, який по положенню свого півострова і родючості землі, більшою частиною займаються будуванням будинків, торгівлею, скотарством і хліборобством, через що вони (кримські татари) від інших ногайських татар, які способом свого житія та мистецтвом у військовому хижацтві перед кримцями відмінними себе поставляють, [тому, ногайські татари. — Авт.] у крайньому презирстві і за самих підлотних вважаються. Інші орди ведуть кочовий спосіб життя, займаючись скотарством і грабуванням сусідів». Опису-

ючи розбіжності між татарськими ордами, Веселицький відзначав, що найдужчі орди — єдісанську та буджацьку — буде легше усього схилити до відділення від Туреччини і приєднання до Росії.

Російський уряд був настільки зацікавлений у відторгненні Криму від Туреччини, що 16 жовтня 1769 р. Катерина II направила П. Паніну рескрипт наступного змісту: «Ми вважаємо: чи не можна буде за цих обставин Крим і всі татарські народи послабити в їхній вірності Порті Оттоманській вселенням їм думки до запровадження у себе незалежності від жодного уряду й обіцянкою їм у тому з нашого боку дійсної допомоги». Що ж стосується практичного втілення задумів Катерини II, то тут імператриця давала Паніну повну можливість діяти самостійно, виходячи з обставин, що склалися.

Спроби приєднання Криму до Росії продовжувалися й надалі, шляхом використання розбіжностей у татарському суспільстві та заохочення сепаратистських настроїв ногайців. П. Гейсман і О. Дубровський писали: «...ведучи переговори з татарами, вчасно лякаючи їх, вчасно улещуючи їх же, усуваючи до того ж дуже вміло непорозуміння між ними і запорожцями, мистецьки схиляючи татар до прийняття заступництва Росії... і домагаючись, таким чином, ослаблення їх іноді дуже небезпечної сили, Панін у підсумку зумів викликати у них довіру. Домігшись завдяки цьому умиротворення більшості орд, він водночас полегшив подальші зносини і навіть підкорення Криму». Першими піддалися ногайські орди — єдісанські і буджацькі, — які вступили в союз із Росією і відмовилися від турецького верховенства. Після них пішли єдічкульські та джамбуйлуцькі татари. Подальша доля Криму стала передбачуваною.

Офіційний привід, за яким царський уряд передбачав провести приєднання Криму до Російської імперії, у трактуванні Катерини II виглядав так: «Перетворення Криму у вільну та незалежну область не принесло спокою Росії і обернулося лише новими для неї турботами зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало властива татарським народам і, щоб охороняти її, нам потрібно завжди бути збройними і при існуванні миру розморювати війська важкими рухами, роблячи великі витрати, як під час війни. ... Беручи до уваги всі ці обставини, ми прийняли рішення дати інший зворот кримським справам і зробити на майбутній час Кримський півострів не гніздом розбійників і заколотників, а територією Російської держави. Через таке розуміння ми з повною впевненістю повідомляємо всім нашу волю на присвоєння Кримського півострова і на приєднання його до Росії».

Тут треба зупинитися ще на одному питанні. Політика, котру проводила Російська імперія в цьому регіоні, була спрямована на здобуття контролю над Протоками. Йшлося про те, щоб дістатися до Босфору та Дарданелл як виходу до Середземного моря. Частково ця мета була досягнута приєднанням до Росії північного узбережжя Чорного моря — Кримського ханства, Грузинського царства та Вірменії. Але мета, котру ставили собі володарі

Російської імперії, була значно більшою: витіснення Туреччини з Європи та завоювання сусідніх з Росією земель. Захоплення Кримського ханства було лише початком цілеспрямованої політики.

Для виконання головної мети Катерина II прагнула створити східну імперію імперії — так зване Грецьке царство. У вересні 1780 р. О. Безбородько представив Катерині II свій «Меморандум про справи політичні». Цей меморандум містив проект розділу території Туреччини між Росією та Австрією. За словами С. Соловйова, ця записка мала важливе дипломатичне значення: у її автора виявився тонкий та далекоглядний дипломатичний розум, ця записка слово в слово була переслана до Відня у формі пропозиції російської сторони до спільної угоди.

У записці пропонувалося у випадку укладення мирної угоди з Туреччиною «ухвалити, щоб Молдавія, Валахія та Бессарабія під ім'ям своїм стародавнім Дакія створені були областю незалежною з християнським сувереном, за умови, щоб ця держава не могла бути приєднаною до Росії та Австрії». Передбачалася й можливість того, що війна призведе до «повного знищення Туреччини та до відродження стародавньої Грецької імперії на користь молодшого великого князя» — тобто під егідою онука Катерини II Костянтина.

Надсилаючи до Відня обидві вищезазначені пропозиції, Катерина II писала австрійському імператору Йосипу II: «Я твердо переконана, що у разі наших успіхів у цій війні дадуть нам можливість визволити Європу від ворога ім'я християнського вигнанням його з Константинополя, то Ваша величність не відмовиться допомогти відновленню монархії Грецької, під основною умовою з мого боку зберегти цю відновлену монархію у повній незалежності від моєї, і піднести на її престол молодшого мого онука; обидві ці корони ніколи не повинні бути об'єднані на одній голові».

Ця пропозиція Катерини II австрійському урядові отримала назву «Грецький проект». Про цей проект О.Безбородько у своїй автобіографії писав: «З першого моменту зрозумів я, що наміри государині про Грецьку монархію серйозні, і пройнявся у повній мірі, що цьому проекту притаманний великий дух, а при тому, що він звісно, і реалізований може бути, якщо... користуватися щасливими обставинами». З цього висловлювання цілком зрозуміло, що ідея створення Грецької монархії належала самій Катерині II.

Побоювання з боку інших монархів Європи подальшого посилення впливу Російської імперії призвело до того, що проект Катерини II не отримав підтримки, і вона не одержала можливості втілити його у життя. Але самі ці намагання російської імператриці багато про що нам говорять.

Кримський півострів увійшов до складу Російської імперії 9 квітня 1783 р. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через створену з цією метою мусульманську нараду. 2 лютого 1784 р., було видано наказ, згідно з яким створювалася Таврійська область, до складу якої увійшли Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопу

аж до Катеринославського намісництва. Першим губернатором Таврійської області став Григорій Потьомкін.

Після смерті Катерини II її наступник Павло I скасував багато з того, що було запроваджено його матір'ю. Ці зміни, зрозуміло, торкнулися й Криму. 12 грудня 1796 р. Павло I скасував Таврійську, Вознесенську і Катеринославську губернії та утворив з них єдину — Новоросійську губернію, яка проіснувала до його загибелі.

Після загибелі Павла I майже всі його перетворення було скасовано, і 8 жовтня 1802 р. Таврійську губернію було відновлено. Тепер її адміністративно-територіальний поділ складався з 7 повітів — три материкові (континентальні): Тмутораканський, Дніпровський та Мелітопольський і чотири кримських (півострівних): Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський з Керч-Єнікальським градоначальством. Потім, з розвитком економічного життя, в адміністративному поділі Таврійської губернії, відбулися деякі територіальні зміни: у 1820 р. з губернії виділився Тмутораканський повіт, у 1838 р. — був заснований Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а ще через декілька років — Бердянський повіт.

Таким чином, Таврійська губернія являла собою своєрідну адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії. Вона складалася з двох частин: материкової Північної Таврії (Дніпровський, Мелітопольський та Бердянський повіти) й острівного Криму (Сімферопольський, Ялтинський, Феодосійський, Євпаторійський та Перекопський повіти). Особливий статус мали міста Керч-Єнікале та база Чорноморського флоту Севастополь. Такий адміністративний поділ залишався без змін до 1917 р.

Тетяна Бикова

Як відбувалася легітимація завоювання Криму Російською імперією на початку 1770-х рр.?

Завоювання Криму Росією відбулося під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Її причиною стало брутальне втручання Петербурга до внутрішніх справ Речі Посполитої, гарантом незалежності якої виступали впродовж XVIII ст. Туреччина і Франція. Протягом XVI–XVII ст. Кримське ханство, перебуваючи у складі Османської імперії, грало роль стабілізатора східноєвропейської політики: руйнівні рейди кримчан спрямовувалися то на Росію, в разі її посилення, то на Польщу, коли вона отримувала надмірну перевагу. У такий спосіб Крим, підтримуваний Портою, досягав балансу сил у затяжному російсько-польському протистоянні. Після Хмельниччини Річ Посполита стала занепадати, Росія — посилюватися. Тож, починаючи війну проти Росії у жовтні 1768 р., Туреччина і Крим передусім дбали про непорушність польського суверенітету і стримування російської агресії.

У січні та вересні 1769 р. кримське військо за участі польських загонів вчинило диверсійні рейди на російські володіння Нова Сербія (сучасна Кіровоградщина) й на Українську лінію у Присамар'ї. Успіх останнього рейду був пов'язаний не лише з розладом військових комунікацій, але й відмовою частини калмицької кінноти служити Росії; як наслідок цієї виправи, у 1771 р. більшість калмиків вийшли з російського підданства й мігрувала до Джунгарії. Однак серія перемог росіян у Молдові 1770 року (битви при Рябій Могилі, біля Ларги й Кагулу) стали переломними у цій війні. Крим опинився перед загрозою російського вторгнення.

Ще напередодні тих подій уряд Катерини II ухвалив план своїх дій щодо Криму: відокремлення від Османської імперії й проголошення його незалежним, розміщення на півострові російських гарнізонів та контроль над Керченською протокою. У Петербурзі неодноразово отримували перестороги від європейських держав, головно — Франції, про неприпустимість приєднання Росією Криму та від'єднання частини земель Речі Посполитої, оскільки це руйнувало систему безпеки у Європі, порушуючи хиткий баланс сил. Аби не допустити утворення союзу Франції й Великобританії, спрямованого на підтримку Туреччини, Катерина II проголосила, що вона аж ніяк не веде загарбницьку війну, а лише виступає за визволення кримських татар, єдиновірних кримських греків і ногайців з-під «османського ярма». Так загарбники вдали із себе визволителів.

Першим кроком на шляху до легітимації російського завоювання Криму стало проголошення у вересні 1770 р. «союзу» з ногайськими ордами, які вважалися законними підданими кримської династії Ґереїв й становили більшість населення на степових теренах Кримського ханства. Ногайці обрали головним своїм очільником (бієм) Джанмамбета-мурзу, котрий отримав від російського командування запевнення у тому, що він є визнаним і самостійним правителем. Успішне «визволення» ногайців дозволило російським військам підготуватися й до рішучого «визволення» Криму.

У цей час у Криму панувала непевність. Оскільки хан Каплан Ґерей II з основним військом перебував у Молдові, Крим лишався беззахисним, попри те, що відбулася мобілізація всіх чоловіків — від малого до старого. Росіяни надсилали до Криму ногайців і запорожців з метою поширення дезінформації та підкупу. Бей роду Ширін закликав до замирення з росіянами, вважаючи, боротьба з ними є безнадійною. Однак Каплан Ґерей-хан, хоч і зазнав поразки у битві біля р. Ларга, зміг зберегти певну частину свого війська. Приспавши пильність командувача Другої російської армії Петра Паніна, він вислизнув з оточення й понад лиманами непомітно пройшов до Криму. Втім, Ширіни спонукали його до переговорів з росіянами. Дізнавшись про це, Порта позбавила його трону й відрядила до Криму нового хана — Селіма Гірея III, котрий «*викорчовував засіяні Ширінами пагони зради*», примусив капітулянтів тікати й опанував становище настільки, що здійснив успішну контратаку біля дніпрових порогів. Збадьорені рішучістю нового хана, кримці готувалися до оборони, маючи найбільшу надію на Перекопську фортецю, що перетинала шлях з материка до Кримського півострова.

Навесні 1771 р. новий керманич Другої російської армії князь В.М. Долгоруков рушив на Крим. Його авангард складала 500 запорожців і загін донців. Козаки добре знали кримські шляхи і тактику татарського війська, тому і вели за собою основну армію. Символічною була й участь команди єдисанських ногайців, котрі демонстрували вірність союзній Росії. 12 червня Долгоруков прибув до Перекопського укріплення, що складалося з фортеці, розташованої у центрі укріпленої лінії, яка тягнулася від Чорного моря до Сиваша. Перекоп обороняло 70-тисячне військо на чолі з ханом Селімом. Кримська кіннота, під прикриттям фортечних гармат, сміливо контратакувала, завдавши нападникам відчутних втрат. Тоді Долгоруков вдався до фальшивої атаки, аби відволікти увагу оборонців. Йому допомогли запорожці, які знайшли в укріпленій лінії вразливі місця. Загін, призначений для фальшивої атаки, почав приступ з сиваського боку фортеці, а в цей час великий загін росіян пройшов непоміченим до укріпленої лінії з боку Чорного моря, спустився у рів і прорив у валу траншею для проходу основного війська з метою оточення фортеці. Не розгадавши фальшивої атаки із сиваського боку, ханські війська рушили на її відбиття. Тим часом росіяни закінчили маневр щодо оточення й вигідно розташували артилерію. Сутички запорожців та донців з ханським військом дозволили його відокремити від фортеці й оточити, поставивши перед загрозою повного знищення. Втім, кримчани вирвалися з оточення. Їх переслідування розтягнулося більш як на 30 км, лише під час якого було знищено близько тисячі кримських вояків. Хан Селім ледве врятувався. 14 червня капітулювали залишки кримського війська в Перекопі.

Не маючи інших серйозних перешкод для подальшого просування вглиб півострова, Долгоруков поділив свою армію на три колони, по одній дивізії у кожній; між колонами рухалися обози, попереду йшла артилерія, картечними залпами наводячи жах на місцеве населення. В авангарді так само

йшли запорозькі й донські козаки. 28 липня Долгоруков підійшов до Кафи (сучасна Феодосія) — найбільшої турецької фортеці у Криму. Тут хан Селім Ґерей вдруге зібрав військо у кількості до 90 тисяч. Наступного дня біля кам'яного мосту, розташованого за 3 км від міста, кримські кіннотники атакували росіян. Але атака була відбита і запорожці переслідували татар до самої міської брами. Щільним гарматним вогнем росіяни розтрощили турецькі батареї, що прикривали підступи до міста. Втративши надію на оборону, турки і татари кинулися в море, аби вплав дістатися до турецьких кораблів, що стояли на рейді. Багатьох дістали російські кулі і ядра, решта потонула. Залишив Крим і Селім Ґерей. Турецький паша Кафи капітулював. Росіяни стали повними господарями Криму.

Розмістивши у найголовніших кримських містах гарнізони і сформувавши окремий корпус під командою Прозоровського, Долгоруков залишив Крим. Кримські беї і мурзи обрали собі нового хана, Сагиба Ґерея, і поклялися відокремитися від Туреччини, проголосити незалежну державу та укласти союз з Росією. Незабаром між російським і турецьким командуванням було укладене перемир'я й розпочалися мирні переговори, які мали вирішити майбутню долю Криму.

Однак партизанська війна у Криму не вщухала. Мало хто з кримців повірив маніфесту Катерини II, який закликав «*відмовитися від рабства Порти*» й прийняти з рук росіян «*колишню вольність*». Кримські татари палили свої села, псували воду в колодязях і витолочували поля, щоби нічого не дісталося окупантам. Селяни йшли в гори і звідти нападали на росіян. Мешканці приморських селищ сідали на човни й довго дрейфували вздовж берега, не вступаючи в переговори з окупантами. Якщо якийсь російський загін відставав від основного війська, його негайно атакували із засідок місцеві мешканці. Однак кримці нічого не могли вдіяти проти російських гармат та регулярної армії. Втім, і вона мала свої вади. Важка російська піхота була неповороткою і не могла гнучко реагувати на партизанські вилазки татар. Погано озброєні татарські загони добре шарпали ворога, вдаючись до різних військових хитрощів. Кримці загачували гірські річки, щоб позбавити ворога води. Російські солдати гинули від спраги, на додаток ще спалахнула епідемія чуми і дизентерії. Випалені літнім сонцем кримські шляхи були рясно вкриті трупами російських солдатів. Марні виявилися надії окупантів на єдиновірних кримських греків, котрі, спільно з кримськими татарами, нищили човни у приморській смузі, аби не дати окупаційній військовій адміністрації налагодити комунікацію вздовж узбережжя.

Тож спроба російського уряду вдати з себе «визволителя» не переконала мешканців Криму. Та попри це, 1 листопада 1772 р. у Карасубазарі під тиском ногайських мурз, якими вправно маніпулювали з Петербурга, кримські еліти підписали договір з Росією про «незалежність» Криму та його «союз» із Росією. Цей вимушено підписаний договір створив юридичну основу для подальших маніпуляцій російського уряду, котрий вправно імітував законність, вдаючись до брутальної агресії.

Владислав Грибовський

Яка доля спіткала останнього кримського хана?

Після відсторонення від кримського престолу хана Селіма в липні 1771 р. на авансцену історії Криму вийшов Шагін Ґерей, котрий відіграв у ній рокову роль. На той час він уже підтримував тісні відносини з російським командуванням та ногайським Джан-Мамбет-бієм, сподіваючись з їхньою допомогою стати ханом. Та, попри це, зібрання мурз обрало на ханство його брата Сагиба, який мусив, за наполяганням російського командування, призначити своїм калгою-султаном (другий, після хана, титул) Шагіна. Підписавши «присяжний лист», кримське зібрання відрядило до Петербурга для засвідчення дружби своїх представників на чолі з Шагіном.

Його перебування у російській столиці тривало більше року. Впродовж цього часу він переконувався в «непереборній могутності» Російської імперії, в основі чого, як йому пояснили, були реформи Петра I, який спрямував свою країну на шлях «європейського просвітництва». Таким же реформатором Шагін вирішив стати для своєї батьківщини, спираючись на допомогу Росії.

13 березня 1773 р. Шагін виступив у кримському дивані, закликаючи співвітчизників віддатися захисту Росії й облишити надії повернутися до складу Османської імперії. Втім, співвітчизники до нього поставилися неприхильно. У серпні того ж року він приїхав у Полтаву до В.М. Долгорукова і прийняв від нього пропозицію стати «незалежним» правителем ногайців, які кочували на правому березі р. Кубань, аби, діючи від їхнього імені, боротися за кримський престол. Маючи 1000 рублів щомісячного пансіону і штат службовців, що перебували на російському утриманні, Шагін прибув на Кубань правити. Ногайські мурзи, отримавши від російського командування погрози вкупі з щедрими подарунками, у травні 1774 р. визнали Шагіна своїм правителем.

Незабаром був підписаний Кючук-Кайнарджийський мирний договір, котрий зафіксував незалежний статус Кримського ханства і передав Росії фортеці Керч та Єнікале. Шагін удруге спробував домогтися обрання на ханський престол, та марно: кримчани, в противагу йому, обирають налаштованого на Туреччину Девлет Ґерея. Росія не визнала його обрання легітимним, з огляду на те, що у ньому не брали участі ногайці, котрі обрали своїм «законним» правителем Шагіна. Як у Криму, так і на Кубані точилася прихована боротьба між Росією та Туреччиною, котрі звинувачували одне одного у порушенні щойно підписаного мирного договору, однак обидві не мали можливості поновити повномасштабну війну.

Шагін Ґерей, як формально непідвладний Росії правитель Кубані, що вважалася законним володінням Кримського ханства, почав створювати власні збройні сили. Росія вдавала свою непричетність до набраних Шагіном з-поміж ногайців та черкесів вояків-бешлеїв, попри те, що вони були

вдягнені в російські однострої та мали рушниці тульського виробництва. Все мало виглядати так, що це не росіяни вводять до Криму свої війська, а що то чинить Шагін Ґерей на свій страх і ризик.

У січні 1777 р. Шагін Ґерей зайняв фортецю Ачуїв і сподівався так само легко здобути Темрюк. Однак її оборонці 21 січня відбили атаку шагінових бешлеїв; серед убитих і полонених виявилися росіяни. Це був явний прокол російського уряду, що загрожував вилитися у міжнародний скандал. Почалася дипломатична війна; підбурена Францією Туреччина виступила з цілком аргументованим протестом. Утім, коліщата нової російської окупації Криму були вже приведені в рух. Російські генерали скористалися тією шпаринкою у домовленостях з турками, що дозволяла російським командам цілком легально переміщатися по Криму, прямуючи до Керчі та Єнікале під виглядом доставки військового обладунку та заміни особового складу в гарнізонах. Отак були відправлені великі загони Суворова і де Бальмена, котрі забезпечили супровід і захист Шагін Ґерея від замахів ворожих йому мурз.

Крим знову став ареною інформаційної війни. Прозоровський бомбардував місцевих мешканців маніфестами, в яких розголошував: «*моя всеавгустійша імператриця під час війни мала у своїх руках як Крим, так і кубанських татар, відповідно якби вона схотіла, могла тоді ж все з ними зробити... Але її високе веління було дати вам благодіяння*».

Дуже мало зробивши для своєї перемоги, Шагін, утім, в'їжджав до Криму як переможець. Він вимагав від Прозоровського негайного введення військ у Крим і вигнання турків з Кафи, поводився зухвало, від пропозиції Прозоровського їхати в Гезлеве ухилився, замість того зібрав знатних мурз, аби від їхнього імені слати петиції до Петербурга і Стамбула. Будучи пересічною російською маріонеткою, він раптом вирішив, що є насправді самодержавним правителем дійсно незалежної держави. Хоча Суворову і де Бальмену довелося розганяти війська Давлет Ґерея. 22 квітня духовенство і чільні кримські мурзи склали присягу в таборі Шагіна Ґерея біля Карасубазару. В текст присяги, за наполяганням Прозоровського, було вміщено те, що кримська громада, розкаявшись у тому, що дала себе одурити Давлетові, раз і назавжди зрікається права обирати ханів надалі, а Шагін має передавати трон у спадщину своїм нащадкам. З нагоди щасливої інтронізації він отримав від Катерини II 5 тисяч рублів золотом і сріблом.

Будучи реальними господарями ситуації в Криму, росіяни не заважали Шагінові робити грубі помилки і задовольнялися тим, що регулярно отримували копії усіх підписаних ним паперів. За короткий час він налаштував проти себе і кримських мурз, і мусульманське духовенство, і простолюд. Шагін усіма засобами вибивав зі своїх підданих гроші, всі можливі доходи держави були передані відкупникам; селянам не можна було ані барана, ані курку зарізати, ані наточити, не заплативши за це податок. Але головне — він став формувати своє військо, в усьому керуючись російськими взірцями. Набрані в рекрути кримські татари і ногайці, вдягнені в мундири, пошиті за російським зразком, піддавалися жорстокій муштрі та зуботичинам (за тим

же зразком), виглядали більш ніж дивно і ледь приховували зневагу до «реформатора». Шагін демонстративно зневажав мусульманське духовенство і звичаї предків. Найбільше роздратування правовірних викликав його намір зрівняти християнське населення Криму у правах із мусульманами. Хан щедро платив іноземцям, які йшли до нього на службу, при цьому значно менше цінувалися послуги місцевої адміністрації.

Кілька разів його підданці повставали, та кожного разу ці виступи придушували російські війська. Після придушення останнього потужного повстання у 1782 р. Катерина II, за пропозицією Г. Потьомкіна, вирішила не поновлювати його владу, а ліквідувати її як непотрібну. Шагін був розлючений невдячністю свого народу, для якого він зробив стільки благодіянь. Розчаруванням хана у своїх підданих вміло скористався генерал Самойлов, племінник Потьомкіна. Він умовив Шагіна відмовитися від управління «таким віроломним народом» і пообіцяв йому натомість перський престол, з більш вдячними підданцями. І Шагін погодився...

8 квітня 1783 р. Катерина II підписала маніфест про прийняття «*півострова Кримського, острова Тамань і всієї кубанської сторони … під Російську державу*». Кримські татари, втомлені десятиліттям безнадійної боротьби, не протестували з приводу ліквідації своєї держави й починали масово виїджати за межі Криму.

Чотири роки по тому Шагін Ґерей, так і не дочекавшись перського трону, виїхав до Туреччини, де й був страчений за наказом султана Абдул-Хаміда I.

Владислав Грибовський

Хто став власником найбільш родючих земель півострова?

Відразу після захоплення Кримського ханства Росією величезна кількість кращих земель, що належали ханській родині, була конфіскована. У державну скарбницю також відійшли землі тих мешканців півострова, які спішно залишили свої землі під час приходу до Криму російських військ. Всі ці землі проголошувалися «порожніми» та «безгосподарськими». Інтереси селян, які мешкали на цих землях, до уваги не бралися, адже у більшості населення не було на ці землі ніяких документів. Наприклад, відомим є такий факт: улітку 1799 р. 12 великих сіл Байдарської долини були раптово оточені царськими солдатами та жандармами. Заїхавши в село, вони наказали жителям негайно покинути свої будинки, адже ця територія тепер належала новому російському володарю — графу Мордвінову. Такі дії мали місце по всьому півострову. Так, у 1802 р. у Феодосійському повіті судовий розгляд між поміщиком Граматиковим і татарською общиною закінчився рішенням про виселення 124 татарських родин із власних сіл.

Землі, відібрані у татар, розподілялися серед російських поміщиків та переселенців, а також серед численних спекулянтів землею та нерухомістю. Вони передавалися новим власникам майже безкоштовно, або за символічну платню: 1 рубль за 6 десятин землі.

Нові володарі Криму, які слабо знали особливості південного сільського господарства, за декілька десятків років вщент зруйнували економіку краю, чим викликали серед кримських татар еміграцію такого вражаючого розмаху, що тривогу забили навіть представники самої російської влади. Так, у 1800 р. військовий генерал-губернатор Новоросії І.Міхельсон писав про зростання виїзду татар і небезпеку заворушень серед них, вважаючи, що «причиною цьому може бути їхнє обезземелювання і жорстокість експлуатації селянства». Він писав, що раніше татари, «споконвіку були вільні, нікому ніколи не належали», а «данина перебувала у вигляді добровільної угоди на землю». Однак уряд залишив звертання Міхельсона без уваги. Напевно більш привабливим для Петербурга була думка М.Мордвінова, який казав: «Коли Крим належить Росії, то, по-моєму, не потрібно з землі російської робити землю татарську».

Слід зазначити, що ця думка цілком перегукується з думками ще однієї досить впливової людини — посла Російської імперії в Туреччині О. Обрескова, який висловлювався у такий спосіб: «Росія завоювала татар, і маючи, згідно з військових прав, владу над ними, може взагалі робити з ними все по своїй волі, винищити їх, привести їх у вічний і важкий полон, переселити їх на землі у великих своїх володіннях або у власних їхніх землях, утримуючи їх за невільників, за підданих або за васалів власних».

Тетяна Бикова

Чим відзначилася козацька флотилія на службі Російській імперії?

Зі створенням з числа колишніх запорожців нового, Чорноморського козацького війська, у квітні 1788 р. почалося створення Дніпровської гребної флотилії, котра взяла на себе значну частину функцій, що покладалися на російський Чорноморський флот.

Звісно, вона вже не складалася зі старовинних козацьких «чайок» часів Самійла Кішки та Петра Сагайдачного. Ще у 30-ті рр. XVIII ст. на Хортиці російські інженери будували для запорожців «*новоманерні човні*», що поєднували козацькі суднобудівні традиції з європейським досвідом навігаційної науки. Флотилію чорноморців становили легкі судна — шлюпки і дюбель-шлюпки, катери, баркаси, канонерські човни (з французької: *canon* — гармата). Вони мали гармати і мортири в носовій частині й призначалися для бойових дій на великих ріках, лиманах, частково на морі. Під човни для чорноморців стали також спішно переробляти судна, що виготовлялися для розваг і подорожі Катерини II по Дніпру. Як згадував сучасник, ці судна були «*конюшня, каретна і спальня для придворної челяді*». Отак чорноморці стали єдиними серед козацьких військ Російської імперії, котрі володіли власною флотилією.

У Чорноморському козацькому війську усталився поділ на кінні та піші полки. З піших козаків утворили човнову команду. Оттоді у чорноморців склалися два роди військ: кіннота та, говорячи по-сучасному, морська піхота. Справою кіннотників було бойове забезпечення основної армії, включаючи утримання постів на комунікаціях, доставка кореспонденції, розвідка і диверсії на ворожій території. А чорноморці човнових команд становили військовий різновид, пристосований не лише до бою на морі, але й для блискавичного десанту на суходіл. Поєднання цих якостей дало чудові результати під час морських баталій і штурму турецьких фортець. Запорожці досконало знали північну частину акваторії Чорного моря, мілини, глибини, особливості берегової лінії Дніпра, Південного Бугу та дельти Дунаю. Ці знання і досвід мореплавання стали у великій пригоді російському командуванню у ті часи, коли Чорноморський флот Росії тільки створювався. Військово-морські сили Росії мали вкрай строкатий склад, включаючи кораблі різних суднобудівних традицій — турецького або грецького, венеційського, французького, шведського типів. Ще задовго до блискучих перемог адміралів Ф. Ушакова та Д. Сенявіна козакам С. Кішки, П. Сагайдачного та М. Дорошенка вдавалося громити турецькі кораблі на Чорному морі. Подібна вдача лише одного разу випала на долю європейських держав, коли об'єднані флоти Іспанії, Мальти та італійських держав у 1571 р. розбили турецьку армаду при Лепанто.

Під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. колишнім запорожцям довелося воювати на боці двох ворогуючих держав: задунайським козакам

— турецького війська, а чорноморським — у складі російського. Проте в разі зустрічі, вони намагалися уникати бою. У вересні 1787 р. «вірних» козаків відрядили відбити десант задунайців на Кінбурнську косу, однак обидві сторони тільки зімітували зіткнення; зробивши кілька пострілів у повітря, вони розійшлися у різні боки. Однак під час подальших воєнних дій, особливо на Дунаї, братнього кровопролиття уникнути не вдалося.

Форпостом турецьких володінь на Чорному морі залишався Очаків, що мав першокласну, оснащену французькими інженерами фортецю і потужний флот. Неодноразові спроби росіян взяти її приступом не мали успіху; без перерви відбувалися сутички на морі. Російський флот на Чорному морі тоді був розділений на ескадру вітрильників, що базувалася в Севастополі, і гребну флотилію, зосереджену в Дніпро-Бузькому лимані. На чолі Лиманської флотилії стояв німецький принц Карл Нассау-Зіген, якому підпорядковувалися човнові команди чорноморців. Вони поділялися на курені, на чолі кожної команди стояли козацькі полковники Іванів, Мокрий, Сухиня, Гулик, Малий. Лише в команді Малого перебували човни куреня Ірклiївського з 60, Титарівського з 41, Щербинівського з 43, Уманського з 48, Калніболотського з 40, Корсунського з 41 і Рогівського з 43 козаками.

Російська гребна флотилія поступалася зосередженій під Очаковом турецькій армаді як за мореплавними якостями, так і за вогневою потужністю. От тому велику увагу приділено переоснащенню козацьких човнів. Як писав Г. Потьомкін адміралу М. Мордвинову: «*Конче потрібно вигадати образ легких суден для лиману, котрі могли б ходити частково у морі, несучи великі гармати і мортири*». То ж на козацьких човнах розмістили потужні гармати (в середньому 12–18 фунтів), котрі займали значну частину їхнього корпусу. 7 червня 1788 р. козацько-російська флотилія здобула першу велику перемогу у Дніпрово-Бузькому лимані над флотом турецького капудан-паші Ескі-Гассана, на прізвисько «*крокодил морських баталій*».

Козацькій флотилії неодноразово доводилося рятувати російські вітрильники, що не могли йти проти вітру й опинялися під нищівним артилерійським обстрілом. Тоді козаки, прив'язавши линвою російські кораблі, на своїх човнах буксирували їх на стратегічно вигідну позицію і спільно здобували перемогу. Так само відбувалося й під час шикування російських суден у лінію баталії. Легкі козацькі човни вправно маневрували на мілководді, розстрілювали з гармат та брали на абордаж неповороткі турецькі каравели. 17 червня розгорівся ще один бій у лимані. За описом кубанського історика П. Короленка, тоді «*козаки билися з турками хоробро й сміливо. Вони своїми маленькими човниками атакували великі турецькі кораблі і, здійнявшись на палуби цих гігантів, із запеклістю нищили ворога.., взяли у полон 235 турків і два прапори*». Козацькі човни, жартівливо названі О. Суворовим «*жучками*», трощили велетенські турецькі «*слони*» — лінійні кораблі. Можливо, підпливши до такого велетня, козаки зі своїх низеньких суденець прорубували сокирами його борт і так потрапляли всередину. Абордажні команди турків, набрані з алжирських піратів і відомі на все

Середземномор’я своєю шаленою жорстокістю, не встояли проти завзяття чорноморського лицарства. Наступного дня більшість турецьких кораблів під Очаковом перетворилася на палаючі смолоскипи. Та й козаки зазнали втрат, був тяжко поранений отаман Сидір Білий. Поховали козацького старшину 18 червня в Олександрівській церкві на Кінбурнській косі, у присутності генерала О. Суворова.

Владислав Грибовський

Як в Ахтіярській затоці постав Севастополь?

Ахтіярську бухту, де з північного боку, на вибалкові поблизу Інкермана, існувало кримськотатарське поселення Ак-Яр(Ахт-Яр), за ханату раз по раз використовували плавальні засоби Османської імперії. Востаннє 1778 р., коли їх змусила рятуватися загроза спалення вогнем артилерії, притягнутої за вказівкою генерал-поручика Олександра Суворова, щоб задомінувати над акваторією. Ще до суцільного поглинення таврійських теренів Російською державою її уряд націлився загарбати цю місцевість, і від 1773 р. там працювала «описна партія» під рукою штурмана Івана Батурина, чиї розвідки наполегливо продовжили інші дослідники.

З вигодою для себе ту гавань намагався продати Катерині II Шагін Ґерей-хан «як володар законний і нікому не підвладний». Він просив задовольнити його пропозицію, запевнивши, що «не лишень на тутешньому півострові, але й на на всьому Чорному морі подібної не знайти, аби десь флот краще зберігався, а служиві зручніше і спокійніше розташовувались». Прагнув уторгувати понад 300 тисяч карбованців золотом, але генерал-фельдмаршал князь Григорій Потьомкін ордером начальнику свого кримського загону графові Антону де Бальмену чітко вказав на силовий спосіб розв’язання питання: «Найвищою її імператорської величності є воля взяти назавжди гавань Ахтіярську, виконання чого й покладаю на Вашу світлість».

17 листопада 1782 р. туди зайшли два 44-гарматні фрегати під орудою капітана І рангу Івана Одинцова, спрямовані з Херсона генерал-поручиком Іваном Ганнібалом. Навесні наступного року до тих візитерів долучилася азовська флотилія віце-адмірала Федота Клокачова, який ретельно відзвітував про опанування гаванню: «Можна мати в ній флот до ста лінійних суден, причому ж природа влаштувала лимани, самі собою поділені на різні гавані, тобто військову й купецьку. Коли бажано буде мати її імператорській величності у тутешній гавані флот, то на тотожному обґрунтуванні потрібен тут порт як у Кронштадті». Зрештою, Г. Потьомкін, у захваті відрапортувавши цариці, що «Ахтіяр найліпша гавань на світі», змалював масштабну перспективу: «Петербург поставлений на Балтиці, північна столиця Росії, середня — Москва, а Херсон Ахтіярський далебі буде столицею полуденною моєї государині».

Проте замість назви «Херсон Ахтіярський» імператриця запровадила іншу — «Севастополь» (у перекладі з грецької «Величне місто», або «Місто славетне». Указом від 10 лютого 1784 р. про облаштування нових укріплень по кордонах Катеринославської губернії домагалася прискорення робіт із будівництва великої фортеці, «де нині Ахтіяр і де мають постати адміралтейство, верф для першого рангу кораблів, порт і військове поселення». Того ж року до Севастополя, котрий, за свідченням очевидців, «досить таки утвердився», з Херсона прибув чорноморський лінкор, іменований вираз-

ним співзвуччям «Слава Екатерины». Переконаний, що Пишна Порта ніколи не змириться з утратою Криму, Потьомкін обстоював мілітаризацію півострова під прикриттям Чорноморського флоту, який можна було б активно застосувати в набігах на турецькі береги. Тоді не тільки спроектував у разі потреби завдати ударів «на Синоп або інші місця», а й уточнив сакраментальний начерк: «За нинішньої можливості вчинити раптовий напад на столицю самого султана».

Ця тенденція стала визначальною для долі нової військово-морської бази, що негайно помітили доскіпливі дипломати при петербурзькому дворі. «Не більш як за 30 годин її прапори здатні замайоріти на рейді Константинополя, а знамена її армії — здійнятися на стінах його», занотував французький посол граф Луї-Філіп де Сегюр. Коли 1785 р. було затверджено штати Чорноморського флоту та адміралтейства, севастопольськими стали, зокрема, лінійні кораблі «Святой Павел» і «Мария Магдалина», фрегат «Святой Георгій Победоносець». На цю пору розгорнулися ремонтні майстерні, завершилося спорудження пристані, пізніше найменованої Графською на спомин про графа Марка Войновича — командувача ескадри, представленої прибулій 1787 р. до Севастополя Катерині II.

За російсько-турецької війни 1787–1791 рр. виплеканий у Криму морський чинник, виявився одним із найважливіших: оттоманський флот, неабияк потрощений севастопольцями, спіткало ледь не тотальне витіснення з азово-чорноморського басейну. Видатну роль тоді відіграв нездоланний контр-адмірал Федір Ушаков — колишній командир лінкору «Св. Павел», який тривало залишався старшим начальником у Севастополі. За його турботи було зведено портові споруди, казарми, госпіталь, кам'яниці для офіцерів. Зростали фортифікації, збагатившись береговими батареями, — за традицією, особливо заходами О. Суворова, який конче завбачливо турбувався, щоб місто було міцно захищеним. Розширене адміралтейство перейнялося суднобудуванням, 1794 р. заклавши дві шхуни довжиною до 24 м для веслувальної флотилії (спущені на воду 18 серпня 1795 р., вони взяли на озброєння по вісім гармат).

По смерті матері-монархині новий самодержець Павло I втілював неординарні особисті погляди на зовнішню політику, намисливши візії, відмінні від накреслюваних раніше, й 1797 р. змінив найменування з Севастополя на Ахтіяр. Його ідеї сягали так далеко, що заради їх реалізації дійшло до вирядження військового формування росіян на Індію й до опіки православним царем Мальтійського ордену… Відтак за його рішенням віце-адмірал Ф. Ушаков повів із Севастополя вглиб Середземномор'я 6 лінійних кораблів, 7 фрегатів і 3 малих судна, щоби по дорозі Дарданелльською протокою додати до них під свою оруду й тамтешню ескадру, а потім спільно рушити проти французьких збройних сил на Іонічному архіпелазі та Апенінах. Похід був настільки вдалим, що геніальний флотоводець зажив гучного прізвиська «Ушак-паша» й авторитета творця Республіки Семи Злучених Островів (знову-таки за покровительства Павла I). У підсумку, Ахтіяр зустрів

нове століття по поверненні додому учасників звитяжної експедиції, в якій не потерпіло жодне з її суден. Мандрівник Павло Сумароков 1802 р. схарактеризував його «містом європейського смаку», де населення нараховувалося приблизно 20 тисяч.

1804 р. Олександр І оголосив цей пункт головним військовим портом Чорноморського флоту. Тоді Росія ще раз опинилася в антифранцузькій коаліції. З Ахтіяра до Середземного моря проти Наполеона пішли 6 загонів кораблів, які доправили на острів Корфу пішу дивізію. Крім того, з нього до об'єднаної Середземноморської ескадри віце-адмірала Дмитра Синявина влилися 2 лінійних кораблі, 2 фрегати, 6 корветів, 4 брига. На російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. міністр морських сил Павло Чичагов виробив стратегію прориву до приналежної Пишній Порті протоки Босфор для заволодіння з моря та суходолу Стамбулом (Константинополем, Візантією, Царградом). Головний удар намічався за десантування 15–20 тисяч військових Чорноморського флоту. Отож уперше пропонувалося захоплення зарубіжної столиці флотською потугою. Втім, виконання планованого не трапилось, операції обмежилися здобуттям Анапи та Сухум-Кале, бомбардуванням Суджу-Кале й Поті, укріплень Геленджицького помор'я. Невдалими виявились масовані атаки на Трабзон (Трапезунд).

Марними були також рейди флоту в пошуках ворожих морських сил. Натомість виникала небезпека турецького нападу на Ахтіяр. За цих умов 1810 р. там було повито 18-гарматний корвет «Крым» довжиною майже 28 м, невдовзі по завершенні бойових дій, 1813 р., — 16-гарматний бриг «Мингрелия». Більший 24-гарматний корвет «Язон» виладнався 1816 р. Надалі, протягом 1817–1820 рр., постали 8-гарматний тендер «Дионисий», 14-гарматна шхуна «Севастополь» і 20-гарматний бриг «Меркурий», а в цілому до 1827 р. — 18 військових суден.

1816 р. на мисі Херсонес запрацював 36-метровий маяк. 1822 р. головний командир Чорноморського флоту та портів віце-адмірал Олексій Грейг заснував «Севастопольську морську бібліотеку». Навесні 1826 р. Микола І видав указ, яким зобов'язав підданців, аби місто «не називати вже Ахтіяр, але завше Севастополь».

Павло Усенко

Наскільки резонансними були виселення кримських татар із Російської імперії як контингенту для неї «шкідливого»?

Скориставшись російською анексією Кримського ханату, підступно ліквідованого Катериною II в опорі на збройні сили, князь Григорій Потьомкін заходився усувати ногайців з Таврії на євро-азійське суміжжя — до річок Волга, Урал, Великий та Малий Іргиз, на що асигнувалося 200 тисяч карбованців. Кримська людність мала право переміщуватись і до Туреччини, причому в основному заохочувався виїзд із півострова мурз і гірських татар, а степовики-кримці умисне затримувалися (пізніше могли піти на промисли та на релігійну відправу — поклоніння до Мекки). За словами свідка наслідків вікопомних подій Павла Сумарокова, тоді до 300 тисяч осіб були суб'єктами масштабного руху. До речі, з Кримом розпрощався й екс-хан Шагін Ґерей (його вже 1787 р. за султанською волею страчено на острові Родос).

1787 р. у зв'язку з черговою російсько-турецькою війною з'явився наказ виселяти родини приморських мешканців Криму. Отож на уникнення репресій вони самі втікали з узбережжя. Після Ясського миру 1791 р. кримські мулли закликали кидати домівки на батьківщині заради порятунку, збереження життя та віри. Присутність загарбників, котрі оволодівали спустошуваною землею, помітно прискорювало процес. За відомостями, зібраними істориком Арсенієм Маркевичем, з півмільйона кримських татар до 100 тисяч зненацька емігрували. Невдовзі, на початку XIX ст., переселення активно збурювали власті й, коли на завершення російсько-турецької війни 1806–1812 рр. петербурзький уряд зобов'язався не чинити перепон буджацьким і едисанським татарам простувати до Османської імперії, в результаті простір колишньої Кримської держави втратив ще 3199 осіб. Згодом, опинившись під жорстким гнобленням, місцевий люд відповів сплесками переселень у 1815–1818 рр., а пікова демографічна катастрофа припала на добу по кримській епопеї 1853–1856 рр., коли населення півострова різко скоротилося, пригнічене чутками про незабарне примусове перехрещення татар у християнство та про намічене заслання до Оренбуржя тих, хто замість цього не встигне швидко відбути до Туреччини. За даними Статистичного комітету, протягом 1860–1863 рр. вітчизну покинули 192360 душ обох статей. Проаналізувавши, наскільки такі перипетії збігалися з прагненням влади, авторитетний знавець Криму генерал-ад'ютант Едуард Тотлебен занотував: «Деякі випадки зради татар, нерідко змальовані місцевими начальниками у перебільшеному вигляді, спонукали до переконання, що татари, як іновірці, — ворожі Росії, й відтак за кожної війни будуть украй небезпечними».

Помітно зростав винятковий тиск на кримських татар, кому війна в своєму ареалі додала екстраординарний тягар (варто наголосити, що вони попри все зберігали масову лояльність до царського управління, а від 1827 р. при імператорі існував привілейований Лейб-гвардії кримськотатарський

ескадрон, на який їм доводилося сплачувати спеціальні кошти). Збиткували над ними навіть відряджені на їхнє ж прохання «для догляду за татарами» козацькі підрозділи. Бешкетування над тими численними жертвами систематизувалося як безкарне, набравши тотального характеру. Утверджувалася практика різноманітних обмежень і заслань на північ Таврії, до сусідніх українських та віддалених великоруських губерній.

Спровокованою реакцією — своєрідним національним демаршем відновилась еміграція кримських татар під оттоманську опіку. У травні 1856 р., ознайомившись із звісткою про симптоми такого руху, Олександр II назвав його «дуже сприятливим для звільнення краю від того шкідливого населення». Й додав, що анітрохи не треба стримувати «таємне чи навіть відкрите переселення». Директивно сформульована думка доносилася в антуражі циркулярів, запобігливо підкріплених роз'яснювальними ініціативами чиновництва, тим паче неподалік упокорюваний царською армією Кавказ полишали тамтешні горці, й собі покладаючись на надію облаштуватись у Туреччині.

Вражаюче явище відбилось у тогочасній пресі, зокрема, російській — як підцензурний, так і нелегальній. Наприклад, сімферопольська газета «Таврические губернские ведомости» та феодосійський журнал «Радуга» досить оперативно поінформували, що вже під кінець 1861 р. у Криму налічувалося до 40 тисяч татар, а нагально видалилися на цю пору звідти понад 200 тисяч. Коли шовіністично орієнтований у Москві «Русский вестник» головне переймався, аби рвучкій еміграції кримських татар протиставити «організацію слов'янської імміграції», то революційно-демократична періодика розгорнула гостру полеміку з апологетами колоніального курсу. Пекучій політичній проблематиці було присвячено змістовну публікацію, обґрунтовану рясним цитуванням документів, — трактат «Нагінки на кримських татар» у лондонському виданні «Колокол», випущеному Олександром Герценом і Миколою Огарьовим під завісу 1861 р. Переконливо аргументуючи розлогий матеріал, його автор Василь Кельсиєв зауважував, що «вихід багатьох татар з Криму разом із союзниками пояснюється надто жахом перед урядом, аніж ненавистю до нього», та з'ясовував, як царська адміністрація втілювала стратегічні плани обернення таким чином спустошених у Криму громадських володінь на казенні. Слушно закцентував, що міністр державних маєтностей Михайло Муравйов одмовляв у підтримці кримським татарам, котрі з різних причин вирішили повернутися з-за кордону (цей посадовець на здійснення суворої заборони приймати потенційних репатріантів жахав їх перспективою запроторити не ближче Астраханської, Оренбурзької, Самарської губерній). На реалізацію вказівки «поменше вболівати за татар» домінувала дискримінація по виплатах компенсацій, у тому числі за матеріальні потерпання в зоні тривалих бойових операцій кримської кампанії.

Принагідно світ побачило яскраве свідчення таврійського дворянства, стурбованого утворюваною пусткою: «Хіба найкривавіша війна, загальний голод або суцільна пошесть здатні були б за настільки стислий термін

обезлюдити край — він спорожнів через самою адміністрацією прискорене переселення татар». Прикметним героєм постав князь Магмет бей Балатугов — син командира кримськотатарських формувань 1812 р., той поміщик — власник 40000 десятин землі, котрий за складної ситуації Східної війні хоробро позиціонував себе в Євпаторійському повіті «захисником росіян». Зрештою збагнувши серцевинну суть зневаги владної вертикалі до його народу, він на знак спротиву кривдам демонстративно задекларував, що «вимушений покинути Росію».

Контрольовані видання не мали значних шансів на відверту щирість, але й у них почасти (зокрема, у сатиричному додаткові «Свисток» при популярному місячнику «Современник») засуджувалось інспірування й підштовхування до витиснення кримських татар із їхньої предківщини. Петербурзька газета «Очерки», редагована 1863 р. Григорієм Єлисеєвим, надрукувала кореспонденцію, де констатовано, що «з виселенням татар Крим неначе згубив свою чарівність». Опозиційними настроями було просякнуто статтю «Історична доля кримських татар», уміщену на шпальтах часопису «Вестник Европы» в середині 1860-х рр. українським ученим Феоктистом Хартахаєм — маріупольським греком із кримськими спадковими коренями. Виклавши трагічну фразу про запропалий юрт («1861 р., на наших очах, його народ перестав для нас існувати й фактично: він покинув Крим і пристав до маси мусульманства в Туреччині»), автор розвінчував наклепи на кримських татар, відзначав національні традиції останніх у сільському господарстві та промисловості, підкресливши досягнення їхнього садівництва, бджолярства, хліборобства, виноградарства й виноробства, солевидобутку, зброярства, вичинки шкір. Незабарно закцентовану солідарність із Ф. Хартахаєм виявив Микола Костомаров, який поділився сподіванням на подальше докладне опрацювання історії Криму як «надзвичайно важливої та знаменної для нашої вітчизняної історії».

Доцільно також згадати певний рецидив еміграційного феномену в Криму 1874 р., коли, дражливо зреагувавши на запровадження реформи військової повинності, до 1 листопада, за офіційними підрахунками, виселилися з Ялтинського повіту 193 чоловіки із 32 жінками та дітьми, з Сімферопольського — 78 чоловіків, з Феодосійського — 80, Перекопського — 9, Євпаторійського — 61 чоловік і 1 жінка (всього понад чотири з половиною сотні кримців переважно призовного віку, двадцятиоднолітні). Дещо зменшилася кількість подібних утеч наступного року й сливе припинилися протестні ексцеси з розпаленням російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Павло Усенко

Як змінився національний склад населення Криму за півстоліття після ліквідації ханату?

Населення півострова завжди було багатонаціональним. На час приєднання Криму до Російської імперії найбільшу етнічну групу складали кримські татари. Міста, розташовані на узбережжі, були населені переважно греками, євреями та вірменами; гірські райони — караїмами, степи поблизу Перекопу — ногайцями. Степова частина Криму постійного населення у XVIII ст. майже не мала.

Аналізуючи кількість населення, яке мешкало на території Кримського півострова, треба звернутися до записок консула Франції при Крим Ґереї барона Тотта. За його свідченням, загальна кількість населення Кримського ханства у 1767 р. (тобто за 7 років до приєднання до Російської імперії) налічувала 4 млн осіб.

Систематична колонізація Таврійської губернії розпочалася відразу ж після підписання у 1774 р. Кучук-Кайнарджийського миру. Через наміри Катерини II завітати до Криму, Потьомкін повинен був заселити його новими мешканцями, на що зі скарбниці вже були надані гроші.

Г. Потьомкін став активно закликати іноземців, щоб вони переїжджали на постійне проживання до Криму. Кількість іноземних переселенців на півострів стала збільшуватися з 1762 р., коли 4 грудня був опублікований царський маніфест, згідно якого їх запрошували перебиратися до Росії. Іноземці не забарилися прийняти пропозицію російського уряду. За період з 1784 по 1787 рр. із Корсики, Ліворно, Пізи, Генуї та різних міст Німеччини до Криму перебралося 160 колоністів.

Уряд надав іноземним колоністам вагомі пільги. Вони 10 років не платили податків, звільнялися від військової повинності та військових постоїв, одержували гроші на проїзд до місця свого мешкання, наділялися землею по 30 дес. на душу (згідно з указом від 1802 р.), а потім — по 60 дес. на родину (за указом 1804 р.).

Щоб надати новим колоністам землю, з неї почали виганяти місцевих власників. Все це призвело до того, що з півострова почали від’їжджати корінні мешканці краю. Завдяки безперервній еміграції протягом 60–70-х рр. XVIII ст. кількість населення, яке мешкало лише на півострові, скоротилася з 300 до 152 тис. осіб, або на 49,4 %.

Відразу після встановлення в Криму нової влади російський уряд почав впроваджувати на півострові російські методи управління економікою краю та закріплювати за собою право на володіння місцевою землею. Згідно офіційних даних, до 1796 р. (тобто тільки за 12 років знаходження Криму у складі Російської імперії) у селян було відібрано й передано російським дворянам 288 тис. дес. землі. Разом з відібранням землі уряд розпочав поширювати на місцевих селян кріпосництво.

З кінця XVIII ст. у Криму почалась широка колонізація степової частини. Царський уряд почав переселяти на цю територію державних селян та осіб

інших станів із центральних губерній країни. Поряд з російськими переселенцями, в Крим у великій кількості прибували німці, чехи, поляки, греки, вірмени, болгари та ін. Водночас стимулювалася масова еміграція кримських татар до Туреччини.

Ще в 1779 р. уряд Росії прийняв рішення виселити основну частину кримських греків-християн, а також частину вірменів за межі Криму (що й було зроблено з великою жорстокістю «доблесними» російськими військами під командуванням О. Суворова). За першою депортацією пішли інші. Мета цієї політики російського уряду була досить відвертою: «для зміцнення російського панування у приєднаному краї необхідно було заселити його виключно російськими людьми». Уряд став наділяти землею відставних солдат, а також примусово переселяти до Криму жінок, які були призначені їм у дружини. У 1787 р. був виданий циркуляр, згідно з яким генерал-губернаторам дозволялося давати дозвіл усім економічним та державним селянам, які того бажали, переселятися на південь України.

Таким чином, освоєння Кримського півострова Російською імперією викликало масову еміграцію кримських татар. Слідом за ними з півострова потягнулися греки та вірмени. Переселення було призупинено лише у 1804 р. герцогом де Рішельє. Вважається, що під час цієї першої хвилі з Росії до Туреччини виїхало від 80 до 300 тис. осіб.

Місця, котрі залишали емігранти, дуже швидко почали заповнювати нові мешканці, які відразу ж після приєднання Криму до імперії, стали переїжджати на півострів.

З 1719 по 1858 рр. облік населення в Російській імперії проводився за допомогою так званих ревізій, яких у зазначений період було десять. Спираючись на дані, які залишилися в цих історичних джерелах, ми можемо побачити скільки нових мешканців прибуло жити до Таврійської губернії.

Табл. № 1.

Чисельність переселенців, які перебралися жити до Таврійської губернії (60-х рр. XVIII ст. — 50-х рр. XIX ст.).

Роки та ревізії	Чисельність переселенців (у тис. чоловік)
В 60–70-ті рр. XVIII ст. (III–IV ревізії)	31
1782–1795 рр. (IV–V ревізії)	40,1
1796–1815 рр. (V–VII ревізії)	90,0
1816–1835 рр. (VII–VIII ревізії)	18,5
1836–1850 рр. (VIII–IX ревізії)	12,5
1851–1858 рр. (IX–X ревізії)	6,5
Всього переїхало до Криму за час з 40-х рр. XVIII ст. по 50-ті рр. XIX ст.	198,6

Таким чином, лише за сторіччя до Таврійської губернії приїхало до 200 тис. нових переселенців. І такі зміни у кількості прийшлого населенні продовжувалися й надалі.

Могутня еміграційна хвиля змінила етнічний склад Таврійської губернії. Численність росіян, українців та білорусів (під загальною назвою «руських») на початок 60-х рр. XIX ст. складала 370,5 тис., татарського населення — 100 тис., німців — 45,7 тис., болгар — 21,4 тис., євреїв — 14,3 тис., греків — 13,3 тис., вірмен — 6,3 тис. осіб. Загальна численність населення досягла 573 тис. осіб.

Тетяна Бикова

Що являла собою економіка Криму в першій половині XIX ст.?

Кримський півострів увійшов до складу Російської імперії, в якій перебували й українські землі, 9 квітня 1783 р. Майже рік управління півостровом здійснювалося військовою владою через створену з цією метою мусульманську нараду. Це приєднання призвело до корінних змін в економіці, культурі та соціальній сфері Кримського півострова. У 1784 р. була утворена Таврійська область, до складу якої увійшли Крим, Тамань, землі на північ від Перекопа. У 1802 р. Таврійську область перетворили в губернію, до якої входили сім повітів, з яких п'ять (Сімферопольський, Левкопольський, а з 1787 р. — Феодосійський, Євпаторійський і Перекопський) повітів розташовувалися в межах самого півострова.

У 1837 р. із Сімферопольського повіту виділився новий — Ялтинський повіт, після чого адміністративний поділ краю майже не змінювався аж до 20 -х рр. XX ст. Наприкінці XVIII ст. у Криму налічувалося більше 100 тис. жителів. Враховуючи важливе військово-стратегічне значення Криму і великий вплив Туреччини на татарське населення півострова, царський уряд прагнув розташувати до себе нових підданих. 22 лютого 1784 р. кримськотатарська знать була прирівняна до російського дворянства. 18 вересня 1796 р. кримські татари звільнялися від рекрутської повинності та військового постою, їм надавалося право розбирати взаємні претензії в улемів (авторитетні мусульманські богослови, правники). Мусульманське духовенство назавжди звільнялося від сплати податей. На початку XIX ст. була підтверджена особиста свобода кримськотатарського селянства. Згідно з постановою 1827 р., кримськотатарське населення мало за законом право власності на рухоме і нерухоме майно.

Разом з тим необхідно визнати, що важливою складовою царської політики стосовно татар була й відверта національна дискримінація. Коли господарство входило у зону військових дій, то з подушної податі (яка приблизно дорівнювала 10 руб) робилася деяка знижка. Для росіян вона дорівнювала 7 руб., а для татар — тільки 1,1–1,7 руб. Тобто, тягарі татарського господарства залишалися такими ж, якими вони й були. Загалом можна сміливо казати, що збитки та розорення татарських господарств були кінцевою метою російських політиків. Існували й інші побори. Так, якщо при обшуку татарських господарств у господарів знаходили будь-яку зброю (у тому числі й холодну — кинджал), то винного «кували в залізо», а потім за звільнення вимагали викуп.

Всі ці заходи спричиняли до зростання еміграції частини татарського населення до Туреччини. Крім того, російська адміністрація вдавалася до масових конфіскацій земельних угідь у кримськотатарського населення. Землі, відібрані у татар, розподілялися серед російських поміщиків та переселенців, а також серед численних спекулянтів землею та нерухомістю.

Вони передавалися новим власникам майже безкоштовно, або за символічну платню: 1 рубль за 6 десятин землі. У результаті еміграції різко скоротилося сільське і міське населення півострова, що негативно відобразилося на економіці. Загалом освоєння Кримського півострова Російською імперією на межі XVIII та XIX ст. викликало масову еміграцію кримських татар. Слідом за ними з півострова потягнулися греки та вірмени. Переселення було призупинено лише у 1804 р. герцогом де Рішельє. Вважається, що під час цієї першої хвилі з Росії до Туреччини виїхало від 80 до 300 тис. осіб.

У зв'язку з цим царський уряд приймає низку заходів з метою заселити Крим. Сюди направляються відставні солдати, російські та українські селяни, вихідці з Молдавії та жителі Польщі, переселенці з Естонії, болгари, німецькі колоністи та ін. Значну роль у зміні етнічного складу населення Криму зіграло поселення тут державних селян із внутрішніх губерній Росії. З 92 242 переселенців, які прибули в Таврійську губернію з 1783 по 1854 рік, 45 702 (50,55 %) становили державні селяни. За національної приналежності це були, як правило, росіяни та українці.

Проведені реформи російського уряду, еміграція кримськотатарського населення, заселення Криму переселенцями наклали великий відбиток на соціально-економічний та культурний розвиток краю протягом усього XIX ст. Розвиток сільського господарства Криму багато в чому відрізнявся від центральних губерній Росії. Це проявилося в цілому ряді факторів. У сільському господарстві в першій половині XIX ст. спостерігалося помітне зростання продуктивних сил. Цьому сприяло посилене заселення та освоєння Криму, яке відбувалося протягом усього XIX ст. На розвиток сільського господарства Криму величезний вплив мали кліматичні, географічні та історичні умови. З початку XIX ст. у сільському господарстві Криму почався процес спеціалізації. Райони півострова спеціалізуються в тій чи іншій галузі, на тому чи іншому виді продукції.

Великий попит на вовну на внутрішньому і світовому ринках зумовив розвиток у степовій частині півострова великих вівчарських господарств промислового типу. Цьому сприяла зовсім незначна щільність населення степової частини. Одним з основоположників вівчарських господарств стають великі підприємці французи. Використовуючи «сприятливі» умови, вони за досить низькими цінами скупили значні земельні ділянки, на яких і заснували свої вівчарські господарства. У таких господарствах у першій половині XIX ст. отари тонкорунних овець налічували кілька десятків тисяч голів. Розвитку вівчарства сприяла і політика російського уряду, який надавав ряд пільг особам, котрі займалися вівчарством у південних губерніях. Для них на пільгових умовах і за дешевою ціною надавалися великі земельні наділи, грошові кредити, знижувалися податки. Великі вівчарські господарства об'єднувалися в акціонерні товариства. Загалом у першій половині XIX ст. тонкорунне вівчарство в Таврійській губернії розвивалося досить успішно. За півстоліття кількість овець у губернії збільшилася більш ніж у 21 раз. Однак розширення посівних площ із середини XIX ст. та вдоскона-

лення системи землеробства супроводжувалося поступовим витісненням вівчарства.

З давніх часів у гірському Криму вирощували виноград, на початку XIX ст. цей район в основному спеціалізується на виноградарстві. Успішному розвитку виноградництва і виноробства у Криму сприяло відкриття в 1804 р. у Судаку казенного училища виноробства і виноградництва та заснування в 1812 р. Магарачського училища виноробства. Ці навчальні заклади готували кадри вітчизняних фахівців — виноградарів, виноробів, садівників, які займалися виведенням прекрасних сортів винограду та інших спеціальних культур. Про успішний розвиток виноградарства у Криму в першій половині XIX ст. свідчать наступні дані: в кінці 20-х років тут налічувалося близько 5 800 000 кущів винограду, в кінці 30-х — близько 12 000 000, у кінці 40-х — близько 35 000 000 кущів. Загалом за два десятиліття кількість виноградних кущів на півострові збільшилася більше ніж у шість разів. Цей показник був би значно вищим, але більш інтенсивному розвитку виноградництва перешкоджала відсутність задовільних шляхів сполучення Криму з українськими землями та центральними губерніями Росії. Це призводило до того, що по суті весь урожай винограду залишався в Криму і перероблявся на вино.

Російський уряд надавав пільгові умови не лише особам, котрі займалися виноградництвом і вівчарством, а також і тим, хто займався садівництвом. Зокрема, 7 липня 1803 р. було видано спеціальний урядовий указ про пільги для осіб, котрі займалися розведенням садів. Подібні укази видавалися в 1828 і 1830 рр. Особам, які займалися садівництвом і виноградництвом, віддавалися казенні землі в безкоштовне користування і навіть в особисте «спадкове» володіння. У 1830 р. губернатор Новоросії Воронцов роздав близько 200 дес. землі на Південному березі в безкоштовне користування приватним особам, які дали зобов’язання займатися на цих ділянках садівництвом.

Надані пільги сприяли розвитку садівництва. Основними районами садівництва були долини: Салгирська, Качинська, Альмінська, Бельбекська, Булганакська. Площа, яку займали фруктові сади, постійно збільшувалася. До середини XIX ст. у Качинській долині було 959 десятин, в Альмінській — 700, в Бельбекській — 580, Салгирській — близько 330, в Булганакській — близько 170, зайнятих під сади. Поміщики охоче займалися садівництвом, адже воно давало значний прибуток. Колишній генерал-губернатор Новоросії Рішельє у своєму гурзуфському маєтку на значних площах посадив фруктові дерева. Таврійський губернатор Бороздін займався розведенням садів і виноградників у своїх маєтках від Артека до Кучук-Ламбата.

У приміських районах успішно розвивалося городництво товарного типу. Так, у районі Євпаторії в першій половині XIX ст. на великих площах вирощували цибулю, яку продавали не лише у Криму, а й вивозили до Одеси і навіть до Константинополя. У першій половині XIX ст. у Криму починає розвиватися тютюнництво. У передвоєнні роки площа тютюнових планта-

цій становила 336 десятин. Городництвом і тютюнництвом займалися переважно орендарі.

Недостатньо розвиненим у сільському господарстві Криму було рільництво. Це призводило до того, що край навіть не міг забезпечити себе достатньою кількістю хліба та іншої сільськогосподарської продукції. Всі ці продукти доводилося ввозити. Так, лише через Євпаторійський порт у 1801 р. було ввезено 20 000 чвертей пшениці. Низький рівень рільництва був зумовлений тим, що переселенці ще не встигли освоїти край, не мали необхідного сучасного інвентарю. Через це обробка землі здійснювалася примітивним способом, в результаті чого врожайність була дуже низькою. Крім того, на півострові часто відбувалися стихійні лиха: у долинах річок бували повені, степові райони страждали від посухи, часто траплялися неврожайні роки, а внаслідок цього — голод. Великий збиток наносили сільськогосподарські шкідники, особливо сарана, яка нищила урожай на значних площах. «Сарана стала вже тубільною комахою», — з гіркотою зазначалося в Пам'ятній книжці Таврійської губернії в 1821 р.

Найважчі наслідки супроводжували неврожайні 1833 і 1837 рр. З цього приводу повідомлялося таке: «Це особливо пам'ятний голодний рік. Всі місцеві запаси губернії були абсолютно виснажені, уряд не встигав доставляти хліб з інших губерній. Загинули десятки тисяч народу. Робоча худоба, коні, вівці частково гинули від нестачі корму, частково від нестачі в людях для необхідного нагляду. Одні села спорожніли абсолютно, населення інших зменшилося на половину і більше. До кінця першої половини XIX ст. становище в рільництві поступово стабілізується. Зростає площа посівів, поліпшується культура обробки ґрунту, завозиться сучасна сільськогосподарська техніка. Все це призвело до підвищення врожайності, і поступово рільництво Криму почало забезпечувати населення всією необхідною сільськогосподарською продукцією і навіть з'являються надлишки товарного хліба для вивезення на зовнішні ринки. До кінця першої половини XIX ст. рільництво стало однією з провідних галузей сільського господарства.

Досить вузько спеціалізовані господарства не могли існувати без ринку, адже вони мали яскраво виражений товарний характер. Продукція цих господарств — виноград, яблука та інші фрукти, овочі, тютюн, вовна — повністю призначалася для продажу. Водночас ці господарства потребували тієї продукції, яку самі не виробляли. Розвитку товарно-грошових відносин сприяла й та обставина, що в сільському господарстві краю широко використовувалася наймана праця. Всі ці особливості приводили до того, що сільське господарство Криму ставало на ринковий шлях розвитку, значно випереджаючи в цьому центральні губернії держави.

У першій половині XIX ст. у Криму порівняно швидко розвивалася мануфактурна промисловість, насамперед обробна. До приєднання Криму до Росії на півострові існували кустарні ремесла. Існували цехові об'єднання ремісників, які випускали різну продукцію. У Бахчисараї розвивалися сап'янові і шкіряні кустарні промисли, в Карасубазарі — шорні, в Євпато-

рії — повстяні. Хоча це були і невеликі майстерні, але вони вже працювали на ринок. Їх продукція в основному знаходила збут на внутрішньому ринку. У кінці XVIII ст. більша частина цих промислів занепала через війни та еміграцію. Після того як становище в Криму стабілізувалося, розпочався підйом ремесел. У першій половині XIX ст. промисловий розвиток краю здійснив значний крок уперед. Великий вплив на розвиток промислового виробництва зробило переселення до Криму значної кількості людей із центральних губерній Росії, у тому числі й з України та інших місць. На розвиток промисловості впливали такі фактори, як розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі, встановлення зв'язків з українськими землями та центральними губерніями Росії.

Зростаючі темпи будівництва в Криму вимагали великої кількості будівельних матеріалів. Саме тому в багатьох місцях виникають невеликі підприємства з виготовлення будматеріалів — цегли, черепиці, вапна і т. д. У 40-х роках XIX ст. на півострові працювали близько 15 невеликих цегляно-черепичних заводів. Важливе значення у розвитку переробної промисловості відігравав успішний розвиток сільського господарства. Переробна промисловість була тісно пов'язана з землеробством і розвитком тієї або іншої її галузі в певному районі півострова. Розвиток рільництва сприяв зростанню борошномельної промисловості. Підприємства, що виникали, в своїй масі були невеликими і багато в чому нагадували кустарні майстерні. Відсутність задовільних шляхів сполучення з українськими землями та центральними губерніями Росії призводила до того, що всі підприємства працювали зазвичай на місцевій сировині. Спроби окремих підприємців будувати фабрики і заводи, які мали б працювати на привізній сировині, в основному зазнавали невдачі.

Найбільш великими галузями в Криму у першій половині XIX ст. були сольові і рибні промисли, а також виноробство. Відома з найдавніших часів кримська сіль у другій половині XVIII ст. була головним предметом торгівлі. До 1803 р. всі соляні озера у краї віддавалися казною на відкуп. Наскільки прибутковими були соляні промисли, можна судити по звіту таврійського губернатора за 1803 р. Із звіту видно, що взяв на відкуп перекопські соляні озера купець Перець, за період з 1 квітня по 1 листопада він продав 382 288 пудів солі на суму 516 087 руб. Сіль добувалася на перекопських, євпаторійських, керченських, феодосійських, севастопольських озерах. Вона вивозилася з Криму як сухопутним шляхом, так і через морські порти. Про розміри видобутку солі у Криму можна судити за наступними даними: в 1825 р. було вивезено морем 437 142 пуди, а в 1861 р. вивіз морським шляхом становив 3 257 909 пудів. Основна ж маса вивозилася сухопутним шляхом. Кримську сіль вивозили на материк. Соляна промисловість приносила значні доходи державі. Так, у 1815 р. доход склав 1 200 000 руб; в 1840 р. — 2 108 831 руб, а в 1846 р. — 2 221 647 руб.

Успішно розвивалося виноробство. На початку XIX ст. у Криму вироблялося виноградного вина до 360 тис. відер на рік. З року в рік розміри цього

виробництва збільшувалися. Так, приміром, у 1849 р. у Таврійській губернії було вироблено 680 тис. цебрів вина. Виноробством займалися переважно поміщики, маєтки яких знаходилися на Південному березі. Головним виноробним районом була Судакська долина, на частку якої припадала половина всієї продукції. Кримські вина були конкурентоспроможними й успішно завойовували ринки збуту, незважаючи на високу конкуренцію з боку імпортних вин.

Рибні промисли також розвивалися успішно, незважаючи на те, що їм було завдано серйозного удару, коли з Криму, за указом російського уряду, виселили всіх християн і в їх числі греків, які в основному займалися цим промислом. Довелося виписувати з інших земель фахівців-рибалок. Почали створюватися риболовецькі артілі, переробні підприємства. Центром цього промислу стала Керч, в якій в 1841 р. уже нараховувалося 53 риболовецькі артілі. Керченський оселедець мав відмінні смакові якості і незабаром набув значної популярності.

У першій половині XIX ст. почала розвиватися розробка залізних руд на Керченському півострові. У 1846 р. у Керчі був побудований невеликий чавуноливарний завод.

Таким чином, у першій половині XIX ст. промисловість Криму зробила значний крок уперед у своєму розвитку. Це проявлялося як у виникненні нових галузей промисловості, так і в технічному вдосконаленні ряду підприємств, поступове перетворення їх у фабрично-заводські. При цьому абсолютна більшість підприємств застосовувала найману працю.

Поряд з новими підприємствами і новими галузями промисловості, існувала й значна кількість ремісничих майстерень, які постачали місцевий ринок традиційними товарами. У 1825 р. російський чиновник повідомляв у Санкт-Петербург: «Є ремісничі заклади, як-ось: шкіряні, сідельні та інші, на яких виконують роботу самі господарі за допомогою своїх дітей і невеликого числа працівників». Особливе місце в господарському житті Криму займала продукція шкіряного та сап’янового виробництва. Незважаючи на саму примітивну середньовічну техніку, де всі операції проводилися вручну, якість виробів була високою. Особливо цінувався сап’ян, який відрізнявся м’якістю й еластичністю при порівняльній міцності. На початку століття в Бахчисараї налічувалося тринадцять шкіряних заводів. Напередодні Кримської війни в Бахчисараї були заводи, на яких татари виготовляли «хороші, різних кольорів з овечих та козячих шкір речі, що відправлялися у внутрішні губернії. Таких у рік випускалося на суму до 20 тис. рублів сріблом. Крім цього, в губернії існували заводи, на яких вироблялися шкіри лише для місцевого вживання: на сідла, упряж і постоли. Стародавнім промислом було виготовлення повсті з малюнками (використовувалася замість килимів). У середині століття промисли випускали продукції на суму понад 30 тис. рублів сріблом на рік. Трудилося в цей час у бахчисарайських майстернях до 220 осіб, у Карасубазарі — 276 майстрів, 185 робітників і 53 учні. Сап’янові

шкіряні вироби, повсть і бурки в значній кількості вивозилися в центральні губернії і на Північний Кавказ.

Значним і стійким попитом користувалися вироби кримських майстрів мідно-посудного і філігранного промислів. Великим центром ремісничого виробництва була Євпаторія, де в 1845 р. кустарними промислами і ремеслом займалося близько півтисячі людей. У Сімферополі в 1847 р. у дванадцять цехів були об'єднані ювеліри, каретники, столяри, шевці, ковалі та ін. Цехи управлялися ремісничою управою, для якої обирався ремісничий голова. Болгарське населення Старого Криму та навколишніх сіл займалося вовноткацьким промислом. Воно виробляло грубе, надзвичайно міцне і тепле сукно, що користувалося великим попитом, займалося килимарством. Але поступово значення кустарних промислів падало, не витримуючи конкуренції з промисловим виробництвом.

Розвиток продуктивних сил, товаризація сільського господарства і промисловості зумовили подальше поглиблення суспільного розподілу праці, господарську спеціалізацію окремих районів краю. Все це, своєю чергою, сприяло розширенню внутрішнього ринку, розвитку зовнішньої і внутрішньої торгівлі. У першій половині XIX ст. значна частина населення вже була пов'язана з ринком. Підприємці були зацікавлені в збуті своєї продукції і разом з тим потребували придбання сировини. З ринком були пов'язані й городяни і селяни. У першій половині XIX ст. міцніють і розширюються зв'язки краю з Росією. Різко зростає вивіз із Криму солі, риби, вина, сушених фруктів та інших товарів. У свою чергу, з материка на півострів ввозяться полотно, металеві вироби, обладнання. Так, у 1801 р. через один лише Євпаторійський порт було ввезено до Криму товарів на 244 000 руб. Розміри внутрішньої торгівлі постійно зростали. Так, у 1839 р. з кримських портів було вивезено товарів на 1 110 539 руб. Значна кількість товарів вивозилася сухопутним шляхом. У першій половині XIX ст. відбулися великі зміни у зовнішній торгівлі. Почало скорочуватися ввезення тих товарів, які у зв'язку з господарським розвитком краю стали виготовлятися на місці або ввозитися з сусідніх чи центральних губерній. Обороти кримських портів у зовнішній торгівлі з кожним десятиліттям збільшувалися. З Криму вивозилися за кордон вовна, повсть, сіль, а в другій чверті століття, з розвитком рільництва, — у значній кількості пшениця. Важливу роль у господарському житті грали кредитні установи. З 1806 р. у Феодосії функціонував філіал Петербурзької дисконтної контори. Основними стримуючими факторами у розвитку торгівлі були відсутність якісних сухопутних шляхів сполучення і важке становище з транспортом.

Володимир Молчанов

Що ми знаємо про участь українців у Кримській війні 1853–1856 рр.?

Український народ прийняв на себе усю важкість воєнного часу під час бойових дій на території Криму. Необхідно вказати, що особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії був сформований в осносному з уродженців України, за винятком вищого командування та переважної більшості офіцерів. Така ж ситуація була і в сухопутних частинах, що дислокувалися на Чорноморському узбережжі. Рекрутів набирали в українських селах із кріпаків і відправляли служити здебільшого у найближчі гарнізони. Це була вимушена обставина. Відсутність не лише залізниць, а й узагалі більш-менш упорядкованих доріг у південних українських губерніях давала змогу в кращих випадках робити піший перехід 3–4 км за годину. Гужового ж транспорту для перевезення з віддалених районів великих військових формувань взагалі не було. Виняток становили переїзди офіцерів-дворян і невеликих загонів солдат.

Для України та її народу війна стала важким тягарем, і не лише для селян, яким необхідно було перевозити тисячі солдат, різні, необхідні армії вантажі, а потім ще й тисячі поранених та хворих військових і доглядаючих за ними жителів міст і сіл Півдня України. Третина гармат для російської армії виготовлялася в Україні (Київський завод «Арсенал»). Порох виробляв Шосткинський завод на півночі Чернігівської губернії (тепер Сумська область), який за роки війни збільшив його виробництво у 6 разів, що становило 43% продукції порохових заводів Росії. Луганський ливарний завод перейшов на цілодобовий режим роботи і забезпечив військам 400 тис. пудів снарядів (до війни завод щомісячно відливав 22 тис. пудів снарядів, а у воєнний час — 90 тис. пудів). Філіал цього заводу, а точніше, одна доменна піч, існував у Керчі. Піч виготовляла 1 тис. пудів металу, але напередодні війни зупинила роботу. В період Кримської війни Керченська домна взагалі була зруйнована.

Разом з початком бойових дій в Україні почали формуватися з рекрутів та ополченців полки, яким присвоювалися назви тих міст, де вони були створені: Чернігівський, Полтавський, Кременчуцький, Одеський, Азовський, Дніпровський, Волинський, Житомирський, а також Український і Подільський. Взагалі в російських військах, які воювали у Криму, налічувалося майже 60 іменних полків, що констатували місця їх формування. Крім того, 13 серпня 1854 р. цар дав згоду на формування спеціальних загонів для ведення партизанської війни у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Як свідчать документи, населення України масово записувалося в ополченці й прагнуло потрапити в район бойових дій. Зокрема, лише на Полтавщині добровольцями записалися 9,5 тис. чол. У вересні 1854 р. із добровольців був сформований 1-й татарський полк, на створення якого гроші дали місцеві караїми.

Після активних дій союзників у Криму і понесення росіянами значних втрат, поранених російських військових почали вивозити з Криму у південноукраїнські міста і села. Для цього створювалися спеціальні «транспортні поїзди», які формувалися більш як із 100 возів. Для перевезення поранених українські селяни віддавали своїх коней і волів, а потім розбирали поранених солдат по хатах. На Херсонщині та Миколаївщині у кожному селянському помешканні знаходилося від 10 до 30 солдат. У Херсоні, Мелітополі, Бердянську, Маріуполі, Генічеську та інших містах Південної України розташовувалися шпиталі і лазарети, які були переповнені пораненими і хворими. У Миколаєві, приміром, розмістили 7000 ополченців у приміщеннях канатного заводу. У Катеринославі перебували в госпіталях десятки тисяч поранених росіян, а також вояки експедиційного корпусу. У місті був один військовий госпіталь на 180 хворих, а в роки Кримської війни поранені перебували в приміщенні Дворянського зібрання та інших державних і приватних будинках. У Катеринославській губернії були відкриті госпіталі та лазарети в Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах.

Українські жінки ставали сестрами милосердя у російській армії. Першими сестрами милосердя, котрі рятували поранених, були дружини та сестри захисників Севастополя: Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, Дар’я Ткач, Олена Кучер, Марія Петренко, Катерина і Васса Крижанівські та ін. Вони надавали першу посильну допомогу пораненим солдатам.

Необхідно визнати, що Севастополь був неприступним не лише завдяки героїзмові військ і місцевого населення. Йому всіляку допомогу надавав увесь народ Російської імперії і насамперед населення України. У кожній губернії збирали кошти у фонд захисників Севастополя. Так, населення Волині пожертвувало на це 113 тис. руб. Ще більше зібрали коштів мешканці Таврії, Херсонщини, Київщини, Миколаївщини. 9 лютого 1855 р. імператор висловив подяку харків’янам за пожертвування на військові потреби (у 1854 р. лише зібрання повітових предводителів губернії передало на потреби армії 40 тис. руб. сріблом). Тисячі жителів України робили особисті внески на військові потреби. Про це свідчать документи центральних державних і обласних архівів України. Наведемо лише один із них — подяку військового губернатора Сімферополя і Таврійського цивільного губернатора від 17 січня 1855 р. професору академії мистецтв, відомому російському живописцю вірменського походження, який народився в Україні, І.К. Айвазовському за пожертвування 150 руб. на військові потреби під час Кримської кампанії.

Відомим військовим діячем Російської імперії, котрий відігравав ключову роль у Східній війні, був адмірал Павло Степанович Нахімов, який походив з роду слобідсько-українських шляхтичів Охтирського полку, був правнуком сотника Манойла Нахімова. У 1852 р. він очолив флотську дивізію та 2-гу ескадру Чорноморського флоту й обійняв посаду віце-адмірала. На початку осені 1853 р. П.С.Нахімов 34-ма суднами передислокував із

Криму на Кавказьке узбережжя піхотну дивізію з артилерією та обозом. 23 листопада, маючи під прапором 3 кораблі, розшукав і блокував у Синопі (Туреччина) 7 ворожих фрегатів, 3 корвети та 2 пароплави з транспортами. Після того, як дочекався підмоги й, розташувавшись на флагмані «Императрица Мария», П.С. Нахімов 6-ма лінійними кораблями та 2-ма фрегатами 30 листопада 1853 р. розгромив синопські наземні батареї та скупчені в тамтешній бухті плавзасоби (утік звідти лишень єдиний пароплав) і захопив у полон віце-адмірала Осман-пашу. Такі рішучі дії П.С. Нахімова проти турок ряд українських і російських письменників і публіцистів пояснюють тим, що він походив з українського козацького роду. За 240 років до Синопської битви його попередники — запорізькі козаки — так само знищили турецький флот і спалили місто Синоп. Предки П.С. Нахімова багато раз брали участь у війнах проти Порти, тому ненависть до неї була в адмірала генетичною.

Після висадки союзників у Криму П.С. Нахімов був одним з організаторів Севастопольської оборони 1854–1855 рр. Саме він керував затопленням роззброєних вітрильних суден для загороди морських підступів до міста. Починаючи з 12 грудня 1854 р., П.С. Нахімов виконував обов'язки помічника начальника гарнізону (генерал-ад'ютанта Д. Остен-Сакена), а з 2 березня 1855 р. обійняв посаду начальника гарнізону. 9 березня П.С. Нахімов був призначений командиром Севастопольського порту та військовим губернатором м. Севастополь. 8 квітня 1855 р. П.С. Нахімов був удостоєний звання повного адмірала, при цьому він зажив неабиякої поваги та виняткової популярності (моряки за відчайдушну сміливість називали його «Нахіменко-безшабашний», а солдати — «батьком»). Під час участі в обороні Севастополя П.С. Нахімов не зважав на власні рани. Був смертельно поранений на Корніловському бастіоні 10 липня 1855 р., згодом помер у шпиталі на північній стороні Севастополя і був похований 13 липня 1855 р. на місці закладеного у 1854 р. Володимирського собору.

У бойових діях під час Кримської війни населення України брало активну участь у всіх військових операціях. Так, під час оборони Одеси, яка розпочалася 10 квітня 1854 р., крім артилерійської батареї під командуванням прапорщика О. Щоголєва, сміливість і мужність проявили багато солдат вихідців з українських земель. Так, рядовий М. Гловацький, побачивши, що одна з бомб пробила дах будівлі гавані й упала на причал, підбіг до неї і, взявши її в руки, кинув у море, чим відвернув небезпечний вибух. Аналогічні подвиги здійснили й цивільні одесити, зокрема троє студентів — Скоробогатий, Пуль та Деміністру (причому останній із них був французьким підданим). Вони доставляли під вогнем ворога снаряди на батареї. Усіх, хто виявив мужність і героїзм під час обстрілу Одеси було нагороджено орденами й медалями.

У 1854 р. у битві під Балаклавою артилерією генерала І. Жабокрицького, який мав українське походження, було завдано значних втрат легкій кавалерії генерал-майора лорда Кардригана (із 700 вершників було втрачено 300). У цьому ж бою брали участь Київський полк, яким командував урод-

женець Волині Халецький, та інгерманландський — на чолі з полковником Бутовичем, який був нащадком козацької старшини. У ході бою унтерофіцер К. Півненко, родом із Харківщини, врятував життя генералу Халецькому і був нагороджений Георгіївським хрестом.

Під час оборони Севастополя, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці з України. Найбільш відомими з них були П. Кішка, Г. Шевченко, Ф. Заїка, І. Демченко, Д. Горленко, М. Шульга, І. Даниленко, А. Гніденко, В. Чупаченко та багато інших.

Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали сміливі нічні вилазки росіян на позиції та у тил противника, який знаходився практично за кількасот метрів від севастопольських укріплень. У цих операціях особливо відзначились українські козаки-пластуни Чорноморського козацького війська. Їх французи порівнювали зі своїми знаменитими зуавами. Відомими на всю Росію були добровольці із загону, сформованого лейтенантом М.О.Бирилевим з відібраних ним особисто матросів і солдатів, серед яких було багато українців, зокрема, й вище згадані. Севастопольський гарнізон називав цих нічних розвідників «мисливцями».

Перша їх вилазка на позиції ворога відбулася 23 вересня 1854 р. Потім вони стали регулярними, й у них брали участь спочатку спеціальні групи чисельністю 10–40 чол., а згодом загони, в яких налічувалося від 200 до 500 козаків, матросів і солдатів. Вони руйнували облогові споруди союзників, зав’язували бої з ворогом, робили спроби пошкодити гармати, заклепуючи їх, а найголовнішим було, непомітно підбираючись до ворожих траншей, захопити нарізні гвинтівки та штуцери, яких у захисників Севастополя було обмаль. Під час нічних вилазок на ворожі позиції, яких за період севастопольської оборони було більше 150 (хоча військове міністерство називає цифру 45), найбільший героїзм виявили українці — матрос П. Кішка та Г. Шевченко, який своїм тілом закрив 8 січня 1855 р. від штуцерної кулі, випущеної французом, командира групи «мисливців» — лейтенанта М.О. Бирилева. Говорячи про мужність і стійкість захисників Севастополя, тодішні газети писали, що «кожний рядовий у місті — це Гнат Шевченко, кожний офіцер — лейтенант Бирилев». Подвиг першого у спеціальному наказі відзначив командуючий армією О.С. Меншиков, а другого — адмірал П.С. Нахімов власноручно нагородив орденом св. Георгія 4-го ступеня. Подвиг свого земляка повторили солдати Полтавського полку — Григорій Шевченко та Семен Ковельський, які ціною свого життя врятували від вибуху ворожої бомби комдива генерала П.Урусова.

Не менш відомим героєм оборони Севастополя був чорноморський моряк Петро Маркович Кішка. У 1854 р., коли почалася облога Севастополя, він був призначений на батарею, що розташовувалася між 3-м і 4-м бастіонами внизу (між Бамборською висотою і Бульварною гіркою), в кінці Південної бухти і захищала підступи до цієї бухти та центру міста. Разом з іншими матросами, солдатами та козаками-пластунами Чорноморського

козацького війська брав участь у нічних вилазках у тил англо-французьких військ.

У складі команди «мисливців» не раз і сам ходив у розташування ворога, виводив там з ладу облогові гармати, здобував нарізні гвинтівки та штуцери, яких у захисників Севастополя було обмаль, брав у полон солдатів ворожих військ. Про його зухвалу хоробрість складали легенди, про нього писали, зокрема, що він сам взяв у полон трьох французів і привів їх у розташування свого підрозділу, що він на очах у ворогів, під шаленим обстрілом із їхнього боку, виніс із фронтової смуги встановлений там (підпертий палками) на наругу труп одного з «мисливців». Оповіді про його відвагу доповіли імператриці Олександрі Федорівні, й вона надіслала йому «хрест благословення». В останніх боях за Севастополь був легко поранений, лікувався у М. Пирогова. Після здачі Севастополя був підвищений у чині до квартирмейстера і відправлений у жовтні 1855 р. у безстрокову відпустку. Почав супроводжувати обози в Одесу, Миколаїв, Херсон, працював лісником. 1863 р. повернувся на військову службу, проходив її на Балтійському флоті. Після звільнення у 1867 р. йому була призначена пенсія і він перебрався жити в рідне село.

В останні дні оборони Севастополя виходець з Кременчука інженер-полковник В.К. Геннеріх з 9 по 23 серпня 1855 р. збудував на корабельному боці батарею №124, яка була названа його прізвищем. Полковник організував останню контратаку росіян на Корнілівському бастіоні, де отримав важку контузію і був вивезений з позиції останніми захисниками фортеці.

На боці військ союзників у бойових діях Східної війни активну участь брав полонізований українець, нащадок гетьмана Івана Брюховецького Михайло Чайко́вський, який 18 грудня 1850 р. прийняв іслам і став Садик-Пашею. Згодом він розпочав переговори з турецьким урядом про формування козацьких загонів. Міністр закордонних справ після тривалих консультацій із султаном погодився. М. Чайковський з 1851 р. розпочав формувати перші «казак-алай» у складі турецького війська. Після загострення російсько-турецьких відносин у жовтні 1853 р. він домігся розширення козацьких частин за рахунок поляків, болгар, румунів, угорців, турків і навіть євреїв. Сам розробив моделі одностроїв і наказав закупити для всіх козаків арабських рисаків. 20 жовтня 1853 р. за його ініціативою було створено «Полк козаків оттоманських», який був згодом переформований у дивізію, а пізніше — у корпус. 23 січня 1854 р. османські козаки склали присягу. Для цього з Константинополя привезли знамено Запорозької Січі, а Садик-Паша отримав від султана титул «міріан-паша» (кошовий отаман). «Корпус козаків оттоманських» (називався також «дивізією козацькою», «дивізією польською», «корпусом козаків султанських») існував в різних варіантах від 1853 р. до 1870 р. Найактивнішу участь цей підрозділ брав у 1854 р. при знятті облоги Сілістри та зайнятті Бухареста. Після завершення Східної війни цей «іноземний легіон» сягав кількості 2000 шабель і багнетів.

У лютому 1854 р. військо Садик-Паші ввійшло в Бухарест, а сам він став губернатором Румунії. На початок березня його війська зайняли позиції на річці Прут, готуючись до боїв із росіянами. Та уряд Австрії почав тиснути на султана, вимагаючи відвести загони. Султан погодився, висловив подяку Чайковському і навіть присвоїв йому титул «Око, вухо і правиця престолу». Наступного року Чайковський отримав найвище військове звання — беглербея. Після закінчення війни він повернувся до Росії, де й завершив життя самогубством.

Підсумовуючи вищесказане, варто відмітити, що як населення підросійських губерній України, так і російські військові, котрі мали українське походження, брали активну участь у бойових діях Кримської війни 1853–1856 рр. як на боці Російської імперії, так і у військах союзників. Українці активно допомагали російським військовим у Криму продовольством, наданням транспортних засобів та за рахунок громадського збирання коштів для російської армії. Крім того, населення Півдня України прийняло на себе головну роль у прийнятті і лікуванні хворих та поранених під час бойових дій Кримської кампанії, а українські жінки ставали сестрами милосердя, рятуючи поранених учасників оборони Севастополя.

Володимир Молчанов

Яким був життєвий рівень населення України за часів Кримської війни?

Найбільш масштабною з усіх 12 російсько-турецьких війн за 240 років існування Османської та Російської імперій по праву вважається Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. Цій війні, особливо бойовим діям, присвячено більшість праць дослідників. Однак висвітлення ролі цієї війни в житті населення українських земель здійснено недостатньо. Особливу увагу привертає такий важливий аспект, як життєвий рівень. Його вивчення дасть змогу прослідкувати, як війна вплинула на загальний добробут українського населення. Загалом рівень життя характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб. Він визначається системою кількісних та якісних показників, загальним обсягом споживчих благ та послуг, реальними доходами населення, рівнем споживання продуктивних і непродуктивних товарів і послуг, розмірами оплати праці, усуспільненням фондів споживання, умовами праці, величиною робочого та вільного часу, житловими умовами та ін. У цілому життєвий рівень відображає ступінь відтворення населення. Оскільки його вивчення в той період є досить складним завданням, зосередимо свою увагу переважно на сільському населенні Правобережної України.

Добробут українських селян дореформеної доби залежав від наявності придатної для обробітку землі, що перебувала у їх користуванні, та від обсягів панщини, яку вони відробляли на користь поміщиків. За даними О. Степанишиної, в маєтках гр. Браницьких на Київщині в середині XIX ст. найбільше було піших селянських господарств, які користувалися мінімальним наділом. Разом з тим піші селяни відробляли менше панщини на користь поміщиків.

На думку А.З. Барабоя, напередодні Східної війни, коли на Правобережжі було проведено «інвентарну реформу» у 1847–1848 рр., у сфері землеволодіння реалізували «систему третяка», за якою 1/3 посівної площі оброблялась на користь поміщика, 2/3 — на користь селян. Водночас автор вказує, що за реформою, панщина для тяглих господарств встановлювалась в обсязі 3-х днів на тиждень, тоді як городники та бобилі відробляли лише один.

Значною мірою погіршувала життєвий рівень селян існуюча практика віддання в оренду маєтків. Річ у тім, що орендатори, надмірно експлуатуючи маєтки певний період, зазвичай повертали власникам пустку. Безумовно, що в такій ситуації селяни ставали об'єктом надмірного визиску і їх добробут істотно погіршувався. Нарешті, 1853 р. було заборонено на майбутнє віддавати в оренду маєтки з кріпаками у цілій Росії. Проте, вже заставлені контракти дозволялось залишити до кінця строку, а тим, що їх контракти вже кінчились десь в 1853–1854 рр., дозволялось скласти нові лише за умов щоб вони кінчались не пізніше 1 січня 1857 р.

Не маючи достатньої площі придатної для обробітку землі, селяни були вимушені найматися на роботу в панську економію або на фільварок чи на завод. Як свідчить О. Степанишина, в середині 1850-х рр. «...За працю на фільваркові піших з родиною здебільшого звільняли від панщини, всі інші одержували гроші, продукти й землю. Найрівніша була заробітна платня у фільварках двох канівських ключів. Тут всі річні робітники, яку б працю вони не робили, одержували на рік грошима 24 руб., 9 четвертей хліба і засівали 1 десятину панського поля під ярину і озимину. Літнякам давали по 2 карб. на місяць та 48 гарців хліба. Такої одноманітности не було у 6-ти фільварках виноградського ключа на Звенигородщині. Тут гуменні і річні парубки одержували в 2-х фільварках погиблянському і вотилівському по 20 карб. і засівали 1 десятину землі. В других фільварках платня була ще менша. Хліба парубки і гуменні не одержували. Тільки погоничі літні і річні мали по 5–7 четвертей хліба. Найкраще літняків було забезпечено у погиблянському фільваркові, де їм давали ще паливо і засівали вони 1 десятину панської землі яриною й озиминою. За інші фільварки відома платня лише всім разом і маючи на увазі можливість різноманітности, важко вирахувати платню окремому робітникові. На 3 фільварках на Таращанщині відомо, що за працю економії давались піші наділи городникам...».

За даними І. Фундуклеєва, в Київській губернії в 1846 р. один день роботи коштував: чоловіка з парою волів або конем влітку — 23 коп., а взимку — 18 коп.; жіночої влітку — 9 коп., а взимку — 7 коп. Вартість обробітку 1 десятини зерна разом із збиранням та обмолотом становила 5 руб. 54,5 коп. У середньому по губернії витрати на обробіток 1 десятини становили 17,81 руб. Після завершення Кримської війни у період проведення реформи 1861 р. на Київщині вартість обробітку 1 десятини озимого хліба становила 13,41 руб., а ярового — 7,35 коп. Чистий доход з 1 десятини озимої пшениці становив 11,5 руб., ярової — 3 руб., а жита — 2,5 руб.

Загалом, ті селяни які наймалися працювати до господаря, отримували близько 15 руб. сріблом на рік. З цієї суми 5 руб. ішло на податки, а відкладаючи 10 руб. сріблом щороку селянин пропрацювавши 7 років міг обзавестись власним господарством.

Представляє значний інтерес вартість різних сільськогосподарських робіт. Приміром, день роботи пішого сіяча коштував 20–30 коп.; косаря — 40; молотника — 20 взимку і 40 влітку. Жіноча робота цінилася нижче. Так, один жіночий день виполювання бур'янів цінився в 15–30 коп.; жати зернові — 40; в'язати снопи — 30. Робота пасічника по обслуговуванню 200 колод, крім натурального утримання та харчів, цінилася в 10 руб. сріблом на рік.

У цілому за 60 літніх днів чоловічої роботи піший селянин міг заробити 18 руб., а за 90 зимової — 16,2 руб. Селянка за 100 літніх днів могла заробити 25 руб., а за 50 зимових — 7,5 руб. Таким чином, селянська сім'я з двох працездатних осіб протягом року в середині XIX ст. могла заробити 62,7 руб.

Дещо більше мали можливість заробити селяни на промисловому виробництві на заводах, що належали поміщикам. Так, у середині XIX ст., за

даними О. Степанишиной «...Миронівська гуральня добового затору виробляла менше; винокуріння проводилось так, як і на хохітвянській гуральні. Уже згадувалось раніше, що і тут і там, крім річних робітників, працювали й кріпаки. Річні робітники, крім харчів (145 четвертів хліба), одержували грішми 220 руб. сріблом. Майстри на обох заводах були вільні. Їм давали хліба 40 четвертів на рік і з кожного відра по 1 коп. сріблом. На броварнях давали робітникам крім грошей 2 руб. — 1 руб. 75 коп., жита 3 корці, пшениці 1 корець, по 1 корцю і 16 гарців ячменю та гречки, проса 16 гарц. На цегельні ставищанський робітник діставав по 2 руб. 10 коп. за те, що виробить, випалить та виставить на плац 60 тисяч цегли.

Як свідчать наведені дані, селяни, які наймалися на рік працювати в гуральні і ставали робітниками, цінувалися набагато дорожче порівняно з тими, хто працював у фільварку, на полі чи в економії, адже один робітник на гуральні протягом року заробляв грошей більш як утричі, ніж селянська сім'я з двох працездатних осіб на панському полі.

Наступною важливою сферою життєвого рівня було споживання під час Кримської війни населенням різноманітних товарів і послуг. На першому місці, безперечно, було харчування.

Особливістю харчового споживання селянського населення було те, що воно, ведучи переважно натуральний спосіб господарювання, споживало лише продукти власного виробництва. Разом з розвитком товарно-грошових відносин асортимент споживання харчових продуктів селянами все більше урізноманітнювався, оскільки їх господарства все більше втягувалися в орбіту ринку і поступово їх виробництво все більше набирало товарного характеру. Крім того, на споживання селянами харчових продуктів, безпосередньо, впливали економічні кризи, урожайність та наявність у них землі. Згідно тверджень І. Ігнатовича, у першій половині XIX ст. на 9 урожайних років припадав 1 неврожайний, крім того, 2 рази на 10 років в окремих місцевостях траплявся частковий неврожай. З 1830 по 1845 рр., практично, 8 років підряд були погані врожаї по всій Росії. Саме тому у 1833–1834 рр. та 1839–1840 рр. уряд був вимушений витратити на народне продовольство 75,5 млн руб. За часів царювання Миколи І голодними були 1833 р., 1839–1840 рр., частково з 1844 по 1847 рр. та напередодні Кримської війни 1851 р.

Стосовно ж економічних криз, то, на думку О.Ф. Яковлєва, загального перевиробництва, як масового явища в дореформений період ще не відмічалось. За його твердженням, перша циклічна криза, яка негативно вплинула на добробут всього населення Росії, відбулася після завершення Східної війни в 1857–1858 рр.

Під час неврожаїв селянам доводилось обмежувати себе в харчуванні і, нерідко, голодувати. За свідченням І. Ігнатовича, деякі поміщики, дійсно намагалися допомагати своїм селянам. Були й такі, що з останніх сил годували селян, хоча здійснювали це, керуючись швидше розрахунком, ніж філантропією. Багато давали зі страху, тому що були випадки, коли чоловіки грізно підступали до поміщиків, вимагаючи прогодування. Для цього роби-

ли громадські оранки, створювали запасні «магазини». Під час масових голодовок поміщики, як правило, втікали зі своїх маєтків.

Характер споживання продуктів харчування селянами України під час Кримської війни можна прослідкувати за рахунок аналізу цін на продовольство та порівнявши їх з величиною селянських заробітків. Загалом ціни в Київській губернії, за даними І. Фундуклєєва в середині XIX ст. були наступними: льоха — 1,5 руб. сріблом; вівця — 2; 1 четверть жита — 1,94; пшениці — 2,28; гречки — 1,88; бочка меду — 40 коп.; відро вина пінного міцністю від 16,6 до 20 градусів — 1,75 руб.; відро вина трипробного міцністю не менше 25 градусів — 2,1; спирт — по 7 коп. за кожний градус, відро в 65º — 4,55 руб.; 85º — 5,95; 96 º — 6,72; 1 фунт масла коров'ячого або голландського сиру — 15–20 коп. сріблом; 2-х пудова діжка сиру — 1,2–1,5 руб.; риба — 9 коп. за кг; 1 пуд яловичини — 1,1 руб.; сала — 3.

Не менш цікавими є свідчення Д. Воєйкова та В. Загоскіна. На їх думку, вартість річного харчування одного селянина на Київщині в середині XIX ст. становила 11 руб. 68,5 коп. За їх переконанням, житній хліб був головним харчовим продуктом у селянському споживанні. Крім того, дослідники відзначають, що селянці на харчування завжди планували на ¼ менше ніж працюючому селянину, а саме — 8 руб. 38,5 коп. Двом непрацюючим разом припадало у півтори рази проти одного чоловіка — селянина — 16 руб. 58,25 коп. Таким чином, бюджет витрат на харчування однієї сім'ї у рік становив 36 руб. 65,25 коп.

До харчового раціону сільського населення входили також напої. Так, українські селяни вживали соки з берези, клену, барбарису; хлібний, овочевий та фруктовий кваси; компот із сушених груш — узвар. Гарячими споживали киселі з маслом, олією або маковим молоком, холодними — з ягодами та медом. Молоко вживали переважно діти, а у кислому вигляді й дорослі. Молочні продукти можна було й придбати у вільному продажу. Приміром, у Київській губернії під час Кримської війни дійну корову можна було придбати за 30–50 руб., 1 фунт масла вершкового або голландського сиру за 15–20 коп., діжу сиру вагою в 2 пуди за 1,2–1,5 руб. сріблом.

Ціни на головні алкогольні продукти регулювала держава шляхом встановлення політики такс. Загалом, за статистичними даними, за часів Кримської війни протягом року селянська сім'я на горілку витрачала близько 18 руб. сріблом. Слід відзначити, що споживання алкоголю зростало. І. Кашкаров стверджував: «…Для тих селян, які мають недостатню силу волі горілка становить справжню загибель, тому що не випросивши у купця кредиту на купівлю солі чи іншого необхідного для господарства товару, чоловік з горя бере половину штофу зеленого вина, в якому для нього майже ніколи не відмовляють. Шкода від погано облаштованого шинку та шинкарів, накачуючих селян горілкою у якомога більшій кількості ще не настільки велика, як збитки, які завдаються населенню від того, що куркулі напоюють селян перед будь-якою угодою в яку вони з ними вступають». Не звертаючи уваги ні на які протести громадськості держава не обмежувала торгівлю

алкоголем, збираючи податки з цього виду господарської діяльності до казни. Якщо ж селяни самі намагались торгувати горілкою, то їх, як правило, штрафували. Так, на території Київщини в середині XIX ст. за підвезення селянами горілки з інших місць їх штрафували по 1 руб. сріблом за кожну кварту привезеного.

Крім продуктів харчування, важливим показником життєвого рівня сільського населення українських губерній за часів Кримської війни було споживання одягу та взуття, що, фактично, є другою потребою людини серед загального переліку. Проте, на відміну від споживання їжі, ця потреба є більш «еластичною» (важкість від незадоволення певної потреби). Якщо розглядати вартість її задоволення, виявиться, що у цьому аспекті вона є майже безкінечно еластичною, адже насправді якісне вдосконалення одягу може бути безкінечним. Величина споживання одягу та взуття сільськими жителями залежала від таких факторів як вік, стать, соціальний стан, національність та ін. На одяг дітей та людей похилого віку видатки були значно нижчими тому, що він був дешевшим. Незаможні селяни влітку, як правило, ходили босими. З настанням холодів взували постоли, котрі плели з липового або дубового лика. Більш заможні носили черевики, чоботи або валянки.

Загалом вартість річного забезпечення одного українського селянина одягом і взуттям у середині XIX ст. становила 6,93 руб. Витрати на одяг селянки були меншими і становили 4,47 руб. на рік. Двом непрацездатним на білизну та переробку речей батьків на рік виділялося 2 руб. У цілому у селянській сім'ї протягом року на одяг, білизну та взуття витрачалося 13,92 руб. Більш заможні селяни, при достатній платоспроможності, мали можливість одягатися набагато краще.

Для успішного ведення селянського господарства та задоволення житлових потреб сільському жителю українських земель необхідні були відповідні споруди. Згідно твердження І. Фундуклєєва, селянські будівлі складаються з хати для проживання, стодоли, хліва та клуні. За його даними вартість спорудження всіх господарських будівель тяглого селянського господарства становила 91,21 руб.

Загальна картина економічного становища тяглого селянського господарства, яке забезпечувало відповідний життєвий рівень його учасникам була б не повною, якщо не врахувати вартість свійських тварин, котрі експлуатувалися і вирощувалися для харчування в селянському дворі. Так, вартість 4-х волів становила 80 руб.; 8-ми свиней — 12; 6-ти овець — 12; 1-ї корови з 3-ма телятами — 30; 6-ти колод із бджолами — 9. У цілому вся вартість тварин у тяглому селянському господарстві становила 143 руб.

Важливим фактором, який характеризує матеріальне становище та добробут селянської родини була наявність у господарстві відповідних знарядь праці та предметів домашнього побуту, річні витрати на які у пішому селянському господарстві, де була сім'я з 4-х осіб, сума становитиме 2,37 руб.

Узагальнюючи вищенаведені дані, слід відзначити, що напередодні Кримської війни, зважаючи на панування важкого тягаря кріпосництва,

життєвий рівень сільського населення України не був достатнім, але й не критичним, що давало змогу певною мірою здійснювати розширене відтворення робочої сили. Про це свідчать показники демографічного зростання. Однак темпи приросту населення на українських землях у зв'язку зі Східною війною істотно скоротились.

На думку відомих українських істориків В.М. Волковинського та О.П. Реєнта: «Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс найтяжчий тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат. Український народ з честю витримав суворі воєнні випробування. Після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. відбулися деякі позитивні зрушення в промисловості та економіці України. Зросла потужність насамперед підприємств, що працювали на воєнні потреби — Київського заводу «Арсенал», Луганського ливарного, Шосткинського порохового, Миколаївського суднобудівного та ін.

На Півдні України розпочалося будівництво залізниць. Першу в Криму і взагалі в Україні залізницю збудували в роки війни британці між Балаклавою і Севастополем, але після закінчення війни вона була ліквідована. Головним у суспільному житті держави після поразки у Кримській війні стала відміна 19 лютого 1861 р. кріпацтва, проведення у 60–70-х роках низки прогресивних реформ. Частково усе це позитивно позначилося на становищі українського народу…».

За переконанням цих учених: «Україна зазнала особливих тягот війни — забезпечення військ продовольством та фуражем і доставка по бездоріжжю. Непомірні податки, рекрутські набори виснажували сільське господарство, південноукраїнським губерніям загрожували голод та епідемії, масові селянські заворушення на зразок «Київської козаччини». Але український народ гідно поборов усі воєнні труднощі і зробив гідний внесок у завершення, хоча й не переможне, Кримської війни 1853–1856 рр.».

Володимир Молчанов

Як зображували Кримську війну 1853–1856 рр. митці другої половини XIX ст.?

Поразка імперії Романових у Кримській війні 1853–1856 рр. спричинила до серйозних змін у соціально-економічному, політичному та духовному розвитку України. Ця військова невдача Росії примусила як еліту імперії, так і урядові кола усвідомити необхідність проведення ряду ліберальних реформ у Російській імперії — в галузі судової, військової, освітньої сфер, а насамперед — у скасуванні кріпосного права та заснуванні земств і міського самоврядування. Саме тому тематика Кримської війни стала домінуючою у творчому доробку як вітчизняних представників мистецької богеми, так і інтелектуальної еліти.

Так, тема «селянство і Кримська війна» хвилювала багатьох письменників того часу. Т.Г. Шевченко, перебуваючи на засланні, відреагував на ці події по-своєму, і написав восьмирядковий вірш (1853), відредагований 1859 р. у Санкт-Петербурзі, що був відгуком на Кримську війну.

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувати
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!..
І знову потекла
Мужицька кров!
Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

Так відреагував солдат-невольник Новопетровського укріплення Тарас Шевченко на початок Кримської війни у 1853 р. Поет вважав, що війна загальмує скасування кріпосного права. Однак, насправді, вона прискорила його скасування. Пантелеймон Куліш першим побачив магічну силу і містичну прозорливість Тарасових «плачів і пророкувань», яку він пояснював закодованою в його генах історичною пам’яттю, високою громадянською свідомістю, розумінням світової політики та інтуїтивним відчуттям своєї епохи. Тим, що дається Господом Богом не всім, а тільки — «обраним», яких — одиниці.

Невідомо, була ця експресивна довершена мініатюра самостійним твором, чи початком майбутнього великого поетичного полотна, але очевидною залишається та точна історична оцінка, яку поет дав черговій воєнній авантюрі ненависного йому царя Миколи І, а також апокаліптичне передчуття її ганебного кінця.

Події Кримської кампанії знайшли своє відображення і в образотворчому мистецтві. Вітчизняні майстри живопису неодноразово зверталися до воєнно-історичної теми часів Кримської війни 1853–1856 рр. Застосовуючи

особистісно-психологічний підхід до аналізу минулого, відтворювали дійсність за допомогою образів, намагалися показати наочно той чи інший епізод бою або повсякденного життя в період війни. Завдяки їхній творчості наступні покоління отримали можливість краще уявити як важливі події, так і учасників минулих подій. Зображуючи події Кримської війни 1853–1856 рр., художники використовували батальний жанр образотворчого мистецтва (присвячений темам війни й воєнного життя). Першорядне значення в батальному жанрі займають сцени боїв, також і морських воєнних походів, як сучасних для художника, так і минулих часів, відтворені на панорамах, діорамах або звичайних картинах. Художники баталісти прагнули глибоко розкрити соціально-історичний зміст воєнних подій; показати найважливіші або типові моменти бою, що вимагало поєднувати батальний жанр з історичним. Досить часто у творах батального жанру зустрічаються й елементи побутового, адже поряд з воєнними подіями митці зображували сцени повсякденного життя армії та флоту в походах, казармах, таборах, намагалися передати стосунки й поведінку людей. В окремих картинах було використано елементи портретного жанру, що простежується в змалюванні психологічних і конкретних образів генералів і адміралів, рядових солдатів і матросів, пейзажного — у зображенні природи, анімалістичного — тварин, зокрема, кінноти, натюрморту — зброї та інших атрибутів воєнного життя. Важливим для художників-баталістів було і знання уніформістики та предметів озброєння (ручної зброї, військової техніки, військового спорядження). Митці, які хотіли показати морський бій, поєднували в собі одночасно баталіста і мариніста.

Події Кримської війни 1853–1856 рр. знайшли своє відображення в картинах Р.К. Жуковського, І.К. Айвазовського, Б.П. Віллівальде, О.П. Боголюбова, К.М. Філіппова та ін. Справжньою перлиною художньої майстерності стала панорама «Оборона Севастополя 1854–55 рр.» художника-баталіста Ф.О. Рубо.

Ще на початку оборони Севастополя імператор Микола I «из особой милости к защитникам Севастополя» прислав із Петербурга художників, яким було доручено намалювати портрети героїв. Серед художників був Василь Федорович Тімм, який закінчив Петербурзьку Академію мистецтв і привертав до себе увагу чудовими роботами з військової тематики. Під час оборони Севастополя він зробив чимало замальовок, що дали змогу пізніше, більш точніше відтворити як військові події, так і людей, які брали у них участь.

В.Ф. Тімм отримав завдання намалювати портрет П.С. Нахімова. Адмірал і слухати не хотів: «Бога ради, які портрети? Що ми зробили? Одному богу відомо чим все це скінчиться. Нізащо не дозволяю. Не варто. А ось як закінчимо справу, проженемо ворога, приїду до Петербурга, сяду у вольтерівське крісло, — тоді малюй, як хочеш». Художник наполягав, посилаючись на наказ імператора, однак П.С. Нахімов навідріз відмовився. Раптом його обличчя посвітлішало, і він сказав з якоюсь особливою інтонацією: «Ти з

Кошки… малюй портрети, а з мене не треба!». Художник все-таки намалював портрет П.С. Нахімова, вловивши момент, коли той деякий час стояв нерухомо при виході з церкви. Таким чином, внаслідок наполегливості художника В.Ф. Тімма, з’явився єдиний профільний портрет П.С. Нахімова, зроблений у Севастополі. А ми, завдячуючи П.С. Нахімову, який так цінував подвиг рядового матроса, і художнику В.Ф. Тімму, маємо єдине, справжнє, прижиттєве зображення нашого славного земляка, учасника тих героїчних подій. Пізніше портрет П. Кішки був розміщений у «Російському художньому листку», який видавав В.Ф. Тімм у 1851 р. До речі, В.Ф. Тімм був особисто знайомий з Т.Г. Шевченком. Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, вони разом працювали в майстерні Карла Брюллова. Крім того, В.Ф. Тімм є автор одного із останніх прижиттєвих портретів Т.Г. Шевченка.

Духом епічної героїки овіяні батальні картини основоположника вітчизняного мариністичного живопису І.К. Айвазовського. Під час війни він детально вивчив обставини Синопського бою за розповідями його учасників і написав дві картини, присвячені цим подіям: «Синопський бій 1853 р.» (денний варіант) та «Синопський бій 18 листопада 1853 р. Ніч після бою». У морських баталіях, сповнених героїчного пафосу, художник прославляє перемогу флоту, подвиги воєнних кораблів, героїзм російських моряків.

Свої твори І.К. Айвазовський присвятив обороні Севастополя. Перебуваючи під враженням оточеного міста, він пише картину «Облога Севастополя» (1854 р.): вхід до Севастополя перегороджено корпусами кораблів, видно верхівки щогл. Над містом клубочиться дим, нагадуючи про нещодавні вибухи. 5 листопада 1854 р. на Малаховому кургані був смертельно поранений адмірал В.О. Корнілов. 1893 р. І.К. Айвазовський створив картину «Малахів курган. Місце, де смертельно був поранений Корнілов». З висоти Малахова кургану відкривається панорама Севастополя. Вечоріє. Місто покрите легкою імлою. Далеко за морем заходить сонце. Його останні промені легенько торкаються дахів будинків. На першому плані — пам’ятний знак — хрест, викладений з ядер на місці смертельного поранення В.О. Корнілова. Біля пам’ятного знака два ветерани оборони Севастополя, які прийшли вшанувати пам’ять командира. Події Кримської війни 1853–1856 рр. відтворено й на інших полотнах І.К. Айвазовського, зокрема «Перехід росіян на північну сторону» (1855 р.), «Буря під Балаклавою» (1855 р.), «Взяття Севастополя» (1855 р.). Їх справедливо можна вважати літописом бойових операцій російського флоту в часи Кримської війни 1853–1856 рр. Серію морських батальних картин, присвячених Кримській війні 1853–1856 рр., на замовлення Головного морського штабу створив живописець О.П. Боголюбов. Працюючи над полотнами, художник узяв до уваги не лише розповіді свідків воєнних подій та плани боїв, а використав замальовки, виконані власноруч і привезені з Туреччини. Найвідоміші серед них — «Бій пароплав фрегата «Володимир» з турецько-єгипетським воєнним пароплавом «Перваз-Бахрі» 5 листопада 1853 р.» (1850-ті рр.), «Дії пароплава «Колхіда» 1853 р.» (1854 р.), «Синопський бій 18 листопада 1853 р.» (1860 р.) та ін. Його полотна відзна-

чаються точністю в зображенні деталей корабельного оснащення, достовірністю у відтворенні історичних подробиць.

Епізоди Кримської війни 1853–1856 рр. відтворено на картинах К.М. Філіпова; «Воєнна дорога між Сімферополем і Севастополем в 1855 р.» (1858 р.), за написання якої автор отримав велику золоту медаль, та «В оточеному Севастополі» (1862 р.). У батально-побутових картинах К.М. Філіпова показано витримку й героїзм мешканців міста, які вони виявляють, незважаючи на важкі випробування долі. Про героїчну оборону Севастополя виготовлено серію малюнків 1871–1872 рр., уміщену в «Севастопольському альбомі», над яким працювали І.М. Прянишников та В.Є. Маковський. Художники користувалися елементами різних жанрів живопису, зокрема історичного й батального. Альбом зі знімками було випущено згодом під назвою «Епізоди Севастопольського життя 1854–1855 року». Автори досить відповідально поставилися до роботи: ретельно вивчали фактичний матеріал, документи, фотографії, взяли до уваги розповіді свідків. Вагомий вплив на роботу художників над темою мали «Севастопольські оповідання» Л.М. Толстого. На малюнках відтворено епізоди життя захисників Севастополя. Героями виступають переважно прості люди — рядові солдати й матроси. Не зображено самого бою, але вдало вибрано й змальовано ті моменти, в яких найповніше розкриваються найвищі людські якості оборонців: патріотизм, стійкість, мужність, людяність, співчуття, взаємодопомога.

Для альбому В.Є. Маковський написав двадцять одну роботу. Серед них «Смертельне поранення адмірала П.С. Нахімова 28 червня 1855 р.» (1872 р.), на якій зображено момент, коли пораненого П.С. Нахімова підтримують товариші по службі. Вони вражені від того, що сталося, і не думають про небезпеку, яка підстерігає з боку ворога. На їх обличчях глибока скорбота і біль утрати.

На іншій картині В.Є. Маковського «Подвиг матроса Гната Шевченка» (1871 р.) показано епізод, який відбувся 20 січня 1855 р. Коли ворога було витіснено з траншеї, французькі стрілки прицілились у лейтенанта М.О. Бирильова. Матрос 30-го флотського екіпажу Гнат Шевченко кинувся до командира і, затуливши його власним тілом від ворожої кулі, загинув смертю хоробрих. Так він врятував життя своєму командирові.

Герой оборони Севастополя Г. Шевченко був настільки популярним у Російській імперії, що громадськість розпочала збір коштів на спорудження йому пам'ятника. Відомий скульптор — автор пам'ятників Богдану Хмельницькому в Києві та тисячоліттю Росії в Новгороді М.Й. Микешин зробив проект бюста Г. Шевченка. У 1874 р. він був відлитий у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Пам'ятник Г. Шевченку було встановлено в Миколаєві, а у 1902 р. — перенесено у Севастополь. Він стояв біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де розпочав службу в 1850 р. Г. Шевченко. У 1918 р. революційні матроси-анархісти висадили в повітря пам'ятник герою Кримської війни.

Не менш популярним був і легендарний учасник Севастопольської оборони матрос П.М. Кішка. В.Є. Маковський на своїй картині «Матрос Кішка» зобразив як він безстрашно повзе до ворожих укріплень. Він неодноразово робив зухвалі вилазки у ворожий тил і повертався з полоненими та важливою інформацією про супротивника. Відзначався спритністю й відважністю. У Севастополі згодом йому було встановлено пам’ятник, який створили скульптори брати Й. та В. Кейдуки, архітектор — В. Петропавловський і ще одне погруддя (в одній з ніш на будинку панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.»). На батьківщині — в Ометинцях — йому споруджено такий само пам’ятник, як і в Севастополі. Його портрет написав художник В.Тімм, приятель Т. Шевченка. На полотні панорами «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» він зображений у момент повернення з чергової вилазки разом із полоненим ним французьким солдатом.

В.Є. Маковський писав також епізоди з життя дітей, зокрема на картині «Хлопчик Піщенко» зображено Миколу Піщенка, сина матроса 37-го флотського екіпажу чорноморського флоту Тимофія Піщенка, що служив на батареї Г.М. Забудського поблизу 4-го бастіону. Незабаром він набув доброго досвіду в артилерійській стрільбі та прославився зірким оком і винятковою влучністю вогню.

До альбому ввійшли й такі картини В.Є. Маковського як «Відбиття штурму», «На бастіоні», «Допит полонених», «Затишшя на бастіоні», «Відправлення пораненого на перев’язувальний пункт», «Після інкерманського бою» та ін. І.М. Прянишников до альбому виконав вісімнадцять малюнків, до яких належать «Після бомбардування», «П.С. Нахімов 5 жовтня на батареї», «П.С. Нахімов у Севастополі», «Перевезення морського знаряддя на сухопутне укріплення» та ін.

Всесвітньо відомим твором батального живопису і монументальним пам’ятником героїзму захисників Севастополя в період Кримської війни 1853–1856 рр. стала панорама «Оборона Севастополя 1854–1855 рр.» автором якої є Ф.О. Рубо — основоположник російського панорамного мистецтва, професор класу батального живопису Петербурзької Академії мистецтв. Розпочинаючи роботу над панорамою художник дослідив фактичний матеріал: документи, фото, літературні джерела, розповіді учасників та очевидців, ознайомився з місцями боїв. Події, зображені на панорамі, зокрема батальні сцени і героїчні будні, перегукуються з «Севастопольськими оповіданнями» Л.М. Толстого. В основу твору покладено найяскравіший епізод севастопольської епопеї — бій на Малаховому кургані 6 (18) червня 1855 р. Величезне живописне полотно створювали в передмісті Мюнхена до п’ятдесятирічного ювілею оборони Севастополя — 1905 р. Ф.О. Рубо допомагали художники-колеги та студенти Баварської академії мистецтв. Створення такої панорами вимагало від автора найвищого ступеня майстерності не лише в батальному жанрі — умінні зобразити битву, що є вкрай складним завданням, але й історичному — подати історично точну картину воєнних дій, портретному — змалювати образи офіцерського, сержантського чи

рядового складу армії і флоту, а також інших учасників оборони міста. Зображено адмірала П.С. Нахімова, Д.Севастопольську, М.І. Пирогова, матроса П. Кішку та ін. Головним героєм на панорамі виступає народ, саме його подвиг і прагнув прославити Ф.О. Рубо.

У картинах, присвячених періоду Кримської війни 1853–1856 рр., поєднуються батальний, історичний та побутовий жанри, що допомагало митцям показати жорстокість війни, безмежне страждання народу і його готовність до боротьби за свободу. Безперечно, що відтворюючи батальні картини, художники прагнули не лише реалістично розкрити соціальну природу війни й ролі в ній народу. Їхньою метою було викрити несправедливу й агресивну війну, прославити героїзм народу, виховувати громадянські патріотичні почуття.

Наостанок необхідно відмітити, що події Кримської війни 1853–1856 рр. дали поштовх до розвитку як вітчизняної прози та поезії, так і художнього мистецтва. Однак, якщо у віршах Т.Г. Шевченка лунає скорбота про початок нового людського кровопролиття, то переважна більшість художників тих часів у своїх роботах намагалися героїзувати учасників тих подій, прагнучи пробудити у глядачів відчуття патріотизму.

Володимир Молчанов

Чому Кримська війна 1853–1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя?

Наймасштабнішою і найкривавішою з усіх російсько-турецьких війн XIX ст. стала Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. У ній брали участь не лише Османська і Російська імперії, а й Англія, Франція та Сардінське королівство, які були союзниками Туреччини. Інші великі європейські держави — Австрія і Пруссія, хоча й не брали участі у бойових діях, але становили для Росії потенційну загрозу. Східна війна фактично стала своєрідним прологом світової війни. Раніше у будь-яких збройних конфліктах брали участь дві — три держави, а в Східній — більше 20 (якщо рахувати сучасні незалежні держави).

Царська Росія, що придушила ряд національних рухів у Європі, виношувала плани війни з Туреччиною і готувалася до неї. Ці дії Російської імперії мали серйозні причини. З 1817 по 1864 рр. точилася багаторічна війна з горцями за приєднання Північного Кавказу до Росії. На початку 50-х років XIX ст. Туреччина почала суттєво допомагати Шамілю у спільній боротьбі проти росіян. Микола I, який правив Російською імперією впродовж 30 років і успішно використовував армію для придушення революційних виступів не лише у своїй державі, а й за кордоном, здобував перемоги у війні зі своїм південним сусідом — Портою і втратив притаманну йому обережність, стриманість, почуття відповідальності і т. ін.

Російська дипломатія ще до початку бойових дій зазнала поразки, оскільки не змогла заздалегідь визначити у війні із султанською імперією своїх ворогів та союзників, оцінити ставлення європейської громадськості до Російської імперії, об’єктивно визначити її техніко-економічну відсталість, стан боєздатності армії та флоту в нових умовах.

Якщо порівнювати армії Російської та Османської імперій, то перша була в багатьох відношеннях сильнішою. Російська армія налічувала на початку 50-х років XIX ст. 1,4 млн солдат та офіцерів, але значна частина їх постійно перебувала на Кавказі, де вела бойові дії з повстанцями Шаміля, та в Польщі з метою відбити в разі необхідності напад західноєвропейських держав. Чорноморський флот (до складу якого входила Дунайська флотилія) мав майже 100 бойових кораблів і кілька десятків допоміжних суден, із них 30 пароплавів. Готуючись до війни з Туреччиною, Микола I допускав, що, можливо, у неї з’являться союзники з числа провідних європейських держав, насамперед Франції. Вони зможуть увійти у Чорне море через Дарданелли і Босфор, звідки зроблять висадку своїх військ на російській території. Щоб перешкодити цьому, Микола I найбільш доцільним вважав висадити десант на берегах Босфору, захопити Константинополь, від 30 до 40% мешканців якого становили християни. У процесі бойових дій вони могли б надати допомогу росіянам. У грудні 1852 р. Микола I розробив план такої операції. Основою десанту були 13-та піхотна дивізія, що дислокувалась у Севасто-

полі, та 14-та — в Одесі. На кораблях Чорноморського флоту ці війська мали б бути доставлені на береги Босфору, де в разі неспроможності взяти штурмом Константинополь, триматися там тривалий час і не дати можливості іноземним суднам увійти у Чорне море.

Турецька армія могла поставити під рушницю 400 тис. солдат і офіцерів, які практично становили 2 армії на різних континентах світу — в Європі (Балкани) та Азії (Кавказький регіон). Військово-морський флот Порти налічував бойових кораблів (крім допоміжних суден) — 37 парусних і 6 пароплавів. Озброєння військ Порти було застарілим — гладкостволі рушниці, але з початком Кримської війни англійці забезпечили їх далекобійними гвинтівками з нарізними стволами. Це дало змогу озброїти ними четверту частину регулярної турецької армії. Суттєву допомогу Туреччині надали Англія та Франція в озброєнні її військ сучасними гарматами і взагалі усім спорядженням.

Приводом для війни Росії й Туреччини став конфлікт між православним і католицьким духівництвом за право володіти «святими місцями» — ключем від Віфлеємської печери, ремонтувати купол храму Гроба Господнього та ін., які знаходились у Палестині, що була підпорядкована Османській імперії. Православних підтримувала Росія, а католиків - пів-Європи на чолі із Францією. Наполеон III, будучи президентом Французької республіки, 2 грудня 1851 р. здійснив державний переворот і рівно через рік за допомогою плебісциту проголосив Францію Другою імперією, а себе — наступником Наполеона Бонапарта. Нового імператора масово підтримали католики, і Наполеон III, дякуючи їм за це, наполегливо відстоював їх права на Гроб Господній.

Завзято боровся за цю досить незначну для середини XIX ст. релігійну акцію Наполеон III ще з однієї причини. Микола I доручив міністру закордонних справ К.В. Нессельроде надіслати вітальну телеграму Луї Наполеону. Але підстаркуватий сановник переплутав текст, у результаті чого вийшло, що Микола I не визнав Наполеона III французьким імператором і зробив це в образливій формі. Тому Наполеон III рішуче пішов на конфронтацію з Росією на Близькому Сході, щоб потішити ображене самолюбство. До того ж, Микола I в очах європейців, починаючи від революціонерів і до лібералів, був утіленням реакційної та агресивної політики (варто згадати придушення революції і національно-визвольних рухів в Угорщині, Польщі, Дунайських князівствах і т. д.). Тому будь-які акції проти Російської імперії з боку європейських держав у 40–50-х роках XIX ст. викликали радість і підтримку «освіченої публіки» — від лібералів до соціалістів.

Микола I та його оточення не розуміли цього і продовжували свою агресивну зовнішню політику, не звертаючи ніякої уваги на ті зміни, що відбувалися на міжнародній арені. Російський імператор і його уряд відвертого ворога вбачали в Османській імперії та ще, можливо, у Франції, але вірити в це цар і його найвищі сановники не хотіли. Англію, Австрію, Пруссію й інші держави за будь-яких обставин вважали нейтральними.

Росія не знала у XIX ст. військових поразок, і царизм був упевнений у своїй могутності й непереможності. 16 лютого 1853 р. у Константинополь на фрегаті «Громоносець» прибув надзвичайний царський посол князь О.С. Меншиков. Цей візит був забарвлений демонстрацією військової сили Росії. 24 лютого Меншиков удостоївся аудієнції султана Абдул-Меджида, під час якої передав йому власноручно написаного Миколою I листа. У ньому російський імператор пропонував турецькому султану підписати конвенцію про статус православної церкви у Палестині та Сирії. Крім того, цар доручив Меншикову запропонувати султану укласти Туреччині й Росії оборонний союз проти Франції.

Османська імперія розуміла, що погодитися на першу пропозицію Росії — доручити їй взяти під свою опіку православне населення, яке знаходилося на території Порти, це б означало відверте втручання північного сусіда у внутрішні справи Туреччини. Укладення останньою будь-яких оборонних союзів із Росією проти наймогутніших європейських держав загрожувало війною з ними, а ще реальніше — втратою союзників у війні з Російською імперією, яка рано чи пізно стане реальністю. Турецький султан нічого не відповідав князю Меншикову, знаючи заяву французького посла в Порті де Лакура від 22 березня 1853 р., що, коли російський флот у Севастополі почне просуватися до Туреччини чи її володінь у басейні Чорного моря, то це може призвести до оголошення Францією війни Росії.

О. Меншиков, який був фактично не дипломатом, а державним і військовим діячем Росії — адміралом та генерал-ад'ютантом, 17 травня 1853 р. пред'явив Туреччині ультиматум про негайне укладення конвенції щодо спільного нагляду за становищем греко-православної церкви і православного населення у залежних від Порти країнах Близького Сходу. Питання про статус проток Босфору й Дарданелл російською стороною не порушувалося. Не дочекавшись відповіді на ультиматум, О. Меншиков 2 червня 1853 р. залишив Константинополь. Микола I був переконаний у боєздатності своєї армії й флоту та взагалі у могутності Російської імперії. Крім того, цар розраховував на австрійського імператора Франца-Йосифа, якого він врятував від революції 1849 р. Тому без будь-яких вагань Микола I оголосив маніфест про введення на територію Дунайських князівств російських військ під командуванням генерала від артилерії М.Д. Горчакова. 21 червня авангард росіян на чолі з генерал-ад'ютантом І.Р. Анрепом без оголошення війни форсував р. Прут упродовж трьох тижнів. Російські загони зайняли Молдову та Валахію.

Головним театром бойових дій із турками росіяни все ж вважали Кавказ. Тому 13 вересня 1853 р. Микола I наказав передислокувати із Севастополя в Сухумі 13-у піхотну дивізію. Севастопольський гарнізон зменшився у 4 рази і налічував близько 4 тис. солдат та офіцерів. Щоправда, у резерві перебувало ще 30 тис. матросів, які на той час несли службу на кораблях Чорноморського флоту. Переправлена із Севастополя на Кавказ 13-та піхотна дивізія відіграла важливу роль у відбитті наступу турецьких військ на

Тифліс. Тим часом на правому березі Дунаю турки зосередили армію в кількості 120 тис. осіб. 14 вересня турецький султан Абдул-Меджид оголосив Миколі I ультиматум: протягом 15 днів вивести росіян із Дунайських князівств. Коли ж росіяни проігнорували його, Туреччина оголосила 4 жовтня 1853 р. війну Росії.

Через чотири дні англійська і французька ескадри бойових кораблів увійшли в Дарданелли. Бойові дії між турецькими й російськими військами велися на Кавказі, в районі Дунаю і на Чорному морі, і зрозуміло, не заради захисту 10 млн православних мешканців Палестини та Сирії, які входили до складу Порти. Російські пароплави виходили із Севастополя й курсували по морських просторах, захоплюючи турецькі кораблі. Щоб переправити на Кавказ 10 тис. турецьких солдатів та офіцерів, у Синопську бухту було направлено з Константинополя ескадру із 16 кораблів. Із Севастополя у Синоп вийшла російська ескадра у складі 8 вітрильників під командуванням віце-адмірала П.С. Нахімова, котра заблокувала турецькі судна у Синопі й розпочала бій. На допомогу Нахімову підійшла ескадра Корнилова. У ході морського бою від шаленого артилерійського вогню згорів не лише Синоп, а й усі турецькі судна.

Уся Російська імперія відзначала Синопську перемогу. Насправді ж вона дала поштовх до розв’язання Кримської війни. Франція і загалом уся Європа вирішили за допомогою цієї війни раз і назавжди покінчити з гегемонією Росії в Туреччині і ліквідувати загрозу з боку царизму для Балкан та західноєвропейських країн.

22 грудня 1853 р. англо-французька ескадра увійшла в Чорне море. Через три дні англійський пароплав «Ретрібюшен» підійшов до Севастополя і заявив командиру порту, що для уникнення війни між Росією та Англією і Францією російські кораблі не повинні виходити в море і нападати на турецькі судна. А тим часом під прикриттям французьких і англійських кораблів 5 турецьких пароплавів перекинули на Кавказ 6-тисячний десант, озброєння і боєприпаси. Російська імперія була приречена на поразку. Незважаючи на це, 9 лютого 1854 р. вона оголосила війну Англії та Франції, морські сили яких знаходились у Варні. 15 березня 1854 р. Англія і Франція офіційно оголосили війну Росії.

10 квітня союзний флот піддав Одесу бомбардуванню з досить далекої відстані. Згодом, постоявши майже тиждень на рейді, попрямував у напрямку до Севастополя. Перші сутички між росіянами і союзницькими силами ще не були справжньою війною, до якої готувалися ворогуючі сторони. Найбільш вороже налаштована Франція налічувала в мирний час у своїй армії до 350 тис. чол., а у разі війни могла збільшити її до 540 тис. солдатів і офіцерів, у тому числі 383 тис. піхотинців, 86 тис. кавалеристів і понад 70 тис. артилеристів та саперів.

Напередодні війни в англійській армії налічувалося 150 тис. чол. — 120 тис. піхоти, 10 тис. кавалеристів і 20 тис. артилеристів і 25 саперів. Комплектувалася вона за рахунок найманців, які не відзначалися особливою

підготовкою та дисципліною. Основу бойової могутності Англії становили військово-морські сили, в лавах яких налічувалося 150 пароплавів.

Морські битви, а точніше, спроби атакувати морські бази або просто бомбардувати порти й укріплення на Чорному, Балтійському, Білому, Баренцевому морях і навіть на Тихому океані, куди сягав англо-французький флот, не давали союзникам ніяких результатів. Улітку 1854 р. англо-франко-турецькі війська вирішили сконцентрувати основні бойові дії на Чорному морі, в основному в Криму. Влітку 1854 р. у Варні (Болгарія) було зосереджено експедиційні сили. Вони не хотіли допомагати туркам у бойових діях із росіянами в Дунайських князівствах. До того ж у їхніх військах спалахнула епідемія холери.

Російське командування не хотіло вести бої з турецькими військами та ще й з їхніми союзниками — англо-французьким корпусом і, можливо, з австрійською армією, яка зосередила 50 тис. солдат і офіцерів у Галичині та Трансільванії. 31 липня 1854 р. росіяни евакуювали з Дунайських князівств свої війська, де їх, згідно з договором із Портою, замінили австрійці. Командування англо-французького корпусу прагнуло якомога швидше залишити охоплену холерою Варну і висадитися у Криму.

Перекинення англійських і французьких військ чисельністю 62 тис. чол. із Варни у Крим почалося у другій половині серпня 1854 р. Після висадки в районі Євпаторії союзники почали просуватися до Севастополя двома колонами. 8 вересня російська армія чисельністю 36 400 чол. зайняла оборону на р. Альмі.

Російські війська здобували перевагу спочатку лише у багнетних боях, яких пізніше союзницькі війська почали уникати, застосовуючи нову зброю. Зрозумівши, що битва на р. Альмі програна, О. Меншиков віддав наказ своїм військам відступати до р. Качі, а потім до Бахчисарая. Щоб надійно захистити місто з моря, О. Меншиков наказав 10 вересня затопити у Севастопольській бухті найстаріші парусні кораблі Чорноморського флоту і в такий спосіб перекрити вхід до неї ворожих пароплавів. 13 вересня 1854 р. у Севастополі було оголошено стан облоги. Саме з цього дня ведеться відлік 349-денної героїчної оборони міста.

Найбільш героїчною сторінкою в історії Кримської війни була оборона Севастополя. Англо-французькі війська оточили місто кільцем траншей і розпочали бомбардування росіян із корабельних та облогових гармат. Загалом за період оборони міста було здійснено 6 масових артилерійських обстрілів Севастополя. У перший день обстрілу був смертельно поранений В. Корнілов і оборону Севастополя очолив П. Нахімов, який також дістав поранення.

Щоб послабити натиск ворога на місто, О. Меншиков вирішив завдати удару по англійській морській базі у Балаклаві з району Бахчисарая. Однак він не ввів у бій війська, що стояли біля Бахчисарая, і практично ця битва не дала особливих результатів. Аналогічні наслідки мав і російський наступ на Інкерман. Головного удару було завдано британцям. Бойові дії тривали

цілий день. Росіяни втратили 12 тис, а союзники (переважно британці) — 3,3 тис. чол. Після невдачі під Інкерманом О.Меншиков припинив активні спроби росіян завдати ворогові поразки, а останні активізували свої дії з метою взяття Севастополя.

Союзна армія набагато краще забезпечувалась усім необхідним — зброєю, боєприпасами, продовольством, обмундируванням тощо. Це здійснювалося за рахунок того, що у західноєвропейських державах була розвинута мережа залізниць, по яких у морські порти доставляли вантажі, які потім пароплавами відправлялись у Крим. У Російській імперії в південних регіонах взагалі не було залізниць, а розбиті шосейні дороги були прокладені лише до Харкова.

Кримська війна увійшла в історію як війна, в якій вперше брали участь жінки — медичні сестри. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя. Матроська сирота Даша Михайлова, яку в народі називали Севастопольською, з власної ініціативи вирушила із російськими військами на р. Альма, де відбулася перша грандіозна битва на Кримському півострові. Там вона надавала посильну допомогу пораненим солдатам. Коли почалася облога Севастополя, з Петербурга сюди прибули медсестри з Хрестовоздвиженської общини. Приклад російських сестер милосердя, серед яких було багато українок, поширився на інші воюючі країни. Першими до Криму приїхали медсестри з Англії. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною.

У січні 1855 р. у російських військах у Криму вже налічувалося понад 100 тис. солдатів та офіцерів. Микола І наказав О. Меншикову активно діяти проти ворога. Цар не вірив у перемогу росіян і навіть був переконаний, що найближчим часом союзники захоплять Кримський півострів. Тим часом адмірал Меншиков наказав генерал-лейтенанту С.О. Хрульову атакувати Євпаторію 19-тисячним загоном. 5 лютого російські війська пішли на штурм фортеці, але, дійшовши до перших укріплень, зрозуміли, що штурмувати місто безрезультатно. Генерал дав команду російським військам відступити. Це була остання бойова операція О. Меншикова і Миколи І у цій війні.

18 лютого 1855 р. Микола І досить несподівано помер. Це породило чутки про його самогубство в момент розпачу з приводу цілковитого провалу своєї зовнішньої політики та військових невдач. 28 березня 1855 р. союзники знову почали бомбардування Севастополя. Бойові дії тривали 10 днів. Проаналізувавши ситуацію, вони вирішили не штурмувати морську фортецю, а продовжувати її облогу. Оскільки сил в експедиційного корпусу було мало, англійці та французи вирішили залучити до участі у Кримській війні Сардінське королівство.

Кожна із воюючих сторін застосовувала свої форми і методи ведення бою. Англія і Франція вели колоніальні війни в Африці й Азії, де супротивник був набагато слабшим від їх армій. Тому вони хотіли здобувати перемогу над збройними силами міцної держави, якою була Росія. Але й росіяни здобували перемоги не дуже гучні над польськими повстанцями, угорськи-

ми революціонерами, не дуже сильною турецькою армією та епізодичні успіхи у безкінечних сутичках із горцями на Кавказі. Під час оборони міста, головним центром став Малахів курган, де 28 червня 1855 р. в одному з боїв на Корніловському бастіоні був смертельно поранений П. Нахімов.

Оборону міста очолив адмірал В.І. Істомін. Севастопольська епопея почала викликати незадоволення практично в усіх країнах, які входили до союзницької коаліції. Британців і французів дратували їх великі військові втрати не стільки від бойових дій, скільки від хвороб та епідемій. Невдоволення турків було очевидним, тому що їх країна стала перевалочним пунктом для союзних військ і фактично їх величезним госпіталем.

Починаючи із 1855 р., стало зрозуміло, як і на чию користь закінчиться ця «дивна» війна. Російське керівництво ніяких заходів щодо захисту Кримського півострова не вживало. За два роки воєнних дій не було зроблено нічого, щоб захистити вхід у Керченську протоку. 12 травня 1855 р. союзницький флот підійшов до Керчі і без будь-яких перешкод увійшов в Азовське море. Обстрілявши беззахисні міста Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, Генічеськ союзники залишили у Керчі полк англійців і полк французів та усіх турків, які були на їх кораблях, і повернулися до Севастополя. Тут тривали бої, які набували уже нових форм — крім бомбардування морської бази, союзники (насамперед французи) почали вже штурмувати оборонні рубежі. Захисники Севастополя зазнавали великих втрат — понад 17 тис. осіб загинули у травні, 11 тис. — у червні, 8,5 тис. — у липні.

Олександр ІІ вимагав від нового командуючого Кримською армією М.Д. Горчакова «здійснити щось рішуче, щоб покласти край цій жахливій війні». Горчаков вирішив дати 4 серпня бій союзникам у долині Чорної річки. Але, втративши 8 тис. чол., відступив. 5 серпня англо-французькі війська розпочали потужний артобстріл Севастополя. Не змогли захистити місто ані пластуни Чорноморського козацького війська, ані солдати і матроси, які 11 місяців утримували цю морську фортецю, що відбивала головні удари союзників у цій війні, ані Е.І. Тотлебен, який керував облоговими роботами.

Це була агонія оборони Севастополя. З 5 по 23 серпня було вбито й поранено 12,5 тис. чол. 27 серпня почався вирішальний штурм французами Малахового кургану, який час від часу змінювався ураганним артилерійським вогнем. За один день росіяни втратили убитими й пораненими майже 13 тис. чол., або 26,5% особового складу гарнізону. Французи захопили Малахів курган (у російській воєнній та історичній літературі зазначалося, що це зробили англійці). М.Д. Горчаков віддав наказ військам залишити місто, висадивши у повітря бастіони й укріплення, що уціліли, та потопивши кораблі, які ще залишалися.

За 349 днів оборони Севастополя росіяни втратили 128 тис. чол. убитими, 8,5 тис. померли від хвороб. Втрати Англії і Франції становили 71 тис. військових. Союзники випустили по Севастополю 1 млн 350 тис. снарядів, а французи — понад 26 млн патронів.

30 серпня союзники увійшли у Севастополь. У середині жовтня 1855 р. союзний флот повернувся в Балаклаву та Камишову бухту, залишивши біля Кінбурна три свої броненосці, а у самій фортеці — невеликий гарнізон. На цьому Кримська війна фактично завершилась.

Англія і Франція виконали задумане: не дали змоги Росії перемогти у цій війні, оскільки це означало б загибель демократії та прогресу в усій Європі. Розуміння цього робило Кримську війну популярною серед широкої громадськості європейських держав, які боялися Росії, пам’ятали її недавні розправи з Польщею та Угорщиною, і ненависть до її царизму була щиросердечною і безкорисливою. Водночас між Англією і Францією точилася прихована боротьба за першість у Європі та й узагалі в усьому світі. Для рівноваги між ними потрібна була, хоча й не така могутня, як за часів Миколи I, Російська імперія.

Росія, зрозумівши безперспективність Кримської війни, погодилася на капітуляцію. Поставити Російську імперію на значно нижчий рівень у політичному і військовому становищі в Європі мало підписання мирного договору на умовах, продиктованих переможцями — Англією та Францією. Після тривалої дипломатичної боротьби на спеціально скликаному в Парижі конгресі 18(30) березня 1856 р. було підписано мирний трактат. Російська імперія повернула Порті захоплений на Кавказі Карс, а сама отримала захоплені союзниками в Криму міста Севастополь, Керч, Балаклаву, Євпаторію, Кінбурн та ін. Росія відмовилася від своїх прагнень опікати християн Османської імперії, поступилася на користь Молдови Південною Бессарабією тощо. Англія і Франція змусили Росію й Туреччину не відновлювати на Чорному морі військового флоту (їм дозволялося мати лише по 10 легких військових кораблів), не споруджувати на узбережжі укріплень, арсеналів і т. ін. Україна, на території якої фактично велися основні бойові дії, а її народ виніс основний тягар війни, зазнала значних матеріальних і людських втрат (лише під час оборони Севастополя у сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців).

Олександр Реєнт

Чому першою в Україні можна вважати британську залізницю Балаклава–Севастополь?

Проблема початку розбудови залізничної мережі на теренах українських земель здавна привертала увагу істориків і не лише їх. На жаль, більшість авторів (дореволюційних, радянських та й сучасних) залишили поза своєю увагою прокладання англійцями першої в Україні залізниці на Кримському півострові сполученням Балаклава—Севастополь під час Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. Лише після здобуття Україною незалежності відомі вітчизняні дослідники В. Волковинський, О. Реєнт та В. Іванов у своїх працях звернули увагу на тому, що окупаційні війська союзників під час висадки і перебування в Криму наряду з іншими технічними новаціями забезпечувались ще й залізничним сполученням.

Необхідно вказати, що російські джерела нічого не повідомляють про ставлення росіян до прокладання англійської залізниці. Як стверджує В. Іванов, лише в газеті «Російський інвалід» за 17 лютого 1855 р. з'явилося повідомлення про те, що англійці збираються будувати залізницю в Балаклаві. Рішення будувати дорогу було прийнято не відразу, воно мало багато опонентів. Британські противники будівництва дороги стверджували, що росіяни ніколи не дозволять завершити цю роботу, що її сполучення постійно буде перериватися і сповільнюватися частими нападами, люди будуть виснажені, а багато будівельників потраплять у полон. Місцевість також не підходила для будівництва залізниці — ухили були надто крутими, а ґрунт занадто підступним. До того ж сильні дощі, як було відомо англійцям, заливали Крим восени, або взагалі не дозволять побудувати дорогу, або зроблять її непридатною.

Досвід прокладення залізничного полотна по пересіченій місцевості у Криму вже був і у росіян. У 1840 р. Севастопольська інженерна команда розвідала на схилах Кілен-балки породи вапняку, більш щільного, ніж інкерманський. Тоді ж було прокладено спеціальну самокатну залізницю від кар'єру до причалу в Кіленбалочній бухті, по якій рухалися дерев'яні вантажні платформи за допомогою канатів. У 1843 р. з'явилася залізниця і в Інкермані. Для підвезення каменю від каменоломень, що знаходилися в Каменоломному яру, до пристані було прокладено вантажну залізну дорогу на кінній тязі.

Переважна більшість громадськості Британії схилялась до думки, що побудувати залізницю на території країни, з якою воює Англія, і, тим більше в передгірській місцевості, було справою дуже ризикованою. Та все ж англійський уряд з першого погляду оцінив величезні переваги майбутньої залізниці й одразу ж із задоволенням прийняв пропозицію панів Пето, Беттса і Бреcсі. Ці джентльмени вже були широко відомі гігантськими масштабами проведення аналогічних робіт у різних частинах світу. Вони запропонували прокласти залізничну колію від Балаклави до штабу союз-

ників і різних ділянок фронту. Крім того, вони відмовилися від отримання будь-якої грошової вигоди з цієї угоди, попросивши у держави лише відшкодувати реальні витрати.

8 лютого 1855 р. було розпочато будівництво залізниці у виноградниках поблизу Балаклави. На будівництві залізниці у якості робочої сили британці задіяли 150 солдатів 14-го і 89-го полків під керівництвом цивільного інженера. З Константинополя очікувалося прибуття кількох сотень хорватів, а з Англії 19 січня корабель «Леді Еліс» привіз першу партію робітників з головним інженером Джеймсом Бетті. Сер Мортон Пето і його колеги самі набрали команду робітників, включаючи велику групу гігантів, відомих як «Navvies», для яких був організований окремий Комісаріат, повністю незалежний від уряду. Пето, Беттс і Брессі самі зафрахтували в Англії кораблі і перевезли в Балаклаву всі необхідні матеріали. До складу вантажу входили 1800 тонн рейок, 6000 шпал, 300 тонн дощок, два локомотиви і навіть машина для забивання паль. У розібраному вигляді з Англії була привезена і ціла пристань.

Керував будівництвом дороги член конгресу Вільям Мурдо, який 26 лютого 1855 р. прибув до Скутарі, щоб організувати наземні транспортні підрозділи. Їх основу складали коні та мули, котрі були придбані майором Феллоусом, який для цього на початку лютого спеціально приїхав з Балаклави. Майор особисто перевіряв усіх мулів і в'ючних тварин. На роботу приймалися лише молоді люди, котрі відрізнялися значною силою і витривалістю.

Роботи по прокладенню залізниці здійснювалися цілодобово. Нічна праця освітлювалась за допомогою особливих жаровень, влаштованих на високих підставках. Технічне керівництво здійснювали головний інженер і три його помічники. Загальне керівництво здійснював головний адміністратор, у розпорядженні якого було три помічника і один касир. Крім того, при експедиції були лікар і три фельдшери. Весь управлінський апарат експедиції включав в себе 14 осіб, що становило лише 2,8% від загальної кількості найманих робітників.

Компанія обставила справу так, що будівельники на прокладанні залізниці могли працювати за будь-якої погоди. Крім того, для робітників видавався спецодяг, діяла переносна кухня на 6 чоловік. Для проживання і відпочинку був виділений намет з вологотривкої тканини на 40 осіб. Лише добова порція рому — 1/3 пляшки на людину — не задовольняла робітників. На цьому ґрунті виникали непорозуміння. Робітники були розділені на групи по 60 чоловік. Вдень половина робітників вкладала шпали та рейки, а вночі інша частина будівельників засипала їх баластом з каменю та землі. На початку лютого на набережній Балаклави, де починалася дорога, було прокладено 50 ярдів рейкового шляху. Крім того, було підготовлено велику ділянку для вкладання рейок до церкви Кади-Коя.

За добу будівельники прокладали 1/4 милі шляху (400–500 м). Сюди ж входило спорудження невеликих мостів, насипів та виїмок для вирівнювання залізничного полотна. Темп виконання робіт по спорудженню залізниці

був дуже високий. Про це свідчить той факт, що коли ввечері з корабля на набережну було вивантажено машину для забивання паль, то до ранку її по частинах доставили до місця, де будувався міст, і підготували до роботи. До вечора наступного дня всі палі були забиті, спорудження мосту закінчено, а рейковий шлях було прокладено на 100 ярдів. До 13 лютого шлях був прокладений до позначки в 300 ярдів від Балаклави. 19 лютого — до Кади-Коя.

23 лютого по залізниці кіньми було перевезено перший вантаж від Балаклави до Кади-Коя. До початку березня дорога була доведена до станції за горою. До 26 березня рейки були укладені аж до головної квартири англійців, що знаходилася за 4,5 милі від Балаклави. За твердженням В. Волковинського та О. Реєнта, будівництво залізниці завершили за 7 тижнів — до 26 березня 1855 р. Залізниця, починаючи з «Генерального двору», проходила вздовж західного берега Балаклавської бухти і до Алмазної пристані на східному березі, потім подвійна колія йшла до Кади-Коя, повертала ліворуч на північ, тяглася до перехрестя ґрунтових доріг (де зараз 10-й кілометр балаклавського шосе), проходила повз хутір генерала Бранера і досягала Воронцовського шосе (стара Ялтинська дорога).

У квітні залізнична лінія вже доходила до передових позицій британців. По ній інтенсивно доставлялися до траншей союзників під час другого бомбардування всі необхідні військові припаси. На квітень 1855 р. союзники призначили початок нового бомбардування Севастополя. Для підвезення снарядів і військового спорядження до батарей і дивізіонів, котрі розташовувались на плато між Сапун-горою і Хомутовою балкою, наприкінці березня прискореним методом стали продовжувати прокладати полотно залізниці.

Традиційно вважалося, що довжина дороги становила 7 миль, тобто 11 км. На думку британського військового дослідника-інженера Брайена Кука, разом з відгалуженнями довжина залізниці становила близько 14 миль (22,5 км), а з урахуванням поворотів, роз'їздів і запасних шляхів загальна довжина залізничних колій досягала 20 миль (32 км). До кінця 1855 р. від основної лінії на плато Сапун-гори, правіше головної квартири англійської армії, були побудовані гілки до позицій 1-ї, 3-ї і Легкої дивізій, а до початку вересня 1855 р. — до сардинського табору поблизу гори Гасфорта.

На плато в районі хутора Лукомського дорога розгалужувалася. Головна її гілка довжиною в 1 милю йшла до Воронцовської дороги, інша гілка йшла на захід до 3 і 4 дивізіонів і облогових батарей. Новоспоруджена ділянка обслуговувала друге бомбардування міста 9–19 квітня. На ділянці від стаціонарних паровозів вгору вагони також тягнули коні й мули. Їх же тягловою силою користувалися і на самому плато. Перевезення снарядів розпочалося в квітні, що дозволило союзникам забезпечити безперебійне бомбардування Севастополя. Щодня в квітні сюди перевозилося до 110 тонн вантажів.

Велика частина міцно підкованих коней ваговозів була привезена з Англії. Кожний такий англійський кінь заміняв три турецьких чи чорноморських. Але незабаром досвід переконав, що мулів легше навчити певних дій, необхідних для прибирання шпал та приведення залізничного поїзда в рух.

Цих тварин стали доставляли з Туреччини і використовувати досить інтенсивно. Вагонетки з вантажами мули і коні рухали зі швидкістю 20 миль (приблизно 32 км) на годину.

Очевидець тих подій англієць Тейлор 21-го лютого про це записав так: «Увечері піднявся на борт «Trent», як тільки всі мули були завантажені. На кораблі панував великий безлад через мулів, погоничів і вантаж. Нічого ще не було розставлено по місцях. ...Приблизно в 11 ми відпливли. Наш вантаж складався, зокрема, з 2 коней. Один з них призначався персонально для лорда Раглана від турецького Паші, який заявив, що не візьме грошей, тому що «один паша не повинен отримувати гроші від іншого паші». На борту були 320 мулів, 320 в'ючних сідел, 3200 підків, 25 600 цвяхів для підків. На судні знаходилися 133 погоничі мулів, ковалів та майстрів сідел. Також було завантажено 768 мішків ячменю, 759 мішків різаної соломи ...».

Використання локомотивів нерідко ставало неможливим через значну крутизну схилів. Тоді могутні ломові коні тягли поїзди вгору. Там, де ухил був не по силам цим тваринам, на зміну приходили стаціонарні двигуни, забезпечені приводним тросом. Зворотно платформи спускалися за інерцією. У червні 1855 р. під час нового бомбардування Севастополя залізниця знову використовувалася для підвозу снарядів. По ній назад у Балаклаву відправляли поранених. У липні для дороги були замовлені нові паровози, 130 вагонів, 40 машин. Вони були доставлені в Балаклаву морем у вересні і використовувалися на ділянці нової лінії від Кади-Коя на схід до військового табору сардинців на Воронцовському шосе, у бік гори Гасфорт. Побудова цієї сардинської гілки була закінчена в листопаді 1855 р.

На думку В.Іванова, з трьох типів локомотивів, виготовлених у Британії, які обслуговували залізницю в Балаклаві протягом Кримської війни, два локомотиви були побудовані компанією E B Wilson and Co of Leeds (вони називалися Alliance і Victory). Інший тип 2-2-0 тендер — локомотив, який спроектував Edward Bury, побудувала компанія B Hick of Bolton. У Балаклаві працювали два тендери. Паровозів третього типу був лише один екземпляр. Він був відомий під ім'ям Swan і був куплений у залізниці St Helen. Це був 0-4-0 тендер, його побудували Jones Turner і Evans of Newton-le-Willows. Їх використовували лише на рівному відрізку залізниці від Балаклави до Кади-Коя.

Система і порядок, які були запроваджені кампанією на залізниці, дивували військових, як англійців так і французів. Занадто різко впадала в очі різниця між організацією створеною добровільною підприємливістю і безпорадністю військових і державних чиновників, які забезпечували армію. Те ж саме відзначала і англійська преса.

Французи також хотіли прокласти свою залізничну гілку від британської залізниці, але цей проект не був реалізований. Під час бойових дій англійською Балаклавською залізницею щодня перевозилося до 250–300 тонн вантажу. У грудні 1855 р. на цій залізниці працювали 4 паровози і 2 стаціонарних паровози-машини для підняття вагонів з низовини біля Балаклави

на плато перед Севастополем. Для перевезення вантажів використовувалося 190 вагонів, на окремих ділянках використовувалися 215 коней і 17 мулів. Розклад руху поїздів строго контролювався диспетчерською службою. Поїзд відходив з Балаклави щогодини з 7:00 ранку до 7:00 вечора. До першої стаціонарної станції потяг досягав за 48 хвилин.

У лютому 1856 р. на залізниці використовувалося в середньому до 130 вагонів, які щодня перевозили близько 425 тонн різних вантажів. У тому числі по головній лінії Балаклава — Каткартів пагорб 87 вагонів перевозили 240 тонн вантажу. Решта вантажу доставлялася по сардинській гілці. У травні 1856 р. через непотрібність залізниця була розібрана і вивезена до Туреччини. 12 липня 1856 р. англо-французько-італійські війська остаточно покинули Крим. Перед відходом з Криму англійці на скелі в районі Кади-Коя встановили мармурову дошку з меморіальним написом на честь побудови залізниці, але вже влітку 1860 р. її вирвали зі скелі і розбили. За поясненням Таврійського цивільного губернатора генерал-лейтенанта Г.В. Жуковського, це зробили за особистим наказом новоросійського і бессарабського генерал-губернатора графа О.Г. Строганова.

Однією з причин поразки імперії Романових у Кримській війні 1853—1856 рр. була технічна відсталість. Британська залізниця значною мірою допомогла союзникам досягти воєнних успіхів як під час осади та взяття Севастополя, так і в отриманні перемоги у війні в цілому. Результати війни спонукали правлячі кола Російської імперії до ліквідації кріпацтва у 1861 р., здійснення ряду прогресивних соціально-економічних реформ, завершення технічного перевороту та розбудови залізничної мережі.

Володимир Молчанов

Як був представлений Крим у Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.)?

Говорячи про кримських депутатів у складі Державної думи, варто розуміти, що їх виокремлення можливе лише на основі територіального принципу. У політичному ж відношенні вказані парламентарі, кількість яких протягом чотирьох скликань склала 11 чол., представляли різні фракції і партії, соціально-професійні та етнічні групи. Серед них за соціальною ознакою переважали дворяни (8 чол.), з яких 5 депутатів входили до опозиційної кадетської фракції (двоє інших кадетів були різночинцями); а за етнорелігійною: православні росіяни (5 чол.). Окремо варто назвати 2 кримських татар, 1 караїма, 1 німця та 1 шведа.

На формування соціального складу як Державної думи, так і власне вказаного кримського представництва, впливала багатоступенева куріальна виборча система. Зокрема, були створені селянська, робітнича, землевласницька та міська курії (в окремих регіонах додатково існували ще козацька та інородницька) для яких були встановлені відповідно чотирьох-, трьох-, двохступеневі і прямі вибори. Що стосується етнічного складу, то в даному випадку жодних преференцій для корінного кримськотатарського населення не було зроблено (хоча б у вигляді виокремлення інородницької курії, яка існувала при виборах до I–II Державних дум для калмиків, казахів та бурят). Характерно, що, за даними перепису 1897 р., їх процентна частка була переважаючою для Ялтинського (58,7%), Сімферопольського (41,8%), Євпаторійського (40,5%) та Феодосійського (37,2%) повітів Криму. Однак такі показники були суттєво нівельовані тогочасною статистикою шляхом зарахування до «росіян» «великоросів» та «малоросів», а також плюсуванням цифр, що стосувалися материкової частини Таврійської губернії. Разом з тим обрання деяких депутатів мало прямий зв'язок з етнічною структурою окремих частин Кримського півострова. Зокрема, Генріх Гальвас представляв у III Державній думі Перекопський повіт — район проживання німецьких колоністів-лютеран.

У I Державній думі (1906) Крим був представлений чотирма парламентарями. Серед них — кадет Соломон Крим (караїм) — єдиний із регіону, хто був депутатом двох скликань (у 1912 р. його було обрано і до IV Державної думи). Порівняно з іншими представниками півострова він виділявся належністю до регіональних фінансово-промислових кіл. Зокрема, С. Крим володів тютюновою фабрикою, соляними копальнями, банкірським будинком (спільно із братом), виноградником та був членом різноманітних місцевих сільськогосподарських, фінансових, виноградарсько-виноробних та садівничих комітетів і товариств. При цьому він надавав суттєву фінансову підтримку караїмській общині, ініціював створення Таврійського університету у 1916 р. та очолював Кримський крайовий уряд (кінець 1918 — початок 1919 рр.). Однак активна підприємницька та громадсько-політична діяль-

ність у Криму не відповідала рівню парламентської роботи С. Крима, який обмежився лише підписами під законодавчими ініціативами кадетської фракції (наприклад, «Про громадянську рівність»). Наперед відзначимо, що будучи обраним пізніше до IV Державної думи, С. Крим змінив політичну позицію і увійшов до складу проурядової фракції октябристів. Серед можливих причин такого кроку — тиск влади, адже довгий час перед цим він знаходився під негласним наглядом поліції. Підтвердженням цього, а також незмінності політичних поглядів, може бути підтримка ним ряду кадетських законопроектів.

Не вирізнялася активністю діяльність колег С. Крима по регіону і фракції: земських діячів О. Новікова і князя В. Оболенського та гімназійного вчителя О. Сипягіна. Для прикладу, останній виступав лише двічі: щодо скасування смертної кари в Російській імперії та припинення утисків єпископів католицької церкви.

Ситуація змінилася вже у II Державній думі (1907), до якої вперше потрапив представник кримськотатарського народу — Решид Медієв. Він походив із селян, до обрання депутатом співпрацював з есерами (за що і був заарештований у 1905 р.), активно підтримував відкриття мектебів, рушдіє (мусульманських початкових і середніх шкіл) та бібліотек, займав посаду голови міської думи м. Карасубазар. До речі, вказане місто було одним із двох у Криму (друге — Бахчисарай), в якому до 1944 р. переважало кримськотатарське населення (власне після цього місто і змінило назву на Білогорськ). Крім нього, вже у III Державній думі (1907–1912), кримськотатарський народ представляв Ізмаїл Муфтій-Заде — дворянин (мурза), відставний полковник, багаторічний чиновник Сімферопольської міської думи.

Порівнюючи громадсько-політичну позицію цих депутатів, необхідно підкреслити, що обидва користувалися неабиякою повагою та авторитетом серед кримськотатарського народу, підтримували розвиток його освіти та культури. Якщо ж говорити про парламентську діяльність — Р. Медієв мав яскраво виражені ліві погляди, входив до складу Мусульманської групи та фракції Конституційно-демократичної партії. Найважливішим напрямком його роботи було так зване «кримське питання», тобто захист соціально-економічних, культурно-освітніх та національно-релігійних прав кримськотатарського народу і відповідно критика дій російського уряду у цій сфері. Характерним прикладом було обговорення аграрної реформи. Зокрема, на засіданні 9 квітня 1907 р. Р. Медієв навів численні приклади незаконної передачі ще на початку XIX ст. у приватну власність понад 500 тис. десятин землі Кримського півострова, яка до цього належала татарським сільським общинам. Саме таким чином парламентар довів безпідставність обвинувачень у порушенні недоторканності права приватної власності і визначив необхідність відновлення соціальної справедливості шляхом проведення примусового відчуження в аграрній сфері. Депутат входив до складу комісії з питань недоторканності особи, приділяючи значну увагу вимогам ліквідації військово-польових судів. Ще одним напрямком його роботи було освітнє

питання. Будучи членом комісії з народної освіти та секретарем її підкомісії з питання про мову навчання у національних школах, він різко наголошував на необхідності вирішення відповідної проблеми лише з урахуванням інтересів етнічного населення кожного регіону. Власне щодо цього питання парламентар виступив союзником депутатів-українців. Лище передчасний розпуск II Державної думи вже після її 53-го засідання визначив причини відсутності конкретних результатів активної парламентської роботи Р. Медієва.

Натомість, говорячи про депутатську діяльність І. Муфтія-Заде, варто вказати, що під час виборчої кампанії до III Державної думи (1907) він наголошував на вступі до складу Мусульманської групи у випадку обрання до парламенту. Однак, приїхавши вже як депутат до Санкт-Петербурга, швидко зблизився із помірковано-правими колегами і увійшов до фракції октябристів, яка переважно підтримувала урядові законодавчі ініціативи. Цілком можливо, що у даному випадку ключову роль відіграло високе соціально-майнове становище І. Муфтія-Заде і наявність численних знайомств серед високопосадовців. Хоча інколи він відвідував засідання Мусульманської групи та проводив регулярні зустрічі з кримськими політичними діячами. Характерно також, що перед від'їздом до столиці, він запевнив виборців, що підготує ряд парламентських доповідей з мусульманського питання, зокрема, щодо покращення економічного становища (перш за все, земельного) кримських татар та релігійно-побутових аспектів їх життя. І дійсно, більшість його виступів були спрямовані на доведення права мусульман навчатися рідною мовою, на захист власності кримських вакуфів (майно та землі, що знаходилися у власності мусульманської общини), а також на підтримку законопроекту про встановлення конфесійної рівності. Так, навівши у ході виступу 22 травня 1909 р. приклади насильницького насадження християнства в Російській імперії у XVIII ст., він вказав на необхідність запровадження релігійної свободи й толерантності.

Досить цікавою є особистість кримського депутата IV Державної думи шведського походження Володимира Вінберга. Будучи активним земським діячем (багаторічний член Ялтинської повітової управи, голова Таврійської губернської управи та ін.) він ще у 1881 р. запропонував надіслати імператору Олександру III адрес із вказівкою на необхідність запровадження в Російській імперії конституційного устрою. Власне це і стало спочатку причиною арешту, а пізніше — багаторічного нагляду поліції і відмовою Сенату у затверджені його мировим суддею у Санкт-Петербурзі. Крім того, він займався питаннями медичного обслуговування в Криму (наприклад, ініціював передачу на утримання земства грязелікарні в Саках), створив матеріальний фонд для надання позик селянам для купівлі землі, клопотав про дозвіл на викладання татарською мовою. До IV Державної думи (1912–1917) В. Вінберг був обраний від міських виборців і увійшов до складу кадетської фракції. Працював у складі комісії з питань місцевого самоуправління, віросповідання, з старообрядницьких справ. Підтвердженням його ліберальних

поглядів слугує підтримка законопроектів, якими пропонувалося проголосити свободу друку, совісті, зборів та союзів; демократизувати виборче законодавство; реформувати систему середньої освіти; розширити права жінок (зокрема, щодо права бути присяжними повіреними та засідателями), відмінити тілесні покарання, скасувати архаїчні волосні суди (формувалися із непрофесійних суддів і мали право засуджувати селян до тілесних покарань) та ін.

Однак, чи не єдиним виступом В. Вінберга була промова 5 травня 1914 р. щодо законопроекту про створення на південному березі Криму особливого Ялтинського градоначальства. Зокрема, ініціатор документа, Міністерство внутрішніх справ, вказувало на «особливе географічне та топографічне розташування м. Ялти на південному березі Криму, численність та розкиданість серед гір поселень, що слугували місцем перебування протягом значної частини року сотень тисяч населення, інородницький елемент корінного місцевого населення [мова йшла про кримськотатарський народ — *В.М.*], а також, головним чином, щорічне відвідування Криму Імператорською Родиною…». В дійсності, саме останній факт (тут знаходилися імператорські володіння — Лівадія, Массандра та Ореанда), у сукупності із розташуванням найкращих земель впливових дворянських родів Російської імперії (Ушакових, Воронцових-Дашкових, Юсупових, Долгоруких, Трубецьких, Паніних, Раєвських та ін.), було основною причиною виокремлення Ялти та її навколишніх територій у самостійну адміністративну одиницю. На практиці це означало посилення поліцейського контролю і нагляду за місцевим населенням, туристами та екскурсантами, про що прозоро натякнув доповідач комісії, депутат-націоналіст О. Мотовилов. У своєму виступі з цього приводу, В. Вінберг, розуміючи безперспективність заперечення доцільності законопроекту, який підтримали дві парламентські комісії (законодавчих ініціатив та бюджетна) і в якому очевидно, були зацікавлені названі вище особи (імператорська родина і дворянські роди), запропонував хоча б зменшити територію Ялтинського градоначальства до розмірів перебування і відвідування району імператором. Будучи добре ознайомленим із місцевою ситуацією, депутат підкреслив важливість збереження прав місцевих жителів і, серед іншого, висловив побоювання про примусові переселення євреїв із окремих частин майбутнього градоначальства, наприклад, із Алушти. Власне, про такі факти згадував пізніше ялтинський градоначальник О. Спиридович у роботі «Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг.». Втім, не зважаючи на все це, законопроект був підтриманий парламентом і вже указом від 18 червня 1914 р. Ялтинське градоначальство було створене. Існувало воно, як і інші, до 1917 р., коли Тимчасовий уряд скасував ці адміністративні утворення, замінивши градоначальників комісарами.

Таким чином, етнічне розмаїття населення Криму, відсутність спеціального виборчого законодавства щодо корінного кримськотатарського народу та особливості урядової політики обумовили відсутність у місцевих депутатів Державної думи спільних політичних поглядів, а, відтак, і усвідомлення

необхідності об’єднання в окрему територіальну парламентську групу (хоча б на кшталт неформальної сибірської). Разом з тим проживання та розуміння ситуації на півострові сприяли активізації відповідної законотворчої роботи двох представників кримськотатарського народу — Р. Медієва та І. Муфтія-Заде.

Володимир Милько

Чому введений до ладу під час Великої війни флагман Чорноморського флоту отримав назву «Императрица Марія»?

Цей надійно вкритий панцирем лінійний корабель відкрив могутню серію дужих дредноутів, споруджених у Миколаєві й спеціально призначених базуватися на Севастополь, аби системними атаками звідти забезпечити реалізацію загарбницьких прагнень царату опанувати Чорне і Мармурове моря зі стратегічно унікальними Босфорською та Дарданелльською протоками. Мав велетенські параметри: водомісткість 22 600 т і довжина 168 м за швидкості 21 вузол (тобто 21 миля за годину). Його озброєння складалося, в основному, з дюжини гармат калібру 305 міліметрів, двох десятків «130-міліметрівок», чотирьох зеніток 75 мм, такої ж кількості кулеметів, квартету торпедних апаратів. Екіпаж комплектувався на засадах штатної чисельності не менше 33 офіцерів, 30 кондукторів, 1135 нижніх чинів.

На втілення загострених «згори» бажань домінувати розлогими теренами лінкор цілком природно підхопив естафетну амбітність двох плавальних засобів, раніше так само іменованих, але зроблених миколаївцями для севастопольської ескадри XIX ст. Початком пам'ятного спадку знаково фігурувало споруджене 1827 р., ще за життя імператриці Марії Федорівни — вдови Павла I, й оснащене ледь не сотнею артилерійських стволів (за проектом — лише 84, а фактично насичене 96-ма) судно «Императрица Марія» завдовжки до 60 м, чий шлях виявився пов'язаним і з прямими антиосманськими акціями протягом російсько-турецької війни 1828–1829 рр., і з безпосереднім контролем Босфору в експедиції 1833 р., виряджeній на допомогу, котру Микола I надав султанові Мегмеду II проти єгипетського паші Мегмета-Алі. Коли 1845 р. той вітрильник припинив своє тривале існування, настала черга другого, 90-гарматного: 1853 р. до бойових лав увійшов трохи більший за попередника — 61-метровий, якому випало взяти діяльну участь у Синопській баталії, тим самим посприявши каталізації Східної війни 1853–1856 рр., причому 1855 р. його було затоплено на севастопольському рейді.

З уваги до відомої передісторії Микола II, розглянувши 1911 р. список пропозицій, визивно закцентував флагмана наректи «Императрица Марія», а затим планованих аналогів — «Екатерина II» (на стадії будівництва «Императрица Екатерина II») та «Императоръ Александръ III». Створювався досить претензійний династичний «Романовський» проект, зрозуміло, з урахуванням того, що словосполучення «Императрица Марія» на цю пору сповнилося додаткового змісту в асоціюванні не тільки із царевою пращуркою, а й із бабцею — Марією Олександрівною (1824–1880) та матір'ю — Марією Федорівною (1847–1928). Отже, промовисто сплелися виниклі обставини — і суто родинні, і військові, на загал геополітичні: продемонстрована в регіоні гегемонія Чорноморського флоту відтак сягала настільки

високого рівня, що за угодами в Антанті Російська імперія сподівалась у світовій війні розширитися аж почасти Малою Азією.

Прикметно, що терміново випущений новачок «Императрица Марія» влітку 1915 р. допроваджувався, так би мовити, «вступним» кроком од річки Інгул до Криму під прапором контр-адмірала Олександра Хоменка — начальника Транспортної флотилії, дислокованої переважно в Одесі заради підготовки стрімкого оволодіння Стамбулом (Константинополем, Візантією). Власне, з'явився вирішальний аргумент — виразний «козир» наполегливого утвердження експансіоністських тенденцій. Недарма Верховний головнокомандувач великий князь Микола Миколайович офіційно зичив розвинути «традиції свого славного предка в Синопській битві». Оцінюючи тодішню ситуацію, морський міністр Іван Григорович упевнено констатував помітне визрівання успіхів на здавна в цьому сенсі накресленому російською монархією курсі. «Майже не відчувши втрат, Чорноморський флот постійно нарощує силу й чекає на момент, коли настане час перейти до розв'язання близького кожному російському серцю завдання, заповіданого нам усім нашим минулим», — його вельми відверта фраза у Державній думі резонувала піднесеними вигуками депутатів «Браво!».

Утім, трапилось інше, ніж плекали зазіхачі на чужі води та суходоли. Доля всієї згаданої трійки дредноутів виявилася сумною. Насамперед, страшна трагедія чекала на головний з них, уже звично кликаний матросами «Марійкою» (панібратський варіант — «Маруха»), коли 7(20)жовтня 1916 р. він потонув у севастопольській Північній бухті після низки вибухів, утративши загиблими не менше 228 осіб (приблизно стільки ж було поранених членів команди). У пізніших революційних веремiях жахливо потерпіли й «Императрица Екатерина II» (з літа 1915 р. — «Императрица Екатерина Великая», з весни 1917 р. — «Свободная Россія») та «Императоромъ Александръ III» (з 1917 р. — «Воля»): перший з них торпедовано 1918 р. під Новоросійськом за наказом більшовицького уряду, санкціонованим Володимиром Ульяновим (Леніним) і Левом Троцьким, а «Волі», на якій буремного 1917-го у відправній точці, в Миколаєві, звивався український стяг, судилося полоненим трофеєм страдницьки включатися до німецької (1918 р.) й англійської (1919 р.) армад (потім перейменованим на «Генерал Алексеев» це судно очолило чорноморські сили «білих» і гіркий фінал надибало в африканському порту Бізерта, де 1924 р. Франція визнала його приналежним СРСР; зрештою було продано на метал і розітнуто 1936 р. у місті Брест на півострові Бретань в Атлантичному океані обік Ла-Маншу — дуже далеко від Криму).

Символічно, що 1919 р. іноземні інтервенти — переможці в Першій світовій війні — евакуювали з Ялти екс-імператрицю Марію, рятуючи від навислих загроз. Кінець кінцем з'ясувалося: її, людину старшого віку, спіткала довічна еміграція.

Павло Усенко

Що спільне та відмінне в українському і кримськотатарському національних рухах у 1917 р.?

Лютнева революція 1917 р. у Росії та падіння царського режиму спричинили різку активізацію визвольних рухів у національних окраїнах Російської імперії.

Кримськотатарський національний рух станом на 1917 р. уже мав певну історію та традиції. Від початку XX ст. у Криму активно діяли товариства «Ватан» («Батьківщина»), «К'рим Талебе Джеміет» («Товариство кримськотатарської молоді, що навчається»), «Джеміет Хайріе» («Благодійне товариство»). З початком революційних подій старі та новоутворені кримськотатарські, як і українські організації значно активізували свою діяльність.

Протягом 1917 р. формується Татарська партія (пізніше трансформувалась у Національну партію — Міллі Фірка). Її лідером був Алі Боданінський-етнограф і літератор, перекладач «Тараса Бульби» кримськотатарською мовою. Загальна чисельність партії становила близько 60 тис. членів. Задекларовані програмні ідеї були дуже близькими до есерівських. Програма партії вимагала перетворення Росії на федеративну державу, яка мала б складатися з національно-культурних автономій. При цьому суб'єктами федерації виступають не територіальні утворення, а екстериторіальні нації. Партія також виступала за традиційні загальнодемократичні цінності — рівність усіх перед законом, загальні, рівні, вільні та таємні вибори, максимальне використання референдумів, свободу совісті та слова, безкоштовні освіту й судочинство. В економіці пропонувалась соціалізація землі та промислових підприємств.

Під час першого приходу більшовиків у Крим частина членів Татарської партії виокремилась у партію мусульманських соціалістів. Головою цієї партії став С. Меметов, до керівництва входили А. Боданінський, А. Ільмій, У. Боданінський, А. Лятиф-Заде, Я. Кемаль. Партія мусульман-соціалістів пішла на тісний контакт із більшовиками. Фактично, це був аналог українських лівих есерів та соціал-демократів.

Основне гасло партії — «Крим — для кримців», під якими розумілися усі мешканці Кримського півострова. З січня 1919 р. була оприлюднена нова програма, яка передбачала боротьбу за нейтралітет кримських татар у боротьбі за владу між білим рухом та більшовиками, за культурно-національну автономію кримськотатарського народу. Міллі-Фірка була ідейним натхненником «зеленого» руху — протибільшовицького та протиденікінського збройного опору кримських татар. Після встановлення більшовицької влади Міллі-Фірка фактично стала забороненою партією, а її активісти емігрували або ж були репресовані.

Кримськотатарські діячі брали активну участь у всеросійському мусульманському русі, вважали себе його невід'ємною частиною. Так, посланці Криму були представлені на всеросійських мусульманських з'їздах, всеросій-

ському мусульманському воєнному з'їзді та з'їзді мусульманського духовенства. Чотири кримські татарки були учасницями Всеросійського з'їзду мусульманок у Казані 21–24 квітня 1917 р.

Відповідником Українського національного конгресу у квітні 1917 р. для кримських татар був з'їзд мусульман Криму, що відбувся 25 березня. На цьому з'їзді був обраний Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) з 50 осіб на чолі з Н. Челебі Джиханом. Його ж було обрано і верховним муфтієм мусульман Криму. У квітні Тимчасовий уряд визнав, що до повноважень Мусвиконкому належать всі справи кримських татар. У випадку з Українською Центральною Радою до подібного, хоча й далекого від побажань українців, порозуміння дійшло хіба що у липні–серпні 1917 р.

У вересні 1917 р. кримськотатарська делегація брала активну участь у З'їзді народів, що відбувся у Києві. Під час з'їзду було прийнято рішення про створення в Криму національно-персональної автономії.

Після жовтневого перевороту у Криму було створено Раду народних представників з усіх політичних сил, що претендували на владу на півострові, за винятком більшовиків. Це була спроба віднайти компроміс перед загрозою встановлення більшовицького режиму.

26 листопада у Бахчисараї відкрився Курултай кримськотатарського народу. Його депутатами були 76 осіб (у тому числі 4 жінки), обрані на демократичних засадах. Курултай розглянув питання про державний устрій Криму; взаємовідносини кримських татар із представниками інших національностей Криму; про форму і структуру національного уряду кримських татар. Учасники Курултаю сформували національний парламент — Меджліс, та уряд — Директорію у складі 5 осіб, проголосили утворення Кримської Народної Республіки та ухвалили Конституцію.

У такому становищі — з національним кримськотатарським урядом та паралельно існуючою Радою народних представників — Крим проіснував до кінця січня 1918 р., коли на його територію увійшли більшовики.

Більшовицький режим протримався у Криму до кінця квітня 1918 р., коли був знесений наступаючими українськими та німецькими військами. Більшовики, як і у випадку з Україною, проголосили маріонеткову Радянську соціалістичну республіки Тавриди, здійснювали політику червоного терору, унаслідок якого загинув один із кримськотатарських лідерів — Н. Челебі Джихан.

Від травня 1918 р. у Криму розпочався період крайових урядів — М.(С.) Сулькевича (1918) та С. Крима (1918–1919). Курултай, визнаний верховною владою Криму, 18 травня 1918 р. оголосив про відновлення незалежності Криму. Проте уже 5 липня Курултай був позбавлений статусу парламенту та перетворений на представницький орган кримських татар, а у 1919 р. узагалі розпущений. Тоді ж була ліквідована і Директорія.

Важливою складовою як українського, так і кримськотатарського національних рухів було формування національних частин у складі російської армії.

Умови для виникнення кримськотатарського військового національного руху були дещо кращими, аніж для аналогічного українського руху, адже у складі російської армії уже існував окремий підрозділ, що формувався із кримських татар — Кримський кінний полк. 15 травня 1917 р. О. Керенський, перебуваючи у Криму, пообіцяв підтримку ідеї повернення Кримського полку до Криму, а також формування й піхотного полку. У липні було віддано відповідний наказ по Одеській військовій окрузі, однак його виконання наштовхнулось на перепони. Татарський піхотний полк так і не було сформовано, а вояків-татар розподілено по інших частинах.

У вересні 1917 р. на найвищому рівні було ухвалено рішення про створення I Мусульманського корпусу, командиром якого призначено М.(С.) Сулькевича — майбутнього голову Кримського крайового уряду. У цьому прослідковується аналогія із П. Скоропадським, який також очолював українізований 34-й корпус російської армії.

У листопаді до Сімферополя переведено Кримський кінний полк, а у грудні оголошено про створення штабу Кримських військ, чим фактично завершено формування кримськотатарської армії. Зауважимо, що особовий склад війська не був виключно кримськотатарським, серед офіцерів був значний відсоток росіян, існували також грецькі, вірменські, єврейські підрозділи.

Безумовним лідером кримськотатарського національного руху після смерті у 1914 р. Ісмаїла Гаспринського був його учень та соратник Алі Боданінський. На момент початку революції йому, як і українському лідерові Михайлові Грушевському, був 51 рік. Обидва займались наукою, М. Грушевський — історією, А. Боданінський, щоправда, без належної освіти, етнографією. У революційні роки обіймали високі посади: М. Грушевський очолював Українську Центральну Раду, А. Боданінський ініціював проведення кримськотатарських з'їздів, створення Мусвиконкому, скликання Курултаю, однак відмовився від керівництва революційними органами, залишивши за собою посади керуючого справами Мусвиконкому та Курултаю, редактора провідної у кримськотатарському рухові російськомовної газети «Голос татар» тримаючи, таким чином, під контролем політичне життя кримських татар. Як і М. Грушевський після революції, А. Боданінський йде на співпрацю із більшовиками. У 1919 р. він стає членом РКП(б) і одним із членів уряду Кримської СРР. Щоправда, при цьому український академік відмовляється від політичної діяльності та зосереджується виключно на науці. А. Боданінський же пробує зберегти в умовах більшовизму здобутки кримськотатарського руху бодай у вигляді національно-культурної автономії. Зрештою, обставини смерті обох лідерів національно-визвольних рухів викликають багато запитань, зокрема у частині їх інспірації більшовиками.

Віталій Скальський

Коли й ким було ухвалено першу в історії Криму конституцію?

Чотири основні політичні течії (російська, українська, кримськотатарська і більшовицька) визначали напрямок політичного протистояння в Криму в буремному 1917 р. Ці течії відбивали строкатість національного складу населення півострова й гостроту соціального протистояння. У липні 1917 р. виникла політична партія Міллі Фірка, яка проголосила основним пунктом своєї програми утворення незалежної кримськотатарської держави.

Підготовчі питання, що стосувалися майбутнього скликання Курултаю, розглядалися на другому з'їзді татарських делегатів, який відбувся 1 — 2 жовтня 1917 р. Організаторами й керівниками з'їзду були Ч. Челебієв, Д. Сейдамет, А. Озенбашли та інші кримськотатарські лідери. У своїх доповідях вони обґрунтували необхідність перетворення Росії на федерацію республік та областей, автономії Криму, створення кримськотатарського парламенту. Челебієв і Озенбашли сформулювали основні завдання національного парламенту: ухвалення законів для кримських татар і участь у реалізації ідеї територіальної автономії Криму. З'їзд схвалив цю програму й обрав комісію для скликання Курултаю на чолі із Ч. Челебієвим, А. Озенбашли й Д. Сейдаметом. Більшістю голосів делегатами були обрані Д. Сейдамет, А. Озенбашли, А. Айвазов, А. Бададинський, С. Хаттатов.

Мета скликання Курултаю, на думку Ч. Челебієва, полягала у визначенні із питанням про територіальну автономію для Криму і, у випадку його ухвали, виданням відповідних основних законів. Свою пропозицію щодо цього формулювання вніс А.Озенбашли, який підкреслив, що Курултай повинен висловити власне ставлення до питання про форму правління в країні і до Установчих зборів. Враховуючи цю пропозицію, з'їзд прийняв рішення скликати Курултай напередодні відкриття Всеросійських Установчих зборів — 24 листопада 1917 р.

Жовтневі події в Петрограді змусили розпочати роботу Курултаю пізніше. Ставлення лідерів кримськотатарського народу до них було різко негативним. «Разыгравшиеся в Петербурге кровавые события, — заявив Мусвиконком, — парализовав силу существующей власти, открывают путь для анархии и гражданской войны, размер и гибельные последствия которой теперь трудно представить». «В нинішній час держави немає, законів немає, ладу немає … в державі порушені мир та спокій. Порядок вирваний з коренем, кожен чинить так, як уміє …», — зауважив з цього приводу А. Айвазов.

У той же час у губернських і міських революційних комітетах Криму представники українських партій та організацій, зокрема Центральної Ради, діяли в цілковитій єдності з представниками Мусвиконкому. Завдяки цьому його члени на початку листопада домоглися передання йому ханського палацу в Бахчисараї, де планувалося скликання Курултаю. На урочистостях і мітингу, що відбулися з цього приводу в Бахчисараї, голова української

губернської Ради Андрієвський обіцяв Мусвиконкому всіляку підтримку українських організацій у відновленні прав кримськотатарського народу. На одному з мітингів він заявив, що створення автономного уряду для Криму багато в чому залежить від рішучих дій кримських татар.

4 листопада Мусвиконком виступив з відозвою «Про владу в Криму». Він заявив про свою ініціативу створення на півострові автономної влади «без гегемонії якоїсь народності над іншою», під гаслом «Крим — для кримців». Відозва також закликала до «недопущения главенства в Крыму какого-либо одного народа, недопущения подчинения Крыма какому-либо государству». Таким чином, гасло, що стало показником позиції Мусвиконкому і невдовзі міцно укорінилося в свідомості татарського народу, націлювало вже не стільки на федерацію, скільки на вирішення кримських проблем самими кримчанами. Лідери кримськотатарського руху, як про це свідчила зроблена невдовзі заява Д. Сейдамета, не прагнули татаризації Криму, а лише виступали проти верховенства будь-якої іншої національності. «Голос татар, — наголошував Д. Сейдамет, — еще не есть голос всего Крыма. Для этого необходимо общекрымское учредительное собрание, в котором должны принять участие все народности, населяющие Крым».

26 листопада 1917 р. у Бахчисараї відкрився Курултай, роботу якого очолювали лідери Мусвиконкому — Н. Челебієв, А. Озенбашли, Д. Сейдамет, А. Айвазов та інші. Розпочавши свою роботу як установчі збори кримськотатарського народу, Курултай продовжив її в якості постійно діючого органу влади — кримськотатарського парламенту. Фактично це був представницький орган кримськотатарського народу, оскільки у його виборах взяли участь понад 70% татарського населення Криму. Мусвиконком передав Курултаю свої повноваження.

Робота Курултаю проходила досить бурхливо. Це було обумовлено тим, що у кримськотатарському русі на той час вже сформувалися три крила: ліве, на чолі із секретарем Курултаю А. Баданінським, центр, представлений насамперед муфтієм Челебієвим (який, втім, часом схилявся до компромісу з більшовиками) та праворадикальне — на чолі із Сейдаметом. Засідання парламенту з перервами тривали 18 днів. За чей час депутати обговорили широке коло питань: засади державного устрою Криму та організації державної влади, міжнаціональні взаємини, закони, що регулювали національне, релігійне та етнокультурне життя кримськотатарського народу. 13 грудня Курултай проголосив Кримську Народну (Демократичну) Республіку і прийняв першу в історії Криму конституцію, а 18 грудня обрав національний уряд — Директорію у складі п'яти «директорів»: Ч. Челебієв — (голова і управління юстиції), Д. Сейдамет (внутрішні та військові справи), А. Озенбашли (освіта), С. Хаттатов (фінанси й вакуфи), А. Шукри (релігійні справи). Варто зазначити, що з самого початку своєї діяльності Директорія наголошувала на тому, що опікуватиметься не лише татарським народом. Вона вважала своїм священним обов'язком «захист високих лозунгів великої революції» (Лютневої), безпеки і гідності всіх кримчан, водночас наголошую-

чи, що більш сильний кримський уряд може бути створений загальнокримським парламентом. Директорія запевняла, що всіма силами й засобами буде прагнути до скликання кримських Установчих зборів.

Останній день роботи Курултаю 13 грудня ознаменувався схваленням першої в історії Криму Конституції («Кримськотатарські основні закони»). Конституція проголошувала створення Кримської народної (Демократичної) Республіки. Ст. 1 визнавала право всіх народностей на повне самовизначення. Виходячи з того, що закони, які регулюють життя кожного народу, в тому числі й вирішення національних проблем, гарантуються насамперед національним самоврядуванням. Ст. 2 Конституції передбачала надання такої можливості татарському народу шляхом утворення постійного Парламенту (Меджліс-і-Мебусану), який обирався б усім кримськотатарським населенням на засадах вільних, рівних, прямих виборів шляхом таємного голосування. У ст. 12 ішлося про те, що форма правління Кримом може бути встановлена лише рішенням Установчих зборів — конституційного органу, обраного усіма жителями Криму на основі вільних, рівних, прямих таємних виборів. Ст. 15 стверджувала, що «доля того чи іншого краю може бути вирішена лише голосом самого народу, який населяє цей край, але в жодному випадку не дипломатами». Ст. 16 вже проголошувала утворення Кримської Народної (Демократичної) Республіки — на тій підставі, що демократичні права і свободи, захист національних і політичних прав національних меншин та здійснення Конституції можуть бути забезпечені лише у демократичній республіці. Основний закон передбачав, що керівники дирекцій обираються з числа депутатів Парламенту та підзвітні і відповідальні перед ним. Ст. 17 скасувала станові звання і привілеї, що існували в кримськотатарському середовищі, а ст. 18 проголосила громадянську рівність статей. На жаль, одна з найдемократичніших у тогочасному світі Конституція не знайшла застосування на практиці.

Лариса Якубова

Яким був етнодемографічний стан населення Криму в 1917–1921 рр.?

Для дослідження етнодемографічної ситуації в Криму початку XX ст. базовим джерелом є матеріали загального перепису населення Росії 1897 р. За його даними, на півострові мешкало 546 592 особи. З них татари становили — 194 294 (35,55%), росіяни — 180 963 (33,11%), українці — 64 703 (11,84%), німці — 31 590 (5,78%), євреї — 24 168 (4,42%), болгари — 7450 (1,36%), греки — 17 114 (3,13%), поляки — 6929 (1,27%), білоруси — 2058 (0,38%), вірмени — 8317 (1,52%), естонці — 2176 (0,4%), турки — 1787 (0,33%), чехи — 1174 (0,21%), цигани — 944 особи (0,17%).

Слід зазначити, що в кінці XIX ст. — на початку XX ст. у Криму існувала латентна кількість українців, яка не потрапила до даних офіційних переписів, оскільки у статистичних матеріалах традиційно об'єднувалися «великороси» і «малороси», що значно посилювало перевагу російськомовного населення.

У 1917 р. півострів населяли 809 тис. осіб. Це були представники 34 націй і народностей, які належали до 10 різних конфесій. З них об'єднана група «росіяни та українці» складала 49,4%, за ними йшли кримські татари — 26,8%, а далі етнічні меншини. Перепис 1 січня 1921 р. зафіксував у Криму 719 тис. населення, з яких росіяни становили 44%, татари — 26%, українці — 7,4%.

Співвідношення національностей Криму суттєво не змінилося протягом Першої світової війни, революції та громадянської війни 1917—1921-х рр. Так, за офіційними даними перепису 1926 р., у Криму з 714 тис. населення мешкали: 301 тис. росіян (42%), 179 тис. татар (25%), 77 тис. українців (близько 11%).

Розміщення населення Криму в етнічному розрізі було нерівномірним, що створювало специфіку у стосунках на місцевих рівнях. Нацменшинне населення перемішувалося з корінним і цей процес, особливо в перші десятиліття XX ст., посилився. Але зберігалися і райони компактного мешкання населення. Наприкінці 1921 р. компактно проживали татари — Бахчисарайський, Балаклавський, Ялтинський, Алуштинський, Судакський райони. В центральних районах півострова переважно мешкали євреї, німці, поляки, болгари. Українці і росіяни розселялись дисперсно.

За даними стратиграфічного аналізу, на території Криму росіяни в містах становили 49,1% всього населення півострова, євреї —11,9%, українці — 10,4%, поляки — 1,9%, німці — 1,5%, інші — 19,2%. Відомості про постійні місця мешкання (в містах чи в сільській місцевості) різних етносів є важливими для розуміння соціальних умов їхнього розвитку, етнічної самоідентифікації, освітнього рівня, формування національної еліти, можливостей самоорганізації. Так, відсоток українців у містах Криму був меншим, ніж відсоток українців-городян в цілому по губерніях України. Найбільший

відсоток мешканців міст Криму — росіяни. Це пояснюється перш за все тим, що міста і містечка тут, як в цілому і по Україні, були центрами імперської адміністрації, і в них, як правило, переважали представники державної нації зі своєю мовою і культурою. Євреї в основному були традиційно міськими жителями. Німці, які переселялися в Україну, переважно були збіднілими в себе на батьківщині селянами та міщанами й оселялися головним чином колоніями найбільш компактно в Таврійській губернії, в тому числі на території Криму. Частина татарського населення жила в селах, інша, переважна частина, мешкала у містах і містечках.

Особливості і відмінності у майновому становищі, професійній структурі, місцях проживання, традиціях створювали в Криму специфічний міжетнічний колорит, зумовлювали формування різноманітних потреб та інтересів. Все це наклало певний відбиток на суспільне життя в подальші роки.

Володимир Устименко

Чи робила Українська Народна Республіка доби Центральної Ради спроби включити Кримський півострів до складу України?

Підписавши Берестейський мирний договір, український уряд до певної міри не визначився з національними інтересами України на міжнародній арені. Крим, який безумовно мав для УНР важливе стратегічне значення як геополітичного так і військового характеру, залишався поза увагою національних лідерів. Відповідно до положень Третього Універсалу Української Центральної Ради (УЦР), декларувалося, що до території УНР належить «Таврія (без Криму)». Тому фактично УЦР повідомила Мусульманський виконком, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів». Український провід також відкинув пропозиції німців у ході Берестейських переговорів включити Крим у сферу національних інтересів УНР, посилаючись знову таки на право татарського народу на самовизначення. Проте після повернення до Києва у березні 1918 р. українські лідери змінили свою позицію щодо державно-правового статусу Кримського півострова і запланували його включення до складу незалежної України.

10 квітня 1918 р. 1-а дивізія Запорізького корпусу Армії УНР під командуванням полковника П. Болбочана одержала таємний наказ від військового міністра О. Жуковського: випереджаючи німецькі війська на лінії Харків-Лозова-Олександрівськ-Перекоп-Севастополь, звільнити Кримський півострів від більшовиків. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. Групі П. Болбочана в ході рейду ставилось також завдання захопити військове майно кримських портів. Кримська операція Армії УНР, відома також під назвою як «Похід Болбочана на Крим», тривала 10–24 квітня 1918 р. Вона стала ключовою у демонстрації спроможності українського війська втілювати складні бойові завдання, професіоналізму та боєздатності. Після успішного форсування Сивашу запорожці оволоділи Перекопом. Цьому значною мірою сприяв військовий талант командира дивізії П. Болбочана, який відкинув попередній план форсування Сиваша моторовими катерами і вирішив раптовим наскоком захопити безпосередньо залізничну переправу. Операція визначила не тільки успіх майбутньої Кримського походу, але й вберегла Запорізьку дивізію від значних людських жертв. Попри те, що червоноармійцями упродовж усього берега Сальківських позицій була зроблена лінія окопів з бетоновими гніздами для кулеметів, укріплення були озброєні далекосяжною та важкою артилерію, неочікуваний наступ запорожців привів до паніки у лавах супротивника. Після зайняття укріплень українські частини здобули все військове майно та зброю ворога. Мобільність та дії на випередження, легке маневрування кіннотою, не давали ворогові спочинку та відрізали йому шляхи відступу. Увечері 22 квітня 1918 р. Кримська група з боєм захопила м. Джанкой —

першу вузлову станцію в Криму, що дало їй можливості для розгортання подальшого наступу. В напрямку Феодосії була відправлена частина запорожців, відділи кінноти почали наступати на Євпаторію, переслідуючи більшовицькі загони. Головні сили були скеровані на Симферополь, який був захоплений без рішучого опору ранком 24 квітня 1918 р. Під час Кримського походу 1-ої Запорізької дивізії поповнився значною кількістю добровольців з Таврії, а також татарськими добровольчими формуваннями. Його командир мав намір створити з них окрему регулярну частину, проте згідно існуючих домовленостей українського уряду з німецьким командуванням був змушений розпустити ці добровольчі загони. Але невдовзі під час перебування корпусу на материковій частині України, багато з них прибули з Криму і знову вступили в ряди 1-ї Запорізької дивізії.

Оскільки, згідно умов Берестейської угоди Крим не належав Україні, а для перебування українського війська на цій землі не було правових підстав, 26 квітня 1918 р. 15-та німецька дивізія за наказом генерала Коша оточила всі місця дислокації українських військ та головні стратегічні пункти м. Сімферополь. Полковнику П. Болбочану був оголошений ультиматум негайно скласти зброю, залишити все військове майно, і виїхати з міста та з території Криму під охороною німецькою конвою на правах інтернованих, розпустивши при цьому добровольчі загони. Висунуті німецьким командуванням вимоги були одразу відкинуті командуванням 1-ї Запорізької дивізії. Не маючи зв’язку з урядом, П. Болбочан розробив два можливих плани продовження операції по звільненню Кримського півострова від більшовицьких частин. Один з них передбачав наступ на Севастополь і Ялту через гори, де легше було уникнути зіткнень з німцями. Він мав бути реалізований кінним полком ім. К. Гордієнка під командуванням В. Петріва та Кримським кінним полком. Інший — у випадку збройного протистояння з німцями — передбачав прорив запорожців на Керченський півострів, де мала бути утворена оборонна лінія між Арабатською та Феодосійською затоками. В разі продовження військових операцій німців проти українців, останні мали оборонятись, зайняти фортеці Керч та Енікале і нав’язати зв’язок із Кубанню. Запорожці розпочали реалізацію першого плану, передбачаючи можливий наступ більшовицьких частин, які могли відтягнути увагу німецького командування. Уникаючи будь-яких військових ексцесів, запорожці продемонстрували німцям свою повну бойову готовність та намір послідовно діяти згідно розпоряджень власного уряду. 27 квітня 1918 р. міністр військових справ УНР О. Жуковський телефоном віддав наказ, який був оголошений в присутності генерала фон Коша, про негайний відхід 1-ї Запорізької дивізії з Криму. Після нарад з командиром Запорізького корпусу З. Натієвим, дивізія під командуванням П. Болбочана було виведене з Криму і розташоване поблизу м. Олександрівськ.

Тетяна Осташко

Як Дмитро Донцов інтерпретував «кримське питання» в 1918 р.?

Відомий український діяч Д. Донцов під час Гетьманату П. Скоропадського очолював Українське телеграфне агентство та Державне бюро преси, а також входив до політичної комісії української делегації на мирних переговорах з РСФРР. 4 червня 1918 р. він записав у щоденнику, що політична комісія доручила йому «виробити реферат про політичні границі України». 7 червня він зробив таку доповідь на засіданні комісії й занотував у щоденнику, що його думка була підтримана С. Шелухиним у всіх позиціях і вдвох вони заперечували О. Шульгину, який «говорив про федерацію і хотів нав'язати нашу політику до традицій Центральної Ради і Секретаріату».

Згадана аналітична записка Д. Донцова «О границях Української держави під взглядом політичним» зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ф. 2607). Цей документ викликає безперечний інтерес, оскільки у ньому вперше питання про кордони України ставилося не в етнографічному, а в політичному аспекті.

Д. Донцов вважав, що ситуація навколо Криму суттєво відрізнялась від тієї, що мала місце у стосунках Української Держави з Бессарабією, Доном або Кубанню. Адже вони представляли собою цілісні території, певні адміністративні одиниці, які хоч і в іншому форматі, але у тих самих межах існували ще перед розпадом Росії. Крим не являв собою ні цілісної території, ні окремої адміністративної одиниці. Північна частина півострова за своїм етнічним і географічним характером зливалася з континентальною Таврією. Така обставина позбавляла півострів характеру чогось однорідного, отже, і юридично, і фактично Крим був частиною Таврії. Українська Держава могла визнавати право націй на самовизначення за чітко окресленими національними або адміністративними територіями, але ніяк не за їх довільно викраяними частинами. «Визнати право політичного самовизначення за кількомастами тисячів мешканців Криму значило би зробити залежною від їх доброї волі долю 40-мільйонного краю — України, суверенність котрої без Криму стала б ілюзоричною», — стверджував Д. Донцов.

Питання ускладнювалося істотною помилкою Української Центральної ради, ІІІ Універсал якої «мав необережність» віднести до України лише північну частину Таврійської губернії без Криму. Більшовицька влада, щоб закріпити за собою Крим, проголосила в березні 1918 р. утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, яка проіснувала близько місяця. Після вигнання більшовиків наприкінці квітня німецьке командування не дозволило українській армії зайняти Крим і приєднати його до гетьманської держави. У той же час у Криму за згоди німців був створений крайовий уряд на чолі з генералом С. Сулькевичем.

На думку Д. Донцова, подібні карликові держави, важливі у стратегічному і геополітичному плані (саме таким є Крим), ніколи не зберігають неза-

лежності. Відділений від України, до котрої він є органічно прив'язаним, Крим зробився б іграшкою в руках ворожих Україні сил. З огляду на це, Українській Державі слід визнати право Криму на самовизначення, але не політичне, а лише національно-культурне. Права татарського народу мусять бути забезпечені, причому в порозумінні з ним самим. Але політично Крим є інтегральною частиною України і таким має лишитися й далі. Втручання будь-якого третього чинника в стосунки між ними з точки зору права є абсолютно неприпустимим.

Вдаючись до історичного екскурсу, Д. Донцов писав: «Севастополь з Кримом є ключ до панування над Гінтерландом, котрим в 1855 р. була Росія, а тепер буде Україна. Паризький мир (1856 р. — *Авт.*) змусив Росію через хвильову втрату Севастополю зректися прав держати військовий флот на Чорному морі і арсенали на його узбережжі. Такі і подібні обмеження суверенності Української Держави чекають її по втраті Криму в разі його переходу в інші руки. Належність Криму до України є conditio sinequa non* української незалежності». Український уряд мав добиватися від Росії визнання його суверенітету над Кримом і вести переговори про його статус в Українській Державі, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною. Інші чинники при вирішенні кримського питання мали бути відкинуті.

Олена Бойко

* Необхідною умовою (лат.).

Як вирішувалося кримське питання у ході українсько-російських мирних переговорів 1918 р.?

Протягом багатьох віків Кримський півострів, завдяки своєму положенню як стратегічного плацдарму на Чорному морі, був сферою політичних інтересів держав чорноморського басейну. Питання щодо його приналежності знов гостро постало на початку XX ст. — в добу національно-визвольних змагань України, спроби відродження її державності.

Одним з пріоритетних напрямків зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави за гетьманування П. Скоропадського були стосунки з Кримом, де з дозволу німецького командування був створений крайовий уряд С. Сулькевича. Для України претензії щодо Кримського півострова випливали з цілого ряду причин, насамперед ішлося про його територіальну єдність з Україною, важливе стратегічне значення як форпосту на Чорному морі і бази створення українського флоту, значний процент українського населення, економічні зв'язки півострова з Україною тощо.

Рада Міністрів визнавала право Криму на самовизначення, яке мало носити не політичний, а культурно-національний характер із забезпеченням прав татарського народу. Українська делегація на мирних переговорах з РСФРР домагалася визнання статусу Криму як автономії у складі Української Держави, виходячи з того, що півострів є її складовою і невід'ємною частиною.

Вже на початку травня питання про приєднання Криму до України обговорювалося на засіданні уряду Української Держави. Однак цей процес ускладнювався низкою обставин. По-перше, недалекоглядність керівників Центральної Ради, яка не включала Крим до складу України. По-друге, власні геополітичні плани Німеччини щодо окупованого ними півострова. По-третє, позиція радянської Росії, для якої Крим також був стратегічно важливим регіоном. Зіткнення інтересів у кримському питанні призвело до запеклих дискусій на триваючих тоді в Києві українсько-російських мирних переговорах. Зокрема, це питання порушувалося під час обговорення проекту державних кордонів між Української Державою та РСФРР.

Так, у ноті української сторони від 4 червня зазначалось про тісний економічний і етнографічний зв'язок Криму з Україною, і що приєднання півострова до Української Держави може відбутися на автономних підставах.

Радянська Росія ніяк не бажала погодитись з перспективою втрати Криму і деяких інших регіонів (Дон, Кубань), що прагнули стати на шлях самовизначення і вважала їх тимчасовими антирадянськими «контрреволюційними» формуваннями на своїй території. Російські представники, декларуючи свою прихильність гаслу права націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, в той же час підкреслювали, що це не означає визнання цього права за «імпровізованими установами, що були споруджені не своїми силами, а урядом».

Російські делегати також наголошували, що «з точки зору права, від імені різних частин Росії не можуть промовляти особи, які не являються правомочними, оскільки окремі області однієї держави аж ніяк не можуть з правової точки зору бути суб'єктами міжнародного права.

Українська сторона вважала, що з відокремленням Кримського півострова у самостійну державну одиницю, так само як інших державних утворень з нерадянською формою влади, всі підстави для переговорів України з Росією в справі цих територій втратили сенс.

Делегація РСФРР у вирішенні долі спірних територій наполягала на дотриманні норм міжнародного права, положень, закріплених у різних договорах і міжнародних актах, зокрема Брестському мирному договорі, в якому і згадки не було про державні утворення, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії.

Так , зокрема, вони намагалися пов'язати вирішення спірних питань з умовами Брестського мирного договору. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувало територіальну цілісність РСФРР і мало й надалі зберігати її зверхність над регіонами колишньої російської держави, відокремлення яких не було зазначене в договорі.

Бажання України безпосередньо вступати в контакти з новоутвореними державними формуваннями і самостійно вирішувати питання відносин з ними кваліфікувалось російськими представниками як пряме порушення норм міжнародного права, як наступальна політика України щодо Росії.

Питання про Кримський півострів радянська делегація ставила в залежність від III Універсалу Центральної Ради (листопад 1917 р.), який був актом одностороннім. Крім того, не бралася до уваги докорінна зміна політичної ситуації з часу його видання. Своєю чергою, українська сторона, керуючись власними державницькими принципами і стратегічними цілями, вступила в переговорний процес з представниками Криму. Після довгих і гострих дискусій у жовтні 1918 р. було досягнуто порозуміння й вироблено прелімінарні умови договору, за яким Крим одержав внутрішню автономію у складі Української Держави, свою адміністрацію, територіальне військо тощо.

У підсумку слід зазначити, що боротьба за розв'язання кримського питання в період Української Держави 1918 р. відобразила еволюцію поглядів українського керівництва на принципові засади політики щодо суміжних держав: від революційного романтизму Центральної Ради у справі дотримання права націй на самовизначення до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні зовнішньополітичного курсу. Кримська політика гетьманату була перспективною і єдиною доцільною за тогочасних обставин. Її недовершеність зумовлена не помилковістю чи ваганнями, а глобальними зрушеннями в міжнародних відносинах завершального етапу світової війни. Країни-переможниці не бачили доцільності існування незалежної України у системі післявоєнного міжнародного устрою.

Олексій Лупандін

Чому гетьман Павло Скоропадський улітку 1918 р. вдався до економічної блокади Криму?

Як відомо, у кримському питанні лідери Центральної Ради виходили з тогочасних уявлень про майбутню федеративну конструкцію нової демократичної Росії, до складу якої мали б увійти як Україна, так і Крим. Півострів не вважався українською етнічною територією і його статус на переговорах у Бресті не обговорювався. Тільки в умовах звільнення України від більшовиків навесні 1918 р. уряд усвідомив важливість володіння півостровом і Чорноморським флотом. Було навіть зроблено спробу зайняти стратегічні об'єкти у Криму, однак німецьке командування примусило УНР вивести свої військові підрозділи з півострова.

Політика Німеччини щодо Криму не мала чіткої загальнодержавної визначеності. В умовах війни провідну роль відігравало верховне командування, зокрема генерал Е. Людендорф. Крим розглядався як стратегічно важливий плацдарм просування інтересів Райху у близькосхідному напрямку та подальшої німецької колонізації Причорномор'я. Водночас німці мали рахуватися з позицією кримськотатарського населення, яке складало третину жителів півострова, а також з інтересами Туреччини у цьому регіоні. Щодо домагань української сторони, то їх не було враховано.

Прийшовши у кінці квітня 1918 р. до влади, гетьман П. Скоропадський зайняв тверду позицію щодо Криму і Чорноморського флоту. На засіданні Ради Міністрів 7 травня розглядалося питання про кордони України. В ухваленій постанові зазначалося: «Звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України». 10 травня гетьман направив послу Німеччини А. Мумму офіційну ноту, в якій наголошувалося на економічних зв'язках України з Кримом, звідки постачається сіль, вино, тютюн, садовина. Указувалося, що без Криму Україна виявиться відрізаною від Чорного моря. З прилученням Криму тісно пов'язане питання Чорноморського флоту, який через застарілість немає жодної цінності для Німеччини, але втрата його Україною стане болючим ударом по національній гордості українського народу. На завершення П. Скоропадський запевняв, що передача Криму зробила б Україну міцним і вірним союзником німецької держави.

У середині травня в Міністерстві закордонних справ відбулася нарада щодо кримської проблеми за участю урядовців, військових та науковців. Відомий правник А. Богаєвський заявив, що без Криму Україна буде відкинута на схід і північ, в обійми Москви, а самостійність гетьманату буде ілюзорною. Його підтримали інші учасники наради — М. Василенко, А. Галіп, О. Ейхельман. Глава МЗС Д. Дорошенко направив листа німецькому й австро-угорському посольствам про офіційну позицію українського уряду у кримському питанні. В ньому зазначалося: «Стоючи на принципі самоозначення, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни

в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах».

Однак вирішальна роль у визначенні статусу Криму все ж належала німецьким військовим. З дозволу командувача розквартированого на півострові корпусу генерала Р. Коша у червні було сформовано місцевий уряд. Його очолив генерал-лейтенант Матвій (Сулейман) Сулькевич — за походженням литовський татарин, колишній командир 1-го Мусульманського корпусу, переконаний монархіст проросійської орієнтації. В урядовому зверненні до населення проголошувалася самостійність півострова до з'ясування його міжнародного становища, відновлення законності та порядку.

Керівництво Української Держави не визнало уряд С. Сулькевича, прирівнюючи його до губернського старости і направляючи документи українською мовою. Той прислав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу телеграму різкого змісту, підкресливши, що він не «староста», а глава уряду самостійного краю і наполягає на встановленні відносин російською мовою. До речі, державною мовою в Криму було проголошено російську, водночас офіційно могли використовуватися татарська і німецька. Керівництво Криму відразу зайняло антиукраїнські позиції. Зокрема С. Сулькевич видав розпорядження: «Ні в які відносини з урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від уряду України, такі не виконувати».

У липні 1918 р. українсько-кримське протистояння поглибилося. За свідченнями Д. Дорошенка, почалося переслідування української преси, відмова приймати телеграми й офіційні папери українською мовою, призначені до Криму українські повітові старости змушені були залишити півострів. С. Сулькевич видав інструкцію про облаштування кордону з Україною, намагаючись залишити за Кримом Чонгар з соляними промислами та Арабатську стрілку. У свою чергу український уряд хотів встановити кордон південніше Перекопа. У місті утворилося дві думи та комендатури. Нерідко доходило до перестрілок між кордонними вартами. Обидві сторони намагалися заручитися підтримкою німецького командування. Однак Берлін, не зважаючи на офіційне визнання Української Держави і невизнання Криму, намагався зберігати статус-кво, залишаючи обидва державних утворення в якості сателітів Німеччини.

П. Скоропадський розумів велику економічну залежність Криму від України, звідки постачалося зерно, цукор, жири, деревина, метал, вугілля та інші товари. У середині серпня Рада Міністрів запровадила економічну блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торговельні операції, поштовий зв'язок тощо. На такий крок українські урядовці наважилися, використовуючи істотні розходження у кримській політиці німецьких військових з відомством канцлера та МЗС. Очевидно, була й негласна підтримка начальника штабу командування групи «Київ» В. Гренера та посла А. Мумма, для яких першочерговим завданням стало забезпечення поставок до Німеччини українського хліба та сировини, що залежало від позиції гетьманського уряду.

Економічна ізоляція Криму невдовзі призвела до суттєвого погіршення продовольчого становища населення, у Сімферополі й Севастополі було запроваджено карткову систему. Під загрозою опинився врожай фруктів через неможливість їх вивозу традиційним споживачам за межами півострова. На уряд С. Сулькевича почали тиснути промисловці, садівники, місцеві органи з метою відновлення відносин з Україною. З'їзд Таврійського союзу борошномелів висловився за економічне об'єднання з гетьманатом. Сімферопольська спілка садівників звернулося до українського і кримського урядів з закликом скасувати тарифну блокаду. Представницьке зібрання делегатів торгово-промислових організацій, банків, кооперативів, біржових товариств, продовольчих управ висловилося за митне об'єднання з Україною. Чимало органів земського і міського самоврядування виступили за входження Криму до Української Держави на засадах автономії. Частина проросійськи орієнтованих діячів убачала у приєднанні Криму до України можливість у майбутньому спільного транзиту до відновленої Росії.

Уряд гетьманату також уживав заходів для активізації громадсько-політичного життя українців Криму. Зокрема, підтримувалося видання газет, поширення літератури, створення культурно-просвітницьких осередків. У кінці серпня відбувся перший з'їзд українських організацій півострова, який ухвалив низку постанов щодо подальшого розгортання мережі національних культурно-освітніх установ, україномовної преси, курсів українознавства тощо. З'їзд обрав координаційний орган — Крайову українську раду в Криму.

Попри складне продовольче становище краю, налаштованість різних верств населення на покращення відносин з Україною, уряд С. Сулькевича продовжував політику конфронтації. Його емісари в Берліні — міністри Д. Сайдамет і В. Татищев — домагалися від німецького уряду тиску на П. Скоропадського з метою зняття економічного ембарго. Однак літні невдачі Німеччини на Західному фронті зробили її керівництво більш поступливим щодо намірів гетьманату приєднати Крим і отримати Чорноморський флот.

Під час державного візиту до Німеччини в першій половині вересня П. Скоропадський фактично отримав згоду на включення Криму до складу Української Держави. У Берліні відбулася його зустріч з міністром кримського уряду графом В.Татищевим, який, на думку гетьмана, «абсолютно змінив свої погляди на кримське питання». Тепер він уважав, що злиття Криму з Україною цілком можливе, але при умові припинення економічного бойкоту кримського уряду. Було домовлено, що граф направить телеграму С. Сулькевичу про приїзд до Києва делегації для з'ясування умов приєднання Криму. П. Скоропадський телеграфував голові уряду Ф. Лизогубові про зняття митної блокади.

18 вересня це питання розглядалося на засіданні Ради Міністрів. Було ухвалено тимчасово припинити митну війну з Кримом за умови негайного прибуття до Києва вповноважених осіб для переговорів. Міністру фінансів

доручалося зняти митний огляд вантажів, які направляються на півострів. Було обумовлено, що переговори про злиття Криму з Україною мають вести відповідні міністри особисто. На виконання цієї постанови митний контроль на час українсько-кримських переговорів було дещо послаблено. Остаточне рішення про зняття ембарго на поставки товарів до Криму ухвалено 15 листопада 1918 р. на першому засіданні нового уряду, очолюваного С. Гербелем. У часі воно збіглося з відставкою уряду С. Сулькевича, але припинення митної війни з Кримом у постанові пояснювалося «новим напрямком політики Кабінету стосовно Росії», тобто зміною політичного курсу України на федерування з небільшовицькою Росією. Питання кримської автономії для П. Скоропадського втратило актуальність.

Руслан Пиріг

Яка доля спіткала перший прапор українського флоту 1918 р.?

У липні 1918 р. міжвідомча комісія при Морському міністерстві з розробки українських державних прапорів завершила роботу над проектом «українського державного воєнного прапора». Його опис знаходимо у «Своді воєнно-морських постанов», книга X, «Морський Устав»:

«Ст. 1284. Воєнний прапор — білий із синім хрестом, який ділить прапор на чотири рівні частини. Ширина хреста 1/11 всієї довжини прапору. Відступивши на 1/8 ширини хреста, проходить коло нього такої ж ширини (теж 1/8 ширини хреста) синя смужка, крім тих його боків, які прилягають до крижа. В крижі ж відступивши на 1/8 ширини хреста від його боків міститься гюйс: національний прапор Держави (складений з синьої і жовтої горизонтальних смуг), в центрі якого міститься золотий тризуб з хрестом, такої ж ширини, як хрест і в 1 і пів рази вищий своєї ширини.

Офіційно військово-морський прапор України було затверджено 18 липня 1918 р. особисто гетьманом П. Скоропадським.

Шанується як стяг у полку і всі службачі на кораблі мусять охороняти цей прапор до останньої краплі крови, як прапор Української Держави. Воєнний прапор підноситься на гафелі чи на кормовому флаг-штоці.»

Уперше його було піднято на кораблі, який перебув поза Криман — на канонірському човні «Кубанець» (перейменований 17 вересня 1918 р. на «Запорожець») в Одесі. Підкреслимо, що тут ідеться саме про перший військово-морський прапор. Натомість перші національні синьо-жовті прапори замайоріли на кораблях Чорноморського флоту у Криму ще в 1917 р.

Перший екземпляр описаного вище українського військово-морського прапора було встановлено в кабінеті морського міністра в Києві відомстві заступника військового міністра контр-адмірала Миколи Максимова, який опікувався військово-морськими справами до створення 15 листопада Української Держави. При евакуації центральних установ УНР з Києва 27 січня 1919 р. тодішній старший ад'ютант морського міністра Святослав Шрамченко забрав цей прапор і проніс його через усі лихоліття визвольних змагань, еміграції, Другої світової війни, таборів для переміщених осіб, ще однієї еміграції. На цей раз до Сполучених Штатів Америки.

Саме в еміграції С. Шрамченко віддається праці на українській громадській ниві. Він написав майже 200 різних розвідок з воєнно-морської тематики та філателії (його колекція українських марок у свій час була однією з найбільших у світі — 16 тисяч), ініціював організацію Свята українського моря, яке відзначалося в діаспорі 29 квітня впродовж багатьох років.

Після смерті С. Шрамченка його родина передала до бібліотеки й архіву Української вільної академії наук (УВАН) у США колекцію друкованих видань, листування, інші папери й документи, а також — деякі особисті речі покійного. Серед них — і оригінальний перший український військово-мор-

ський прапор, який тепер зберігається у фондах архіву УВАН у США. Тут, в архіві-музеї ім. Д. Антоновича та бібліотеці ім. В.Міяковського, які входять до складу УВАН, зосереджено чимало цінних, унікальних матеріалів з історії Військово-морських сил України.

Цікава і непересічна доля самого Святослава Шрамченка (3 травня 1893, м. Баку — 24 червня 1958, Філадельфія; похований у Нью-Джерсі). Він походив із давнього козацького роду на Чернігівщині. Закінчив 1-шу класичну гімназію в Києві, пізніше здобув військово-морську і правничу освіту в Петербурзі (Гардемаринська школа, юридичний факультет Петербурзького університету, Військово-юридична академія).

У Першій світовій війні С. Шрамченко брав участь в лавах російської армії, а з вибухом революції і формуванням українського війська — включився у національний рух: був членом українського воєнно-революційного штабу Балтійського флоту в 1917 р., ад’ютантом морського міністра, начальником організаційного відділу Морського генерального штабу, у 1921–1922 рр. — секретарем Французької місії в Польщі. Мав українські, французькі, польські та російські військові відзнаки.

Юрій Савчук,
Людмила Шпильова

Як вирішувалося питання про автономію Криму у складі Української Держави восени 1918 р.?

П. Скоропадський, як професійний військовий, добре розумів важливе геополітичне становище Криму для утвердження самодостатності Української Держави в економічному і військово-стратегічному відношенні. Від самого початку гетьманування він твердо й послідовно ставив перед керівництвом Німеччини питання про приєднання Криму до України на засадах широкої автономії. Водночас з огляду на антиукраїнську позицію крайового уряду С. Сулькевича до Криму було застосовано заходи економічного тиску, які мали на меті схилити промислово-торгові та аграрні кола до необхідності спілки з гетьманатом. Німці мали свої економічні й геостратегічні плани у причорноморському регіоні та певний час стримували українські домагання щодо Криму і Чорноморського флоту. Тільки липнева поразка німецьких військ на Марні, втрата стратегічної ініціативи у світовій війні переконала німецьке командування в безперспективності експансії на Схід. Візит П. Скоропадського до Німеччини 4–17 вересня 1918 р. нарешті приніс бажані результати. Він отримав згоду на найвищому рівні щодо приєднання Криму. Німецьке військове і дипломатичне керівництво в Україні одержало з Берліна відповідні директиви.

Уже 16 вересня генерал Р. Кош від імені штабу німецького командування в Києві передав С. Сулькевичу ультимативні вимоги щодо подальшого статусу кримського уряду і відносин з Україною. У них вказувалося, що уряд Криму є крайовим, відтак не повинен мати політичних відносин з іншими країнами і, відповідно, міністерства закордонних справ. Політичне об'єднання Криму з Україною мало відбутися на засадах автономного внутрішнього управління. Увечері того ж дня уряд провів екстрене засідання за участю групи німецьких представників. Таємний радник Г. Відфельд і майор К. Девіц виявили бажання виступити посередниками у проведенні українсько-кримських переговорів. Наступного дня уряд дав відповідь Р. Кошу, в якій фактично погодився з висунутими німецьким командуванням вимогами.

Упродовж наступних днів було сформовано делегацію кримського уряду для переговорів з українською стороною. До її складу ввійшли міністр юстиції А. Ахматович — колишній сенатор (голова), міністр освіти М. Чаріков — колишній російський посол у Туреччині, міністр шляхів сполучень генерал Л. Фріман, міністр фінансів Д. Никифоров, міністр постачання В. Домброво. Вони отримали повноваження підписувати договірні документи від імені крайового уряду. У кінці вересня кримська делегація прибула до Києва. Українську сторону представляли прем'єр-міністр Ф. Лизогуб (голова), міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, міністр фінансів А. Ржепецький, військовий міністр О. Рогоза.

Переговори розпочалися 5 жовтня. Німецьке командування на них представляв принц Г.Рейс. Українська делегація подала проект під назвою «Го-

ловні підстави з'єднання Криму з Україною», за яким передбачалося входження Криму до складу Української Держави на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана. Усі піддані Української Держави в межах Криму й України користуються однаковими правами. Справи міжнародні, управління армією і флотом належать до компетенції гетьмана та українського уряду, армія Криму формується за територіальним принципом. Крим мав крайовий уряд і крайові народні збори, а також місцеве законодавство. Усі закони набували чинності після затвердження гетьманом. Він же погоджував призначення вищих посадових осіб крайового уряду. До юрисдикції Ради Міністрів Української Держави було віднесено управління залізницями, військовими і торгівельними портами, поштою і телеграфом, використання природних ресурсів.

Крайовий уряд мав власний бюджет, право збирання податків, за винятком прибуткового. Усі питання культурно-освітні, охорони здоров'я, організації праці, визначення державної мови, функціонування судових установ, місцевого державного майна знаходилося у віданні уряду Криму. При українських міністерствах внутрішніх справ, фінансів і військовому створювалися відділи у кримських справах. Для вирішення проблем Криму при гетьманові встановлювалася посада статс-секретаря, який призначався з осіб, рекомендованих урядом автономії.

Після вивчення поданого українською делегацією документа А. Ахматович назвав висунуті умови проектом не приєднання, а «поневолення». Кримчани оголосили свою декларацію, наполягаючи на встановленні з Українською Державою федеративного союзу шляхом двосторонньої угоди. Ішлося також про можливе прилучення до союзу інших національно-територіальних утворень колишньої Російської імперії, а також вирішення їх долі на міжнародному конгресі. Пропонувалося обидва проекти передати на розгляд Кримського народного уряду.

Зважаючи на непоступливу позицію кримської делегації, Ф. Лизогуб заявив про переривання переговорного процесу: «Зараз із великим жалем ми вважаємо, що ніяких подальших офіційних переговорів вести не можемо. Усе наступне буде полемікою і приватною розмовою». Урешті 12 жовтня посланці кримського уряду погодилися на умови української сторони. Очевидно, на таке рішення вплинуло прибуття до Києва представників німецьких колоністів Т. Раппа і А. Неффа, а також кримських татар — Ю. Везірова та А. Озенбашли. Водночас кримська делегація зажадали дати їм місяць на розгляд прелімінарного проекту угоди Курултаєм татарського народу, іншими громадськими організаціями.

Українська сторона погодилася з цим побажанням, будучи впевнена у підтримці ідеї автономії місцевим населенням, насамперед національними об'єднаннями. До того ж згода німців на передачу Україні Чорноморського флоту породила у П. Скоропадського і його урядовців сподівання на близьке і повне володіння Кримом. Однак цим намірам не судилося справдитися. Динамічні процеси завершального етапу світової війни, розпад центрально-

європейських імперій, дії Антанти у чорноморському регіоні призвели до зміни політичного курсу Української Держави в бік федерування з небільшовицькою Росією. Уряд С. Сулькевича у середині листопада пішов у відставку. Новий кабінет С. Крима орієнтувався на відродження «єдиної Росії». А 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади.

Руслан Пиріг

Чи багато кому відомо, що в 1918 р. Крим міг стати частиною Німецької імперії з ініціативи місцевого населення?

Від 1802 р. Крим перебував у складі Таврійської губернії. На початку XX ст. вона складалася з п'ятьох кримських повітів (740 тис. мешканців) і трьох повітів Північної Таврії (1760 тис. осіб). У материковій частині губернії українці становили більшість населення, але на півострові — меншість. Революційні події 1917 р. дестабілізували політичну ситуацію на постімперських просторах, гостро порушивши питання самовизначення російських провінцій. Зрозуміло, що в тому чи іншому регіоні все обумовлювалося розкладом політичних сил, соціально-економічною ситуацією, впливом зовнішніх факторів.

Ініціативу в поділі Таврійської губернії виявила Центральна Рада. Під час проголошення УНР у листопаді 1917 р. вона заявила свої претензії тільки на материкові повіти. Керівники Ради могли б розглядати Таврію як єдиний господарський організм, яким вона стала за 115 років свого існування. Однак у мірковуваннях ідеологів першої української республіки переміг не соціально-економічний, а етнографічний підхід.

М. Грушевського та його колег можна зрозуміти. У 1917 р. вони виборювали перед центральним російським урядом автономні права, і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати Україну на карті. Залучені Тимчасовим урядом до переговорів про автономію експерти стверджували, що Україна — це землі Війська Запорозького, з якими гетьман Б. Хмельницький прийшов на Переяславську раду. Українська делегація у Петрограді на чолі з В. Винниченком протиставила російським переговорникам етнографічний підхід до визначення кордонів України. На її думку, автономія повинна поширюватися на всі території, де українці становили більшість. Саме тому вона відмовилася від Криму.

Утім, обидві переговорні групи в Петрограді, ведучи запеклі дискусії стосовно території майбутньої автономії та її повноважень, не цілком усвідомлювали гостроту політичної ситуації й мали доволі приблизні уявлення про настрої на місцях. А ситуація в регіонах чимдалі ускладнювалася. Потужною силою етнополітичної дестабілізації в Південній Україні та Криму виступило місцеве німецьке населення.

Під час Першої світової війни німецьких колоністів було примусово виселено російським урядом у зв'язку з наближенням лінії фронту. Місцем переселення для них визначили Сибір і Поволжя. Згодом колоністи частково повернулися до рідних осель, що були на той час зайняті або зруйновані. Відчуття несправедливого покарання, матеріальні збитки, напади революційних загонів та грабіжників надали потужного імпульсу громадській самоорганізації німецьких колоністів. В умовах політичної нестабільності, безвладдя, погромів та війни вони шукали гаранта свого існування. У травні

1917 р. в Одесі відбувся Всеросійський з'їзд російських німців, у роботі якого взяли участь близько 2000 делегатів. Зібрання проголосило створення Всеросійського союзу російських німців. У серпні 1917 р., також в Одесі, скликано другу конференцію Союзу російських німців Півдня Росії. Обидва форуми мали за мету виробити ставлення громади до фактичного двовладдя у країні.

Брест-Литовський мирний договір 1918 р. значно підвищив роль місцевих німців у стратегічних планах як Німеччини, так і Української Народної Республіки. Водночас він вніс розкол у німецьке середовище за ознакою прихильності до того чи іншого варіанту існування співвітчизників на території України. Одна їх частина продовжувала підтримувати запропоновану Центральною Радою національно-персональну автономію німців, інша — намагалася віднайти нові орієнтири. При цьому друга група відзначалася радикалізмом та більшою чисельністю.

23 березня 1918 р. одеський Центральний комітет Спілки німецьких колоністів України звернувся до командування німецьких та австро-угорських військ із проханням підтримати вимоги до Центральної Ради. Ішлося про негайне повернення німецьких земельних володінь їхнім колишнім власникам; відшкодування матеріальних збитків; скасування соціалізації німецьких маєтків та іншої німецької власності (тобто скасування норми IV Універсалу Центральної Ради щодо земельного питання); вилучення незаконної зброї з метою захисту мирного населення; поширення принципів національно-персональної автономії на німців; вилучення колоній з-під юрисдикції земельних комітетів та сільських рад; негайне створення окремого секретаріату у справах німців при Українській Центральній Раді та закріплення за органами Спілки німецьких колоністів права висунення кандидатів на посади у цьому секретаріаті; створення окремого комісаріату у справах німців при надзвичайному комісарі Центральної Ради в Одесі й закріплення за органами Спілки німецьких колоністів в Україні права висунення кандидатів на посаду комісара у справах німецьких колоністів; переобрання губернських, окружних та волосних органів місцевого самоврядування, а також земельних комітетів, оскільки вибори до них відбулися під тиском озброєних солдатів, які знехтували правами місцевого населення.

Прихід до влади П. Скоропадського німці сприйняли як сигнал для активізації суспільно-політичної діяльності. Гетьманську державу підтримали ті верстви населення, інтереси яких особливо постраждали від анархії та хаосу часів соціалістичних експериментів Центральної Ради і які сподівалися, що твердою рукою можна покласти цьому край. Такі настрої переважали серед офіцерського складу армії, великих землевласників та заможних селян, промисловців і дрібних підприємців, чиновництва. Чимало серед них було й представників німецької спільноти.

У квітні 1918 р. відбулося два регіональних з'їзди німців-колоністів. В Одесі зібралося 700 делегатів Херсонської та Бессарабської губерній, у Пришибі — 700 представників Таврійської, Катеринославської, Харківської

і Воронезької губерній, а також області Війська Донського. Провідне місце на з'їздах посіло питання повернення німців на історичну Батьківщину. Гарячі дискусії підсумовувала резолюція, в якій наголошувалося: «Просити його величність німецького імператора та уряд Німецької імперії якомога швидше прийняти в лоно імперії німецьких колоністів та всіх інших німців цих областей і взяти їх під захист німецьких законів [...] заснувати в Таврійській губернії та Криму державне утворення, яке підлягало б Німецькій імперії й було форпостом і вартовим Німеччини. Якщо ж це буде неможливо, просимо якомога швидше повернути нас на Батьківщину».

Упродовж літа 1918 р. до Берліна було відправлено кілька делегацій. Найактивнішими поборниками ідеї створення німецького протекторату стали пастор Й. Вінклер та колишній державний секретар у справах колоній Ф. Ліндеквіст. На їхню думку, нове адміністративно-територіальне утворення могло б об`єднати близько 600 тис. етнічних німців України, Південної Росії та Поволжя. Агітація в колоніях мала надзвичайний успіх. Колоністи вірили в те, що включення їхніх поселень до нового державного утворення й вирішена справа, і відмовилися делегувати свого представника до департаменту у справах німецьких колоністів при уряді гетьмана.

Натомість німецька влада обережно поставилася до ініціативи населення. 26 березня 1918 р. начальник штабу німецького командування в Україні генерал В. Гренер занотував у своєму щоденнику враження від зустрічі з посланцями Німецького комітету: « Учора в мене були його ексцеленція фон Ліндеквіст, який щойно прибув зі Ставки, та пастор Вінклер, голова довірчої ради німецьких колоністів Причорномор'я. Вони збираються розгорнути серед німецьких колоністів у Південній Росії пропаганду на користь побудови в Причорномор'ї та Криму німецького державного утворення, яке перебувало б під захистом імперії. До його складу мали б увійти також Херсон та, можливо, навіть Одеса. У такому разі у стосунках між Німеччиною та Австро-Угорщиною дійшло б до боротьби. Окрім того, Україна повинна отримати Одесу й виходи до Чорного моря, інакше її знову підштовхнуть в обійми Великоросії...».

Урешті позиція німецьких військових виявилася набагато далекогляднішою і зваженішою ніж екзальтованого селянства, що створення в Південній Росії для німецьких колоністів у певний спосіб залежної від Німеччини та нею протегованої колонії є політичною аферою. У дипломатичному листуванні експертів доволі чітко проводилася думка, що Крим, за всіма природними, історичними та господарськими ознаками, належить до України.

Критично ставилося до ідеї створення такого протекторату і посольство Німеччини в Україні. Посол А. Мумм був переконаний, що підтримка його країною цього проекту неминуче підірве довіру з боку П. Скоропадського. Він надіслав кілька повідомлень до міністерств іноземних та внутрішніх справ Німеччини, в яких наполягав на негайному припиненні будь-якого «реагування» на події у Криму. Водночас ця позиція знайшла підтримку в урядовців Німеччини. Верховне головнокомандування армії, очолюване

генералом Е. Людендорфом, натомість підтримало ідею створення у Криму держави колоністів, у чому вбачали важливий інструмент антиросійського впливу. Попри все, створення колоністської держави на півострові виглядало значно менш фантастично, аніж проект масового переселення майже півмільйона колоністів до Лотарингії, Силезії та Балтії .

5 травня 1918 р. Е. Людендорф направив райхсканцлерові меморандум, в якому містився аналіз становища німецьких колоністів України і вносилися такі пропозиції: об'єднати Таврію та Крим у незалежну державу; переселити сюди решту російських німців (зокрема з Бессарабії та Кавказу); забезпечити у цій державі економічні пільги для Німецької імперії та право на використання Севастополя як бази німецьких ВМС на Чорному морі; долучити цю державу до України й забезпечити між ними зв'язок, який існує між Баварією та Пруссією.

Попри всю зовнішню привабливість закріплення у Чорноморській акваторії та включення до зони впливу імперії величезної за європейськими мірками території уряд Німеччини відповів відмовою на домагання німецьких колоністів. Спонукальним чинником для такого рішення була, як це не дивно, відповідальність перед зовнішньополітичними партнерами. Німецький уряд уважав, що реалізація проекту призведе до протистояння з Австро-Угорщиною (за угодою, зоною її впливу визнавалася саме Південна Україна) і підштовхне Україну до Росії. У червні 1918 р. було сформульовано офіційну позицію Німеччини стосовно Криму: утворення на півострові держави німецьких колоністів на умовах протекторату стало б підґрунтям зміцнення проросійських симпатій з одного боку, та ускладнило стосунки з Туреччиною — з іншого, саме тому Крим мав перейти до Української Держави, яка гарантувала б права місцевої німецької меншості.

Лариса Якубова

За яких обставин було створено Кримську Соціалістичну Радянську Республіку?

Питання про створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки постало у квітні 1919 р. у зв'язку зі вступом Червоної армії до Криму. У ніч на 4 квітня 2-га бригада Задніпровської дивізії при підтримці кримських партизанів перейшла в наступ на Перекопі. Уже 11 квітня після тривалих боїв із військами Добровольчої армії червоноармійці ввійшли до Сімферополя та почали просуватися у бік Севастополя. За таких обставин члени Кримського крайового уряду були змушені залишити півострів. 28 квітня 1919 р. у Сімферополі відбулася Кримська обласна партійна конференція РКП(б), на якій порушувалося питання створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки. Стенограма цього зібрання не збереглася, проте опублікована в газеті «Известия Ялтинского военно-революционного комитета» стаття «Причини самостійності Криму» дозволяє відтворити основний зміст дискусії. У ній, зокрема, зазначалося: «Причини створення самостійної Кримської республіки тов. Каменєв (Каменєв Лев Борисович — член політбюро ЦК РКП(б) — *Авт.*) пояснив таким чином: Російська Соціалістична Республіка не має ні в якому разі на меті придушити національні прагнення населення. Єдиною її метою є добровільний і вільний союз окремих областей. Оскільки в Криму, де 40% населення становлять татари, безперечно існують своєрідні економічні відносини, то ми вирішили надати населенню Криму можливість вільно управлятися аж до того моменту, коли воно саме знайде за можливе і необхідне об'єднатися з усією Росією. Створення особливого кримського уряду покаже одноплемінникам татарського населення — туркам, що радянська влада не має жодних імперіалістичних загарбницьких планів і гарантує інтереси й волю широких трудящих мас».

29 квітня частини Червоної армії ввійшли до Севастополя. На початок травня весь Крим за винятком Керченського півострова перебував під контролем більшовиків. За цих умов 1 травня 1919 р. на підставі рішення політбюро ЦК РКП(б) було проголошено створення Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у складі РСФРР у межах Кримського півострова з центром у м. Сімферополь. До складу уряду ввійшли Д. Ульянов — тимчасово в. о. голови; Ю. Гавен — нарком внутрішніх справ; С. Меметов — нарком закордонних справ; Ю. Дибенко — нарком військових і морських справ та ін. Унаслідок наступу Добровольчої армії у червні 1919 р. уряд Кримської СРР евакуювався до Нікополя, а потім і до Києва. Кримська СРР припинила існування.

Олег Бажан

Якою ціною дісталося взяття Перекопу в листопаді 1920 р.?

4 квітня 1920 р. командування білогвардійської армії, яка після невдач і поразок кінця 1919 р. зосередилася в Криму, перейшло від А. Денікіна до П. Врангеля. Він не лише реорганізував військо та повернув їм боєздатність, а й заходвся змінювати політичний курс свого попередника. Про новий похід на Москву вже не могло бути мови, проте генерал рішуче відкинув спроби західних дипломатів схилити його до переговорів із більшовиками. Свою стратегію в одному з інтерв'ю він визначив так: «Не тріумфальним походом на Москву можна визволити Росію, а створенням хоча б на клапті російської землі такого порядку й таких умов життя, які привертали б усі думи та сили народу, що стогне під червоним гнітом».

П.Врангель відмовився від ідеології «єдиної й неподільної Росії», пообіцяв Дону та Кубані не порушувати автономних прав козацтва, зробив ряд кроків до пошуку контактів з урядом УНР. Наріжним каменем своєї платформи він уважав нормалізацію стосунків із селянством шляхом проведення радикальної аграрної реформи. Відповідно до закону про землю від 7 червня 1920 р. основна її частина передавалася виборним повітовим та волосним земельним радам, які мали виробити місцеві норми землеволодіння й поділити землю. Аграрною реформою П.Врангель намагався прихилити до себе селянство, використавши повстанський рух у боротьбі з більшовиками, а також поповнивши свою армію та забезпечивши стабільність тилу. Командувач розумів, що Крим територіально надто малий, а економічно — надто бідний, щоб утримувати велику боєздатну армію.

Успішний наступ польських та українських військ на більшовиків, який розпочався наприкінці квітня 1920 р., підштовхнув П.Врангеля до війни з «червоною нечистю». 6 червня білогвардійці вийшли з Криму й до 24 червня захопили Північну Таврію. Кінець липня та початок серпня минули в запеклих боях у районі Олександрівська — місто кілька разів переходило з рук у руки. У середині вересня врангелівська армія, перегрупована й поповнена частинами, які прибули з Кавказу, перейшла в наступ і 22 вересня оволоділа станцією Синельникове, а 28 вересня — Маріуполем. За цей час вона виросла майже вдвічі, до неї приєдналося кілька повстанських отаманів — Савченко, Яценко, Чалий, Прочан, Хмара, Голик. У тилу врангелівців не вибухали такі повстання, як раніше в тилу військ А. Денікіна. Але не сталося й масового переходу селян до білих. Певно, у них уже встигли сформуватися стереотипи сприйняття білогвардійців. П. Врангель зумів похитнути їх, однак не спромігся зруйнувати. На перешкоді, окрім усього, стала ще й утома від війни, яка перевищила всі людські можливості та домінувала у суспільній психології. Узагалі, П. Врангель був талановитим полководцем і гнучким політичним діячем. Визнаючи це, його безпосередній супротивник, командувач Південного фронту Червоної армії М. Фрунзе 1921 р. писав:

«Озираючись тепер на минулі дні славної боротьби й намагаючись дати їм історичну оцінку, мимохіть доходиш висновку, що в особі Врангеля та керованої ним армії наша Батьківщина, без сумніву, мала надзвичайно небезпечну силу. В усіх операціях піврічної борні Врангель як командувач у більшості випадків виявив і неабияку енергію, і розуміння обстановки. Що стосується підлеглих йому військ, то й про них слід дати безумовно позитивний відгук».

Можна припустити, що якби П. Врангель командував білими арміями 1919 р., а не наступного, двобій між червоними та білими скінчився б інакше. У 1920 р., попри всі позитивні сторони П. Врангеля, боротьба його армії нагадувала бій міфічного Давида з Голіафом. У білих практично не було шансів, адже більшовики вже надійно опанували державну російську машину й зорієнтували на забезпечення своїх воєнних потреб величезні природні та людські ресурси Росії, а їхні труднощі полягали лише в неможливості швидко маневрувати силами. На початку вересня вони почали перекидати на Південний фронт військові частини з Кавказу, Сибіру, Туркестану. Вирішено було послати сюди й 1-шу Кінну армію, знявши її з польського фронту.

М. Фрунзе, призначений командувачем Південного фронту, планував оточити врангелівців у Північній Таврії, відрізати їх від кримських перешийків і розгромити у степу. Таке завдання частинам фронту він поставив 19 жовтня. Перед наступом червоні за чисельністю майже втричі переважали супротивника. До всього, наприкінці вересня було обговорено, а 2 жовтня підписано чергову військово-політичну угоду з повстанською армією Н. Махна про спільні дії проти врангелівців. 16 жовтня махновці вирушили на фронт. Їхня армія, зберігаючи свій статус в оперативних питаннях, підпорядковувалася червоному командуванню. Перед нею стояло складне завдання: не пізніше 24 жовтня прорватися в тил ворога від Олександрівська й рейдувати на Оріхове та далі для захоплення кримських перешийків. Це було майже нереально. Однак 24 жовтня повстанці здобули Оріхове, а 30 жовтня — Мелітополь. Рейдуючи тилами білих, вони подолали 250 верст, завдали ворогові нищівних ударів, але й самі зазнали відчутних втрат.

Операція Південного фронту в Північній Таврії завершилася 2–3 листопада частковою перемогою червоних. Білі втратили 20 тис. бійців, 100 гармат, чимало боєприпасів, але не дали оточити себе. Їхня армія відійшла в Крим, за Перекоп. Тут було зведено укріплення за допомогою англійських і французьких військових фортифікаторів, вони вважалися неприступними. Ще за часів Запорозької Січі татари й турки насипали впоперек Перекопу вал завдовжки 8 верст. У 1920 р. його ширина в основі перевищувала 15 м, а висота дорівнювала 8 м. Перед ним був рів 10 м завглибшки й понад 30 м завширшки. Північний схил валу мав крутизну до 45°. Його захищали два ряди шанців і загороджень із колючого дроту. На вершині пролягала ще одна лінія укріплень: там виставили 70 гармат і 150 кулеметів. За укріпленнями Турецького Валу в районі Юшуні розташувалася наступна лінія оборони.

5 листопада М. Фрунзе віддав наказ наступати на Крим. Нова операція мала розпочатися без попередньої підготовки, без залучення важкої артилерії, авіації, бронетехніки. Весь тягар штурму лягав на плечі 6-ї армії, якій оперативно підпорядковувалися махновці. План М. Фрунзе був доволі простий: тим часом, як 51-ша дивізія штурмуватиме перекопські укріплення в лоб, інші частини армії, форсувавши Сиваш, вийдуть через Литовський півострів у тил білих. Фронтальний штурм Турецького Валу розпочався опівночі 8 листопада. Хоча червоні зазнавали колосальних людських втрат, М. Фрунзе наполягав на лобових атаках, а тим, хто зволікав, погрожував якнайсуворішими репресіями. Із жертвами ніхто не рахувався. Один із комбригів 15-ї дивізії пізніше згадував: «Ворог розвинув такий сильний вогонь, що, здавалося, ніхто з тих, хто йшов в атаку, не уціліє, усе буде зметене. Але наш спільний рух ані на хвилину не припинявся, передні шеренги скошувались вогнем ворога, за ними йшли наступні… Ішли задні через трупи передніх… Дивовижно легко помирали люди у ці дні» .

Вирішальні події розгорнулися на Литовському півострові, де, форсувавши Сиваш, билися три червоні дивізії та повстанська махновська армія. Білі, для яких наступ через Сиваш став несподіванкою, відступили з Литовського півострова, тож дальша оборона Турецького Валу втратила сенс. 10 листопада М. Фрунзе доповідав головнокомандувачеві Сергієві Каменєву та Володимиреві Леніну, що ворог «жорстоко обороняється», а червоні зазнають великих втрат. Їх частини перебували у відкритому степу без можливості укриття, погано обмундировані. М.Фрунзе не міг чітко сказати, коли операцію зі взяття перешийків буде завершено, але відзначав, що вона вимагає «крайнього напруження сил». Того ж дня він кинув у бій свій резерв — Зведену дивізію. 10 й 11 листопада бої точилися на укріпленнях Юшуні, пусля того опір білих на Перекопі було остаточно зламано. 12 листопада М. Фрунзе доповідав В. Леніну, що червоні війська оволоділи південним берегом Сиваша й готові до наступу у Крим, при цьому він наголосив на великих втратах, яких зазнала армія: «Наші втрати надзвичайно важкі. Деякі дивізії втратили три чверті свого складу. Загальні втрати вбитими та пораненими при штурмах перешийків не менше 10 тис. чол.».

Владислав Верстюк

Що спричинило голод 1921–1923 рр. у Криму?

Після бурхливих подій революції та громадянської війни 1917–1920 рр. спустошений і знесилений Кримський півострів опинився під владою більшовиків, які відразу розпочали впровадження у життя методів господарювання, властивих для доби воєнного комунізму.

Першим кроком радянської влади у сільському господарстві Криму стала націоналізація всієї землі. Після листопада 1920 р. було націоналізовано 1 134 маєтки, на основі яких створювалося більше тисячі радгоспів із земельним фондом 1 млн дес. Це фактично позбавляло землі більшу частину орендарів, адже у Криму близько 40 % селян у той час були безземельними.

Продрозкладка 1920–1921 рр. у Криму відрізнялася від продрозкладок, що проводилися в більш ранні часи тим, що тепер вона охоплювала всю без винятку сільськогосподарську продукцію. Скасована центром ще в березні 1921 р. продрозкладка, у Криму, проте, протрималася аж до червня. До кримських сіл знову попрямували каральні загони, яким було поставлене непосильне завдання — зібрати не менше, ніж 9 млн пудів хліба (фактично збір 1921 р. становив 2 млн пудів).

За вказівкою московського керівництва, з півострова беззастережно вивозилися всі продовольчі запаси. Політика реквізицій хліба за надуманими обсягами розоряла селян, викликала з їхнього боку різкий протест та призвела до хвилі селянських заворушень, котрі незабаром переросли в масовий селянський повстанський рух. Найбільш активними селянські виступи були в районах Севастополя, Ялти, Балаклави, Алушти, Бахчисарая та Сімферополя. Військові методи боротьби з повстаннями не приносили владі бажаних результатів. Стан усугубився через недолугу політику, проваджену Кримревкомом, за якої ігнорувалися місцеві умови, йшлося лише про суворі розпорядження, конфіскації та розстрілів.

Воєнно-комуністичні методи, заборони на вільне пересування й товарообмін продовжували існувати в Криму щонайменше до осені 1921 р. Одночасно з цим, щоб запобігти «поширенню контрреволюційної загрози», півострів заполонили десятки тисяч армійських і чекістських «кадрів», прогодувати яких в тогочасній ситуації було просто неможливо.

Вилучення продовольства, за умов загального скрутного стану економіки (за умови, що 1920 р. в Криму був не надто врожайним) призвело до того, що у селян не вистачало хліба не тільки на споживання, а й для сівби. Весняний недосів у декількох районах півострова досяг половини всієї ріллі.

Становище ускладнювалося сильною, небаченою за останні 50 років, посухою, що призвело до неврожаю. Через це із засіяних 570 тис. дес. повністю загинуло 420 тис. З посівів, що залишилися, у середньому було зібрано по 4,5 пуда, а в деяких місцевостях Джанкойського та Євпаторійського округів — по 1,2–1,3 пуда з десятини.

Ознаки катастрофи, котра невідворотно наближалася, окреслилися вже наприкінці 1920 р. Але газетні повідомлення про посуху в деяких районах Криму не привертали ніякої уваги з боку властей, адже зібраний урожай був досить великим, що породило деяку ейфорію. Вже з серпня 1921 р. населення Криму почало голодувати.

13 серпня 1921 р. на засіданні Кримського обкому РКП(б) було створено Комітет допомоги голодуючим (Кримдопомгол), якому надавалися надзвичайні повноваження. Із вересня — жовтня 1921 р. вже не голод, а справжній голодомор неминуче насувався на півострів. Першою його наступ відчула на собі циганська біднота, яка перебивалася випадковими заробітками. Потім настала черга татарських селян, котрі мали мінімальні земельні ділянки, проживали загально у гірському Криму та майже не вели зернового господарства. У листопаді 1921 р. було зафіксовано перші смертні випадки від голоду. В цілому за листопад — грудень 1921 р. голодною смертю загинуло близько 1,5 тис. чоловік.

Спочатку реакція місцевої влади на ці події була слабкою, адже давалися взнаки безтурботність людей, які мали в своїх руках владу, так й ізольований спосіб життя в гірських селищах. Голод тим часом охопив міста та степову частину Криму. Ігнорувати його вже було неможливо.

Нарешті 4 січня 1922 р. Севастопольський, Ялтинський і Джанкойський округи офіційно було визнано неврожайними. Але тільки 16 лютого, коли від голоду вже померли тисячі людей, засідання президії ВЦВК у своїй постанові (та й то лише пунктом під № 16) ухвалило: «Віднести всю територію Кримської АСРР до числа областей, визнаних голодуючими, зі всіма наслідками, що з цього випливають».

Президія Кримського ЦВКу, ураховуючи екстремальність ситуації, за власною ініціативою ще 1 грудня 1921 р. створила Кримдопомгол (з 19 жовтня 1922 по 1(16) серпня 1923 рр. — Наслідгол). Допомголу підпорядковувалися окружні та районні помголи. У селах функціонували комітети взаємодопомоги, які витягли на собі весь тягар перших місяців голоду.

Із січня по квітень 1922 р. географія голодування різко розширилася, а смертність — стрімко зросла. За січень померло 8 тис. осіб, у лютому голодувало 302 тис., померло 14 тис. 413 (4,7 %), у березні відповідно — 379 тис. (19 тис. 902 — 2,8 %), у квітні — 377 тис. (12 тис. 753 — 3,4 %). Кількість голодуючих складала 53 % населення Криму. Пік голоду припав на березень 1922 р., коли основна маса голодуючих була кинута напризволяще.

Статистику тих років, за всієї сумлінності службовців, не можна вважати досконалою. Тому у документах відзначається розходження у цифрах. У травні голодувало від 360 до понад 500 тис. осіб. До серпня 1922 р. чисельність померлих досягла 86 тис. осіб. Найбільше постраждали весь Ялтинський округ, райони — Євпаторійський, Судакський, Карасубазарський, Коккозький, Бахчисарайський та Балаклавський, де голодувало майже все населення.

Наркомпрод РСФРР визначив у голодному 1922 р. продподаток для Криму в розмірі 1,2 млн. пудів, причому заборонив засівати поля до його внесення. Це призвело до того, що в 1922 р. посівні площі на півострові скоротилися до 250 тис. дес., що становило лише 26,4 % посіву 1916 р.

Літо 1922 р. теж видалося посушливим. До погодних умов додалося ще одне лихо — сарана, яка знищила значну частину залишків врожаю. Валовий врожай зернових визначався у 8 млн. пудів, а потреби Криму обчислювалися у 12,5 млн. пудів. Голод викликав епідемію тифу. На кримській землі розпочалося небачені раніше людоїдство.

Як це часто траплялося, серед тих, хто особливо постраждав від голодомору, була рядова інтелігенція. Сільські вчителі могли існувати лише за рахунок селянського самообкладення, адже на державному постачанні вони не перебували. Тож голод, що вразив селянство, відбився передусім на вчителях. У подібному стані опинилась і міська інтелігенція. Допомгол відмовляв їй, апелюючи до РНК, але уряд не реагував. Навесні 1922 р. Крим опинився перед небезпекою повного розпаду суспільних зв'язків.

У цей час особливу роботу виконував Кримський ЦК Допомголу. Спочатку його діяльність була хаотичною та малопродуктивною: не вистачало ні засобів, ні досвіду, ні зв'язків. Відчутні результати почали проявлятися лише з квітня 1922 р.

Наступного, 1923 р., погодні умови були більш сприятливими, але врожай вразили гризуни, які знищили понад 2,5 млн пудів зерна. Тому й того року Криму надавалася значна продовольча допомога — як з боку УСРР, РСФРР, так і від низки закордонних організацій, особливо Американської адміністрації допомоги (АРА). Зокрема 1923 р. АРА відкрила на півострові більше 700 їдалень.

Окрім АРА у Криму працювали такі організації, як Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим у Радянській Росії (Міжробдоп), єврейський «Джойнт», місія Фрітьйофа Нансена, американські квакери, німецькі менонніти, закордонні татарські та мусульманські благодійні товариства тощо.

Голод 1921—1922 рр. призвів до жахливих наслідків. Із 1 травня 1921 по 1 січня 1923 рр. на півострові значно скоротилося загальне поголів'я худоби: коней — на 72 %, великої рогатої худоби — на 62 %, овець — на 70 %, свиней — на 92 %, кіз — на 81 %. Чисельність мешканців кримських сіл зменшилася на 76,6 тис. осіб, а міст — на 75,5 тис. осіб. Коли у квітні 1921 р. на півострові було проведено загальний перепис населення, тут мешкало 719 тис. 513 осіб. За два роки, згідно з даними Кримського статистичного відділу, чисельність населення скоротилася до 569 тис. 500 осіб, тобто, за офіційною статистикою на 150 тис. 013 осіб. Проте можна стверджувати, що кількість тих, хто загинув від голоду, була значно більшою, адже було багато випадків, коли від голоду вимирали цілі села. Майже 66 % померлих, складали кримські татари, які були переважно мешканцями сіл. У Карасубазарі чисельність жителів зменшилася на 48 %, у Старому Криму — на

40,9 %, в Феодосії — на 35,7 %, у Судакському районі — на 36 %. Багато сіл гірського Криму вимерли повністю.

Тобто, загальна чисельність тих, хто загинув від голоду на півострові в 1921–1923 рр., за різними оцінками, коливається в межах 100–150 тис. осіб (15 % населення Криму), більшість з яких становили кримські татари. Більша частка загиблих татар пояснюється тим, що голод найсильніше вразив гірські та передгірські райони, серед населення яких домінували татари, котрі мали мінімальні ділянки землі та не вели зернового господарства. Наслідки голоду давалися взнаки ще не один рік, і остаточно були подолані лише наприкінці 1920-х років.

Тетяна Бикова

Якими були наслідки червоного терору в Криму 1920–1921 рр.?

Після оволодіння кримськими перешийками командувач Південного фронту червоних Михайло Фрунзе звернувся по радіо до командуючого білогвардійською армією Петра Врангеля з пропозицією здатися впродовж доби. «Усім бійцям Кримської армії, — зазначав він, — гарантується життя та бажаючим — вільний виїзд за кордон... Кожному, хто складе зброю, буде надано можливість спокутувати свою провину перед народом чесною працею» . Одночасно в наказі по фронту М. Фрунзе оголосив, що Червона армія не прагне помсти, а бійців закликав «щадити тих, хто здається в полон». Однак наступні події розвивалися геть за іншим сценарієм. Довідавшись про пропозицію, що її М. Фрунзе зробив П. Врангелю, В. Ленін розлютився: «...Вкрай здивований непомірною поступливістю умов... Якщо ворог не прийме цих умов, то, по-моєму, не можна більше повторювати їх, треба розправитися нещадно».

13 листопада М. Фрунзе наказав військам Південного фронту до 20 листопада остаточно заволодіти всією територією півострова. Того самого дня 2-га Кінна армія й махновці захопили Сімферополь. Втративши перекопські укріплення, білі практично припинили опір. Залишки їхньої армії поспіхом вантажилися на кораблі у кримських портах і вирушали до Туреччини. 16 листопада М. Фрунзе телеграфував В. Леніну: «Сьогодні наша кіннота зайняла Керч. Південний фронт ліквідовано».

Радянська історіографія зазвичай подавала цю телеграму як останню крапку в перебігу громадянської війни. Насправді ж Кримська операція мала інше, страхітливе, завершення. За наказом В. Леніна після захоплення Криму тут розгорнулася широкомасштабна каральна операція. Було створено надзвичайні органи влади, насамперед Кримський революційний комітет (Кримревком), який очолив етнічний угорець Бела Кун. Важливою постаттю у новій владі була Розалія Землячка (Залкінд) — секретар Кримського комітету РКП(б). Саме вони стали головними провідниками ленінської ідеї нещадної розправи.

На виходах із Криму було розгорнуто мережу етапних пунктів, перед котрими поставилося завдання фільтрації всіх громадян, що намагалися залишити територію півострова. Бюлетені особливого відділу 4-ї армії червоних малюють вражаючу картину дикого полювання за колишніми врангелівцями, а також тим мирним населенням, яке переїхало до Криму з материкової частини в надії знайти тут мир і спокій. Таких були десятки, якщо не сотня тисяч. Для їх виявлення чекісти займались агентурною роботою, використовували колишнє більшовицьке підпілля, інформаторів і донощиків. Усім колишнім військовослужбовцям врангелівської армії було наказано з'явитися для реєстрації. Тих, хто виконав це розпорядження, кинули до тюрем і надзвичайок, а потім розстріляли. У згаданому вище бюлетені пові-

домлялося про розстріл з 7 по 15 грудня 1920 р. 318 врангелівцев. У Феодосії військовополонених розстрілювали з кулеметів партіями від 100 до 300 чол., а трупи скидали у вибалки на мисі Святого Іллі. Враження про розстріли можна скласти зі зведення військово-цензурного відділення особливого відділу 4-ї армії, яке займалося перлюстрацією приватного листування. Наведемо кілька фрагментів листів, вилучених цензурою. «Під час вирішальних боїв за взяття Сиваша, а потім Криму наші функції трибуналу були найвідчайдушніші: пачками розстрілювали білогвардійців, судили своїх. І скільки жертв, страждань. Про це можна розповідати впродовж довгих бесід», — писав слідчий ревтрибуналу 3-ї дивізії. «Тут тисячі й десятки тисяч людей розстрілюють, — повідомляв з Ялти 4 грудня 1920 р. невідомий відправник. — Досить для смертної кари слова «дворянин» (не кажучи — офіцер, солдат; їх, конаючих, піднімають з лазаретів і виводять у ліси, де вбивають без розбору). Приїзд після 1918 р. — уже злочин, освіта — злочин. Усе, усе може бути підставою, щоб тебе вночі схопили й повели в надзвичайку. Уранці рідним видають частину одягу, який не підлягає реквізиції (частина залишається), лікарів, інженерів — усіх косять. Порятуйте людей — це не суди, це не пошуки контрреволюції, це знищення культурних сил країни». Навіть у березні 1921 р. із Сімферополя повідомляли: «[...] дуже багато розстрілів, ми ходимо дивитися на розстріляних в яри, деяких собаки обгризли, а їх так і не прибирають». Людей знищкували без суду і слідства за списками, які ледь встигали скласти. Причиною розстрілу могла стати військова служба, соціальне походження, професія, зміна місця проживання щодо. У книзі Л. Абраменка «Последняя обитель: Крым 1920–1921 годы» наводяться десятки розстрільних списків, які авторові, колишньому прокуророві, вдалося розшукати в архівах. У них тисячі прізвищ і знищених доль. Сучасні дослідники схиляються до думки, що червоний терор у Криму забрав життя 96 тис. осіб.

Владислав Верстюк

Як здійснювалася політика коренізації в Криму?

Більшовицькі вожді зробили все для того, щоби підпорядкувати Крим безпосередньо Москві. 21 січня 1921 р. відбулося спільне засідання Кримського ревкому та Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». У резолюції наголошувалося: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві на становищі автономної одиниці, привласнити їй назву «Кримська автономна область». У протоколі зазначалося: «Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, і тому Кримську автономну область треба назвати — Кримська комуна». Власне, Ю. Гавен ще в 1919 р. звертався до В. Леніна з пропозицією утворити в Криму татарську республіку. Він уважав, що це сприятиме поширенню «світової революції» на Схід.

В. Ленін у 1919 р. підтримав національну революцію в колишній Османській імперії, а радянська Росія надала Туреччині фінансову та матеріальну допомогу. Думку про те, що Кримська республіка зможе «перетворитися на смолоскип, що передає світло пролетарської революції на Схід», поділяли й керівники місцевих комуністів. У березні 1919 р. Кримський обком РКП(б) з резиденцією в Мелітополі заснував у своєму складі Мусульманське бюро з метою, як підкреслювалося в постанові, «радянізувати кримських татар, а через них і країни Сходу». 28 квітня 1921 р. газета »Красный Крым» писала: «Кримські татари не являють собою ізольованої від східних татар групи. Вони близько пов’язані з Туреччиною і Балканами родинними зв’язками. Ми повинні розглядати Крим як вікно в Туреччину і на Близький Схід, що його зможемо використовувати з метою більш близького зв’язку з революційним рухом на Сході».

Утім, у більшовиків була й інша, не менш вагома, підстава для запровадження коренізації. За чотири роки після повалення самодержавства кримськотатарський національний рух став масовим і організованим: Міллі-Фірка (Народна партія) налічувала близько 10 тис. членів, натомість сили кримських більшовиків, якщо не враховувати партійного складу Червоної армії, обчислювалися кількома десятками. У листопаді 1920 р. татарські націоналісти звернулися до Кримського ревкому з проханням про легалізацію і надання їм можливості провадити релігійну й культурно-освітню діяльність. Бела Кун відмовився мати справу з Міллі-Фіркою, натомість у січні 1921 р. Раднарком РСФРР надіслав до Криму комісію на чолі з членом колегії Наркомату у справах національностей М.Султан-Галієвим. Результатом її діяльності стало утворення в Кримському обкомі РКП(б) татарської секції, припинення червоного терору, амністія членів Міллі-Фірки та учасників партизанського руху «зелених». М. Султан-Галієв рекомендував створити

у Криму автономну республіку із найширшим залученням татар до державного управління.

Однак ішлося про територіальну, а не національну автономію. Аби завадити вимогам татарських організацій визнати їх представниками титульної нації, Кримський обком РКП(б) розпорядився терміново провести регіональний перепис населення. Будучи войовничими атеїстами, більшовики здійснили цей перепис у квітні 1921 р. за релігійною ознакою. Методика розроблялася таким чином, аби довести, що на статус титульної нації у Криму могли претендувати тільки росіяни. Усього було зареєстровано 721 тис. мешканців 59 національностей. Серед них росіяни, українці й білоруси становили 51,5%, татари, турки, роми — 25,9%, євреї та кримчаки — 7,0%, німці — 5,9%, греки — 3,3%, болгари — 1,7%, вірмени — 1,7%, болгари — 1,6%, поляки — 0,8%. Уже після утворення республіки, у листопаді 1921 р. секретар обкому І. Акулов на V обласній партконференції зізнався: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що оголошення Автономної республіки тлумачилося ними як об'ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою».

18 жовтня 1921 р. було ухвалено постанову ВЦВК і РНК «Про автономію Кримської Радянської Соціалістичної Республіки» у складі РСФРР. Згодом, 11 листопада, делегати I установчого з'їзду рад Криму постфактум схвалили рішення, прийняті кримськими і центральними органами влади напередодні з'їзду.

У травні 1921 р. у Сімферополі зібралася обласна конференція комуністів кримськотатарської національності. Були присутні 22 делегати від 192 комуністів-татар, які стояли на обліку в Кримському обкомі РКП(б). Деякі з них висунули вимогу оголосити Крим татарською республікою, яка матиме можливість самостійного спілкування з іншими країнами, включно з правом розв'язувати питання повернення емігрантів. Нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін відреагував на ці вимоги вкрай нервово. У телеграмі на ім'я вповноваженого НКЗС у Криму він наголшував: «Пропозиція забезпечити Кримський центр наркомзаксправом недоладна, безглузда, шкідлива, не має жодного підґрунтя й повинна бути безумовно відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи наркомзаксправ не мають. Думка про те, щоб Крим провадив щодо Туреччини самостійну революційну політику настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, аби рішуче відкинути цей проект».

18 жовтня 1921 р. В. Ленін і М. Калінін підписали декрет про утворення Кримської АСРР. Керівником Раднаркому (котрий мав як виконавчі, так і законодавчі функції) став С-Г. Саїд-Галієв. На почесну посаду голови Кримського ЦВК було обрано Ю. Гавена. Татарам в уряді дісталося 4 наркомати з 13: землеробства (У. Ібраїмов), робітничо-селянської інспекції (І. Ібраїмов), освіти (К. Хамзін), охорони здоров'я (Х. Чапчакчі). Наявністю татарських функціонерів на важливих посадах у системі влади центр давав зрозуміти, що республіка має національний характер. Однак їх функціональні обов'язки було істотно обмежено.

Неоднозначне враження справляла схвалена установчим з'їздом рад Конституція Кримської АСРР, де не містилося й натяку на те, що це — основний закон автономної республіки з істотно обмеженим спектром повноважень. У ст. 3 проголошувалося: «Кримська СРР заявляє про свою тверду рішучість залишитись однією зі складових частин загальної федерації великої Російської республіки на початку тісного й повного політичного та економічного об'єднання для спільної боротьби за торжество комуністичної революції». У Конституції було відсутнє положення про те, що кримські татари являють собою титульну націю. Прапор і герб витримано в радянському стилі, але назва — «Кримська Соціалістична Радянська Республіка» повторювалася двома мовами (російською і кримськотатарською).

10 лютого 1922 р. ЦВК і РНК Криму схвалили перспективний план проведення татаризації апарату. «Татаризація» партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, державних і громадських органів та установ означала створення умов для забезпечення прав і можливостей осіб татарської національності брати участь у роботі відповідних органів влади й керівництва. Такі заходи, на думку Кримського областкому РКП(б), повинні були мати особливе політичне і практичне значення для залучення найбідніших прошарків населення на бік радянської влади. Після XII з'їзду партії ЦК РКП(б) коренізація у Криму почала ототожнюватися з татаризацією. Незважаючи на те, що на поліетнічному півострові проживали й інші корінні народи, усі зусилля органів влади було спрямовано лише на істотне поліпшення політичного статусу кримських татар, які менше всього підтримували радянську владу в перші місяці її існування. КримЦВК і КримРНК розробили перспективний план татаризації до кінця 1920-х рр. Ставилася мета домогтися того, щоб татари складали 49% в обласному апараті управління і 45% — на районному рівні. Татарам надавалися переваги перед рештою національностей при підготовці кваліфікованих кадрів, при вступі до навчальних закладів. У реалізацію політики коренізації в Криму вкладалися великі кошти, проводилася кампанії, що обмежували можливості з реалізації своїх політичних прав представниками інших народів. Унаслідок запровадження політики коренізації у Кримському ЦВК було 32 татарина, 29 росіян, 7 українців, 3 німці, 1 єврей, 1 латиш, 1 естонець, 1 білорус. У РВК упродовж 1924–1925 рр. налічувалося: 140 росіян, 42 татарина, 5 німців, 6 євреїв, 2 вірменина, 1 болгарин, 2 естонці, 1 білорус, 1 караїм, 1угорець, 116 поляків. Татар було призначено на всі ключові посади кримських органів влади. Лише першим секретарем обкому партії залишався представник російськомовного населення. Навесні 1925 р., обстеживши діяльність Кримської обласної партійної організації з реалізації політики коренізації, комісія ЦК РКП(б) зробила наступні висновки: «1. Констатувати значне досягнення у сфері залучення татарського населення до управління республикою. 2. Що стосується роботи із залученням інших національних меншин, як-от німців, болгар, греків и тощо й роботи серед них узагалі, то в она майже відсутня».

Чимдалі татаризація наштовхувалася на супротив решти етносів. Особливе невдоволення викликало переведення діловодства на татарську мову в районах, де татари складали 50–60% населення. Другим за гостротою подразником стала аграрна політика В. Ібраїмова. Передбачалося переселити на вільні землі Криму близько 100 тис. татар-реемігрантів, що проживали в країнах Близького Сходу і на Балканах, а також розселити у степовій частині півострова більшість жителів гірської і передгірської зон, яким гостро бракувало землі. Ці плани на певному етапі зіткнулися з намірами союзного керівництва щодо створення у Криму єврейських сільськогосподарських районів. Упродовж першого півріччя 1925 р. декілька наркоматів Кримської АСРР розробляли перспективний п'ятирічний план переселення і розселення народів. У серпні того року його було розглянуто й затверджено ЦВК і РНК республіки, а 31 березня 1926 р. схвалено ВЦВК і РНК РСФРР. Перспективним планом, розрахованим до кінця 1929 р., передбачалося відвести в Криму для переселенців і розселенців 311 792 дес. землі, розмістивши на них 11 727 селянських дворів. Водночас з ініціативи КомЗЄТ політбюро ЦК ВКП(б) у січні 1926 р. повернулося до питання про єврейську колонізацію.

Заходи зі створення в Криму єврейської автономної республіки наразилися на запеклий опір керівництва півострова на чолі з В. Ібраїмовим. Останній закликав татар явочним порядком розселитися на вільних землях. Це зрештою призвело не тільки до згортання політики татаризації, але й до розстрілу голови КримЦВК Велі Ібраїмова, широкосяжної кадрової чистки та відповідних репресій. Постраждало щонайменше 3500 представників кримськотатарської інтелігенції, яких було засуджено, заслано, а кількох страчено.

Політика татаризації вступила в фазу стагнації. Якщо серед голів сільрад у 1927 р. кримські татари складали 45,3%, то в 1939 р. — 37%. На противагу кримськотатарському політичному фактору Кремль зміцнював позиції переселенців. У 1930 р. у Криму було проведено нове районування: замість 10 створено 16 районів. Згодом частина з них отримала статус національних: Балаклавський, Куйбишевський, Бахчисарайський, Ялтинський, Алуштинський, Судакський — кримськотатарські; Фрайндорфський, Ларіндорфський — єврейські; Бююк-Онларський і Тельманівський — німецькі, Ішуньський (Красноперекопський) — український. На квітень 1930 р. функціонувало 144 татарських, 106 російських, 37 німецьких, 14 єврейських, 9 болгарських, 8 грецьких, 3 українських, 2 вірменські сільради. 104 сільради мали мішаний склад населення і не вважалися національними.

На місце репресованих Москва призначала нових керівників Кримської АСРР з числа татар. У 1933 р. на чолі республіканської партійної організації став Ільяс Тархан, Раднарком очолив Ібраїм Самедінов. Наприкінці 1936 р. НКВС сфабрикував справу «групи Самедінова» проти керівників республіки — Б. Чогара, І. Тархана, М. Бекірова та ін. Їх звинуватили в належності до «пантюркістської націоналістичної організації», яка ставила за мету від-

окремлення Криму від Радянського Союзу. Від серпня 1937 р. репресії набули національного характеру. Політбюро ЦК ВКП(б) санкціонувало низку таємних наказів на виявлення «ворогів народу» серед німців, поляків, латишів, греків тощо, що врешті позначилося на людності півострова.

Щодо кримськотатарського народу, то логічним завершенням радянського (або ж російського) сценарію коренізації стало впровадження з 1927 р. латинського алфавіту замість арабського. У 1939 р. кримськотатарський народ перейшов на російський алфавіт.

Лариса Якубова

Кримська автономія 1920–1930-х рр.: національна чи територіальна?

У листопаді 1921 р. на I Всекримському установчому з’їзді рад робітничих, селянських, червоноармійських і червонофлотських депутатів у Криму було проголошено Автономну Соціалістичну Радянську Республіку.

Дослідники намагаються відповісти на суттєве питання: на яких засадах створювалася Кримська АСРР — територіальних, національних чи мішаних? Серед істориків є три погляди. Перший стверджує, що основою для майбутньої кримської автономії були рішення політбюро ЦК РКП(б), і вона проголошувалася на територіальній основі в повній згоді з ленінськими програмними положеннями щодо обласної (територіальної) автономії. Другий, що основу для автономії треба шукати у характерних особливостях півострова, і головним чином у багатонаціональному складі його населення, а відтак автономну республіку слід уважати територіальною, але створеною за національно-територіальною ознакою. Третій погляд, якого дотримуються переважно представники кримськотатарського населення, проголошує національну основу Кримської АСРР.

Щоб розібратися у цій проблемі, слід звернутися до подій, котрі відбулися на півострові перед проголошенням автономної республіки. Необхідність цього обумовлюється також тим, що під час громадянської війни в Криму вже двічі створювалися радянські республіки — у березні 1918 й у квітні 1919 рр. Усі вони виникали з ініціативи московського центру, цьому передувало обговорення питання у ЦК РКП(б). Рішення, котрі ухвалювалися в Москві, упроваджувалися у життя місцевими органами влади на півострові. Показовий факт: в усіх документах, де проголошувалися кримські республіки, питання про принципи їх створення жодним чином не роз’яснювалося. Проте в нас нема причин ототожнювати їх з національними об’єднаннями. Ці республіки створювалися в межах Кримського півострова, на якому мешкали представники понад 70 націй та народностей.

Водночас немає достатніх причин стверджувати, що кримські республіки організовувалися цілком у руслі більшовицьких принципів обласної (територіальної) автономії. Це положення, запропоноване В. Леніним, повинно було надати більшовицький програмі з національного питання видимість демократичності. Демократичні цінності, котрі містилися в документах компартії, використовувалися у суто тактичних цілях. Коли більшовики досягли поставленої мети, вони цілком свідомо «забували» про свої програмні твердження. Це стосувалося й пункту про територіальну автономію.

У першу чергу це було пов’язане з курсом більшовиків на «світову революцію», з їхніми планами створення єдиної «світової соціалістичної республіки». Більшовицька партія ставила інтереси «класової боротьби» на перший план, а все інше (в тому числі й національне питання) свідомо ігнорувалося. Отже, створюючи кримські республіки, більшовики керувалися

лише бажанням утвердження своєї влади на Кримському півострові. Виконанню цієї меті повинні були сприяти нові державні утворення, котрі з'являлися під час громадянської війни. Уперше такий хід було застосовано 1918 р., коли Росію зв'язували умови Брестського мирного договору. На пропозицію В. Леніна ряд територій (в тому числі й Крим) було виділено зі складу РСФРР і проголошено там самостійні утворення. Так з'явилася Республіка Тавриди. Питання про республіку в Криму виникло й 1919 р., коли півострів окупували війська Антанти. Тоді було проголошено «буферну» республіку. Також із тактичних міркуваннь у жовтні 1921 р. було створено Кримську АСРР. Вона розглядалася як форпост для поширення «світової революції» на Схід. Таким чином ми бачимо, що ленінська програма не бралася до уваги при проголошенні радянських республік у Криму.

Створення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки не було зумовлене намаганням московського центру надати півострову самостійність у вирішенні внутрішніх питань. Самостійність Кримської АСРР мала номінальний характер.

Намагання кримськотатарських лідерів отримати власну національну автономію більшовицьке керівництво угнорувало. Декларуючи створення самостійної республіки, воно сподівалося пригасити визвольний рух кримських татар. Намагання приборкати цей небезпечний для влади рух спонукало центральний уряд до дій, спрямованих на загравання з місцевим корінним населенням. Кримська АСРР мала цілковито радянський характер. Місцевий сепаратизм, який існував у перші роки радянської влади, чекісти поступово викорінювавали.

Маємо всі підстави стверджувати, що всі три більшовицькі кримські радянські республіки створювалися за територіальним принципом. У 1921 р. до нього додався деякий національний антураж. Окрім згадки в Конституції про державну мову, прапор, герб і фіксовану квоту татар в органах влади, власне кримськотатарський народ не виділявся серед інших національностей, які мешкали на півострові. Процес татаризації істотно не відрізнявся від політики коренізації в інших радянських республіках.

Тетяна Бикова

Під тиском яких політичних та ідеологічних настанов відбувалися зміни адміністративно-територіального устрою Криму за радянських часів?

Політика радянської влади щодо Криму була вкрай непослідовною і цілковито залежала від політичної кон'юнктури; її спрямованість визначали як геополітичні чинники, так і, не меншою мірою, інтереси пропаганди. Від 1917 р. півострів став ареною боротьби різних політичних сил. Тут мали зіткнутися як мінімум чотири політичні тенденції — консервативно-російська, радикально-російська, кримськотатарська та українська.

23 політичні партії, які діяли у Криму, представляли широкий спектр орієнтацій — від монархістів до анархістів. До майбутнього адміністративно-територіального устрою виявляли найбільший інтерес національні об'єднання, особливо кримськотатарські. Створена навесні 1917 р. Національна (Народна) партія — Міллі-Фірка — у своїй програмі проголосила: «Росія повинна бути демократичною федерацією національностей[...] Територіальні області повинні мати чисто національний характер». Скликаний 25 березня 1917 р. Всекримський мусульманський з'їзд обрав Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет, який намагався перебрати на себе владні функції на півострові.

У липні 1917 р. направлена до Києва делегація кримських мусульман домагалася встановлення у Криму автономії і водночас висловилася за його територіальне приєднання до України. Але Генеральний Секретаріат визнав порушення цього питання перед Петроградом передчасним. Пізніше, визначаючись із кордонами України у своєму III Універсалі, Центральна Рада включила у свої межі лише три північних повіти Таврійської губернії. Не претендуючи на Крим, вона, однак, підтримувала ідею створення тут обласної автономії.

Розпад Російської імперії упродовж року-півтора довершили могутні відцентрові процеси, що були наслідком національно-визвольних рухів і поразок у війні. Підписавши в березні 1918 р. принизливий Брестський мир, більшовицька Росія втратила не лише Україну, але й значні території з переважанням у складі населення етнічних росіян. Громадянська війна, ускладнена іноземною інтервенцією, стала чинником дальшого руйнування територіальних зв'язків.

Прийшовши до влади у Криму, більшовики на скликаній ними 28 січня 1918 р. конференції військово-революційних комітетів та рад Таврійської губернії (яка оголосила себе надзвичайним з'їздом рад і ВРК) прийняли рішення про розпуск Курултаю, усіх міських дум і земств. Оскільки за умовами Брестського миру Росія не мала права допомагати уряду української радянської республіки, у В. Леніна та його оточення визрівав план виведення Донбасу, Дону, Північного Кавказу та Криму зі складу РСФРР і створення на основі нібито «самостійних республік» південного фронту оборони. Проте

раднарком побоювався як «кримського сепаратизму», так і можливості втручання України у справи Криму. Не було одностайності у кримському питанні й у харківського радянського уряду.

Зрештою Москва погодилася на організацію у Криму Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди у складі РСФРР. 19 березня 1918 р. на засіданні ЦВК рад Таврійської губернії було прийнято декрет про оголошення території губернії «у складі Сімферопольського, Феодосійського, Ялтинського, Євпаторійського, Мелітопольського, Бердянського, Перекопського та Дніпровського повітів Таврійською республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів». Керівним органом новоствореної республіки оголошувався раднарком, підзвітний ЦВК рад Таврійської Республіки.

Те, що до складу Республіки Тавриди було включено три північних (позакримських) повіти, не влаштовувало Москву, яка побоювалася конфлікту з Німеччиною і звинувачень у порушенні Брестського миру. 22 березня ЦВК рад Таврійської губернії обмежив територію Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди п'ятьма повітами. 4 квітня новостворену республіку визнав Раднарком РСФРР. Утім, уже 19 квітня німці, порушивши умови Брестського миру, почали окупацію Криму. На цей час ефемерна влада Республіки Тавриди втрачала рештки свого впливу. Члени уряду намагалися врятуватися втечею, але 24 квітня потрапили до рук повсталих кримських татар і були розстріляні.

Отже, перший радянський експеримент організації влади в Криму на засадах регіоналізму виявився надто короткочасним і загалом невдалим. Утім, він засвідчив виразну тенденцію в більшовицькій стратегії — гасла «світової революції» у ній камуфлювалися обстоюванням позірного федералізму.

Хоча більшовизм являв собою типовий централістський рух, він мав рахуватися з конкуренцією інших сильних ідей і рухів, — десь використовувати їх, десь іти їм на поступки. Однією з таких сильних ідей виявилася регіональна, і цей «регіоналізм» не був наслідком автономізму окремих політиків, він виростав із самої суті тодішньої соціально-політичної й історико-культурної ситуації. За А. Мальгіним, саме тому «національний принцип став головним принципом територіальної організації більшовицької партії». Радянська влада створила велику Українську республіку майже у тих кордонах, які були зафіксовані у III Універсалі УНР, не зваживши на те, що далеко не всі південні регіони колишньої Російської імперії позитивно сприймали свою належність до України.

Після розгрому П. Врангеля і розформування Південного фронту у грудні 1920 р. М. Фрунзе став командуючим військами України та Криму. Утім, на півострові впродовж кількох місяців не існувало ані дієздатних державних структур, ані впливових партійних організацій, за винятком хіба що кримськотатарської Міллі-Фірка. Рішення X з'їзду РКП(б), який відбувся 8–16 березня 1921 р., були по суті сигналом для національних еліт про готовність більшовиків до компромісів, аж до автономізації. Крим видавався

прийнятним полігоном для такого компромісу, особливо в контексті зацікавленості Москви посиленням ідеологічного впливу в Туреччині, де відбувалася кемалістська революція. У квітні 1921 р. ВЦВК звернувся до місцевих комуністів із пропозицією щодо можливого проголошення Криму радянською республікою. На пленумі ЦК РКП(б), що відбувся у травні, питання майбутньої кримської республіки розглядалося в контексті «проникнення на Схід» і створення «буферної зони» між Росією та недружньо налаштованими до неї сусідами.

Пробуджені в такий спосіб надії кримських татар на власну національну державність було частково нейтралізовано роз'ясненням, що надійшло з Москви: ішлося про «Радянську соціалістичну інтернаціональну республіку в межах Кримського півострова». Але водночас пропонувалося «поставити на перше місце роботу татар і по можливості татаризувати апарати Наросвіти, земвідділу, оздороввідділу, відділу управління і президії керівних органів». На той час у Криму мешкало 720,5 тис. чол. Під час перепису 1921 р. кримських татар об'єднали в одну групу з турками і циганами, але і в цьому випадку їхня частка в населенні півострова становила 25,9%.

Постанову ВЦВК і РНК про утворення автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки В. Ленін та М. Калінін підписали 18 жовтня 1921 р. Кримська АСРР утворювалася як частина РСФРР у складі Джанкойського, Євпаторійського, Керченського, Севастопольського, Сімферопольського, Феодосійського та Ялтинського округів. У постанові було чітко зазначено, що військово-морські справи, шляхи сполучення, закордонні зносини, зовнішня торгівля і курорти залишаються у віданні центральних органів РСФРР. Автономність у діях забезпечувалася наркоматами внутрішніх справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення, землеробства і комунального господарства.

Утворення Кримської АСРР у складі РСФРР було проголошене на установчому з'їзді у Сімферополі, який проходив 7–11 листопада 1921 р. З'їзд затвердив конституцію автономії, яку перед тим схвалила V кримська партконференція, обрав ЦВК рад (КримЦВК) та голову РНК. Серед 50 членів КримЦВК було 15 татар.

Автономія створювалася як територіальна, але її політико-правовий статус не було чітко окреслено. А своєрідний «татарський антураж» зумовлювався насамперед прагненням правлячої партії створити поле для такого компромісу з кримськотатарським національним рухом, який на практиці означав би його нейтралізацію. У процесі прийняття подібного рішення чимало важила загальна нестабільність ситуації на півострові, як і поновлення спроб з боку українського уряду поставити Крим під свій контроль.

Сукупністю всіх цих обставин було продиктоване одночасне наголошування інтернаціонального (територіального) принципу в утворенні Кримської АСРР і введення в Конституцію республіки положення про фінансову квоту для кримських татар в органах влади та про дві (російську та кримськотатарську) державні мови. При Кримському губкомі РКП(б) почало

працювати Мусульманське бюро; 4 кримські татари-комуністи увійшли до уряду. Ці заходи представлялися як «відшкодування за образи, за тривалу насильницьку політику царського режиму» щодо корінного населення Криму. «Без правильної політики, яка б задовольняла татарську бідноту й трудову інтелігенцію радянського Криму, ми ні в якому разі не посилимо симпатії трудящих мас Сходу», — писала газета «Жизнь национальностей».

Уважаючи принципово важливою чітку відповідь на питання про те, який характер мала кримська автономія — національний чи територіальний, С. Кульчицький наголошував: «Ленінський Раднарком спочатку створював автономії обох типів, але з часом залишилися тільки національні. Кримська АСРР стала унікальним автономним утворенням, яке й надалі зберігало територіальний характер. Разом з тим, заграваючи з кемалістською Туреччиною, Кремль висував на провідні посади в цій республіці здебільшого людей кримськотатарського походження. Склалося оманливе враження про те, що Кримська автономія була, як і всі, національною, тобто кримськотатарською».

Міф про Кримську АСРР як «національну автономію» і сьогодні тисне на суспільну свідомість, підживлюючи різні погляди на характер кримської автономії, започаткованої у жовтні 1921 р.

Ярослава Верменич

Коли і як виникла ідея єврейської автономії в Криму?

Євреї здавна проживали на півдні України та в Криму поряд з українцями, росіянами, кримськими татарами, німцями, болгарами, вірменами, греками та ін. Після поразки Української революції на їхню долю і долю всього українського народу випало ще одне тяжке випробування — масовий голод 1921–1923 рр. На допомогу голодуючим прийшли Американська Адміністрація Допомоги (АРА), католицька церква, місія Нансена та інші організації. Не стояла осторонь цієї справи і єврейська громадськість. Допомагати голодуючим євреям активно взялася єврейська благочинна організація «Джойнт». Вона виділяла, зокрема, значні кошти на їх земельне облаштування. Виникла ідея відведення під єврейську колонізацію малонаселених територій на півдні України та в Північному Криму. Авторство її приписують директорові російського відділу «Джойнта», агрономові і громадському діячеві, уродженцеві Москви Жозефу Розену.

Для реалізації проекту рішенням політбюро ЦК РКП(б) у грудні 1923 р. було створено спеціальну комісію, а згодом — Державний комітет з земельного облаштування трудящих євреїв (Комзет). Позитивно оцінили кримський проект Л. Троцький, Л. Камєнєв і М. Бухарін. Підтримали його нарком іноземних справ Г. Чичерін, голова ЦВК СРСР М. Калінін, голова ВУЦВК Г. Петровський. Найбільш палким прихильником виявився Ю. Ларін. Виходець з інтелігентної єврейської родини, уродженець Криму, він був одним з організаторів соціал-демократичного руху на півострові.

18 січня 1926 р. члени Комзета звернулися в політбюро ЦК ВКП(б) з проханням «розв'язати принципово надання достатньо суцільної території для заселення євреями з передбаченням можливості її перетворення в подальшому в автономну область». Політбюро знову створило комісію вже на чолі з М. Калініним і за її поданням 18 березня схвалило постанову: «1) Тримати курс на можливість організації автономної єврейської одиниці при сприятливих результатах переселення».

Кримський проект мав і міжнародний аспект. Його підтримував і пропагував нарком іноземних справ Г. Чичерін, убачаючи у цьому велику можливість протистояти Великобританії, позбавивши її престижу єдиної захисниці й покровительки євреїв. Єврейська колонізація Палестини у цей час за своїми темпами у чотири рази відставала від єврейського облаштування в Росії. Більше того, розпочалася еміграція євреїв з Палестини. У 1928 р. звідти до Криму переселились 100 представників цього народу, які організували комуну «Воля нова». І це при тому, що Рада праці й оборони СРСР визнала недоцільним сприяти переселенню євреїв із Палестини у Крим.

Однак кримський проект залежав від внутрішньої політичної й економічної ситуації у країні. Він був похований в умовах згортання непу. Та й національна структура населення Криму не сприяла його реалізації. Після

стількох зусиль і 30-мільйонних фінансових вливань на 1927 р. євреї на півострові становили лише 1% населення. А з сільськогосподарським виробництвом було пов'язано тільки 3 тис. євреїв. Наприкінці 1920-х років у зв'язку з депресією, яка вразила світову економіку, було значно скорочено обсяги фінансування проекту з боку «Агро-Джойнта».

Отже, внутрішні і зовнішні чинники спричинили тиху смерть кримського проекту. 28 березня 1928 р. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову «Про закріплення за КОМЗЄТом для потреб суцільного заселення працюючими євреями вільних земель у приамурській смузі Далекосхідного краю». Однак мрія про єврейський Крим — «Кримську Каліфорнію» — продовжувала жити.

Ідею було реанімовано в період Другої світової війни, уже на її завершальному етапі. За роки воєнного лихоліття загинуло більше половини євреїв, які проживали у СРСР. Співчуваючи єврейському народові, світове співтовариство шукало шляхи та можливості, як би компенсувати бодай якоюсь мірою його втрати. Відтак у практичну площину було переведено питання про утворення єврейської держави. Проблемою залишалася територія, на якій можна було б реалізувати цю ідею. Пропонувалися різні варіанти. Передусім ішлося про Палестину. Однак були й інші пропозиції. Міністр колоній Великобританії лорд Мойн ще в 1941 р. заявляв, що Палестина не розв'яже проблеми єврейського народу, і що альтернативою після розгрому нацистів повинна стати Європа. «Ми виженемо німців зі Східної Пруссії, — заявив він, — поселимо там євреїв і створимо єврейську державу».

Зріс інтерес єврейської громадськості, передусім радянської, і до Криму. Це пояснювалося двома причинами. По-перше, період війни характеризувався зростанням національної самосвідомості єврейського народу. Єврейська громадськість СРСР і світу надала значну фінансову допомогу в боротьбі з нацизмом, розраховуючи на підтримку її державотворчих потуг. По-друге, у роки війни навколо Криму знову закипіли пристрасті. На нараді в А. Гітлера 16 липня 1941 р. було заявлено, що «Крим повинен бути очищений від усіх чужинців і заселений німцями». У липні 1942 р. гауляйтер Таврії Г.Фрауенфельд запропонував А. Гітлеру переселити на кримські землі південних тирольців. Туреччина також була не проти заволодіти Кримом.

У 1943 р. в московської єврейської еліти, наближеної до радянського керівництва, з'явилася ідея відродження кримського проекту 1920-х рр. Провідники СРСР офіційно не підтримували, але й не заперечували проти подібних прагнень. Розрахунок був простий і прагматичний — ілюзія єврейського Криму давала конкретні долари американських євреїв, які йшли на потреби Червоної армії.

Кримський проект знову було підтримано «Джойнтом», який узявся частково фінансувати новий план переселення євреїв до Криму. Через те, що у цей час майбутнє Палестини було досить туманним, керівництво «Джойнта» розглядало Крим як можливий післявоєнний притулок не тільки євреїв Радянського Союзу, а й усієї Європи.

15 лютого 1944 р. керівники Єврейського антифашистського комітету (ЄАК) направили Й. Сталіну записку, в якій, зокрема, пропонувалося: «1. Створити Єврейську Радянську Соціалістичну Республіку на території Криму. 2. Завчасно, до звільнення Криму, призначити урядову комісію з метою опрацювання цього питання».

Однак ініціатива ЄАК викликала невдоволення Й. Сталіна. Розмови про кримську єврейську автономію він терпів до того часу, поки вони сприяли викачуванню грошей з американських євреїв. При цьому вождь ніколи не прагнув мати під боком власну «Палестину», на яку американці реально могли б поширити свій вплив. Його більше влаштовувала ідея спрямувати потік єврейських біженців на Близький Схід, щоб створити можливості радянського проникнення у цей стратегічно важливий регіон.

А радянські євреї з відродженням кримського проекту продовжували сподіватися на його реалізацію. Після депортації з Криму у травні 1944 р. кримських татар, болгар, греків, вірменів ці надії посилилися. Але з кінця 1944 р. Крим почали заселяти, росіянами і українцями з Воронезької, Брянської, Тамбовської, Курської, Ростовської областей РРФСР та з УРСР. Негласно було рекомендовано євреїв у Криму на роботу не брати.

Й. Сталін не дав кримському проекту вийти на рівень міждержавних взаємин. Він не тільки ініціював, а й підтримав потік єврейських біженців і переселенців із СРСР на Близький Схід. Упродовж 1945–1946 рр. відповідно до угоди між Польським комітетом національного звільнення та українським радянським урядом про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення — з української території до Польщі, а також угоди між тимчасовим урядом національної єдності Польської республіки та урядом СРСР «Про право виходу з радянського громадянства осіб польської і єврейської національності і про їх евакуацію до Польщі» тисячі євреїв одержали змогу легально виїхати за межі СРСР. Багато з них без затримки направилися в Палестину. Від жовтня 1944 до вересня 1946 рр. понад 30 тис. українських євреїв виїхали до Польщі. Фактично тоді ж, у 1945–1946 рр., понад 20 тис. євреїв залишили Чернівецьку область, перебравшись у Румунію. Однак уже наприкінці 1946 р. легальну єврейську еміграцію з СРСР на захід було припинено. Натомість заохочувався виїзд євреїв із західних регіонів СРСР до Єврейської Автономної Області. У результаті лише впродовж грудня 1946 — червня 1948 рр. на Далекий Схід із території УРСР, а також Кримської області, що входила до складу РРФСР, було переселено близько 2 тис. єврейських родин.

Й.Сталін виступив активним прихильником створення Ізраїлю. Позиція СРСР в ООН восени 1947 р. мала вирішальний вплив на формування рішення, що призвело до припинення дії британського мандата на Палестину і проголошення 15 травня 1948 р. єврейської держави. СРСР першим визнав Ізраїль де-юре і навіть надавав військову допомогу через Чехословаччину для його підтримки в конфлікті з арабами. Однак зовнішньополітична підтримка Ізраїлю з боку СРСР не привела до офіційного дозволу на еміґра-

цію радянських євреїв, що викликало антирадянську пропагандистську хвилю та переорієнтацію цієї близькосхідної країни на Сполучені Штати Америки. Курс на союз зі США викликав невдоволення в Москві. Позиція керівництва СРСР в єврейському питанні вже восени 1948 р. зазнала кардинальних змін.

Для розправи з «єврейськими націоналістами» в масштабах СРСР сталінський режим сфабрикував «сіоністську змову». До «змовників» було віднесено членів Єврейського антифашистського комітету, керівників Єврейського театру в Москві та Радінформбюро, яких звинуватили у «шпигунстві» на користь США, у намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил щодо створення у Криму єврейської держави». Упродовж січня–лютого 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих письменників, видавців, театральних діячів, учених. У 1949 р. у Жмеринці було розгромлено єврейський молодіжний осередок «Ейнікайт» на чолі зі М. Співаком, В. Керчманом, М. Гельфондом і А. Ходорківським, у Львові — гурток «Спілки єврейської молоді», у Києві — гурток старшокласників «Сун-2» на чолі з Б. Альтером і А. Полонським. Репресій зазнали майже всі члени Єврейського антифашистського комітету.

Так був похований другий і останній проект єврейської автономії у радянському Криму. За наслідками його можна розглядати і як міжнародну аферу, спрямовану на загострення суперечностей між провідними капіталістичними державами та «викачування» грошей з міжнародних єврейських організацій, і як інспіровану провокацію для розгортання широкомасштабної боротьби з «єврейським буржуазним націоналізмом», що набула особливого розмаху в СРСР в кінці 1940-х — на початку 1950-х років.

Віктор Даниленко

Як проводилася колективізація сільського господарства у Кримській АРСР?

Кампанія колективізації у Криму розпочалася після усунення від влади голови місцевого уряду Велі Ібраїмова. Вона розгорталася за вказівками вищих органів влади країни й супроводжувалася масовим «розкуркуленнями», здійснюваним під егідою ДПУ. Влада утворила на селі комнезами, які почали тероризувати заможне селянство. На 1930 р. їх кількість дійшла до 495.

Нормативною базою репресій стала постанова ЦВК і РНК СРСР від 1 лютого 1930 р., згідно з якою крайовим (обласним) виконавчим комітетам та урядам автономних республік було надано право застосовувати «всі необхідні засоби боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі районів та країв (областей)». Лейтмотивом постанови була думка, що колгосп, звісно, справа добровільна, але той, хто не йде в «колектив» — ворог радянської влади.

Відповідно до уявлень влади, Крим було «заполонено» куркулями: серед селянських господарств виділили 15% таких, що відносилися до розряду «куркульських». Усіх так званих куркулів поділили на три категорії. Представників першої заарештовували, їхні справи проходили по лінії ДПУ (у 1930 р. в Криму таких було 1012 осіб). Селяни, віднесені до другої категорії, примусово висилалися в малонаселені райони СРСР (за різними підрахунками, було виселено від 35 до 40 тис.). Решту тих, хто підпадав під «розкуркулення», переселяли в межах свого району на гірші землі.

Селяни як могли намагалися боротися з насильницькою колективізацією. У деяких випадках спротив обертався вбивствами колгоспних активістів та керівників. За перші десять місяців 1930 р. було зафіксовано 60 випадків терору проти «колгоспного активу».

Масові арешти не змогли придушити селянський опір. На 1 березня 1930 р. було «розкуркулено» 2682 господарства. Якщо прийняти середній розмір родини 3–4 особи, це складає близько 10 тис. осіб.

За два місяці 1929 р. (листопад і грудень) відсоток колективізації зросла у понад два рази й на січень 1930 р. становила 41,1%. По районах: в Ялтинському — 84 % дворів, у Судакському — 64%, Севастопольському — 54%, Карасубазарському — 51%, Феодосійському та Євпаторійському — 40%, Сімферопольському та Джанкойському — 33%, Бахчисарайському — 29%, Керченському — 22%. У результаті форсованої колективізації на березень 1930 р. нею було охоплено більше 73% селянських господарств. Колгоспи Криму отримали від «розкуркулених» господарств майна на 2452 тис. руб.

У лютому 1930 р. раднарком Кримської АСРР ухвалив постанову про організацію на півострові 16 колгоспів-гігантів. В Ак-Мечетському районі впродовж трьох днів було створено колгосп, який об'єднав 2333 господарства. Тоді до уваги не бралися ані думка самих селян, ані реальні можливості організації й керування таким «монстром». У Сарабузі виник колгосп-гігант,

що об'єднав 44 населених пункти 12 сільрад. Ічкінський колгосп ім. В. Блюхера складався з 7 сільрад із 40 населеними пунктами, в яких налічувалося 2056 господарств.

Найбільш запеклий опір створенню колгоспів чинили селяни Південного берега Криму. У гористій місцевості під сади, виноградники, тютюнові плантації використовувалися дрібні ділянки, на яких працювало не одне покоління місцевих мешканців. Центром спротиву стало село Ускут Карасубазарського району. Тут було зібрано до 300 заяв на адресу кримського уряду та ВЦВК з вимогою негайно скасувати земельну реформу й колективізацію, як такі, що суперечать шаріату. Група активістів готувалася відправити вповноважених до посла Туреччини в Москві зі скаргою на утиски мусульманської віри та прохання ускутських селян про перехід у турецьке підданство. Із цією метою розпочався збір грошей. Ідея знайшла широку підтримку серед мешканців селищ Айсерез, Ворон та ін. Паралельно велися переговори з турками-яличниками щодо можливості втечі до Туреччини морем.

26 січня 1930 р. органи ДПУ під час проведення зборів заарештували активістів руху. При перестрілці двоє ускутців зазнали поранень, один із них незабаром помер від втрати крови. Декому вдалося втекти в гори, але за місяць усіх «заколотників» схопили. Згодом чекісти заарештували 254 особи, яких підозрювали в участі в «контрреволюційній організації», яка «готувала збройне повстання проти радянської влади». Під репресії підпали селяни понад десяти сіл, розташованих від Судака майже до Ялти.

Опір під час арешту надав чекістам підстави висунути й обґрунтувати версію про підготовку збройного повстання. 23 березня ОДПУ Криму оголосило вирок: 61 особу було засуджено до вищої міри покарання, 3 обвинувачених відпустили. Решта отримали різні терміни позбавлення волі або заслання. Родини висланих мали покинути межі Криму. Майно заарештованих конфісковувалося.

Специфічною формою захисту від колективізації стала еміграція. Проте саме цього радянська влада аж ніяк не могла дозволити. По-перше, масовий виїзд за кордон слугував би підтвердженням помилковості політики партії. По-друге, це призвело б до негативних економічних наслідків. Але найважливішим, мабуть, міг стати міжнародний резонанс: із «найбільш вільної країни світу» масово втікають люди… Через це уряд та ОДПУ повели рішучу боротьбу з еміграцією, кваліфікуючи її як «злочин перед державою». І тут величезною проблемою для влади стала значна кількість іноземних підданих, які мешкали на півострові (передовсім громадяни Туреччини та Греції).

Переслідуванню піддавалися як ті, хто здійснював реальні спроби покинути СРСР, так і ті, хто лише розмірковував над можливістю виїхати з півострову (мовою документів того часу — «висловлював намагання виїхати за кордон»). Групові «злочини» каралися більш жорстоко. Так, із шести осіб, які проходили у справі «про агітацію за втечу до Туреччини» в Бахчисарай-

ському районі, чотирьох вислали за межі Криму, а решту — засудили до трьох років позбавлення волі.

Усі ці заходи призвели до того, що опір селян колективізації було подолано. Якщо на 1 жовтня 1930 р. колгоспи в Криму об’єднували майже половину господарств, то наприкінці 1932 р. поза ними залишалося всього 15% дворів. Кримські села втратили тисячі працьовитих господарів, яких було заарештовано, розстріляно або заслано до віддалених районів країни. Проте конфісковане в них майно не прислужилося розквіту новостворених артілей: воно було або зіпсоване, або використовувалося не так раціонально, як у попередніх власників. Новостворені колгоспи були слабкими, організація праці в них залишала бажати набагато кращого. Результатом стало падіння обсягів виробництва.

Розорення сільського господарства позначилося стрімким зниженням усіх нормативів. У 1932 р. рівень виробництва фруктів та винограду не перевищував і третини показників попереднього року. Голова Кримського ЦВК М. Кубаєв намагався протестувати проти здирництва та штучного голоду, прямо звинувачуючи Москву у грабунку. Невдовзі його було репресовано.

Тетяна Бикова

Як відбувалася індустріалізація Криму 1928–1938 рр.?

На VI Всекримському з'їзді рад у квітні 1929 р. було ухвалено постанову про впровадження на півострові курсу на індустріалізацію та затверджено перший п'ятирічний план розвитку народного господарства. У документі окреслювалися завдання, котрим надавалося першорядне значення.

Першочерговим стояло питання розвитку промислового сектору економіки кримської автономії. Планувалося прискорене формування керченської металургійної бази всесоюзного значення (20 квітня 1929 р. було пущено першу домну). Пріоритетним для вирішення національного питання вважалося формування «промислового пролетаріату» з представників кримськотатарського, єврейського та інших етносів. Планувалася широка мобілізація доходів населення на вирішення завдань п'ятирічки. Із будівництва лінії високої напруги Севастополь — Сімферополь розпочалася електрифікація Криму.

Одразу проявилися проблеми, які в подальші роки прогресуватимуть: недовиконання промислово-фінінсових планів, розростання радянського, господарського й компартійного апаратів, байдужість керівників підприємств до потреб робітників, що призводило до величезної плинності кадрів (передовсім татарського населення), відставання у вирішенні соціальних проблем (перш за все у житловій сфері).

Планування, контроль, організація «соціалістичного змагання» та інші фактори дозволили (хоча й далеко не в повному обсязі) виконати завдання першої п'ятирічки до 1932 р. Питома вага промислової продукції до кінця того року склала 70%, що свідчило про перетворення Криму з аграрного на індустріально-аграрний район. У 1932 р. металургійний завод ім. Войкова в Керчі дав 5% усього металу, виплавленого у СРСР. Загальна кількість робітників у промисловості союзного значення Криму за п'ятирічку збільшилася в три рази й дійшла до 41 тис.

Першочергового розвитку набуло будівництво Камиш-Бурунського залізорудного комбінату й другої черги Керченського металургійного заводу ім. Войкова, де було освоєно плавку високоякісної сталі, побудовано ванадієвий цех. У 1933–1934 рр. став до ладу Перекопський бромний завод. Машинобудівні заводи Криму освоїли випуск консервного устаткування, котре раніше завозилося з-за кордону. Випуск валової продукції зріс з 231,4 млн руб. у 1933 р. до 437,4 млн руб. у 1937 р., капіталовкладення в промисловість — з 59,7 млн до 72,8 млн руб. Фонд заробітної плати збільшився з 271,1 до 624,1 млн руб.

Підсумки двох кримських п'ятирічок дозволили з повним правом говорити про перетворення регіону з аграрного на індустріально-аграрний. У 1937 р. місцева промисловість виробляла в 9 разів більше продукці, ніж у 1913 р. Три четверті підприємств автономії працювали на місцевій сиро-

вині. Видобуток залізної руди в 1940 р. зріс в 2,7 рази порівняно з 1913 р. У 1940 р. Керченський завод виплавив 502 тис. т чавуну. Вироблення електроенергії збільшилося порівняно з 1913 р. в 72 рази і склало в 1940 р. 309 млн кВтгод. Було споруджено високовольтні лінії електропередач, які зв'язали Севастополь із Сімферополем, Сакі з Євпаторією та Ялтою. Збільшилися обсяги продукції соляної та хімічної промисловості. Із соляних озер тепер видобувалося більше повареної солі, хлормагнію, брому, сульфату, англійської й калійної солей.

Тетяна Бикова

Якими були наслідки терору проти кримськотатарської інтелігенції (1928–1930 рр.)?

Широкомасштабні репресії проти кримськотатарської інтелігенції (як невдовзі й до всього кримськотатарського народу) розпочалися у 1928 р. із процесу Велі Ібраїмова. Його постійні виступи як голови Кримського ЦВК проти переселення на півострів євреїв і цілеспрямований захист інтересів кримськотатарського населення не могли не викликати роздратування у вищого партійного керівництва. «Справою» В. Ібраїмова зайнялася Центральна контрольна комісія ЦК ВКП(б). За її пропозицією 6 січня 1928 р. було створено комісію під головуванням наркома юстиції М. Янсона. До її складу ввійшли голова Верховного трибуналу Я. Петерс та прокурор РСФРР М. Криленко. Комісія ухвалила рішення заарештувати В. Ібраїмова.

23–28 квітня 1928 р. у Сімферополі відбувся процес, який став знаковим в історії Криму. Під судом опинилося 16 осіб, звинувачених в «антирадянській контрреволюційній діяльності». Вирок був прогнозованим: 15 підсудних отримали різни терміни позбавлення волі, а колишнього голову КримЦВКу В. Ібраїмова засудили до розстрілу.

Під час процесу В. Ібраїмова звинувачували в убивстві червоного партизана Чолака, замаху на вбивство бідняка Сейдаметова, фінансових зловживаннях. Довершували справу закиди щодо «татарського буржуазного націоналізму». Проте, ці звинувачення не можуть розглядатися як реальні мотиви, за якими тогочасному керівникові Криму винесли смертний вирок. Через деякій час, у 1930-х роках, до звинувачень додалася „участь» В. Ібраїмова в розстрілі членів уряду радянської Республіки Тавриди у квітні 1918 р., до чого він узагалі не був причетний.

Довгі роки при оцінці діяльності В. Ібраїмова керувалися підходами, запровадженими в 1930-ті роки. Версія про те, що він та його прибічники, «використовуючи політичну сліпоту деяких працівників обкому партії, проникли в Раднарком та ЦВК Кримської республіки, упродовж років проводили контрреволюційну підривну роботу й були розкриті тільки в 1927 р.» на довгі роки стала лейтмотивом історичних публікацій. Лише у червні 1990 р. рішенням президії Верховного суду РРФСР Велі Ібраїмова було реабілітовано, що відкрило можливості переглянути події 1928 р.

На сьогодні існують декілька версій щодо причин політичного й фізичного знищення голови КримЦВКу:

— В. Ібраїмов став жертвою комуністів-шовіністів, адже всіма силами боровся проти переселення на Кримській півострів єврейських колоністів;

— причиною репресій була діяльність голови КримЦВКу із поглиблення непу в умовах, коли центр уже перейшов у наступ на приватний сектор.

Загалом керівництво країни мало всі підстави поставити у провину В. Ібраїмову та його оточенню відхід від «генеральної лінії партії». Процес мав явно політичний характер, хоча в основу звинувачень було покладено

досить сумнівні епізоди, до того ж цілковито кримінальної спрямованості. Страта В. Ібраїмова стала відправною точкою репресій у Криму. Ситуацію зробило більш трагічною ще й те, що патріот власної нації, В. Ібраїмов призначав на всі керівні посади представників кримськотатарської інтелігенції, які повинні були вводити до керуючих органів кримської республіки найбільш обдарованих осіб, котрі мали високий рівень освіти.

У липні 1928 р. до Криму з Москви прибула комісія ЦК ВКП(б) на чолі з відповідальним інструктором ЦК М. Філатовим, яка повинна була провести повне обстеження партійної організації Кримської АСРР. Підсумки роботи керівник комісії надіслав до оргбюро ЦК ВКП(б). У доповіді зазначалося, що «негативні процеси» у Кримській республіці пояснюються історичними передумовами: тим, що ключові посади в місцевому уряді займали «колишні татарські націоналісти» (в тому числі такі відомі діячі культури, як Х. Хаттатов, А. Озенбашли, Б. Чобан-заде, А.-С. Айвазов, Х .Чапчакчі, В. Ібраїмов та М. Муслюмов), які складали ядро партії Міллі-Фірка й виступали за культурно-національну автономію Криму. Таким чином, за висновками Філатова, радянська влада в Криму будувалася за безпосередньої участі «націоналістичних діячів», які активно боролися з нею в період її становлення в 1918 р.

1 серпня 1928 р. оргбюро ЦК під головуванням В. Молотова розглянуло питання про роботу й стан Кримської партійної організації. Відповідальний інструктор М. Філатов вкотре наголошував, що політику в Кримській АСРР «направляли» діячі «Міллі-Фірка», а переселенню євреїв перешкоджав особисто В. Ібраїмов та його прибічники, які відносилися до «інтелігентов-націоналістів». Доповідач підкреслював: коли «націоналісти, зрозуміли, що керівництво ЦК ВКП(б) у питанні єврейської колонізації не піде на компроміс, вони звернулися до закордонного центру «Міллі-Фірка», котрий знаходився в Туреччині, та отримали директиву: «Переселенню євреїв не перешкоджати».

У постанові ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1928 р. «Про роботу Кримської партійної організації» кримський обком звинувачувався у «викривленні класової лінії». Після цього розгорнулася нова хвиля політичних репресій, «показових» процесів проти видатних представників національного руху, інтелігенції та колишніх членів партії «Міллі-Фірка».

Якщо на початку 1920-х рр. гонінь зазнали представники так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом та вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського, то в 1928–1930 рр. хвиля репресій прокотилася по всій старій інтелігенції, учасниках революції та громадянської війни. Майже всі вони були заарештовані та репресовані. Архівні джерела свідчать, що під час цих репресій постраждало щонайменше 3 500 татар.

Незважаючи на те, що формальним приводом для арешту В. Ібраїмова слугувала сфабрикована кримінальна справа, центральний уряд оголосив його «націоналістом» та ініціював кампанію із «засудження» «буржуазного націоналізму» як «прояву контрреволюції». Латентний супротив коренізації з боку зараженої великодержавним шовінізмом російської частини крим-

ського партапарату тепер вийшов назовні. Під гаслом «боротьби з буржуазним націоналізмом» почалося послідовне згортання «некерованої» політики коренізації, котра у Криму проводилася у формі татаризіції.

Після 1930 р. коренізація відбувалася вже без старої кримськотатарської інтелігенції. Навіть молоді кадри, які були виховані за більшовицькими стандартами й вели своє походження з місцевих комсомольців та висуванців, могли підпасти під чергову хвилю репресій. Так, голову КримЦВКу М. Кубаєва у квітні 1931 р. було знято з посади лише за те, що він відкрито звинуватив Москву у «великодержавному шовінізмі» та розоренні татарського селянства.

На початку 1930 р. боротьба з «націоналістами» та «веліібраїмовщиною» набула форми кадрових чисток, спрямованих на збільшення в управлінській ланці «соціалістичного прошарку», тобто зростання питомої ваги робітників та колгоспного селянства. Головна увага приділялася питанню «перевиховання» колишніх «дрібнобуржуазних націоналістів». У березні 1930 р. КримЦВК ухвалив постанову про планове залучення кримських татар до роботи в промисловості. За роки першої п'ятирічки частка татар серед індустріальних робітників зросла з 5,3 % до 8,9 %, у промисловій кооперації — з 9,2 % до 16,6 %. Але у будівництві на кінець 1932 р. татар було лише 2,2 %, на транспорті — 4,8 %, у хімічній галузі — 5,4 %, у гірничовидобувній — 6,4 %. Найбільше татар працювало у поліграфії (19 %) та консервній (25,6 %) промисловості.

Проте такі темпи пролетаризації татарського суспільства не відповідали показникам зростання кримської індустрії. Ще до того, як було цілком подолано наслідки розрухи, які спричинила громадянська війна та голод, кримська місцева промисловість вступила у фазу форсованої індустріалізації. Натомість самобутні національні кримськотатарські промисли з кустарним виробництвом швидко занепадали.

У доповіді комісії ЦК ВКП(б) проголошувалося, що кримські органи влади та апарат ущент «засмічені» найрізноманітним «ворожим елементом». Так, у наркомпросі Криму з 22 відповідальних співробітників 10 нібито виявилися «злісними мілліфірківцями», у наркомземі з 36 працівників — 20, у Головсуді — з 29 осіб 13 були «чужими елементами». Крім того, з органів влади активно вичищалися «неперевірені» кримські татари, яких звинувачували в «буржуазному націоналізмі». За два місяці (листопад — грудень) 1928 р. з радянського апарату Кримської республіки було звільнено 188 осіб. Більша частина тих, кого звільнювали, за рівнем власної свідомості та освіти цілком може бути занесена до складу інтелігенції.

У 1929 р. відбулися чергові вибори до рад. У результаті цих виборів склад КримЦВКу оновився на 89,5 %, президії ЦВКу — на 46,7 %, сільрад — на 68,3 %, голів сільрад — на 47,8 %. Майже повністю було оновлене керівництво районних та обласного комітетів ВКП(б). Із жовтня 1928 по квітень 1929 рр. партійна організація Криму поповнилася на 1 388 осіб. Завдяки

цьому склад обласного й районних комітетів партії оновився, відповідно, на 75 й 62 відсотки.

Таким чином, розгром «веліібраїмовщини», «мілліфірківщини» та «буржуазно-націоналістичних відхилень» та «оздоровлення кримської партійної організації» відбувся шляхом широкомасштабної чистки партійного, радянського, кооперативного апаратів від «чужих та випадкових елементів», котра прокотилася по всіх органах влади півострова, і водночас широкого набору нових членів до лав кримської парторганізації.

Тетяна Бикова

Що нам відомо про Великий терор у Криму (1937–1938 рр.)?

На 1934 р. соціально-економічне становище у Криму стабілізувалося, і це позначилося на життєвому рівні населення. Як наслідок, скоротилася кількість засуджених за «антирадянські прояви». Вочевидь загальний рівень репресій та чисельність заарештованих на початку 1930-х років значно поступалися показникам періоду Великого терору, який невдовзі настане. Цей час можна вважати чи не найспокійнішим в історії довоєнного Криму.

Великий терор 1937–1938 рр. став справжньою катастрофою. Хвиля репресій накрила півострів. Якщо 1937 р. почався з переслідувань «троцькістів» або «дворушників», тобто за партійною ознакою, то з літа гоніння набули національних ознак. У серпні 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов видав ряд наказів на «виявлення ворогів народу» серед поляків, німців, латишів, румунів, фінів, болгар, естонців, македонців, греків, іранців, афганців, китайців. За своєю суттю, це були прямі вказівки на репресування за національною ознакою. У Криму їх прийняли до виконання. У багатоетнічній автономії було представлені практично всі зазначені групи населення. Розпочалися масові арешти. Причому нерідко співробітники НКВС проводили арешти на підставі саме національності, а вже потім «підганяли» звинувачення. Найчастіше в документах фігурували «шпигунська діяльність», «шкідництво» на виробництві або у сільському господарстві.

Іншою особливістю Великого терору була значна кількість групових справ. Так, наприклад, у 1937 р. у Джанкойському районі за ними проходило 8 із 10 заарештованих. Виконуючи вказівки керівництва, чекісти прагнули відрапортувати про «викриття ворогів» у всіх національних групах. Показовою у цьому плані була справа 12 корейців, заарештованих у грудні 1937 р. Оскільки вони не проживали компактно, то їх «збирали» по всьому Криму: у Феодосії, Сімферополі, Керчі, Євпаторії, Сакському районі.

У загальному контексті репресій слід розглядати й справи іноземних підданих, яких у 1920–1930-ті роки було досить багато у Криму. Особливо це стосувалося кримських татар і греків. Їх піддавали репресіям і раніше, але покаранням зазвичай було вислання за межі держави. Натомість у роки Великого терору суди й, особливо, позасудові органи не робили винятків для іноземних підданих. Значні терміни ув’язнення та вищу міру їм присуджували так само як і для радянських громадян.

Хвиля терору винищила й чималу частину кримськотатарського народу. Ще наприкінці 1936 р. органи НКВС сфабрикували справу «групи Самединова», котру за документами провели як національну — проходили за нею переважно кримські татари, до того ж керівні працівники — Б. Чогар, І. Тархан, Б. Умеров, М. Бекіров, Т. Бояжиєв та ін. А. Самединов із 1930 р. обіймав посаду голови уряду автономії. Б. Чогар та І. Тархан були делегатами XVII з’їзду ВКП(б). Усіх звинувачували в належності до «контреволюційної

пантюркистської націоналістичної організації», котра нібито ставила за мету «повалення радянської влади, відокремлення Криму від СРСР і відновлення буржуазно-націоналістичного ладу». Також членів «групи Самединова» звинувачували в «підривний роботі у сільському господарстві», «виведенні з ладу» в МТС комбайнів і тракторів, «штучному заниженні» врожайності спецкультур, у «ворожій практиці висування куркулів на керівні посади в колгоспах», щоб «розвалити» їх і «відновити одноосібне господарство».

Особливо відчутними для кримськотатарського народу стали репресії щодо інтелігенції. Було розстріляно багато вчителів, письменників, художників, композиторів. «Організації», котрі складалися з «ворогів народу» масово «викривалися» в театрах, редакціях газет, радіокомітеті, музеях та бібліотеках, закладах освіти. Заарештовували як педагогів, так і студентів. Приміром, у Кримському педагогічному інституті серед студентів літературного факультету було «викрито» та заарештовано «троцькістську групу». Директор інституту Н.Бекіров також отримав 12 років ув'язнення.

Проте, як і в інших народів, чи не найбільше репресії зачепили аж ніяк не партійно-господарську або культурну еліту. Найбільше постраждали прості безпартійні громадяни. У роки Великого терору на півострові не залишилося навіть дрібного села, де б когось не заарештували.

Із часом маховик репресій захоплював все нові й нові жертви. Невдовзі дійшла черга до військових. У різних місцевостях півострова «викривалися» «ворожі організації». Так, наприклад, в Євпаторії було заарештовано начальника курсів підвищення командного складу артилерії комбрига В. Заходера. Згідно з документами судової справи, він був «активним учасником» «антирадянського військово-фашистського заколоту» М. Тухачевського. У своїх свідченнях підсудний назвав прізвища тих, кого він «втягнув у злочинний заколот».

Слідчо-судебна машина працювала на повну потужність. Звинувачення виносили не тільки судові органи, але й спеціально створені для цієї мети «тройки», Особлива нарада при НКВС СРСР та навіть «двійки» у складі наркома внутрішніх справ і прокурора, рішення яких теоретично міг скасувати лише пленум Верховного суду СРСР. Утім на практиці вони вважалися остаточними.

Із літа 1938 р. почали проʼявлятися нові тенденції. Поменшало арештів, слідчі поступово переставали проявляти неодмінну запопадливість у пошуках «злочинів». На другу половину року припало лише 37 % арештів.

17 листопада 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило постанову, прийняту РНК та ЦК ВКП(Б) «щодо арештів, прокурорському нагляді та ведінні слідства». Це стало офіційним початком згортання терору. Прокуратурі було дано доручення більш прискіпливо перевіряти реальність звинувачень та постанов про взяття під варту. Органам НКВС «нагадали» про необхідність дотримуватися карного законодавства. Великий терор завершувався.

Переконливої статистики щодо кількості жертв цих репресій не існує. Арешти 1937–1938 рр. призвели до практично повної зміни керівництва

партією, державою, народним господарством, армією. По суті постала інша управлінська еліта. На місце репресованих прийшло нове покоління. Як правило, це були доволі молоді люди — наркомами та директорами ставали переважно тридцятирічні. Ті, хто вже був «вірно» вихований радянськими партією та урядом.

Тетяна Бикова

Як проходили оборонні бої Червоної армії у 1941–1942 рр. на Кримському півострові?

На момент виходу 11-ї німецької армії до Перекопу (середина вересня 1941 р.) його обороняли три стрілецькі дивізії 51-ї окремої армії, які 28 вересня відійшли на Ішуньські позиції. Операцію з захоплення Криму гітлерівське командування планувало провести у другу чергу, після оточення військ Південого флоту в районі Мелітополя. Оволодівши Бердянськом 7 жовтня основні сили 11-ї армії повернули на Крим.

Командувачеві 51-ї радянської армії було наказано до прибуття з Одеси в Крим Приморської армії утримувати Арабатську стрілку, Чонгарський півострів, південний берег Сиваша й Ішуньські позиції. З підходом Приморської армії на 18 жовтня 1941 р. у складі військ, що обороняли Крим, нараховувалося 12 стрілецьких і 4 кавалерійські дивізії, близько 100 тис. чол., 1000 гармат і мінометів, понад 100 танків і 47 літаків. Цих сил було достатньо для організації оборони підходів до Криму. Однак командувач 51-ї окремої армії не зумів правильно оцінити обстановку і, побоюючись висадки морських десантів противника, розкидав свої сили по півострову. Для оборони було розгорнуто тільки 4 стрілецьких дивізії на Ішуньських позиціях і 1 — на Чонгарскому півострові. Дві дивізії Приморської армії, що здійснювали марш із Севастополя до перешийку, могли прибути туди не раніше 23 жовтня.

Для дій у Криму німці підготували 11-ту армію та румунський гірський корпус (124 тис. чол., понад 2000 гармат і мінометів, 100 літаків). Перейшовши 18 жовтня в наступ, цьому угрупуванню впродовж десяти днів боїв вдалося прорвати оборону радянських військ на Ішуньських позиціях, позбавивши їх підготовлених в інженерному відношенні рубежів.

З метою об'єднання зусиль сухопутних сил і Чорноморського флоту 22 жовтня було створене командування військ Криму (командувач — віце-адмірал Г. Левченко), якому підпорядковувалися війська 51-ї окремої і Приморської армій та сили Чорноморського флоту. Було вирішено відійти на тиловий оборонний рубіж. 31 жовтня німці вийшли до станції Альма, на підступи до Севастополя. Щоб не допустити захоплення бази флоту, туди відійшла Приморська армія. Війська 51-ї армії одержали наказ прикрити Керченський напрямок. Незважаючи на зручну для оборони місцевість, вони не змогли зупинити противника і 16 листопада були евакуйовані на Таманський півострів.

Таким чином, до середини листопада 1941 р. було втрачено майже весь Крим. Головна база Чорноморського флоту — Севастополь — опинився під вогнем артилерії, піддавався авіанальотам. Кораблі окрім кількох, залишених для вогневої підтримки Севастопольського гарнізону, довелося перебазувати в порти Кавказького узбережжя.

4 листопада наказом командуючого військами Криму було створено Севастопольський оборонний район (СОР), який охоплював усі сухопутні, морські й повітряні сили, що перебували у цьому місті. 9 листопада до

Севастополя підійшла Приморська армія, після чого загальна чисельність військ тут збільшилася до 50 тис. чол. З урахуванням берегової артилерії флоту загалом нараховувалося до 170 гармат і 180 одиниць 82- і 120-мм мінометів.

11 листопада противник відновив наступ на Севастополь. Дії наступаючих військ підтримувала авіаційна група до 100 літаків. Однак цей наступ вдалося відбити. 11-та німецька армія виявилася скованою у Криму.

Війська Севастопольського оборонного району, посилені за наказом Ставки силами Закавказького фронту (стрілецька дивізія, бригада морської піхоти, декілька маршових батальйонів), у період із 17 грудня 1941 до 1 січня 1942 рр. відбили другий наступ німецько-румунських військ на Севастополь. Директивою Ставки ВГК №005898 від 20 грудня 1941 р. СОР, який раніше перебував у безпосередньому підпорядкуванні Ставки, було підпорядковано командувачеві Закавказького фронту.

Ще 7 грудня 1941 р. Ставка затвердила поданий штабом Закавказького фронту план десантної операції на Керч. Метою *Керченсько-Феодосійської десантної операції (25 грудня 1941 — 2 січня 1942 рр.)* визначалося оволодіння Керченським півостровом, відволікання сил противника від Севастополя і створення умов для проведення в подальшому операції за звільнення Криму.

Керченсько-Феодосійська десантна операція здійснювалася силами 51-ї і 44-ї армій Закавказького фронту, Чорноморським флотом та Азовською військовою флотилією за підтримки фронтової й флотської авіації взимку 1941–1942 рр. Ця операція стала найбільшою десантною операцією німецько-радянської війни. Упродовж 26–31 грудня 1941 р. з кораблів і суден Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії на північне та східне узбережжя Керченського півострова та в район Феодосії висадилося понад 40 тис. чол., а також було вивантажено1760 коней, 43 танки, 434 гармати й міномета, 330 автомашин, 18 тракторів, 170 візків і двоколок, 978 т боєприпасів, 181 т продовольства та фуражу, 250 т різних вантажів.

Хоча у ході операції радянським військам не вдалося оточити і знищити угруповання противника на Керченському півострові, на початок січня 1942 р. вони просунулися у західному напрямку на 100–110 км, оволоділи Керчю й Феодосією. Гітлерівське командування було змушене припинити другий наступ на Севастополь і перекинути звідти частину сил у район Феодосії.

Радянське командування ще в період завершення Керченсько-Феодосійської десантної операції розраховувало здійснити наступ із метою повного визволення Криму.

2 січня 1942 р. Ставка затвердила поданий командуванням Кавказького фронту (Закавказький фронт 30 грудня 1941 р. було перейменовано на Кавказький; командувач — генерал-лейтенант Д. Козлов, начальник штабу — генерал-майор Ф. Толбухін) план подальших дій і вказала, що це завдання слід реалізовувати «діями головних сил на напрямку Джанкой, Перекоп,

Чонгар, наступом однієї армії на Сімферополь і висадкою морських десантів у районах Алушта, Ялта, Перекоп, і насамперед у районі Євпаторії».

Командування Кавказького фронту не тільки не зуміло в повному обсязі підготувати наступальну операцію, а й не вжило належних заходів до надійного закріплення на вже зайнятих рубежах. Зокрема протиповітряну оборону Феодосійського порту, який мав відігравати ключову роль у забезпеченні військ фронту, було організовано вкрай незадовільно. Це дало змогу авіації противника систематично завдавати дошкульних ударів.

Противник 15 січня 1942 р. сам перейшов у наступ, прорвав оборону радянських військ та оволодів Феодосією. Війська Кавказького фронту відступили на Ак-Монайський перешийок, що значно ускладнило ситуацію.

28 січня Ставка ВГК вказала командувачеві Кримського фронту, що основним завданням майбутньої операції має стати допомога військам СОР, для чого головний удар основного угруповання фронту слід спрямувати на Карасубазар і виходом у цей район створити загрозу військам противника, котрі блокують Севастополь. Ставка також наказала не залучати до наступальної операції війська СОР, поставивши перед ними основне завдання — обороняти Севастополь. Поряд із цим вона зажадала в найближчі ж дні різко підсилити раніше висаджений десант у районі Судака. Операцію передбачалося почати лише з прибуттям на Керченський півострів двох танкових бригад і окремого батальйону важких танків КВ, а також після поповнення дивізій особовим складом. До складу фронту додатково направлялися три стрілецькі дивізії.

Однак підготувати наступ до визначеного часу не вдалося, і операція почалася тільки 27 лютого. До її початку фронт мав у своєму розпорядженні достатні сили, що забезпечували значну перевагу над противником (тринадцять радянських дивізій проти трьох німецьких). Але невдала організація наступальних дій, насамперед абсолютне незнання системи оборони противника, недостатнє артилерійське забезпечення, відсутність взаємодії піхоти й танків з артилерією та авіацією призвели до того, що наступ, який розпочався з великим запізненням, не дав очікуваних результатів. Прорвати оборону противника і вийти вглиб півострова не вдалося.

У березні й першій половині квітня війська Кримського фронту неодноразово здійснювали спроби прорвати ворожу оборону, але успіху не досягли. Взаємодіючи з військами Кавказького (Кримського) фронту і СОР, Чорноморський флот із січня до березня 1942 р. здійснив п’ять десантів тактичного значення на узбережжя Криму.

Забезпечуючи дії радянських військ у Криму, Чорноморський флот і Азовська військова флотилія в період з 29 грудня 1941 до 13 травня 1942 рр. між портами Керченського півострова й Кавказького узбережжя змогли перевезти понад 290 тис. чол., 956 гармат, 645 танків, 60 бронемашин, 5591 автомобіль, 1117 тракторів, 407 причепів, 48,5 тис. тонн боєприпасів і понад 150 тис. т інших вантажів.

Бойові дії сухопутних військ скували значну частину сил противника на суші, а морські операції поставили під загрозу комунікації ворога. У зв'язку з цим німецьке командування було змушено перекинути в Чорне море комбінованим шляхом, використовуючи річки Ельба й Дунай, залізниці та автодороги, певну кількість малих надводних і підводних кораблів. До липня 1942 р. у Чорному морі діяли 1 допоміжний крейсер, 7 есмінців і міноносців, 8 сторожових кораблів і канонерок, 7 підводних човнів, 16 торпедних катерів і до 100 десантних барж противника. У травні 1942 р.над акваторією Чорного моря почали з'являтися німецькі літаки-торпедоносці.

Оборонна операція Кримського фронту на Керченському півострові (8–19 травня 1942 р.). У середині квітня 1942 р. Ставка ВГК, затверджуючи рішення військової ради Кримського фронту про тимчасовий перехід до оборони, залишила у силі основне завдання фронту — очищення від противника Кримського півостова. Однак командування фронту впродовж квітня та першої декади травня продовжувало займатися розробкою планів наступальних дій і не приділяло уваги організації ешелонованої оборони.

Довжина головної смуги оборони становила 27 км, а глибина — не перевищувала 4 км. Другу оборонну смугу було обладнано від переднього краю першої смуги на правому фланзі на 12 км, а у центрі й на лівому фланзі вони зливалися. Армійський тиловий рубіж, Турецький Вал і Керченські оборонні позиції в інженерному відношенні були не підготовленими, війська їх не займали. Артилерійські протитанкові резерви в арміях не створювалися, командні пункти для управління боєм не готувалися. Маскування і протиповітряна оборона військ і особливо штабів були відсутні. Оперативна побудова фронту залишалося одноешелонною. Фронтові резерви розташовувалися неподалік від переднього краю оборони. Ослаблені в попередніх боях з'єднання першого ешелону не було замінено.

Лише 7 травня, коли начальник штабу Північно-Кавказького напряму вказав командуванню фронту на можливий наступ противника в період 10–15 травня, комфронту доповів у Ставку план заходів щодо посилення оборони. Передбачалося зміцнити ліве крило, створити рухомі протитанкові резерви, форсувати оборонні роботи й вивести у другий ешелон управління 47-ї армії з покладанням на нього організації оборони в тилу. Однак здійснити ці заходи було вже неможливо, адже противник 8 травня перейшов у наступ.

До початку наступу противника Кримський фронт мав загальну перевагу у силах і засобах. Спрямувавши головний удар уздовж узбережжя Феодосійської затоки, 8 травня противник прорвав оборону 44-ї армії, війська якої почали відступати у східному напрямку. Ставка ВГК зажадала від командувача фронту негайної організації контрудару по флангу і тилу наступаючого противника. Але командування фронту не виявило належної розпорядливості та не змогло здійснити цей захід. Зв'язок із військами було втрачено. Противник продовжував розвивати успіх.

З огляду на глибоке вклинення ворога на лівому крилі фронту і нездатність командування налагодити управління та протидіяти противнику

Ставка зажадала в ніч на 10 травня швидкого відведення військ фронту на позиції Турецького Валу. Однак командування фронту не забезпечило виконання й цього завдання. Відведення військ почалося з великим запізненням і здійснювалося хаотично. 16 травня ворог оволодів Керчю. Радянські війська були змушені почати евакуацію на Тамань, яка закінчилася 20 травня 1942 р. Із Керченського півострова було вивезено 86 196 чол., у тому числі 23 470 поранених.

Унаслідок прорахунків, допущених як при підготовці, так і у ході оборонної операції, Кримський фронт у травні 1942 р. зазнав відчутної поразки. Усього впродовж травня 1942 р. війська фронту втратили 176 566 чол., 347 танків, 3476 гармат і мінометів та 400 літаків. Основна причина невдач полягала в нерозумінні природи сучасної війни командуванням фронту, і особливо 44-ї й 47-ї армій.

Угруповання військ Кримського фронту мало наступальний характер і не відповідало умовам, що склалися, хоча його командування знало про підготовку наступу противника. Усі дивізії було розгорнуто в одну лінію, піхота, танки й артилерія розміщувалися впритул до переднього краю, що ускладнювало маневр, виключало можливість створення сильних других ешелонів і резервів та спричинило великі втрати від авіації і вогню артилерії противника в перші ж хвилини бою.

На самому початку операції командування не спромоглося забезпечити управління військами. Це стало наслідком тривалого перебування командних пунктів на одному місці, що дало змогу противнику першими ж авіаударами вивести їх із ладу. Командування фронту не організувало оперативної взаємодії між арміями, наземних військ з авіацією, що була роззосереджена та діяла поза загальним планом.

Причиною невдач були також бюрократично-паперові методи керівництва військами з боку командування фронту та представника Ставки генерал-полковника Л. Мехліса. Командувач фронту генерал-лейтенант Д. Козлов і його штаб віддавали накази з великим запізненням, без урахування обстановки, не знаючи справжнього становища військ.

Втрата Керченського півострова різко погіршила ситуацію в районі Севастополя. Німецьке командування перекинуло сюди війська, що звільнилися, і розпочало третій наступ на місто.

До початку червня 1942 р. під Севастополем було зосереджено основні сили 11-ї німецької армії та румунські війська у складі 10 піхотних дивізій, створено потужне артилерійське угруповання, що нараховувало 670 артсистем калібру від 75 до 420 мм, 655 протитанкових гармат і 720 мінометів. Крім того, противник мав дві 615-мм мортири і 800-мм гармату «Дора». Середня щільність артилерії становила 60 стволів на 1 км фронту, а на напрямі головного удару — 150. Такого масованого застосування артилерії Вермахт не практикував у жодній операції Другої світової війни. Для дій проти радянських кораблів противник спрямував спеціальну авіаескадру в кількості 150 бомбардувальників та літаків-торпедоносців.

Приморська армія на цей час нараховувала 7 стрілецьких дивізій, 2 бригади морської піхоти, 2 стрілецькі бригади і 2 полки морської піхоти. У складі СОР перебувало 106 625 чол., 606 гармат і мінометів, 38 танків (Т-26) і 53 літаки. Підвезення поповнення, боєприпасів, пального й інших матеріальних засобів для військ СОР у червні 1942 р. здійснювалося в дуже складній обстановці винятково бойовими кораблями та підводними човнами.

7 червня 1942 р. після п'ятиденної авіаційно-артилерійської підготовки противник почав штурм. Упродовж місяця радянські війська без авіації, в умовах гострої нестачі матеріально-технічних засобів вели важкі бої. 2 липня командування СОР із дозволу Ставки евакуювалося з Севастополя на літаках та двох підводних човнах. Захисників міста було кинуто напризволяще. Люди вирушали в бік Кавказу на підручних плавзасобах і просто вплав. Понад 1 тис. чол. вдалося підібрати у відкритому морі. Багато хто продовжував чинити опір, сподіваючись на прихід сил флоту та евакуацію. Бої вщухли тільки 12 липня. Невеликій частині гарнізону вдалося прорватись у гори, а основна маса потрапила в полон. Німецькі джерела повідомили про 90 тис. полонених у Севастополі. Понад 250-денна оборона міста завершилася.

Валерій Грицюк

Чи діяли під час Другої світової війни у Криму підпільні структури ОУН?

Із початком німецько-радянської війни обидві частини Організації українських націоналістів — ОУН під проводом Андрія Мельника та ОУН (р) під проводом Степана Бандери — направили у центральні та східні українські землі значну частину своїх членів і прихильників. Для так званого «походу на Схід» було створено спеціальні «похідні групи». Метою цього руху визначалося поширення національної ідеї і згодом відновлення української державності, створення необхідних організаційних засад для налагодження діяльності органів місцевого самоврядування, громадських українських організацій різного спрямування. Похідні групи ОУН дійшли до Києва, Харкова, Донбасу, Криму та Кубані.

З архівних джерел відомо, що зі Львова до Криму ОУН(р) направила шість похідних груп, загалом близько 40 чол. Одного повстанця нацисти заарештували дорогою на півострів. Туди прибули також похідні групи мельниківської ОУН, які намагалися створити розгалужену підпільну мережу. Таємні осередки обох відгалужень ОУН діяли у Сімферополі, Джанкої, Євпаторії та ряді інших населених пунктів Криму.

Зусиллями підпілля ОУН було створено Український національний комітет, метою якого стало відродження українського життя у Криму. Згодом постав заснований націоналістичним підпіллям Український революційний комітет, спрямований на організацію боротьби проти німецьких окупантів. Очолював його Микола Шапар. Існують дані про проведення учасником підпілля ОУН Борисом Суховерським таємних нарад у Сімферополі. Зокрема на квартирі Базідевича по вул. Жуковського він поставив завдання групі Ярослава Савки, у складі якої перебувало 8 осіб, із них 6 сімферопольців. Із другою групою зустріч відбулася на квартирі Володимира Шарафана на вул. Профспілковій. Від середини 1942 р., заступником голови комітету з пропаганди було призначено В. Шарафана, котрий опікувався мобілізаційною роботою, створенням культурологічних і освітніх установ, поширенням націоналістичних агітматеріалів.

У відповідь на підпільну діяльність ОУН німецька окупаційна влада розпочала репресії. Так, Івана Осадчука, провідника українських повстанців Криму, у грудні 1941 р. було заарештовано в Євпаторії і згодом розстріляно. Тоді ж (за іншими даними — у лютому 1942 р.) гестапо заарештувало 14 повстанців Джанкойського українського революційного комітету на чолі з провідником Романом Бардахівським та його помічником, шкільним учителем Наконечним. У 1942–1943 рр. від рук німців загинули організатори підпільного руху Степан Ванькевич, Михайло Любак, Степан Тесля.

У квітні 1943 р. провідником ОУН(р) у Криму було призначено 25-річну Катерину Мешко з документами на ім’я Ольги Прудник. У цей час створюється військова референтура, яку очолював Г. Волощук. Сформовано загін

самооборони на чолі з працівником станції Сімферополь Рустемом і тридцятьма працівниками залізниці у своєму складі. Частково формується загін УПА «Бійці», сотником якого призначається севастополець В. Чмига. Створено навчальний загін «Сиваш», котрий очолив колишній петлюрівський офіцер Я. Савка і його син — Віктор. Севастопольський провідник Іван здійснював закупівлю зброї, медикаментів. У зв'язку з проведенням бойових операцій було створено підпільний госпіталь.

Загалом Головна булава Криму об'єднувала дев'ять повстанських груп, що діяли в найбільших населених пунктах півострова. Із підходом радянських військ частину повстанців було відкликано на посилення УПА-Південь, частина влилася до партизанських з'єднань. Зараз відомі імена 43 кримських повстанців, які боролися за незалежність України в лавах УПА

Після звільнення Криму радянськими військами багатьох українських повстанців мобілізували в армію. Так, В. Шарафан брав участь у боях за визволення Севастополя й був важко поранений на Малаховому кургані. Лікувався в Алуштинському евакуаційному госпіталі, де його й заарештували. Трибуналом НКВС 4 липня 1944 р. засуджений за ст. 58-1 «б» і 58-11 КК РРФСР до вищої міри покарання, 13 лютого 1945 р. страчений. Лише в 1993 р. В. Шарафана було реабілітовано.

Сергій Кот

У чому полягала специфіка партизанського руху в Криму?

Партизанські загони формувалися Кримським обкомом ВКП(б) за участю органів НКВС в умовах гострого дефіциту часу, що стало наслідком недооцінки можливості проникнення противника вглиб півострова. Тільки 23 жовтня 1941 р. було призначено командувача партизанського руху О. Мокроусова, а вже за дві доби до окупації — політичний склад усіх п'яти партизанських районів. За основу формування взяли «номенклатурний» підхід. Партизанські загони комплектувалися тільки з числа партійно-радянського активу всіх районів Криму, включаючи степові, а воювати їм належало у Кримських горах. Імовірно, відчувши невизначеність у ставленні до партизанського руху вищого керівництва країни, жоден із перших секретарів райкомів не став командиром партизанського загону. Лише кілька секретарів виконували функції комісарів. Продукти завозилися з розрахунку на 3–6 міс. Більшість загонів їх або взагалі не складували, або закладали окремо: одна яма — з борошном, інша – з консервами й т.д. Оскільки все це продовольство було потрібним щодня, всі ями залишалися відкритими.

У перших числах листопада 1941 р. ліси переповнили відступаючі червоноармійці, червонофлотці, прикордонники, поява яких стала цілковитою несподіванкою для партизанського керівництва. Було наказано до загонів їх не зараховувати, а зброю — відбирати. Оскільки військовослужбовцям іти було нікуди, вони почали збиватися в так звані «червоноармійські» загони.

13 листопада 1941 р. О. Мокроусов був змушений офіційно визнати наявність 6 таких загонів, але відмовився надати їм продовольство. У результаті «червоноармійські» формування з перших днів перебування в лісі були змушені вилучати продукти у сусідніх селах ,у місцевого населення, що відразу спричинило серйозні конфлікти.

Уже через місяць без продовольства опинилися майже всі інші загони. Це сталося внаслідок того, що у ході каральної експедиції противник захопив усі партизанські бази. У німецьких документах грудня 1941 р. повідомлялося про розгром 16 партизанських баз, захоплення 7 складів із продовольством, знищення 4 продскладів.

Збереглися лише продовольчі бази Зуйського загону, котрий воював у рідних лісах. В атмосфері суворої таємності у важкодоступних місцях заклали десяток комплексних продовольчих ям, у кожній з яких було всього потроху з розрахунку на один місяць життя загону. Про місця їх розташування знав тільки комісар — перший секретар райкому М. Луговий.

Голод став головним ворогом кримських партизанів. Як писав М. Македонський, «їли буквально все: молоді пагони, листя, траву, деревну кору, торішню картоплю, здохлих полеглих тварин і т.д., шкури вбитих оленів теж з'їдали, знімали з ніг взуття-постоли, різали «на локшину» і варили».

Оскільки основним об'єктом «видобутку» продовольства стали гірські й передгірські села, ставлення місцевого населення до партизанів було дале-

ким від прихильного. Відтак окупанти зробили хід, який на десятиліття обернувся для народів Криму трагедією. Людям було дозволено мати зброю і використовувати її проти партизанів у межах своїх сіл. Реквізиції викликали протест із боку секретарів районних комітетів ВКП(б) А. Османова, Т. Каплуна, М. Лугового, В. Чорного.

О. Мокроусов зняв норовливих командирів і комісарів з середовища партійно-радянського апарату та призначив на їхні місця кадрових військових. З 6 листопада 1941 до 12 червня 1942 рр. він звільнив і перевів у рядові тридцять два командира й комісара. У своїй кадровій політиці на першому етапі О. Мокроусов налаштував проти себе маже весь партійно-радянський актив Криму.

Із початком Керченсько-Феодосійської десантної операції до лісу прийшли учасники феодосійського і судакського морських десантів, що різко підсилило і без того чималу військову складову. Конфлікт між О. Мокроусовим і партійно-радянською номенклатурою отримав новий імпульс. Якщо раніше він знімав із посад командирів і комісарів, переводячи їх у рядові, то розстріл за наказом О. Мокроусова командира Кіровського загону капітана Г. Алдарова кардинально змінив характер протистояння. Це згуртувало проти О. Мокроусова військових, зокрема колишніх військовослужбовців 48-ї окремої кавалерійської дивізії — полковника М. Лобова і полкового комісара Є. Попова, які свого часу обійняли командні пости в партизанському русі. Ймовірно, О. Мокроусов упорався б і з військовою «фрондою», як до цього розправився з партійною, але він не врахував того, що у партизанів з’явився радіозв’язок із «Великою землею».

Військова рада Чорноморської групи військ відразу після звістки про розстріл капітана Г. Алдарова заборонила О. Мокроусову самостійно виносити вироки і зробила це прерогативою військового трибуналу, головою якого було призначено колишнього прокурора 48-ї окремої кавалерійської дивізії. Ось тоді військові відігралися за «холодний прийом» у листопаді 1941 р. Було розстріляно командира і комісара Колайского загону І. Губарєва і С. Штепу, за наказом яких роззброїли і вигнали на вірну смерть 25 червоноармійців. Почалося розслідування проти комісара Зуйського загону М. Лугового за його відмову віддавати заготовлені продукти.

Справжня природа конфлікту полягала не стільки в особистих рисах О. Мокроусова, як у різному баченні стратегії і тактики партизанської війни. Спираючись на досвід громадянської війни, він вимагав, щоб партизанські загони захоплювали села і жили в них як господарі, що в умовах надзвичайної концентрації військ супротивника і їх мобільності дорівнювало самогубству. Військові наполягали на згортанні широкомасштабного партизанського руху, евакуації на «Велику землю» колишніх кадрових вояків і спрямування на підпільну роботу «баласту» — всіх небоєздатних із числа партійно-радянського активу, пропонували залишити у Криму невеликі розвідувально-диверсійні групи.

Після катастрофи Кримського фронту серед її винуватців було визнано і партизанське керівництво. 6 липня 1942 р. С. Будьонний відкликав Мокроусова на «Велику землю». Замість нього було призначено колишнього начальника штабу 48-ї окремої кавалерійської дивізії полковника М. Лобова, а комісаром, як компроміс, — секретаря Зуйського райкому партії, донедавна опального комісара Зуйського загону М. Лугового. Та на цьому конфлікт із військовими не вичерпався. Почавшись у лісі, він перекинувся і на «Велику землю». Перший секретар Кримського обкому ВКП(б) В. Булатов згодом писав: «Питання переміщення командного складу вирішувалися без нас. Будьонний мене не хотів приймати [...] викликав мене до апарату ВЧ: «Від'їжджайте всім обкомом у ліс, а тут вам робити нічого!».

У серпні 1942 р., коли фронт відкотився від Криму на схід за сотні кілометрів, кримські партизани виявилися абсолютно непотрібними військовому командуванню. Загони знову залишилися без продовольства.

Перший секретар Кримського обкому ВКП(б) В. Булатов полетів до Москви і домігся призначення себе начальником Кримського штабу партизанського руху, а всіх кримських партизанів — військовослужбовцями в/ч 0125. При цьому він сам залишився на Кавказі й командував кримськими партизанами ... по радіо. Це — єдиний в історії приклад «дистанційного управління».

А у цей час у лісі тривав безжальний «природний відбір». У загонах не залишилося жодного учасника громадянської війни, якими ще так недавно пишалися організатори партизанського руху, а з 329 жінок зосталося тільки 3. Якщо до початку партизанської діяльності в лісі налічувалося 3733 особи, то на листопад 1942 р. — 480, до 17 лютого — 266, а на 1 серпня — 214 осіб.

Завдяки позиції Кримського обкому ВКП(б) у відносинах між партизанами і місцевим населенням сталися зміни на краще. З «Великої землі» прибули спеціально відкликані з фронту кримські татари-комуністи. У розташуванні партизанів із широкими повноваженнями тепер постійно перебували секретарі Кримського обкому ВКП(б) Р. Мустафаєв і П. Ямпольський. У зв'язку з тим, що після евакуації більшості загонів на «Велику землю», масової загибелі, дезертирства чисельність партизанів скоротилась у двадцять разів, а повітряним мостом почала надходити продовольча допомога, припинився грабіж партизанами гірських сіл, налагоджувалися контакти з місцевими жителями.

31 жовтня 1943 р. частини 51-ї армії вийшли до північного берега Сиваша і на Перекопський перешийок. На листопад 1943 р. в лісі вже діяли знову тридцять три партизанських загони (5632 особи).

Німецько-румунське командування виявилося не готовим до активізації партизанського руху. Застави на дорогах, дрібні гарнізони в лісових і передгірських селах, які раніше досить успішно протидіяли ослабленим голодом нечисленним партизанським загонам, тепер перетворилися на джерело постачання партизанів зброєю. Вони успішно атакували такі великі населені пункти, як Альма, Бешуй, Зуя, Старий Крим.

Німецьке командування знову було змушене зняти з фронту регулярні військові частини і кинути їх проти партизанів. Опиняючись у подібних умовах, партизани завжди застосовували свою найнадійнішу зброю — маневр. Власне кажучи, так і вчинили 2-га і 3-тя бригади, які з боями пройшли Старокримський, Судакський, Карасубазарський ліси, виграли час, хоч і з великими втратами, але зберегли бойові загони. Аналогічно діяли й партизани 4-ї бригади, які також з боями маневрували по лісах заповідника.

Партизани Зуйських лісів — 1-ша, 5-та, 6-та бригади — виявилися зв'язаними «цивільним табором» — тисячами мешканців навколишніх сіл. Кілька діб загони тримали кругову оборону на горі Яман-Таш, а 3 січня 1944 р. все ж пішли на прорив. Особовий склад було розподілено на групи по 2–3 бійці, які після спуску з Яман-Таша мали самостійно пробиватися в різні боки. Загальний збір призначався на 12 січня знову на Яман-Таші.

Поранені та мирне населення потрапили до рук карателів. Усіх тих, хто перебував у госпіталі, розстріляли на місці, а людей погнали у Сімферополь, до табору знищення «Радгосп «Червоний».

Після цих боїв Кримський штаб партизанського руху провів чергову та, як виявилося, останню реорганізацію. 29 січня 1944 р. у Зуйських лісах на базі залишків колишніх бригад було створено Північне з'єднання, у лісах заповідника — Південне, 19 лютого на базі загонів, що діяли у Старокримських лісах — Східне з'єднання.

На заключному етапі боротьби серед кримських партизанів налічувалося 1944 росіянина, 598 кримських татар, 348 українців. При цьому слід пам'ятати, що під «росіянами» малися на увазі люди з усіх куточків Радянського Союзу, тоді як кримські татари представляли тільки Крим.

Загалом вибір форм боротьби визначався поставленими перед тим чи іншим формуванням завданнями. У Криму більшість загонів, котрі складалися з партійно-радянського активу адміністративних районів, як у лісі, так і в каменоломнях, уважали своєю головною метою зберегти керівний потенціал до моменту звільнення півострова. Як результат, практикувалися пасивні форми боротьби: ідеологічну роботу, вичікування, накопичення сил, уникнення фронтальних боїв.

В інших загонах, переважно сформованих із колишніх військовослужбовців, на першому етапі, поки у кримських партизанів не було зв'язку з «Великою землею», стихійно поширювалися такі засоби протидії як знищення живої сили противника, напади на комунікації, головним чином на автомобільні дороги, пошкодження ліній зв'язку та електромереж. Мали місце також акції проти колабораціоністів, пропаганда і агітація серед місцевого населення, економічні диверсії, саботаж на промислових і цивільних об'єктах. Пропаганда й агітація спочатку здійснювалися тільки серед місцевого населення, а на заключному етапі охопили румунських і словацьких військовослужбовців, а також тих, хто служив у різних колаборантських формуваннях.

Зі встановленням навесні 1942 р. зв’язку з «Великою землею», з появою у партизанів радіозв’язку, налагодженням «повітряного мосту» і, як результат, різким поліпшенням матеріально-технічного постачання, на перший план почали виходити такі форми боротьби, як диверсії на залізниці, підрив мостів та інших важливих об’єктів.

Широкомасштабного характеру набуло ведення розвідки в інтересах Північно-Кавказького фронту, Чорноморського флоту, обложеного Севастополя — відстеження переміщення військ противника, виявлення місць їхньої дислокації та чисельності. Партизани здійснювали далеку розвідку. Натомість одночасні, скоординовані удари наступаючими армійськими частинами й партизанами у Криму не практикувалося.

Загалом через партизанські загони Криму пройшло близько 12,5 тис. осіб. У «Звіті про партизанський рух» наводиться така інформація: «За весь період убито 1811 чол.; пропало безвісти 1410 чол.; вибуло невідомо коли і невідомо куди 2580 чол.; евакуйовано на «Велику землю» 834 чол.; дезертирували 559 чол.; розстріляно 173 чол.; послано на спецзавдання 396 чол.; вийшло з лісу 3933 чол. Разом 11 696 чол.» Якщо підсумувати такі групи, як «пропали безвісти», «вибуло невідомо коли і невідомо куди», «дезертирували» та «відправлено на спецзавдання», то сума становитиме 4945 осіб, 42,3% всього особового складу. Доля цих людей залишилася невідомою.

Окремий сюжет стосується нагородження кримських партизанів орденами й медалями. Із початком Керченської десантної операції в газетах з’явилося повідомлення про відзначення місцевих партизанів. Командувач партизанського руху О. Мокроусов підготував подання на нагородження 67, на його погляд, найбільш самовідданих бійців орденами і медалями. Утім, документ не мав ходу. Справа в тому, що «військові» також надіслали «нагору» свій список. Почалася «війна компроматів». Кримський обком ВКП(б) в особі його першого секретаря В. Булатова став на бік О. Мокроусова, командування фронту — «військових». У результаті цього конфлікту кримські партизани були дискредитовані в очах вищого керівництва країни, що надалі знайшло відображення як у нагородній, так і кадровій політиці. Головним винуватцем усіх бід кримських партизанів було оголошено кримськотатарський народ. Із часом на п’єдестал історії піднялися не «старі партизани», п’ятдесят вісім з яких пробули в лісі всю епопею — з 1 листопада 1941 до 14 квітня 1944 р., а «партизани сорок третього року», які й задавали тон в інтерпретації «малої війни» впродовж усіх післявоєнних років.

За весь період діяльності кримських партизанів загони провели 252 бої, здійснили 98 нападів на гарнізони противника, 39 — на застави, улаштували 212 засідок, підірвали 81 ешелон, знищили 770 одиниць автомобільного транспорту, убили й поранили 29 383 солдата й офіцера противника.

Поряд із цим, на думку вищого командування РСЧА, ефективність дій кримських партизанів, особливо на першому етапі важких боїв Кримського фронту виявилася низькою. Було допущено низку істотних помилок: недооцінка ролі партизанського руху Кримським обкомом ВКП(б); ігнорування

національних особливостей півострова і як результат — відсутність кримських татар у партизанському керівництві; неврахування географічних і природно-кліматичних умов тощо. Це спричинило значні втрати серед учасників партизанського руху.

Володимир Поляков

Чи мав колабораціонізм у Криму якісь унікальні риси?

Термін «колабораціонізм» (фр. «collaboration» — співробітництво) найчастіше застосовується в більш вузькому сенсі — як співпраця з окупантами в період Другої світової війни. Абсолютна більшість сучасних дослідників справедливо зазначають, що механічне перенесення його значення на реалії життя в СРСР тих років не тільки спрощує проблему, а часом і повністю спотворює зміст того, що відбувалося. Проте він виявився затребуваний тому, що раніше застосовувані терміни — «ворог народу», «зрада Батьківщині» — не несли у собі всієї гами смислових навантажень.

Економічний колабораціонізм був пов'язаний з системою працевикористання в Криму. «Східні робітники», своєю чергою, поділялися на тих, хто поїхав добровільно, і на примусово переміщених осіб.

У Криму економічний колабораціонізм нічим не відрізнявся від того, що відбувалося в будь-якому окупованому куточку України — більшість людей, кинутих напризволяще, змушені були співпрацювати з окупантами.

А. Туршу до війни був начальником одного з ЖЕКів Сімферополя, продовжував працювати на цій же посаді й під час окупації. У травні 1944 р. він був заарештований за звинуваченням у «зраді Батьківщині», засуджений і до Криму більше не повернувся. «Східні робітники», після репатріації до СРСР, переслідуванням не піддавалися .

Військово-поліцейський колабораціонізм існував на всіх окупованих територіях. Питання про залучення населення Криму на службу до Вермахт гостро постало після першої каральної операції проти партизанів, коли стало очевидним, що без допомоги місцевого населення вибити їх із лісу неможливо. З січня 1942 р. почалося вербування добровольців. Незабаром було сформовано 16 рот. Більшість «хіві» (добровільні помічники) і «фрайвілліге» (добровольці) служили в будівельних батальйонах, частинах постачання, антипартизанських загонах. Поліцаї «індивідуальної служби» набиралися з розрахунку 1 службовець — на 100 чол. населення.

З 1943 р. почалося формування поліцейських батальйонів «шума». Вони включали в себе поліцію порядку в містах та сільській місцевості; загони самооборони; відділи для боротьби з партизанами; допоміжну пожежну поліцію; допоміжну поліцію охорони таборів військовополонених і несення трудової повинності. Всі ці підрозділи були інтернаціональними за своїм складом і комплектувалися як з числа військовополонених, так і місцевих жителів. Природно, великий відсоток в них становили росіяни, кримські татари, а також вихідці з кавказьких республік: масово були представлені азербайджанці, вірмени, грузини, адже багато хто з них потрапив у полон після розгрому Кримського фронту. В окремих ротах могли домінувати грузини, в інших більшість становили кримські татари, вірмени чи азербайджанці.

На першому етапі окупації поширеним був побутовий колабораціонізм. Базувався він на невдоволенні людей життям у СРСР і сподіваннях на краще майбутнє під час окупації. Багато хто з громадян, особливо зрілого та похилого віку, не могли пробачити радянській владі репресій, колективізації, антирелігійних компаній, дріб'язкового втручання держави в особисте життя, заборону вільної торгівлі, відсутність демократичних та економічних свобод.

Відмінною особливістю Кримського півострова було те, що у відповідності зі спеціальним указом, до лав РСЧА не призивалися болгари, греки, німці, поляки, чехи, що становили 8,22% всього місцевого чоловічого населення. Так ці люди опинилися поза армією та були змушені в тій чи іншій формі співпрацювати з новою владою. Беручи до уваги багатонаціональний склад населення півострова, окупанти пішли на те, щоб санкціонувати функціонування різних національних комітетів: болгарського, грецького, єврейського (незабаром його членів розстріляють), кримськотатарського, українського. Цим квазіорганам було надано формальний статус місцевого національного самоврядування.

При вивченні періоду окупації Криму традиційно акцентувалась увага тільки на одній національній групі — кримських татарах. Дослідження проводилися некоректно, було виявлено численні випадки, коли за кримських татар автори видавали азербайджанців, грузинів, туркменів, казанських татар і навіть росіян. Подібний підхід не випадковий. Виконуючи ідеологічне замовлення влади, І. Еренбург писав: «Це війна за Росію. Немає жодного росіянина проти нас. Немає жодного росіянина, який стояв би за німців». Ця фраза була опублікована в листопаді 1941 р. і стала дороговказом для всіх наступних публікацій. «Зрадниками» могли бути тільки «інородці».

Нав'язані суспільній свідомості хибні уявлення про те, що «добровольцями» були винятково кримські татари, трансформувались у стереотипи. У наш час переконливо доведено, що колабораціонізм на території Криму мав не етнічну, а політичну й соціально-економічну природу.

Щоб не бути голослівними, наведемо національний склад 149-го батальйону, в якому росіяни становили 54 особи; греки — 14; українці — 12; кримські татари — 7; казанські татари — 5; вірмени — 4; узбеки — 4; поляки — 3; грузини — 2; азербайджанці — 1; білоруси — 1; болгари — 1; євреї — 1.

Усі етнічні групи Криму в тій чи іншій мірі як співпрацювали з окупантами, так і боролися з ними або серед партизанів, або на фронтах війни, у лавах Червоної армії.

Якщо спиратися на дані репресивних органів, то співвідношення кількості чоловіків та засуджених за ці ж злочини жінок — неспівставні. Серед засуджених в основному були перекладачки, співробітники газет, артистки. Різновидом жіночого колабораціонізму був «сексуальний» колабораціонізм. Переглядаючи сімферопольські домові книги, можна зустріти записи, зроблені влітку — восени 1944 р., про те, що громадянку таку-то було виписано у зв'язку з «негідною поведінкою» в роки окупації.

Доволі поширем явищем був короткочасний колабораціонізм. Конаючий із голоду військовополонений погоджувався стати «добровольцем» і за першої ж можливості тікав у ліс, до партизанів. Усіх цих людей, попри їх участь у партизанському русі, було засуджено.

Існував і довготривалий колабораціонізм, коли людина, яка стала на шлях співпраці, залишалася з окупантами до їхнього відступу та капітуляції. Як не парадоксально, але саме ці люди виявилися у виграшному становищі. Частина з них зуміла втекти до Канади, Австралії або Південної Америки. Ті ж, хто був репатрійований до Радянського Союзу, розглядалися каральними органами не як військовополонені, а як «зрадники Батьківщини». У 1952 р. відбулася амністія, у результаті якої всі, хто до травня 1945 р. продовжував служити у Вермахті, отримали свободу і чисті паспорти.

Володимир Поляков

У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів?

Восени 1943 р. у Ставці ВГК дійшли думки про доцільність удару по кримському угрупованню противника з двох напрямів: із півночі — військами Південного фронту, зі сходу — через Керченську протоку двома арміями Північнокавказького фронту. Постало питання про проведення морської десантної операції з захоплення плацдармів на Керченському півострові.

По-різному оцінювало ситуацію у Криму також і німецьке командування. Усі війська німців та їхніх союзників тут підпорядковувалися штабу 17-ї армії генерал-полковника Е. Енеке. Частина німецьких генералів пропонувала завчасно відвести наявні сили з півострова, щоб не опинитися в пастці. Під керівництвом Е. Енеке було розроблено план операції «Міхаель», за яким передбачався прорив 17-ї армії через Перекоп. Утім, утримання Криму для Берліна мало важливе стратегічне значення, оскільки забезпечувало контроль над більшою частиною акваторії Чорного моря. 28 жовтня 1943 р. А. Гітлер скасував операцію «Міхаель» і ухвалив рішення обороняти Крим, перетвривши його на «неприступну фортецю».

На початку листопада 1943 р. одночасно відбулося захоплення радянськими військами плацдармів у Північному Криму та на Керченському півострові. У ніч на 1 листопада кримської землі через Сиваш дісталися полки 346-ї стрілецької дивізії. Одночасно рухома група зі складу 79-ї танкової, двох батальйонів 26-ї мотострілецької бригад і 36-го кавалерійського полку 10-ї кавдивізії з ходу здолала Турецький Вал і в ніч на 2 листопада захопила Армянськ, але була відрізана від основних сил та дві доби вела бій в оточенні. Зрештою німцям вдалося відбити місто, а лінія фронту стабілізувалась по Турецькому Валу.

1–11 листопада 1943 р. відбувалася Керченсько-Ельтигенська десантна операція, в якій узяли участь Північнокавказький фронт, Чорноморський флот і Азовська флотилія. До початку листопада Північнокавказький фронт у складі 18-ї і 56-ї армій мав 15 стрілецьких дивізій. Додані фронту корабельні сили Чорноморського флоту й Азовської флотилії мали у своєму складі 17 бронекатерів, 25 торпедних катерів, 24 сторожових катера типу МО, 16 сторожових катерів типу КМ, 29 катерів-тральщиків і до 200 самохідних і несамохідних дрібних транспортних суден для перевезення десанту. Повітряні сили складалися з 612 літаків 4-ї повітряної армії і 389 літаків авіації флоту. Операція почалася 1 листопада. В умовах складної штормової погоди та відсутності в розпорядженні флоту спеціальних десантних засобів війська 56-ї армії були висаджені на берег, захопили невеликий плацдарм у районі Керчі. Десант 18-ї армії висадився у районі Ельтигена (на південь від Керчі). Однак штормова погода, активні дії кораблів і берегової артилерії противника поставили десант 18-ї армії у вкрай важке становище, відтак його довелося евакуювати. Усі спроби з'єднань 56-ї армії оволодіти Керчю

і розвинути наступ углиб півострова також успіху не мали. Противник, використовуючи заздалегідь підготовлену протидесантну оборону, чинив завзятий опір. Отже мети Керченсько-Ельтигенської десантної операції повною мірою досягнути не вдалося. Втрати радянських військ становили 27 397 чол., у т.ч. 6985 — безповоротні. Результатом стало захоплення плацдарму, котрий буде використано при звільненні Криму в 1944 р.

Таким чином, уже на початку листопада 1943 р. вдалося захопити плацдарми для розгортання наступу радянських військ у Криму з північного та східного напрямків. Однак затримка з ліквідацією нікопольського плацдарму на Дніпрі, невиконання завдань керченсько-ельтигенським десантом, несприятливі метеорологічні умови та інші фактори призвели до того, що наступальна операція неодноразово відкладалася.

На початок квітня у складі 17-ї армії Вермахту нараховувалося 6 німецьких і 7 румунських дивізій. Усього противник у Криму мав до 260 тис. осіб, 3600 гармат та мінометів, 215 танків і штурмових гармат, до 300 літаків.

До Кримської операції залучалися 4-й Український фронт (2-га гвардійська, 51-ша армії, 8-ма повітряна армія), Окрема Приморська армія, 4-та повітряна армія, Чорноморський флот, Азовська військово-морська флотилія, авіація далекої дії і партизанські загони Криму. Координація зусиль наземних військ, флоту, авіації й партизанів покладалася на представників Ставки ВГК К. Ворошилова й О. Василевського. Крім того, було призначено представника Ставки з авіації — генерала Ф. Фалалеєва.

Задум операції полягав у погоджених ударах з північної частини Криму і Керченського півострова у загальному напрямі на Сімферополь, Севастополь з метою розгрому 17-ї армії противника. План операції 4-го фронту Ставка ВГК затвердила7 лютого 1944 р., а Окремої Приморської армії — ще 31 січня. Тільки за умов успіху 4-го Українського фронту мала розпочатися операція на Керченському півострові. Планувалося наступати на глибину до 170 км, тривалість поступу визначалась 10–12 діб.

Перед початком операції у складі 4-го Українського фронту та Окремої Приморської армії нараховувалось до 470 тис. осіб (із них 186 тис. у стрілецьких дивізіях), близько 6,5 тис. гармат та мінометів, 1015 реактивних артилерійських систем, 559 танків і САУ. У 4-й і 8-й повітряних арміях, що їх підтримували, був 1341 літак. Крім того, до операції активно залучалася авіація Чорноморського флоту. Радянські війська мали значну перевагу: у живій силі та артилерії — у понад 2 рази, танках — у 4 рази, літаках — у 10 разів.

Кримська операція 4-го Українського фронту розпочалася 8 квітня 1944 р. о 8-й год. з артилерійської підготовки, що тривала 2,5 год. Одночасно було завдано масованого авіаційного удару. О 10:30 стрілецькі частини атакували передній край противника на Перекопі та з сивашського плацдарму. У результаті триденних боїв лінію укріплених позицій в північній частині Криму було прорвано. Оцінивши обстановку та усвідомивши можливість захоплення радянськими військами Джанкоя, а, отже, загрозу оточення своїх

військ у Північному Криму та на Керченському півострові, 10 квітня генерал Е. Енеке розпорядився про відведення військ до Севастопольського укріпленого району. У ніч на 11 квітня німці розпочали відхід з північної частини Криму та з Керченського півострова. 12 квітня А. Гітлер дозволив евакуацію з Криму, проте всі боєздатні війська наказав залишити у Севастополі та оборонятися тут до кінця. З'єднання 4-го Українського фронту 15 квітня вийшли до укріплених позицій противника під Севастополем.

Наступальна операція Окремої Приморської армії розпочалася після того, як розвідка виявила ознаки підготовки німців та румунів до відходу. Передові батальйони о 22-й год. 10 квітня після вогневого нальоту перейшли в атаку. До ранку було подолано першу оборонну позицію противника та до 6-ї год. 11 квітня радянські війська оволоділи містом Керч, 13 квітня — Феодосією. Основні сили армії спрямовувалися на Сімферополь. У районі Карасубазара відбулася зустріч із частинами 4-го Українського фронту. 14 квітня підрозділи 16-го стрілецького корпусу ввірвалися у Судак та за сприяння кримських партизанів 15 квітня увійшли до Алушти, а в ніч на 16 квітня — до Ялти.

За шість діб радянські війська витіснили ворога майже з усього Кримського півострова. Німецьке командування вирішило утримувати севастопольський плацдарм і врятувати людей, майно, техніку. З 12 до 20 квітня евакуювалося 67 тис. осіб. Генерал-полковник Е. Енеке наполягав на повній евакуації кримського угруповання. Його підтримували командувач групи армій «Південна Україна» та начальник генерального штабу сухопутних військ. Однак А. Гітлер із політичних міркувань вимагав обороняти Севастополь і наприкінці квітня усунув Е. Енеке з посади та замінив його генералом К. Альмендінгером.

Для підсилення п'яти німецьких і трьох румунських дивізій наприкінці квітня було підвезено до 6 тис. німецьких солдатів, значною мірою за рахунок штрафних підрозділів. За даними штабу 4-го Українського фронту, на Севастопольському плацдармі противник зосередив понад 72 тис. осіб, близько 1500 гармат і мінометів, 330 протитанкових гармат, 50 танків, до 100 літаків, безпосередньо на севастопольських укріпленнях у першій лінії оборонялися до 55 тис. солдатів та офіцерів.

5 травня 1944 р. перейшли в наступ війська правого крила 4-го Українського фронту, а 7 травня — ударне угруповання фронту, які 8 травня оволоділи ключовим вузлом оборони — Сапун-горою. 9 травня підрозділи 4-го Українського фронту штурмом оволоділи містом Севастополь.

А. Гітлер змушений був рахуватись із фактами та надвечір 8 травня санкціонував повну евакуацію військ. У Криму залишалося до 50 тис. вояків. До морської операції з їх порятунку планувалося залучити 190 німецьких і румунських кораблів та суден. Залишки німецько-румунських військ відійшли на мис Херсонес, де завчасно було підготовлено оборонний рубіж. Радянські частини не змогли сходу подолати його. Морське угруповання підійшло до кримських берегів та здійснило часткову евакуацію в ніч на 12

травня. За німецькими даними, усього на кораблі повантажилося 39 808 солдатів та офіцерів, 31 708 із них прибули в порти Румунії.

12 травня 1944 р. Радянське інформбюро констатувало завершення наступальної операції у Криму. Повідомлялося, що всього з 8 квітня до 12 травня знищено: танків і самохідних гармат — 188, літаків — 529, гармат — 775. Противник втратив убитими понад 50 тис. солдатів та офіцерів. Захоплено: танків і самохідних гармат — 111, літаків — 49, гармат — 2304, ешелонів із військовою технікою — 14, окремо вагонів із різним військовим майном — 2865.

За даними С. Михальова, з 260-тисячного угруповання, від початку зосередження 17-ї армії у Криму, німцям удалося евакуювати морем та повітрям 137 тис., потрапило в полон 53 тис. осіб. У праці «Україна в полум'ї війни: 1941–1945» стверджується, що при евакуації німці та румуни в морі втратили близько 42 тис. За даними П. Карелля, з 8 квітня до 13 травня німці втратили вбитими та пораненими 31 700 осіб, румуни — 25 800, разом 57 500 вояків. Крім того, втрати в ході евакуації морем оцінюються у майже 20 тис. Зауважимо, що в розрахунках німецького дослідника не враховані полонених, яких було близько 61 500 осіб. Отже, загальне число втрат мало б сягнути 139 тис. Цифри дещо суперечливі, проте однозначно зрозуміло, що А. Гітлер зазнав нищівної поразки у Криму на кшталт сталінградської.

Втрати радянської сторони також були суттєвими і становили: 84 819 чол., у т.ч. 17 754 чол. — безповоротні, 171 танк та САУ, 521 гармата й міномет, 179 бойових літаків.

Операція у Криму тривала 35 діб. В її ході було знищено 13 дивізій противника. Найважливішу стратегічну позицію на Чорному морі було вирвано з рук ворога. Перебазування головних сил Чорноморського флоту з Кавказького узбережжя в порти Криму забезпечувало сприятливіші умови для ведення бойових дій. Завершення протистояння у Криму дало змогу вивільнити значні сили сухопутних військ та авіації для використання на інших ділянках фронту. Втрата кримського плацдарму ослабила південний фланг німецьких військ, різко змінила стратегічну обстановку на Чорноморському театрі воєнних дій.

Згідно з сучасними поглядами російських військових істориків, Кримська стратегічна наступальна операція поділялася на Перекопсько-Севастопольську 4-го Українського фронту і сил Чорноморського флоту (з 8 квітня до 12 травня) та Керченсько-Севастопольську — Окремої Приморської армії, 4-ї повітряної армії та сил Чорноморського флоту (з 11 квітня до 12 травня). На нашу думку, Севастопольську операцію (5–12 травня 1944 р.) слід виокремити як фронтову у складі Кримської стратегічної наступальної операції. Відповідно до цієї логіки на першому етапі Кримської стратегічної операції війська 4-го Українського фронту здійснили Перекопську фронтову наступальну операцію (8–15 квітня 1944 р.), а війська Окремої Приморської армії — Керченську фронтову наступальну операцію (11–6 квітня 1944 р.).

Валерій Грицюк

Як діяв Чорноморський флот ВМФ СРСР під час війни?

Початковий етап війни на Чорноморському театрі воєнних дій (ТВД), порівняно з іншими морськими театрами мав певні особливості. Головним противником Чорноморського флоту у цей час став не морський, як передбачалося, а повітряний і сухопутний.

Передвоєнними планами на Чорноморський флот (ЧФ) покладалися такі завдання: активними мінними постановками і діями підводних човнів ускладнити прохід суднам противника в Чорне море; створення перешкод для перевезень через Чорне море військ і військових вантажів у порти ворожих держав; недопущення висадки морських десантів противника на радянське узбережжя; сприяння приморському флангу військ Червоної армії в її наступальних операціях; захист власних морських комунікацій.

Тут далися взнаки передвоєнні стратегічні прорахунки. Основними об'єктами знищення вважалися великі надводні кораблі. Оборона баз із суші не була розроблена у теоретичному плані та недостатньо підготовлена практично, оскільки вважалося, що противник їм загрожуватиме головним чином з моря і не зможе просунутися на значну глибину радянської території. Тобто, все націлювалося на боротьбу з противником на морському напрямі.

Проте вже у перші дні війна внесла свої корективи. Так, в оперативних планах Німеччини, зокрема групи армій «Південь», море визначалося лише межею зони її дії, тому у Чорному морі вона не мала своїх надводних кораблів і розраховувала на використання румунських. Але румунський флот, незважаючи на надану Німеччиною допомогу, був надто слабким порівняно з Чорноморським флотом ВМФ СРСР. Загалом він налічував лише: 4 ескадрені міноносці, 3 міноносці, підводний човен, 3 торпедних катери, 3 канонерські човни, 2 мінних загороджувачі, 12 переобладнаних тральщиків, 10 катерів-тральщиків і малі допоміжні судна, що базувалися у Констанці та Суліні, 7 моніторів, 3 плавучих батареї і 13 сторожових катерів на Дунаї.

Радянський Чорноморський флот (командувач флотом віце-адмірал Ф.С. Октябрський, начальник штабу контр-адмірал І.Д. Єлісеєв, член Військової ради дивізійний комісар М.М. Кулаков) на початок війни був досить потужним оперативно-стратегічним об'єднанням, корабельний склад якого налічував 1 лінійний корабель, 6 крейсерів, 3 лідери і 14 есмінців, 2 сторожових кораблі, 12 тральщиків, 24 малих мисливців за підводними човнами та інші. Основну ударну групу становили 47 (44 боєготових) підводних човнів, 78 торпедних катерів та військово-повітряні сили (625 літаків різних типів) і доволі сильна берегова оборона. До складу сил флоту входили Дунайська (до листопада 1941 р.) і Азовська (з липня 1941 р.) військові флотилії. На початок війни Чорноморський флот мав у своєму розпорядженні розвинену систему базування (головна база Севастополь, військово-морські

бази (ВМБ) Одеса, Миколаїв, Новоросійськ, Батумі). Водночас одним із катастрофічних недоліків системи базування флоту, що проявилися у перші ж місяці війни, стала відсутність підготовлених опорних пунктів на Кавказькому узбережжі. Загалом же, на початок війни Чорноморський флот володів значною перевагою над флотом противника, що забезпечувало його повне панування на морі.

Готуючись до війни, військово-політичне керівництво Німеччини, врахувало цю обставину і вирішило протидіяти переважаючому противнику силами своєї авіації, ще напередодні війни зосередивши на румунських аеродромах (1135 літаків, у тому числі 420 бомбардувальників).

З початком війни характерним особливим і важливим завданням німецької авіації на Чорноморському ТВД було ведення блокадних дій з метою «закупорювання» сил радянського флоту у військово-морських базах, пунктах базування і портах шляхам мінування донними неконтактними морськими мінами стратегічних фарватерів, вузькостей, маневрених плес флоту, акваторій портів, гаваней з подальшим його знищенням. Це мало забезпечити безперешкодне просування приморських флангів німецьких армій до Одеси, Миколаєва і Севастополя та припинити підвезення до них озброєння, боєприпасів і продовольства, а надалі — забезпечити сприятливий оперативний режим для дій німецьких сил на чорноморських морських комунікаціях, запобігти можливим операціям радянського флоту проти румунських портів, насамперед Констанци, звідки поставляли нафту для німецької армії та італійського флоту.

Бойові дії на Чорному морі почалися о 03.15 год 22 червня 1941 р. раптовим груповим нальотом німецької авіації на головну базу радянського Чорноморського флоту — Севастополь, на Одесу та Ізмаїл, а також артилерійським обстрілом населених пунктів і кораблів на Дунаї.

Чорноморський флот з початком війни не встиг повністю розосередитися та розгорнутися. Але завчасне та швидке переведення усіх сил флоту у бойову готовність № 1 (Директива наркома ВМФ СРСР М.Г. Кузнєцова від 21.06.41р. № зн/87 про перехід на підвищену бойову готовність та директива від 22.06.41р. № зн/88 про можливість раптового нападу німців) забезпечило успішне відбиття першого нальоту німецьких літаків, який тривав до 03.50 год. Ще 03:06 год. начальник штабу флоту І.Д. Єлісеєв наказав відкрити вогонь по німецьких літаках, що вторглися у повітряний простір СРСР і йшли курсом на Севастополь: фактично це був перший бойовий наказ на відсіч агресії. Тоді в результаті вжитих заходів флот не втратив жодного бойового корабля та літака.

Але у перші дні війни німецькі мінні постановки створили надзвичайну напругу для судноплавства в районі Головної бази Чорноморського флоту і спричинили серйозні втрати в бойових кораблях і допоміжних суднах: 22 червня на зовнішньому рейді Севастополя на міні підірвався та затонув морський буксир «СП-12» (це була перша втрата радянського Чорномор-

ського флоту у війні); 24 червня — 20-тонний плавучий кран; 30 червня — парова шаланда «Днепр»; 1 липня — есмінець «Быстрый».

В умовах початкового періоду війни головними завданнями Чорноморського флоту стало сприяння приморському флангу сухопутних військ в оборонних і наступальних операціях, порушення морських комунікацій противника, захист власних комунікацій і забезпечення перевезень, оборона ВМБ, завдавання ударів (силами надводних кораблів і авіації) по об'єктах противника на його території та узбережжі. Це дало змогу стримати перший натиск німецько-румунських військ, не допустивши форсування ними прикордонних річок.

У перші дні війни командування Чорноморського флоту припустилося низки неприпустимих помилок з трагічними наслідками. Так, з 23 червня до 21 липня Чорноморський флот відповідно до планів перших операцій без урахування обстановки, що склалася в районі Севастополя, Одеси, Новоросійська, Туапсе, Батумі, Керченській протоці та біля оз. Устричне, в оборонних мінних загородженнях виставив понад 7300 мін і 1378 мінних захисників, що становило відповідно 61% і 50% усього наявного на флоті мінного запасу. Ці загородження створили насамперед загрозу радянському судноплавству та спричинили втрати власних кораблів і суден. Помилки в оцінці обстановки зумовили витрату невиправдано великих зусиль флоту на підготовку відбиття висадки морських десантів спочатку на Кримське, а згодом і Кавказьке узбережжя. Значні сили призначалися для ведення розвідки і несення дозорної служби, утримання упродовж тривалого часу на високому рівні готовності значних угруповань авіації, надводних кораблів і підводних човнів.

З перший днів війни одним із головних завдань Чорноморського флоту вважалися дії з порушення морських комунікацій противника, які для нього мали важливе значення. Ворог здійснював ними перевезення стратегічної сировини (румунської нафти) та військових вантажів. Чорноморський флот завдавав ударів по нафтопромислах у районі Плоєшті, нафтовій комунікації Плоєшті — Констанца та порушував морські перевезення по лінії Констанца — Босфор. Це завдання виконувалося надводними кораблями, підводними човнами та авіацією.

Першого удару по Констанці завдала авіація флоту (2-й мінно-торпедний авіаційний полк і 40-й бомбардувальний авіаційний полк) вже у ніч на 23 червня. Всього за перший місяць війни лише на Констанцу було здійснено 25 нальотів за участю 191 літака.

Показовою і трагічною виявилася набігова операція на Констанцу, що виконувалася з метою обстрілу нафтосховищ 25–26 червня загоном легких сил у складі лідерів «Харьков» і «Москва» за підтримки крейсера «Ворошилов», есмінців «Сообразительный» і «Смышленый». Кораблі з відстані 100–140 кабельтових змогли випустити всього 350 снарядів 130-мм калібру і самі потрапили під вогонь 280-мм берегової батареї противника. Під час операції загинув лідер «Москва», який підірвався на мінному загородженні

противника. Результати операції виявили безліч недоліків — насамперед у питаннях планування, розвідки та взаємодії різнорідних сил флоту.

У 1942 р. кораблі Чорноморського флоту зривали постачання і поповнення приморського угруповання ворога на прибережних комунікаціях (Севастополь — Феодосія — Керч — порти Азовського моря).

Одним із основних завдань Чорноморського флоту була оборона військово-морських баз, приморських міст і окремих плацдармів, як важлива складова стратегічної оборони у цілому. Найпоказовішими були оборона Одеси та Севастополя.

Дії в районі Одеси, що тривали у період з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р. проти військ 4-ї румунської армії, була оборонною операцією військ Окремої Приморської армії (генерал-лейтенант Г.П. Софронов, з 5 жовтня — генерал-майор І.Є. Петров), проводилася силами та засобами Одеської ВМБ (контр-адмірал Г.В. Жуков) і Чорноморського флоту (віце-адмірал Ф.С. Октябрський). Незважаючи на п'ятикратну перевагу, противнику не вдалося оволодіти містом з ходу. 19 серпня було створено Одеський оборонний район (ООР), що підпорядковувався Чорноморському флоту, організовано взаємодію сухопутних військ з силами флоту. Постачання міста здійснювалося транспортними суднами та бойовими кораблями Чорноморського флоту. Останні, крім того, підтримували оборону вогнем своїх гармат. Проте просування німецьких військ до Перекопського перешийка і зростаюча загроза Криму позначилися і на обороні Одеси. До кінця вересня 1941 р. місто залишалося в глибокому ворожому тилу і подальша його оборона в цих умовах ставала недоцільною. Ставка ВГК ухвалила рішення евакуювати ООР і за рахунок його військ підсилити оборону Кримського півострова.

Евакуація ООР почалася 1 жовтня та пройшла приховано для противника, який лише через деякий час здогадався про відхід військ з Одеси. До вечора 16 жовтня його передові частини увійшли до Одеси. За цей час було вивезено до 86 тис. захисників Одеси та 15 тис. осіб цивільного населення, 462 гармати, 14 танків, 1400 автомобілів, 25 тис. т вантажів. Тільки у ніч на 16 жовтня з Одеси евакуювали 35 тис. радянських воїнів.

Не менш героїчною і, одночасно трагічною, сторінкою історії Чорноморського флоту є оборона Головної бази флоту — м. Севастополя, що тривала 250 днів (з 30 жовтня 1941 до 4 липня 1942 р.).

До війни Севастополь був підготовлений для оборони лише з моря і повітря. Система сухопутної оборони почала створюватися в липні 1941 р.

Місто було блоковане з повітря та моря. До блокадного Севастополя з кавказьких портів безперервно доставляли продовольство, боєприпаси, озброєння і поповнення людських втрат. Морські перевезення здійснювалися в умовах панування противника в повітрі, а з весни 1942 р. при протидії його торпедних катерів і підводних човнів.

До середини червня 1942 р. почали відчувати нестачу боєприпасів, сили захисників Севастополя виснажувалися. Командувач обороною міста віце-адмірал Ф.С. Октябрський одержав дозвіл Ставки ВГК на евакуацію. Ганеб-

ним планом евакуації передбачалося вивезення *лише командного складу армії і флоту, евакуація ж решти частини військовослужбовців, у тому числі поранених, не передбачалася... Вони були приречені.*

З 25 липня 1942 р. розпочалася «Битва за Кавказ», що включала сукупність оборонних (25 липня — 31 грудня 1942 р.) і наступальних (1 січня — 9 жовтня 1943 р.) операцій радянських військ, проведених з метою оборони Кавказу і розгрому німецьких військ, що вторглися у його межі.

Сили Чорноморського флоту спільно з Азовською військовою флотилією підтримували війська трьох радянських фронтів і діяли на морських комунікаціях противника уздовж західного та північно-східного чорноморського узбережжя, значно ускладнили противнику організацію перевезень, збільшили напругу його сил, що забезпечували рух транспортів.

На Чорному морі у період кінця 1941–1943 рр. були проведені найбільші морські десантні операції Великої Вітчизняної війни, які мали не лише тактичне, а й оперативне та стратегічне значення. У зазначений період Чорноморський флот (не рахуючи дії флотилій, що входили до його складу) висадив 13 морських десантів. Яскравими сторінками в історії Чорноморського флоту стали десанти в районі Південної Озерейки та Станички (район Мисхако) у лютому 1943 р., оборона «Малої землі», Новоросійська десантна операція 1943 р., Керченсько-Ельтігенська десантна операція 1943 р.

Важливе місце посідає найбільша в історії війни Керченсько-Феодосійська стратегічна десантна операція військ Закавказького (з 30 грудня Кавказького) фронту сил Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії, (25 грудня 1941 р. до 2 січня 1942 р.), проведена з метою оволодіння Керченським півостровом, відволікання сил противника від Севастополя і створення умов для звільнення Криму. У результаті цієї операції вдалося запобігти вторгненню противника на Північний Кавказ, очистити від ворога весь півострів, а на захопленому плацдармі розгорнути війська Кримського фронту та зірвати другий штурм Севастополя.

Оволодіння плацдармом у районі Станички позбавило противника можливості використовувати Новоросійський порт і створило сприятливі умови для вигнання ворога з Новоросійська.

У вересні 1943 р. війська Північно-Кавказького фронту спільно з Чорноморським флотом провели Новоросійсько-Таманську наступальну операцію. У взаємодії з військами 18-ої армії флот здійснив Новоросійську десантну операцію (9–16 вересня), яка завершилася звільненням міста-порту.

У результаті Керченсько-Ельтигенської десантної операції (31 жовтня — 11 грудня 1943 р.), сили Північно-Кавказького фронту, Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії захопили важливий плацдарм на Керченському півострові, який утримували до початку Кримської наступальної операції 1944 р.

До квітня 1944 р. для радянських військ на південній ділянці радянсько-німецького фронту склалася сприятлива ситуація для звільнення Одеси і Криму.

Одеська наступальна операція проводилася військами 3-го Українського фронту у період з 26 березня до 14 квітня 1944 р. за сприяння сил Чорноморського флоту і взаємодії з військовими 2-го Українського фронту з метою визволення Одеси і виходом на державний кордон з Румунією.

Її наслідком став розгром одеського угруповання противника і звільнення всієї північно-західної частини Чорноморського узбережжя з портами Одеса, Очаків, Херсон, Миколаїв. Чорноморський флот дістав можливість перебазувати в північно-західний район Чорного моря легкі сили флоту та авіацію. Це ще більше ізолювало з моря кримське угруповання противника.

У період з 8 квітня до 12 травня 1944 р. війська 4-го Українського фронту і Окремої Приморської армії у взаємодії з Чорноморським флотом і Азовською військовою флотилією провели Кримську стратегічну наступальну операцію з метою. В результаті цієї операції противника витіснено з Криму і створено сприятливі умови для подальшого наступу на Балкани.

9 травня ворога вибили з Севастополя, а 12 травня — розгромлені залишки німецьких військ, що відійшли на мис Херсонес. Чорноморський флот повернувся у свою головну базу — Севастополь.

Під час бойових дій на морі противник повністю втратив 102, зазнали пошкоджень понад 60 різних суден і бойових кораблів, а під час евакуації німецьких військ з Криму з понад 200 суден, що брали участь в евакуації, 160 були затоплені, або зазнали ушкоджень. За даними противника, з 3 до 13 травня було втрачено на переході морем до 42 тис. солдатів і офіцерів.

Влітку 1944 р. Чорноморському флоту і Дунайській військовій флотилії (створена у квітні 1944 р.) було поставлено завдання спільно з військами 2-го і 3-го Українських фронтів оточити і знищити яссько-кишинівське угруповання противника (Яссько-Кишинівська стратегічна наступальна операція з 20 до 29 серпня) і в подальшому, розвиваючи успіх, вивести Румунію з війни. Чорноморський флот силами авіації, підводних човнів та надводних кораблів прикривав фланги радянських військ від ударів з моря, підтримував вогнем частини, що діяли на приморських ділянках фронту, порушував прибережні морські сполучення противника, висаджував морські десанти у тил і на фланги противника та надавав допомогу при форсуванні Дністровського лиману та Дунаю.

До кінця дня 23 серпня головні сили 3-ої румунської армії, що діяли на приморському напрямі, виявилися оточеними і притиснутими до моря. У зв'язку з проривом кораблів до Дунаю та висадкою десанту в село Жебріяни противник позбувся останніх шляхів відступу і склав зброю. 26 серпня здалася румунська річкова флотилія. 27 серпня угруповання сил Чорноморського флоту оволоділи важливою військово-морською базою противника — Суліною, а 29 серпня — Констанцею. Румунська армія повністю капітулювала, а з 25 німецьких з'єднань 18 були оточені і знищені. Під час цієї операції сили Дунайської військової флотилії переправили через річку понад 178 тис. військовослужбовців, 8159 автомашин, 340 танків, 422 трактори і тягачі, 2204 гармат і велику кількість боєприпасів.

Під час операції у Болгарії, що почалося 8 вересня, сили Чорноморського флоту спочатку блокували порти Варна і Бургас, а потім за допомогою висаджених десантів оволоділи цими портами до підходу сухопутних військ, чим зірвали евакуацію військ противника і вивезення матеріальних цінностей. У цій обстановці понад 70 німецьких кораблів і суден було затоплено поблизу Варни, а 3 підводні човни німці змушені були затопити самі біля берегів Туреччини. О 22.00 год. 9 вересня бойові дії в Болгарії припинилися, а 16 вересня 1944 р. завершилося ведення воєнних дій на Чорному морі. Після цього Чорноморський флот був виключений зі складу діючих об'єднань (він перебував у складі діючої армії 1183 доби).

За роки Другої світової війни Чорноморський флот потопив і пошкодив 508 кораблів і суден противника, знищив значну кількість його опорних пунктів, живої сили та військової техніки, забезпечив перевезення морем близько 2 млн. осіб, понад 8 млн. т військових і народногосподарських вантажів. Загальні ж втрати особового складу Чорноморського флоту були неспівмірно трагічнішими: вони сягали майже 100 тис.

Мужність і героїзм моряків-чорноморців дістали справедливо високу оцінку. За бойові заслуги 18 кораблям, частинам і з'єднанням присвоєно гвардійські звання, 44 удостоєні почесних найменувань, 59 нагороджені орденами, близько 55 тис. чорноморців нагороджено орденами і медалями, 228 присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 травня 1965 р. Чорноморський флот був нагороджений орденом Червоного Прапора. Містами-героями стали Одеса, Севастополь, Новоросійськ і Керч.

Але окрім парадної сторони в оцінці дій Чорноморського флоту й незаперечних заслуг моряків радянська традиція в історіографії Другої світової війни ховає від прискіпливого ока дослідника багато питань, передусім же — основне: як могло трапитися, що незважаючи на значну кількісну та якісну перевагу Чорноморського флоту Радянського Союзу над противником, його дії були, м'яко кажучи, недостатньо активними й мало ефективними. Це можна пояснити передусім бездарними стратегічними планами радянського військово-політичного керівництва щодо застосування флотів і тактичними прорахунками у довоєнний період; фатальними помилками командування флоту в оцінці воєнно-політичної обстановки, що складалася на театрі воєнних дій у різні періоди війни, ігноруванням набутого досвіду та здобутими висновками у бойовій діяльності флоту; прорахунками у розбудові системи базування флоту, які повно проявилися у перші місяці війни на тлі повної відсутності необхідної інфраструктури на Кавказькому узбережжі; залученням сил флоту до невластивих їм завдань, наприклад, перевезення військових вантажів до обложених міст, дії на суходолі тощо. Етичні ж оцінки діяльності командування під час таких ганебних операцій, як евакуація з Севастополя та багато інших автори залишають на Суд Історії.

Ігор Печенюк, Ігор Фурман

Яким чином відбувалася депортація народів Криму у часи Другої світової війни?

Незаконні репресивні акції комуністичного тоталітарного режиму проти населення Кримського півострова розпочалися в перші місяці німецько-радянської війни. Арешти «сумнівних» осіб відбувалися за підготовленими раніше списками. До числа «неблагонадійних» органи НКВС відносили громадян, яких раніше вже репресували за політичними мотивами, а також представників так званих «нелояльних народів» — німців, болгарів, італійців та румунів. Так, у «Спецповідомленні про хід операції з вилучення ворожих елементів у Кримській АРСР», датованому 6 вересня 1941 р., нарком внутрішніх справ Автономної Г. Каранадзе повідомляв начальникові 2-го управління НКВС СРСР, комісарові державної безпеки 3-го рангу П. Федотову про те, що з початку нападу Німеччини на Радянський Союз унаслідок «чистки оборонних об'єктів [...] від соціально-чужого і політично підозрілого елементу» заарештовано 370 осіб (у містах — 200, у селах — 170 чол.). Найбільш чисельною групою серед затриманих були німці — 198 особи (на 10 вересня кількість заарештованих осіб німецької національності зросте до 225 чол.). Далі ішли росіяни — 104 особи; татари — 22 особи; євреї — 19; болгари — 7; поляки — 4; румуни — 3; греки — 3 (на першу декаду вересня1941 р. в тюрмах НКВС перебувало 10 греків; іранці — 3; італійці — 2; угорці та австрійці — 2; чехи — 1. Переважну частину заарештованих жителів півострова було звинувачено у пронімецьких настроях та «шпигунстві» на користь держав-сателітів III Райху.

Стрімкий наступ вермахту змусив центральний апарат НКВС СРСР у серпні 1941 р. ухвалили рішення про негайну евакуацію всіх заарештованих кримчан до Іркутська. Разом із репресованими до Іркутської тюрми прибула і група слідчих на чолі з начальником слідчого економічного відділення НКВС Криму молодшим лейтенантом держбезпеки Голкіним, яка отримала наказ у найкоротші терміни завершити слідчі дії і належним чином оформити справи для направлення їх до суду. Проте розгляд справ на 390 ув'язнених затягнувся до березня 1942 р. Причиною затягування слідства начальник слідчого відділення ЕКО НКВС Криму Голкін мотивував «відсутністю належної документації антирадянської діяльності, що проводилась обвинуваченими, в результаті чого необхідно було активно займатися внутрікамерною агентурною роботою, що природно відволікало від безпосередньо слідчої роботи». Аргументи стосовно невиконання завдання у визначений строк, наведені Голкіним у «Доповідній записці про проведену роботу у справах ув'язнених, евакуйованих в Іркутську тюрму» на ім'я народного комісара внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе є ще одним підтвердженням думки про те, що в початковий період війни репресії здійснювалися у превентивному порядку. Відсутність реальних доказів у «антирадянської агітації», «причетності до агентури іноземних розвідувальних та

контррозвідувальних органів» переважної частини заарештованих жителів півострова не завадила слідчим на 13 березня 1942 р. оформити справи на 351 чол. для передачі у суд та Особливу нараду при НКВС СРСР.

Одночасно з «викриттям антирадянських та підозрілих елементів» на початку війни у Криму набули поширення й етнічні чистки. У відповідності з постановою союзного уряду від 15 серпня 1941 р. було розпочато суцільне виселення німецького населення Кримської АРСР до Орджонікідзевського краю. Перший етап операції тривав з 15 по 22 серпня 1941 р. З обставинами депортації радянських німців із півострова знайомить доповідна записка наркома внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе, надіслана секретареві Кримського обкому ВКП(б) В. Булатову на початку вересня 1941р. У ній, зокрема, зазначалося: «Для проведення операції по евакуації обкомом ВКП(б) і нами (органами держбезпеки — *Авт.*) було надіслано на місця відповідальних працівників, які за участі міськкомів, райкомів ВКП(б) і ВЛКСМ та райрад із залученням партійно-радянського активу провели всю цю роботу [...] в основному [...] 22/VIII ц/р. Усього евакуйовано німецького населення та осіб, родинно пов'язаних із німцями, інших національностей (росіяни, поляки, татари, одружені з німкенями та навпаки) 59 744 чол. Усі евакуйовані були повантажені в 1299 вагонів і направлені без охорони в Орджонікідзевський край — у супроводі виділених нами, райкомами ВКП(б) і райрадами начальників ешелонів. На кожний вагон було виділено з числа евакуйованих старост [...] У ряді районів евакуації підлягали цілі села та колгоспи. Для організації догляду за худобою, охорони залишеного майна та проведення поточних робіт було виділено колгоспників — росіян, татар, євреїв із суміжних колгоспів. Спочатку новина про евакуацію стривожила німецьке населення, мали місце факти відмови, панічні та провокаційні розмови (поповзли чутки: «Німців повезуть морем і там всіх потоплять» — *Авт.*). Після проведеної відповідної роз'яснювальної роботи з залученням німців з числа партійно-комсомольського та радянського активу населення розпочало підготовку до евакуації і протягом однієї доби було готове до відправки».

Насправді «евакуація» німців проводилася поспіхом, із багатьма «технічними ускладненнями»: громадянам «забули» повідомити, куди і чому їх вивозять, скільки часу вони пробудуть у дорозі, який запас провіанту треба мати з собою. Крім того, один зі спецешелонів, в якому перебували депортовані німці, 28 серпня 1941 р. поблизу станції Ізобільна зазнав аварії, внаслідок чого постраждало 40 осіб.

Другий етап «евакуації» представників «неблагонадійної нації» з Криму (за планом — близько 1500 осіб) органи держбезпеки перенесли на більш пізній термін через нестачу залізничного транспорту. Згідно з офіційними даними, чергова фаза розпочалася 8 вересня 1941 р., а завершилася вже наступного дня. Цього разу в спецвагонах, що попрямували вглиб країни, опинилося 1440 етнічних німців. Таким чином, упродовж серпня — вересня 1941 р. до Орджонікідзевського краю було депортовано 61 184 особи німецької національності (за іншими даними — 65 тис. німців).

Наступна етнічна чистка в регіоні припала на січень 1942 р., після успішно проведеної Керченсько-Феодосійської десантної операції, в ході якої було витіснено німецько-румунські війська з Керченського півострова. У донесенні заступнику наркома оборони СРСР, армійському комісару 1-го рангу Л. Мехлісу від 31 січня 1942 р. нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе рапортував: «Відповідно до ваших вказівок, нами за один день, упродовж 29 січня 1942 р., завершено операцію з вилучення та виселення італійського населення, що проживало на Керченському півострові. Виселено за межі Криму (в Казахстан — *Авт.*) 135 італійських родин, усього — 416 чол.: чоловіків — 97, з них італійців — 76, жінок —162, дітей — 154, з них італійців — 136. Усього італійців — 336 чол., росіян та інших національностей — 80 чол., що є членами родин».

Згодом дані про виселених італійців — громадян СРСР було уточнено. У «Звіті про роботу НКВС Криму на Керченському півострові за період з 1 січня по 14 травня 1942 р.» вказувалось вже про депортацію 138 італійських родин, чисельністю 438 чоловік . Услід за італійцями, упродовж 4–10 квітня 1942 року, змушені були залишити Керченський півострів і переселитися до Казахстану та Туркменської РСР 202 іноземних підданих греків і турок. Останніх органи держбезпеки заарештували до «державно небезпечних елементів» згідно з директивним листом № 157 Л. Берії від 4 квітня 1942 р., в якому вказувалось управлінню НКВС по Краснодарському краю і Керчі «негайно розпочати очищення Новоросійська,Темрюка, Керчі [...] від антирадянських, чужих і сумнівних елементів».

Процесу примусового виселення з Керченського півострова «соціально-небезпечного елементу» передувала підготовча робота працівників НКВС, у ході якої впродовж лютого — березня 1942 р. було уточнено списки осіб, що підлягали арешту (126 чол.) та виселенню (894 сім’ї). Брак транспортних засобів призвів до переносу операції з 10 на 11 квітня 1942 р. Сама акція «зачистки» прифронтового району від «неблагонадійних» тривала всього 12 годин. За короткий проміжок часу, із 5-ї год. до 17-ї, карально-репресивні органи заарештували 73 особи і виселено 779 сімей, загальною кількістю 2129 чол.

Наступні масові кампанії «етнічних чисток» у Криму відбулися у травні — червні 1944 р., відразу після звільнення півострова від гітлерівських окупантів. На відміну від превентивних депортацій «неблагонадійних» національностей у початковий період війни, масове виселення кримчан навесні — улітку 1944 р. здійснювалося на солідарній основі — як покарання цілих народів за «співпрацю» окремих їх представників з окупаційним режимом.

Заходи органів НКВС щодо «очищення» території Кримської АРСР від «антирадянських елементів» торкнулися в першу чергу кримських татар. Спираючись на постанову Державного комітету оборони СРСР від 11 травня 1944 р. №5859 сс «Про кримських татар», співробітники силових відомств у ході військової операції 18 травня 1944 р. депортували за межі Криму 180 014 осіб кримськотатарської національності.

Одночасно з виселенням із півострова татар, відповідно до постанови ДКО СРСР за №5984сс від 2 червня 1944 р., підлягали депортації «німецькі пособники» з числа греків, вірмен та болгар. Упродовж кількох червневих днів 1944 р. органи НКВС виселили з Криму на спецпоселення в Гур'євську (нині Атирауська, Казахстан), Молотовську (нині Пермська), Свердловську, Кемеровську області та в Башкирську АРСР усі сім'ї греків, вірмен та болгар у кількості 38 455 осіб (з них: греків — 16 006, вірмен — 9821, болгар — 12 628).

Депортованих із Криму було віднесено до категорії спецпоселенців, виселених довічно. Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 р. встановлював жорстоке покарання за втечу зі спецпоселення — 20 років каторжних робіт.

Режим спецпоселення для репресованих народів Криму було скасовано лише указами Президії ВР СРСР від 27 березня 1956 р. (для кримських греків, болгар, вірмен) і від 28 квітня 1956 р. (для кримських татар). Законодавчі акти вищого органу державної влади СРСР, хоча й передбачали звільнення з-під адміністративного нагляду спецпоселенців із Криму, однак повністю позбавляли їх права на компенсацію втраченого при виселенні майна та забороняли повертатися в місця колишнього проживання. Обмеженість та непослідовність прийнятих у 2-й половині 1950-х рр. нормативних документів, які повністю відкидали національну самобутність кримських татар, спричинили піднесення кримськотатарського національного руху — самовідданої та послідовної боротьби нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих йому Конституціями СРСР та УРСР.

Новий етап подолання наслідків депортації народів Криму було започатковано наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. в умовах перебудови радянської командно-адміністративної системи та руйнації СРСР. 14 листопада 1989 ВР СРСР ухвалила декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав». Згодом з'явилася низка нормативних актів, зокрема закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. та закон РРФСР «Про реабілітацію репресованих народів» від 26 квітня 1991 р., які передбачали пільги для депортованих, виділення коштів для тих, хто висловив бажання повернутися на старі місця проживання. Упродовж 1990–2010 рр. питаннями, пов'язані з депортацією народів Криму, опікувався Державний комітет України у справах національностей та міграції.

Олег Бажан

Як депортували кримських татар у 1944 р.?

11 травня 1944 р. ДКО СРСР видав постанову «Про кримських татар», в якій детально розписувався механізм депортації корінних мешканців Криму. Як це було практично завжди, акцію наказувалося виконати «сталінськими» темпами — до 1 червня, а в її ході виселити всіх (!) татар з території Криму і розмістити їх в Узбецькій РСР.

Спецпереселенцям дозволялося взяти з собою особисті речі, одяг, побутовий інвентар, посуд і продовольство в кількості до 500 кг на сім'ю. Майно, будівлі, надвірні господарські споруди, меблі, присадибні ділянки слід було передати місцевим органам влади, усю продуктивну й молочну худобу, домашню птицю — органам Наркомм'ясомолпрому, сільгосппродукцію — Наркомзагу СРСР, коней та іншу робочу худобу — Наркомзему СРСР, племінну худобу — Наркомрадгоспів СРСР. Прийом худоби, зерна, овочів, інших видів сільськогосподарської продукції належало здійснювати з виписуванням обмінних квитанцій на кожен населений пункт і кожне господарство. НКВС СРСР, Наркозему, Наркомм'ясомолпрому, Наркомрадгоспів та Наркомзагу СРСР доручили до 1 липня надати до РНК СРСР пропозиції про порядок повернення за обмінними квитанціями спецпереселенцям прийнятих від них худоби, домашньої птиці та сільськогосподарської продукції. Для організації цієї роботи на півострів прибула спеціальна урядова комісія.

Транспортування депортованих покладалося на Наркомат шляхів сполучення СРСР за окремим графіком. Наркомат здоров'я СРСР мав надати для кожного ешелону одного лікаря і двох медичних сестер з відповідним запасом медикаментів та забезпечити медико-санітарне обслуговування спецпереселенців у дорозі. Наркомату торгівлі СРСР належало організувати щоденне гаряче харчування і кип'яток на маршрутах.

Партійно-радянське керівництво Узбецької РСР зобов'язувалося прийняти і розмістити в радгоспах, селищах, колгоспах, підсобних господарствах, на підприємствах і в заводських селищах для використання в сільському господарстві та промисловості 140–160 тис. кримських татар. У кожній області УзРСР формували спеціальні комісії, а в районах — «трійки», на які покладалась відповідальність за прийом і розміщення спецпоселенців, залучення гужового транспорту для їх перевезення до місць розселення, наділення присадибними ділянками, надання допомоги будівельними матеріалами для зведення житла. Водночас у районах розселення спецпоселенців створювалися спецкомендатури НКВС для нагляду за цим «контингентом».

Сільгоспбанк зобов'язувався надавати спецпереселенцям позики у сумі до 5000 руб. на сім'ю терміном на 7 років для зведення житла на новому місці. Наркомзаг СРСР мав передати до Узбецької РСР певну кількість борошна, круп та овочів для розподілу серед спецпоселенців рівними частинами впродовж червня, липня і серпня 1944 р. на безоплатній основі (в ра-

хунок прийнятих від них у місцях виселення сільськогосподарської продукції та худоби). Наркомат фінансів СРСР повинен був асигнувати на проведення цих заходів 30 млн. руб.

20 травня 1944 р. заступник наркома державної безпеки СРСР Б. Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Сєров повідомляли Л. Берії про наслідки операції. Її було проведено за два дні й завершилася вона 20 травня о 16-й годині. 180 014 кримських татар 67 ешелонами вивезли у східні райони країни. Крім того, райвійськкомати Криму мобілізували 6000 татар призивного віку, які за нарядами з Головупраформу Червоної армії вивозилися до міст Гур'єв, Рибінськ, Куйбишев. За вказівкою Л. Берії, 8000 осіб (з них 5000 становили татари) спрямовувалися в розпорядження тресту «Московвугілля».

Таким чином, загалом із Кримської АРСР було вивезено 191 044 осіб татарської національності.

Під час депортації татар було заарештовано 1137 осіб «антирадянського елементу», а всього за час операції з виселення звинувачених у «колаборації» — 5989 осіб. У цей час було вилучено 10 мінометів, 173 кулемети, 192 автомати, 2650 гвинтівок, 46 603 шт. боєприпасів, а за весь період акції з депортації мешканців півострова різних національностей — 49 мінометів, 622 кулемети, 724 автомати, 9888 гвинтівок, 326 887 шт. боєприпасів. Як доповідали в Москву виконавці, у ході операції жодних ексцесів не виникало.

Депортації охопили також представників інших етнічних груп, які населяли Кримський півострів. Згідно з постановою ДКО від 2 червня 1944 р., примусовому виселенню підлягали болгари, греки та вірмени, постановою від 24 червня 1944 р. — місцеві мешканці Криму турецького, грецького, іранського підданства, які мали прострочені паспорти інших держав. До Ферганської області УзРСР у відповідністю з останнім документом було вивезено 3652 особи (3531 — грецького, 105 — турецького, 16 — іранського підданства).

А загалом у момент прибуття на спецпоселення було взято на облік виселених із Криму 228 392 особи, з них — 224 740 згідно з постановами від 11 травня та 2 червня 1944 р.

Ще одним специфічним контингентом спецпереселенців з Криму стали жінки, звинувачені у зв'язках з окупантами. Найбільша партія їх була одночасно покарана саме у Криму. 7 травня 1944 р. Б. Кобулов та І. Сєров звернулися до Л. Берії щодо дозволу виселити з Криму, окрім інших контингентів, «близько 1000 повій, які проживали на курортах і в містах Чорноморського узбережжя». Цю акцію було реалізовано, хоча й не відомо, в яких масштабах.

Уже після смерті Й. Сталіна, у липні 1953 р., міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов звернувся до голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова з клопотанням розглянути питання про скасування довічного спецпоселення для окремих категорій засланих, у тому числі й жінок, депортованих із Криму «за зв'язки з окупантами». Тоді цю пропозицію проігнорували. Цих жінок почали поступово звільняти, з травня 1955 р., водночас забороняючи більшості з них проживання в режимних місцевостях.

Технології депортації величезних мас громадян було апробовано ще в довоєнні роки, вони стали одним із найбільш одіозних засобів терору більшовицької верхівки держави проти власного народу. З огляду на міжнародне право їх кваліфікують як злочини проти людства. Депортації супроводжувалися порушенням усіх громадянських прав мешканців Кримського півострова, спричинили масовий посттравматичний синдром і соціально-економічні наслідки, які залишаються не подоланими й донині.

Олександр Лисенко

Яких втрат зазнали кримські татари в роки Другої світової війни?

Упродовж тривалого часу ідеологічно заангажовані радянські автори у засобах масової інформації та наукових виданнях наполегливо тиражували і популяризували тезу про суцільну «зраду» кримських татар. Водночас замовчувалися факти опору кримськотатарського народу нацистському окупаційному режиму в 1941–1944 рр. у Криму. Залишалися невідомими приклади мужності й звитяги представників кримськотатарського народу, які боролися з ворогом у складі частин та з'єднань Червоної армії, партизанських загонів, підпільних організацій. Відомо, що з 560 тисяч кримських татар, які проживали на території СРСР, 137 тис. було мобілізовано до Червоної армії, 56 тис. із них загинуло до 1944 р. в боротьбі з гітлерівцями.

Теза про те, що кримські татари вкрай вороже ставилися до радянської влади та масово співпрацювали з нацистами, лягла в основу спільного наказу наркомів внутрішніх справ СРСР Л. Берії та держбезпеки СРСР В. Меркулова «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів» від 12 квітня 1944 р. Хоча кримські татари у цьому секретному документі прямо й не згадувалися, під поняттям «очищення території» від «зрадників Батьківщини і запроданців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів» малося на увазі завдання удару в першу чергу проти них. Для виконання цього завдання до Криму було направлено 5 тис. оперативних працівників НКВС і НКДБ СРСР. Крім того, до секретної операції залучалося 20 тис. бійців та офіцерів внутрішніх військ НКВС. Зараз ретельно готувався. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо ознайомитися зі спецповідомленнями начальника 2-го оперсектору НКВС–НКДБ СРСР у Криму І. Піяшева, начальника Феодосійського оперсектору НКВС–НКДБ СРСР у Криму Г. Бежанова, начальника Сімферопольського оперсектору НКВС–НКДБ СРСР у Криму І. Шередеги. Наприкінці квітня — на початку травня 1944 р. вони інформували керівництво НКВС—НКДБ щодо національного складу окремих районів півострова. Надалі всі крапки над «і» розставила постанова Державного комітету оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р., підписана Й. Сталіним. Згідно з нею, визначалося: «1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р.». Водночас, керівництво НКВС та НКДБ СРСР вважало за можливе завершити всю операцію з депортації кримських татар достроково — до 18–20 травня. «Підвищені зобов'язання» було виконано. Згідно з графіком, операція з «детатаризації» Криму мала розпочатися вранці 18 травня. Проте, як стверджують очевидці, в окремих селах та містах (Сімферополь, с. Ак-Баш Акмечетського району та ін.) акція з виселення корінного народу набула обертів уже пізно ввечері 17 травня. 20 травня

1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Сєров та заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов доповідали вищому партійно-державному керівництву про те, що заплановану операцію завершено о 16-й год. 20 травня. В її ході було депортовано 180 014 осіб. Якщо врахувати кількість мобілізованого Головним управлінням формування Червоної армії спецконтингенту, направленого на провідні промислові об'єкти країни, то загальна кількість вивезених татар становила 191 044 особи.

Наведена в офіційних документах статистика викликала сумніви серед дослідників. Так, А. Наберухін полемізував із тими, хто стверджував, що операція з виселення кримських татар пройшла без «ексцесів» і не призвела до численних людських втрат, як це мало місце з іншими депортованими народами. За підрахунками А. Наберухіна, дорогою до Узбекистану померла не 191 особа, як подавалося в офіційній звітності, а 7889. Обстоюючи свої висновки, автор писав: «Останню цифру — 191 чол. — наймовірніше, штучно «вирахували» обліковці з НКВС чи НКДБ, як одну тисячну (0,1%) від офіційного числа всіх завантажених на залізничних станціях Криму — 191 044 чол. Насправді ж людські втрати становили не менш, як 4,1% (7889 чол. від 191 044 осіб), тобто в офіційній, навіть закритій статистиці вони були зменшені принаймні в 40 разів».

Перші 7 ешелонів із кримськими татарами прибули до Узбекистану 1 червня 1944 р., наступного дня — 24, 5 червня — 44, 7 червня — 54 ешелони. 8 червня керівництво НКВС Узбекистану повідомило наркомові внутрішніх справ Л. Берії про те, що прийняття ешелонів зі спецпоселенцями з Криму зевершено. Усього до Узбецької РСР було депортовано 35 275 сімей кримських татар. Географія розселення виглядала так: Ташкентська — 56 641, Самаркандська — 31 604, Андижанська — 19 773, Ферганська — 16 096, Наманганська —13 431, Кашкадар'їнська — 10 012, Бухарська — 4047 чол. Переважну більшість кримських татар було направлено в колгоспи (87 116) і радгоспи (30 315). Інші поповнили підприємства та новобудови (34 173). Проте проблему працевлаштування виселених удалося розв'язати лише за три роки.

В умовах спецпоселення кримськотатарський народ зазнав значних і непоправних втрат, які на основі наявних архівних джерел не піддаються точним обрахункам. Так, актив кримськотатарського національного руху, міжнародні правозахисні організації стверджують, що в умовах спецпоселення загинуло 46,2% кримських татар. Водночас за даними відділу спецпоселень НКВС, у «період з 1.07.1944 по 1.07.1945 рр. в Узбекистані померло 22 355 спецпоселенців — кримських татар».

Значними були й матеріальні втрати, яких зазнав кримськотатарський народ у процесі масової депортації. Після виселення обліком конфіскованого майна займалася комісія РНК СРСР. Вона нарахувала 25 561 будинок, 15 000 дворових забудов, 18 736 земельних наділів, на яких зростало 130 тис. кущів винограду і 110 тис. плодових дерев. Крім того, було взято на облік 15740 голів великої рогатої худоби, 44 276 овець та кіз, 4450 коней, 3916

бджолосімей і 11 311 птахів. Більшу частину вилученого майна було передано до державних установ або реалізовано населенню. За твердженням керівного ядра кримськотатарського національного руху, кримські татари втратили майна на 537 млн руб. колективної та 2,4 млрд руб. особистої власності. За відомостями, поданими Раді Безпеки ООН в 1973 р., кримські-татари втратили 25 млн книг, підручників, посібників, обладнання 861 школи, 263 клуби, фонди 180 бібліотек. Подібні факти переконливо свідчать про бажання сталінського режиму не лише позбавити кримськотатарський народ своєї Батьківщини, а й відлучити від власної історії, культури, багатовікових традицій.

Олег Бажан

Які соціальні, економічні, етноконфесійні та політичні наслідки мала війна для кримського соціуму?

В офіційних документах ідеться про те, що населення півострова скоротилося в 3,4 рази. Так, з мобілізованих міськвійськкоматом Сімферополя на фронтах загинуло 7831 чол. Поіменний підрахунок розстріляних мешканців міста виявив 1495 осіб, з яких 1157 — це жертви геноциду — євреї, кримчаки, цигани. Усі інші — або активні учасники Опору, або заручники.

Загалом по Криму було розстріляно, знищено в таборах і в'язницях 135 177 радянських громадян. Крім того, окупаційна влада відправили до Німеччини найбільш працездатну частину населення — 85 447 осіб. У Керчі на момент вступу радянських військ залишалося тільки 11 місцевих жителів, у Севастополі — 1% від довоєнної кількості населення.

У радянську добу було прийнято всі завдані збитки покладати на окупантів. Насправді, причинами величезних матеріальних втрат стали різні чинники. Одним із них слід уважати організовану евакуацію промислових підприємств, обладнання, транспорту, а також установ освіти культури, охорони здоров'я тощо. 26 серпня 1941 р. Рада з евакуації дозволила Раднаркому Кримської АРСР утворити у Сімферополі евакопункт 1-го класу, а у Севастополі, Керчі, Євпаторії, Феодосії та Джанкої — 2-го класу. Передбачалося вивезти 85 тис. робітників і службовців, причому 35 тис. — залізницею і решту — морем. Сільські жителі в розрахунок не бралися. Вони якщо й рятувалися, то разом із худобою. Її вивезли в набагато більшій кількості — 700 тис. голів. Секретар обкому В. Булатов згодом дуже шкодував, що не вдалося вивезти трактори та сільгосппреманент. Близько 4 тис. тракторів так і залишилися невідправленими в Керчі. Оскільки евакуація здійснювалася в основному морським транспортом, вона супроводжувалась великими втратами. Тільки на потопленому гітлерівцями теплоході «Вірменія» загинуло 3 тис. осіб. Було вивезено консервні заводи Сімферополя, Керченський суднобудівний, завод імені Орджонікідзе, метзавод імені Войкова. Втрачено багато культурних цінностей. Лише в останній момент удалося врятувати картинну галерею Айвазовського і Севастопольську панораму. Під час переправи через Керченську протоку загинула частина документів Кримського державного архіву.

Відступаючі радянські війська знищували промислові об'єкти, а також устаткування і майно, яке з різних причин не могли вивезти. Напередодні залишення міст співробітники НКВС мінували і підривали все, що могло бути використане окупантами. У Сімферополі таким чином вивели з ладу електростанцію, консервний завод імені Кірова, «Пасаж» та інші підприємства й заклади.

Своєю чергою відступаючі німецько-румунські війська також усе знищували. Завдяки зусиллям підпільників Сімферополя немало підготовлених до вибуху об'єктів вдалося урятувати. Плюндрувалися села, жителі яких спів-

працювали з партизанами. Цей процес почався в 1942 р. знищенням карателями грецького села Лаки і тривав до кінця окупації. Лише у січні 1944 р. зникли села Аргін, Баксан, Казал, Кутур, Нейман, Ефендікой.

Із Криму було вивезено 77 паровозів, 17 848 автомобілів, 642 трактори. У 3,7 рази скоротилося поголів'я худоби, у 5,2 рази — коней. Загальний обсяг завданих півострову збитків оцінювався в 20 млрд руб., у тому числі безпосередньо майно громадян — у 4,7 млрд.

Війна та репресивна політика окупантів і радянських властей завдали непоправної шкоди міжнаціональним відносинам. В атмосфері масового психозу і шпигуноманії у серпні 1941 р. з Криму було вислано 50 тис. німців і 10 тис. австрійців, угорців, італійців, румунів. Після звільнення півострова від окупантів було депортовано 183 155 кримських татар. Потім на спецпоселення відправили 9621 вірменина, 12 422 болгарина, 15 040 греків, 1119 німців, 3652 підданих інших держав. Масового розмаху набуло мародерство, грабунки покинутих жител.

Виправдовуючи свої дії, влада запустила механізм пропаганди, звинувативши депортовані народи у «зраді Батьківщині», що на багато десятиліть породило роз'єднаність і взаємну недовіру серед населення. Втративши корінних мешканців, які вміли господарювати у специфічних природно-кліматичних умовах півострова, кримська економіка почала різко занепадати.

Володимир Поляков

У чому полягають міжнародне значення та актуальність уроків Кримської конференції 1945 р. для України?

Майже 70 років тому — 4–11 лютого 1945 р. у Лівадійському палаці в Ялті, колишній резиденції російських імператорів, відбулася друга зустріч лідерів трьох великих держав — тимчасових союзників по антигітлерівській коаліції — Й. Сталіна, Ф. Рузвельта й У. Черчілля. Ялтинська (Кримська) конференція по праву стала символом нового світовлаштування після Другої світової війни, що увійшло в історію під назвою «ялтинсько-потсдамської системи» міжнародних відносин. З нею, зокрема, пов'язують становлення нової наддержави — СРСР, що перетворився, за визначенням популярного в роки війни американського щотижневика «Look Magazine», у «високоефективну й надто організовану сучасну державу». І мабуть важко не погодитися з твердженням радянської історіографії та окремих сучасних авторів про те, що «Ялта — 1945 стала найбільшим зовнішньополітичним успіхом Радянського Союзу, що дозволив закріпити його воєнні, стратегічні й геополітичні досягнення в період 1939–1945 років». Дійсно, в Ялті Сталін був не просто хазяїном зустрічі: він був хазяїном становища у відносинах між союзниками, а Рузвельт і Черчілль, за влучним зауваженням українського професора Гліба Цвєткова, були «прямими нащадками аргонавтів», що, як і стародавні грецькі міфологічні герої, вирушили за «золотим руном» — тільки не в Колхіду, а в Крим».

Отже, Кримська конференція, як наголошував У.Черчілль у своїх мемуарах «Друга світова війна», мала дати відповіді на надзвичайно складні питання: відкритим було питання про форми співробітництва у післявоєнній Європі, лишалась проблема ставлення до фактично переможеної Німеччини, слід було вирішити, які засоби запропонує велика трійка для забезпечення майбутнього миру та відповідного глобального управління. Близька перемога спонукала до прийняття виважених стратегічних рішень.

Звичайно, Черчілль, Сталін та Рузвельт мали власне уявлення щодо всіх цих питань. Зокрема, американський президент намагався налаштувати партнерів до конструктивних домовленостей з неврегульованих питань. Відомо, що Сталін, володіючи інформацією про позицію Черчілля, не дав британському прем'єр-міністру спровокувати непорозуміння між Москвою та Вашингтоном.

У підсумку Ялтинської конференції 13 лютого 1945 р. було прийнято спільне комюніке, в якому її учасники зобов'язалися узгоджувати свої військові плани з метою остаточного розгрому спільного ворога, детально спланували терміни і обсяги нових ударів, зокрема щодо гітлерівської Німеччини, з метою завдання їй повної поразки за умов беззастережної капітуляції нацистського режиму і створення гарантій, які назавжди убезпечать світ від агресії з боку Німеччини, але водночас підкреслили, що їхньою метою є не знищення німецького народу, а лише викорінювання нацизму та мілітаризму.

Це все, а також про те, як здійснювалися рішення Кримської конференції, загальновідомо. Але все ще залишається чимало питань, пов'язаних з Ялтинською конференцією та оцінкою її місця і ролі в повоєнній історії людства, які потребують правдивої відповіді.

Наприклад, навіть у посттоталітарну добу чимало російських істориків, у тому числі й на ювілейній науковій конференції, присвяченій 50-річчю Кримської конференції, із запалом вихваляли дипломатичне мистецтво Сталіна за його величезні здобутки, забувши про те, що саме в Ялті у лютому 1945 р. було укладено по-суті злочинний тристоронній контракт, який на довгих п'ятдесят років вирішив долю багатьох європейських народів, яких Ф. Рузвельт і У. Черчілль через різні причини віддали на поталу Сталіну і його тоталітарному режиму. За словами відомого американського політолога Збігнєва Бжезинського, Кримська конференція стала головним геополітичним чинником, який визначив той факт, що частина Європи переходила під політичне домінування Сталіна, а Радянський Союз поширював свій вплив у самому Центрі Європи. Він кваліфікує Ялту-45 як самообман, як своєрідну історичну амнезію і стратегічну міопію, оскільки в той час мало хто уявляв собі, що феномен тоталітаризму не обмежувався нацизмом, а з повним правом міг бути поширений і на комунізм. За цей зумисний самообман Заходу, його домінуючі тогочасні настрої — якнайшвидше досягти перемоги над агресором навіть у союзі з дияволом — народи заплатили дорогу ціну

Заново осмислюючи повоєнний світовий устрій «по-ялтинському», слід насамперед констатувати, що на поступливість позиції західних союзників по відношенню до претензій Радянського Союзу владно впливав саме воєнний фактор — перемоги Червоної армії на фронтах війни, зокрема те, що радянські війська на початку лютого 1945 р., коли відкрилася конференція, були за 60 км від столиці третього рейху, а англо-американські — ще тільки збиралися форсувати Рейн. «Могутність радянської воєнної машини, — як справедливо наголошував відомий український історик Михайло Коваль, — яка ще недавно безнадійно, здавалося б, забуксувала, не викликала вже ніяких сумнівів і змушувала союзників дедалі більше рахуватися з СРСР та його зрослими зовнішньополітичними претензіями».

Водночас, не менш важливим, але мало згадуваним у вітчизняній історіографії є і безперечний факт, що на той час стратегічна військова ініціатива вже остаточно перейшла до рук майбутніх переможців. Японський флот після нищівної поразки біля атолу Мідуей (червень 1942 р.) стояв у портах метрополії і змушений був очікувати своєї долі від американських бомбардувальників. Розгромивши німецько-італійські війська на півночі Африки, союзники висадилися в Італії і дійшли до останніх рубежів оборони німецьких військ — «республіки Сало», в якій переховувався скинутий королем Віктором Емануїлом ІІ та маршалом Бадольо колишній всесильний диктатор Б. Муссоліні. Після успішної висадки англо-франко-американських військ у Нормандії та на півдні Франції і невдалого контрнаступу німців у районі

Арденської ущелини союзники впритул наблизилися до кордонів рейху. На черзі стояли проблеми врегулювання повоєнної долі Європи, власне Німеччини та жертв її агресії.

Тепер поглянемо, що ж було за лаштунками Кримської конференції. Смертельно хворий Ф. Рузвельт, якому лікарі категорично не радили летіти в таку далечінь, та ще й у щойно звільнений від окупантів Крим, пропонував зібратися десь поближче, принаймні на півночі Африки, куди він міг дістатися кораблем, якому було досить небезпечно заходити у води Чорного моря, начинені радянськими, німецькими, болгарськими та румунськими мінами. Але Сталін, який панічно боявся вилетіти за межі СРСР, категорично наполягав на тому, щоб конференція проходила саме в Криму. А Рузвельту вкрай потрібно було домовитися зі Сталіним про спільні дії проти Японії на Далекому Сході навіть ціною суверенітету країн Центральної та Південно-Східної Європи. Він пустився у цю виснажливу, як згодом стало очевидно, вже останню для нього подорож із однією метою: переконати Сталіна у якнайшвидшому вступі у війну проти Японії на Далекому Сході. Це було йому конче потрібно, аби уберегти від смерті якнайбільше американських солдатів, примусивши росіян воювати сам на сам проти озброєної до зубів квантунської армії. На цей крок Рузвельта підштовхнули величезні втрати американців під час штурму далеких від метрополій островів. До того ж слід зауважити, що упродовж усієї цієї виснажливої дискусії у Ялті Рузвельт досить погано себе почував. Можливо, саме це було однією з причин його поступливості в задоволенні територіальних вимог Сталіна. Черчілля ж, навпаки, найбільше турбувало вірогідне просування радянських танків углиб Європи. Тому ще в жовтні 1944 р. він спеціально прибув до Москви, щоб виторгувати у Сталіна певний відсоток впливу західних союзників у балканських та дунайських державах. Але про ці попередні домовленості у Ялті забули. За свій вступ у війну на Далекому Сході проти Японії Сталін вимагав дедалі більшої ціни. До того ж тепер усі козирі були у нього в руках. Залишивши за спиною вщент зруйновану есесівцями Варшаву, радянські війська готувалися до Вісло-Одерської операції і мали от-от увійти на терени власне Німеччини.

Але найгостріше у Ялті стояло польське та власне й українське питання, оскільки Сталін вимагав визнати західні кордони СРСР, встановлені злочинним радянсько-німецьким пактом про ненапад 23 серпня 1939 р. і договором про дружбу й кордон 28 вересня 1939 р. Цих вимог Сталіна Рузвельт і Черчілль у Ялті задовольнити не наважилися з огляду на непримиренну позицію польського емігрантського уряду, що мав свій осідок у Лондоні. Ласі шматки західноукраїнських та західнобілоруських земель, як і Бессарабію та Прибалтику, Сталін офіційно одержав уже у Потсдамі на останній зустрічі трьох лідерів антигітлерівської коаліції, на якій вже не було президента США Ф.Рузвельта. Після тяжких та напружених переговорів у Криму Рузвельт протримався тільки до весни 1945 р.: 12 квітня його серце зупинилося. Але незадовго до смерті у приватній бесіді він встиг зробити

невтішний висновок: «Ми не можемо вести справи зі Сталіним. Він порушив усі до єдиного обіцянки, котрі дав в Ялті». Г. Трумен, новий господар Білого дому, незабаром прийшов до того ж висновку. На початку 1946 р. він доручав державному секретарю США Дж. Бірнсу проводити наступну лінію поведінки в переговорах з Радянським Союзом: «До тих пір, поки Росія не зустріне твердого відсічу у справах і словах, ще одна війна буде назрівати. Єдина мова, яку вони [росіяни] розуміють — «скільки у вас дивізій»? Я не думаю, що ми повинні і надалі гратися в компроміси».

Тим часом танки Сталіна зупинили свою ходу по лінії Берлін–Прага–Відень–Белград–Софія, а після капітуляції Японії увійшли ще й у Північну Корею, В'єтнам. Прихопив Сталін також південь Сахаліну та острови Курильської гряди, розширивши межі своєї імперії далеко за кордони імперії Романових. Народам країн, окупованих сталінським режимом, було нав'язано маріонеткові тоталітарні режими (нагадаємо, що у Ялті було досягнуто домовленостей про проведення вільних виборів у Східній Європі, які теж були порушені Сталіним), які протрималися на багнетах радянської армії аж до кінця 1980-х — початку 1990-х років. Насаджені радянським режимом політичні, економічні, соціальні та культурні схеми, підірвали демократичні інститути політичної влади, не дали відродитися національним економікам, знищили соціальну структуру суспільства, завдали невідшкодних збитків національним культурам уярмлених народів.

Не спромоглися лідери США і Великої Британії зашкодити сталінському режимові депортувати цілі народи Північного Кавказу та Криму до ГУЛАГу або в середньоазіатські пустелі. Всього за роки Другої світової війни та в перші повоєнні роки по території СРСР було депортовано сотні тисяч чеченців, карачаєвців, балкарців, калмиків, кримських татар. Особливо жорстоко познущався тоталітарний режим над кримсько-татарським народом, виславши всіх від старих до немовлят, у тому числі й учасників Другої світової, що мали необережність повернутися до рідних домівок. Загальна кількість депортованих кримських татар склала 238,5 тис. При цьому за перші півтора року 110 тисяч із них загинули. До 1987 р. радянський режим не визнавав існування кримсько-татарського народу. Таку розправу вчинили за наказом Сталіна радянські спецслужби над народами, чиї представники, потрапивши до німецького полону, наважилися служити в національних легіонах вермахту, плекаючи ілюзії при допомозі німецької зброї скинути ненависний тоталітарний режим. З особливою жорстокістю каральні загони НКВС та КДБ розправлялися з національно-визвольними рухами Литви, Латвії, Естонії та України в особі ОУН–УПА, що склали зброю лише після смерті диктатора.

Не пройшло й шести років після Ялти-45, як виникла перша Берлінська криза, а слідом за нею у червні 1953 р. радянські танки чавили на вулицях Берліна тих, хто не встиг втекти на захід. Потім були Будапешт (1956 р.), Прага (1968 р.), Польща (1970 р.) як уособлення брежнєвської концепції «соціалістичного інтернаціоналізму» та колективної відповідальності країн

соціалістичного табору за долю соціалізму в кожній окремо взятій країні, т. зв. «доктрина Брежнєва». Тільки чомусь західні політологи із самого початку дали їй свою, більш влучну назву — «доктрина обмеженого суверенітету», яку, мабуть, можна застосувати і до Митного союзу, і до ідеї «Русского мира» загалом. 1 щоразу проти дисидентів-бунтівників, тобто цілих народів, невсипучий Кремль посилав «танки-визволителі» як найефективніший аргумент радянської демократії (а також путінської «керованої демократії»). Так було в місяці «Угорської осені», «Празької весни», «Польського літа» або «Афганської зими». Подальше втручання СРСР у близькосхідні кризи на боці арабських терористів і навіть на Кубу (Карибська криза 1962 р.) і в Нікарагуа (1979 р.), надмірна агресивність тоталітарного режиму СРСР зрештою підірвали сили могутнього, як здавалося, ВПК Радянського Союзу, що виявився неспроможним змагатися з потужнім промисловим потенціалом США та краіи-членів НАТО, початок якому саме на Кримській конференції поклав кремлівський диктатор. А чи не стане нинішня анексія Росією Криму початком розпаду Російської Федерації й остаточного краху путінської імперії?

Ось які міркування спадають на думку при погляді на значення Ялти-1945 року в повоєнній історії з початку XXI століття. Нагадаємо, що з напередодні відзначення в Україні на державному рівні 60-річчя Кримської конференції глав держав антигітлерівської коаліції відомий російський архітектор Зураб Церетелі (на жаль, не відомо за чиєї ініціативи, можливо, не без участі з боку відомих українофобів Ю.Лужкова та К.Затуліна) створив макет пам'ятника Великій трійці в особі У. Черчілля, Ф. Рузвельта та Й. Сталіна, який планувалося встановити біля Лівадійського палацу, символу єдності союзників і власне самої Кримської конференції, яка, безумовно, відіграла непересічну, але водночас, як бачимо, і досить неоднозначну роль у підведенні підсумків Другої світової війни і подальшій світовій ході. До честі української влади і громадськості, цей проект не було реалізовано.

У зв'язку з цим варто також нагадати, що і у 1985 р., і у 1995 р. вищі посадові особи держав (відповідно СРСР та незалежної України) не приїзджали до Ялти, не відправляли вітальні послання (а кого і з чим вітати, невже Україну, яка внаслідок Ялтинських рішень стала складовою частиною розділеної Європи, і це її біда; а якщо йдеться про об'єднання українських земель, то для відзначення цього у нас є День Соборності 22 січня). Варто також пам'ятати, що незалежність для України в 1991 р. стала наслідком саме радикального перегляду ялтинського устрою повоєнної Європи.

А ось щодо історіософського осмислення Другої світової та Великої вітчизняної воєн як феномена, рубіжної події в історії світу й України, а також їх наслідків, зокрема повоєнного світовлаштування «по-ялтинськи», то це слід визначити як важливе завдання насамперед для дослідників. Досить часто можна почути, що *історія дає лише один урок*, який полягає в тому, що *вона ніколи й нікого не вчить*. Мабуть, так відбувається через те, що людство як учень-двієчник, не бажає постійно повторювати уроки історії.

Звичайно, вони найчастіше бувають занадто болючими, але вчитись на помилках і особливо на позитивних прикладах з минулого вкрай необхідно.

Історія викладає свої уроки не лише людству в цілому, а й окремим народам. На нашу думку, такими уроками, які слід добре засвоїти, на сьогодні, є:

1. Заміна радянської концепції «пролетарської світової революції» на американську концепцію "глобальної демократизації" навряд чи створить найближчим часом стабільний світ. Час месіанських місій держав-гегемонів минув. В умовах глобалізації світ став занадто тісним для подібних експериментів.

2. Жваву дискусію в Ялті викликала підготовка до проведення установчої конференції щодо створення ООН. За нинішніх умов, коли ця універсальна міжнародна організації нагально потребує реформ, актуальним лишається завдання спільних дій усіх близько 200 держав-членів ООН заради більш справедливого майбутнього всього людства. Хоча учасники Ялтинської конференції досягли єдності стосовно права вето постійних членів Ради Безпеки ООН, саме це право надалі було одним із найменш демократичних у міжнародних відносинах. В умовах багатьох конфліктів право вето блокувало прийняття життєво необхідних рішень, що треба враховувати в процесі реформування ООН. Яскравий приклад — голосування в Раді Безпеки ООН 15 березня 2014 р., з кримського питання, коли РФ наклала вето на українську резолюцію, підтриману іншими 14-ма членами РБ.

3. Ялтинський устрій післявоєнної Європи закріпив існування біполярного світу. Проте в його надрах відбувались надзвичайно цікаві процеси, пов'язані з деколонізацією, виходом на міжнародну арену нових країн, які претендували на статус регіональних лідерів. Ялта вчить тому, що в історії не буває раз і назавжди заданих умов існування світової системи. Як і будь-який живий організм, вона розвивається, тому завданням відповідальних політиків є найменш болюча адаптація своїх країн та міжнародних відносин до якісних змін.

4. Ялта ще раз довела аксіому історії міжнародних відносин, що за столом дипломатичних переговорів можна виграти й програти стільки ж, скільки й на полі битви. Лише поєднання всіх аспектів економічної, політичної, інтелектуальної, військової потуги врешті визначає статус окремих держав у світі. Тому багатополюсний світ неминуче буде реальністю найближчого часу. І роль ООН в регулюванні нової постмодерної системи міжнародних відносин внаслідок їх суттєвого ускладнення ще більше зростатиме.

Українські інтереси в Ялті виявлялися у принаймні двох основних сферах: щодо її кордонів та участі в майбутній міжнародній організації безпеки.

Звідси випливають й окремі уроки Ялтинської конференції для України:

1. В ході Ялтинської конференції для України з'явилась надія на остаточне узгодження лінії радянсько-польського кордону з самими поляками після утворення тимчасового уряду Польщі: Україна отримала державні кордони, визнані світовою спільнотою (але, як з'ясувалося, не Росією).

2. Ялтинська конференція відкрила для УРСР можливість широкого виходу на міжнародну арену й зробити свій внесок у народження ООН. З того часу, незважаючи на обмеженість дій, українська дипломатія отримала гарну школу для удосконалення своєї майстерності, яка їй стала в нагоді після 1991 р.

3. Незалежність для України в 1991 р. стала наслідком радикального перегляду ялтинського устрою повоєнної Європи. Звідси слід робити висновки щодо постійної готовності всіх державних структур до будь-яких «несподіванок». Революція гідності кінця 2013 — початку 2014 рр. та супутні події — наочне тому підтвердження.

4. Національні інтереси надійно захищені за умов їхнього доповнення інтересами світового співтовариства. Незалежна Україна проводить саме такий курс в ООН і надалі повинна його активізувати.

5. Незважаючи на всі сучасні тенденції до розмивання державних кордонів, відмови від національного суверенітету на користь наднаціональних органів влади, слід завжди мати на увазі прагматичну складову цих процесів, тобто чітко бачити, де і за яких обставин доречніше користуватись національними владними інструментами, а коли надавати пріоритети наднаціональному регулюванню. Врешті, активне залучення України до регіональних та глобальних систем міжнародної безпеки не лише створює авторитет нашій державі, а відповідає українським національним інтересам, які сутнісно можна викласти побажанням існування та вільного розвитку у більш справедливому та безпечному світі. Тому сьогодні особливої актуальності набуває питання щодо приєднання України до єдиної ефективної колективної системи безпеки — НАТО, а також ймовірна можливість відновлення ядерного потенціалу нашої держави.

Степан Віднянський,
Андрій Мартинов

Як жили кримські татари в місцях поселення після депортації?

Становище депортованих визначалося багатьма документами й, у першу чергу, постановою ДКО від 11 травня 1944 р. «Про кримських татар», де їх розглядали як «спецпоселенців». 24 липня 1944 р. з'явилася директива НКВС СРСР «Про з'єднання розрізнених родин кримських татар»; 9 серпня — «Про з'єднання розрізнених родин кримських болгар, греків та вірменів». Упродовж 1944–1945 рр. із 31 209 взятих на облік розрізнених сімей спецпереселенців з Північного Кавказу, Криму, Грузії та Калмикії вдалося об'єднатися 27 810 родинам.

26 лютого 1944 р. вийшла директива НКВС СРСР «Про зняття з загальновійськового обліку спецпереселенців і про вилучення в них військових квитків», а 30 липня — «Про взяття на облік спецпоселень демобілізованих із Червоної армії калмиків, карачаївців, чеченців, інгушів, балкарців, кримських татар, болгар, греків, вірменів, які прибувають до сімей у місця поселень». У військах видали накази про звільнення з лав Збройних сил представників цих народів. Їх спрямовували на спецпоселення. Репресії торкнулися рядового, сержантського і молодшого командного складу. Показове те, що старших офіцерів-політпрацівників відправляли на спецпоселення, а старших офіцерів, які не були політпрацівниками, — ні. У всіх колишніх військовослужбовців вилучали військові квитки, замість яких їм видавали спеціальні довідки. Цим людям заборонялося носити погони, вогнепальну та холодну зброю.

Соціальний статус кримськотатарських спецпоселенців визначав комплекс нормативно-правових актів: розпорядження РНК СРСР №9452-р від 30 квітня 1944 р. «Про наділення присадибних ділянок спецпереселенцям»; постанова уряду №627-176цт від 29 травня «Про передачу худоби і продзерна спецпоселенцям карачаївцям, чеченцям, інгушам та іншим в обмін за прийняту від них худобу і зерно в місцях виселення»; розпорядження РНК СРСР №13287-рс від 20 червня «Про навчання дітей спецпоселенців російською мовою»; постанова ДКО №6600 від 25 вересня «Про розрахунки зі спецпоселенцями з Криму за прийняті від них у місцях попереднього проживання зерно, худобу, птицю, шерсть та шкіряну сировину і заходи допомоги з їх найшвидшого господарсько-побутового облаштування».

Станом на 5 вересня 1944 р. на підприємствах вугільної, нафтової, лісової промисловості, кольорової та чорної металургії, будівництва, хімічної й паперової промисловості, а також НКВС СРСР працювало 35 тис. кримських татар. Більшість депортованих була зайнята у сільському господарстві.

Державні фінансові органи видавали спецпереселенцям грошові позики на початкове господарське облаштування. Згідно з п. 4 постанови ДКО від 11 травня 1944 р. «Про кримських татар», Сільгоспбанк зобов'язувався видати спецпереселенцям, яких вивозили в Узбецьку РСР, позику на зведення

будинків та господарське облаштування у сумі до 5 тис. руб. на сім'ю терміном на 7 років.

Система розрахунків зі спецпоселенцями за конфіскованy в них власність під час депортації була доволі складною. Уявлення про те, як виписувалася процедура компенсації, дає зміст постанови ДКО від 25 вересня 1944 р. «Про розрахунки зі спецпоселенцями з Криму за прийняті від них у місцях попереднього проживання зерно, худобу, птицю, шерсть та шкіряну сировину...».

З вартості майна депортованих відразу вирахували витрати на їх харчування дорогою до місця призначення. За підрахунками властей, на продзабезпечення вивезених кримських татар, а також болгар, греків та вірменів, було витрачено 5730 т зерна. У ході розрахунків за залишену у Криму худобу, що у живій вазі оцінювалась у 3389,7 т, відрахували 1146 т як еквівалент 5730 т збіжжя. Решту 2243,7 т спецпоселенці могли отримати не м'ясом, а на 80% — зерном і на 20% — картоплею з розрахунку 10 т картоплі чи 5 т зерна за 1 т живої ваги худоби.

Дослідники вказують, що встановлена на маршрутах депортації норма харчування значно перевищувала норми для в'язнів ГУЛАГу та німецьких військовополонених, що дало можливість уникнути великої смертності в дорозі. Так, зі 151 720 кримських татар, яких транспортували у травні 1944 р. до Узбекистану, згідно з актами прибула 151 529 осіб, померла в дорозі 191 особа (0,13%).

Упродовж 1944–1945 рр. у порядку компенсації за худобу, сільгосппродукти і майно, прийняті від спецпоселенців за місцем їх попереднього проживання, 153 909 сімей (усього на 1 грудня 1945 р. налічувалося 235 778 родин спецпоселенців — із Криму, Північного Кавказу, Калмикії, Грузії) одержали худобу: 89 378 телят, 265 291 голову овець та кіз; 463,5 т шерсті, 5437 великих шкур та 83 827 овечих шкур для пошиву одягу. Радгоспам, в яких розселялися депортовані, надали 31 293 голови робочої худоби і 2702 голови великої рогатої худоби. Для особливо нужденних надавали безповоротну грошову допомогу загальною сумою 15,4 млн руб. (на переконання радянського керівництва, це було еквівалентом вартості вилучених у депортованих у місцях їх попереднього проживання верблюдів, бджолосімей і садів). Крім того, спецпоселенцям у формі матеріальної допомоги було видано 680 тис. м бавовняних тканин, 141 т шерсті, 3000 великих шкур, 30 000 овечих шкур, 132 т господарського мила.

У порядку компенсації за конфісковане під час виселення зерно цій частині спецпоселенців (із Криму, Північного Кавказу, Калмикії, Грузії) у 1944–1945 рр. було надано 25 674 т продовольчого зерна, 17 029 т борошна, 3904 т ячменю, 5901 т круп, 5017 т картоплі, 616 т овочів, 321 т фруктів. У 1945 р. «у порядку продовольчої допомоги» спецпоселенці одержали можливість купити за готівку 1200 т продзерна, 8765 т борошна, 2631 т круп, 126 т цукру.

За цими зовні солідними цифрами криється грабіжницька політика властей. Масштаби матеріальної «підтримки» депортованих із боку держави

приховували тільки бажання запобігти їх масовому вимиранню. Однак надзвичайно складні обставини адаптації та умови матеріально-побутового характеру спричинили високий рівень захворювань і летальності. Натомість керівництво СРСР і тоді, і пізніше випромінювало впевненість, що воно цілком розрахувалося зі спецпоселенцями за реквізовану власність.

Демографічну ситуацію на місцях спецпоселення ілюструють такі дані. На початок 1945 р. тут налічувалося 208 828 депортованих із Криму. На початок квітня того року прибуло 884 особи (218 — нових, 31 — з місць позбавлення волі, 58 — повернено зі втеч, 557 — народилося); вибуло 5210 осіб (414 — звільнено, 4463 — померло, 145 — втекло, 188 — вибуло в місця ув'язнення). Отже, смертність перевищувала народжуваність у 7,7 рази.

У середовищі депортованих органи держбезпеки звичними методами насаджували свою агентуру та мережу інформаторів. Станом на 1 березня 1945 р. у Молотовській області серед 20 226 спецпоселенців із Кримського півострова агентурно-інформаторська інфрастуктура налічувала 519 осіб (502 — інформатора, 12 — агентів, 5 — резидентів), на території Узбецької РСР — 2730 осіб (відповідно 2633, 82 і 15). У зв'язку з тим, що більшість етнічних груп, які стали об'єктом депортацій, за релігійною належністю були мусульманами, саме на духівництво цієї конфесії спрямували вістря своїх зусиль органи держбезпеки та внутрішніх справ. Наприкінці 1945 р. в Узбекистані НКВС мав у цьому середовищі 16 агентів і 23 інформатори.

Тисячі депортованих за доведеними і необґрунтованими звинуваченнями було заарештовано й засуджено. Від вересня 1944 до жовтня 1945р р. до кримінальної відповідальності притягнули 13 тис. спецпоселенців, із них 3394 — за втечі, 1575 — «за антирадянську агітацію», 818 — за «зраду Батьківщині», 566 — за бандитизм, 81 — за «шпигунство», 49 — за терор, 19 — за шкідництво, 11 — за диверсії, решту — за інші злочини.

Правовий статус депортованих визначало декілька документів різних органів влади, однак у найбільш концентрованому вигляд він проступає в постанові РНК СРСР від 8 січня 1945 р. «Про правове становище переселенців». Вона заслуговує на те, аби навести його текст повністю:

«1. Спецпоселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією постановою.

2. Усі працездатні спецпоселенці зобов'язані займатися суспільно корисною працею. З цією метою місцеві ради депутатів трудящих за узгодженням з органами НКВС організовують трудове влаштування спецпоселенців у сільському господарстві на у промислових підприємствах, будовах, у господарсько-кооперативних організаціях та установах.

За порушення трудової дисципліни спецпоселенці притягуються до відповідальності відповідно до чинних законів.

3. Спецпоселенці не мають права без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС відлучитися за межі району розселення, що обслуговується цією комендатурою. Самовільне відлучення за межі району розселення, що обслуговується комендатурою, розглядається як утеча і тягне за собою відповідальність у кримінальному порядку.

4. Спецпоселенці — голови родин чи особи, які їх заступають, зобов’язані у 3-денний термін повідомити до спецкомендатури НКВС про всі зміни, що відбулися у сім’ї (народження дитини, смерть члена родини, утеча і т.п.).

5. Спецпоселенці зобов’язані суворо дотримуватися встановленого для них режиму і суспільного порядку у місцях поселення й підкорятися всім розпорядженням спецкомендатур НКВС.

За порушення режиму та громадського порядку в місцях поселення спецпереселенці підлягають адміністративному стягненню у вигляді штрафу до 100 руб. чи арешту до 5 діб».

Як бачимо, задекларована в постанові «рівноправність» спецпоселенців з іншими громадянами СРСР була ефемерною.

Господарсько-побутове облаштування прибулих супроводжувалося значними труднощами. Родини спецпоселенців із Криму мешкали переважно на житловій площі місцевих колгоспників, робітників та службовців. В особливо незадовільних умовах перебували спецпоселенці, передані підприємствам і на будівництво. Багато керівників не забезпечили спецпоселенців необхідною житлоплощею й люди тулилися в тимчасових бараках, землянках, напівзруйнованих будинках, клубах тощо.

Украй повільно надавалися присадибні ділянки в Узбекистані: з 38 168 сімей розселених тут кримських татар до 15 серпня 1944 р. ділянки та індивідуальні городи отримали 18 180 (47,6%).

На думку начальника відділу спецпоселень НКВС СРСР М. Кузнецова, постачання кримських татар, переселених до Узбецької РСР, «проходило задовільно». Згідно з постановою ДКО, спецпоселенці одержали позичку з розрахунку 10 кг продовольчого зерна на особу.

Більшість спецпоселенців не мала взуття і теплого одягу і вже восени 1944 р. наражалася на небезпеку масових захворювань.

У листах до родичів і близьких спецпереселенці скаржилися на невимовні труднощі. Так, Л. Аблаєва писала І. Асанову: «З нашого села померло 26 осіб, так само і в інших селах. З колгоспів майже нічого не дають. Державну допомогу також перестали давати… Квартири погані, від дощу не захищені. Незабаром нас усіх, напевно, не буде. Надсилаю список померлих: 1) Алжі-Алім, 2) Джаліля, мати Шевкета, 3) Асандонай — батько Есма…» (далі наводилися імена ще 16 людей). Бригадир Б. Кадиров заявляв: «Виселення з Криму татар є негласне їх убивство. Навіщо розстрілювати, коли можна людей роботою та умовами довести так, що вони перемруть».

Упродовж 12 років (до 1956 р.) кримські татари мали статус спецпереселенців, що означав різні обмеження у правах, зокрема заборону на самовільний (без письмового дозволу спецкомендатури) перетин меж спецпоселення і кримінальне покарання за це порушення. Відомі численні випадки, коли людей засуджували до багаторічних (на 25 років) термінів у таборах за те, що вони відвідували родичів у сусідніх селищах, територія яких належала до іншого спецпоселення.

Олександр Лисенко

Як змінювався національний склад населення Криму у другій половині XX ст.?

Після захоплення України і Криму більшовицькими військами в пореволюційний період нова влада продовжила політику царських урядів денаціоналізації й російщення цих територій. Великі зміни в національний склад населення і України, і Криму принесла Друга світова війна. 15 серпня 1941 р. з Криму було виселено 61 тис. німців. У 1944 р. з півострова депортовано кримських татар, вірменів, болгар, греків — усього 228,5 тис. осіб. З 1993 р. 18 травня щорічно відзначається День пам'яті жертв депортацій з Криму.

На 1939 р. тут проживало 1 млн 126 тис. осіб, а до літа 1944 р. чисельність населення зменшилася до 379 тис. Крим не лише значною мірою обезлюднів, але й занепав економічно. Навіть до початку 1950-х рр. не було відновлено посівні площі. Територія під садами зменшилася на 6 тис. га. Півострів скоротив порівняно з довоєнним періодом щорічний продаж державі зерна майже у п'ять разів, овочів — удвічі і тютюну — втричі.

Зруйнований і позбавлений засобів виробництва регіон потребував негайної допомоги, колосальних фінансових вливань. Радянське керівництво шукало можливості виходу зі скрутної ситуації, в якій перебувала фактично вся країна. Був час, коли розглядалося питання про створення у Криму єврейської автономії в обмін на американські кредити. Але Й. Сталін вирішив за краще створити єврейську державу в Палестині, а Крим піднімати власними силами — руками переселенців. Основна маса їх направлялася з Брянської, Курської, Воронезької, Ростовської, Орловської областей та Краснодарського краю РРФСР, а також Вінницької, Житомирської і Київської областей УРСР. Однак організація переселення проводилась безвідповідально, людям не було забезпечено навіть мінімальних умов облаштування на новому місці. У результаті вже до 1948 р. майже 60% переселенців першої хвилі залишили Крим.

У повоєнний період Кримська область РРФСР залишалася в тісних зв'язках з економікою УРСР. Залізничний транспорт, легка, харчова промисловість, машинобудування, металургія, паливно-енергетичний комплекс півострова були фактично об'єднаними з нею. Україна надавала Криму допомогу у відбудові заводів та фабрик, будівництві, водопостачанні. Про це всі бажаючі можуть прочитати в газеті «Крымская правда» за 17 січня 1954 р.

У результаті такої допомоги кримська й українська економіки дедалі більше інтегрувалися. Було збудовано Сімферопольське та Старо-Кримське водосховища, Північно-Кримський канал. Металургійні заводи УРСР приймали агломерат із Керчі, флюси — з Балаклавського рудника. Саме тісні господарські зв'язки між Україною та Кримом, територіальна близькість стали ґрунтом, на підставі якого голови місцевих рад Сімферополя і Севастополя порушили питання про приєднання Криму до УРСР. Звернімо увагу: саме місцеві повноважні на той час радянські керівники ініціювали передачу Криму Україні.

Восени 1954 р. Крим відвідав перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов, який замінив Й. Сталіна на цій посаді та прагнув реформувати економіку СРСР, надати їй нового імпульсу для розвитку. Він був неприємно вражений побаченим. Запустіння, занедбані земля, малолюдність та ін. М. Хрущов терміново повернувся до Києва, зібрав нараду і детально обговорив кримське питання з керівництвом УРСР, переконуючи допомогти Криму.

З дотриманням усіх конституційних норм і правил півострів було передано Україні, 26 квітня 1954 р. він офіційно став її складовою частиною. Відбудова Криму і його розвиток від тепер були «головним болем» українського народу. Але оскільки сама Україна не була незалежною, то її керівництво лише транслювало політику Москви. Тому, як і в минулі роки, основні зусилля спрямовувались на заселення півострова. Тепер основний потік переселенців до Криму було спрямовано з густонаселених областей УРСР — Вінницької, Волинської, Дрогобицької, Київської, Житомирської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Тернопільської, Чернігівської, Чернівецької, Хмельницької. Новоселів заселяли в 24 райони Кримської області. З усіх переселенців за десять років (1954–1964 рр.) не зуміли закріпитися приблизно 8% прибулих.

Упродовж 1960–1970-х років населення Криму зросло на понад 40%. При цьому механічний приріст перевищував природний і становив 72% від загального. 1976 р. планову організацію трудової міграції до Криму з інших областей було припинено, але непланова, стихійна тривала. Українці заселяли здебільшого північні сільськогосподарські райони, а росіяни освоювали переважно південнобережні. Важливо зазначити, що хоча організовані з Росії переселенці у значно більшій кількості залишали Крим, ніж переселенці з України, — чисельність росіян на півострові зростала швидшими темпами. Це означає лише те, що в російському векторі домінувала нетрудова еміграція — колишні військовослужбовці, звільнені у запас, шукачі «легкого життя» та ін.

З 1968 р. розпочалося поступове повернення кримських татар на свою історичну Батьківщину. Офіційний дозвіл на це одержували одиниці. Найбільш інтенсивно освоювався півострів, як уже зазначалося, росіянами. На час першого післявоєнного перепису населення (1959) вони тут становили майже 72%. Українців налічувалося 268 тис. (22%) за загальної кількості населення 1 млн 200 тис. осіб.

У 1989 р. загальна кількість населення в Криму становила 2 млн 430 тис. осіб, у тому числі росіян — 1 млн 630 тис. осіб, українців — 626 тис., білорусів — 50 тис., кримських татар — 38 тис. Повернулася з депортації й частина німців, вірменів, болгар, греків.

За переписом 2001 р. у Криму проживало 2 млн 24 тис. осіб. З них росіяни становили 58%, українці — 24%, кримські татари — 12%, білоруси — 1,4%. Крім того, на півострові мешкають вірмени, болгари, греки, євреї, німці та представники інших національностей. 48% населення Криму — народжені поза його межами…

Крим — багатонаціональний. Корінним його народом є передусім кримськотатарський. Нині він налічує близько 300 тис. осіб. Від 150 тис. до 1 млн осіб становить кримськотатарська діаспора в Туреччині.

Кримські татари — народ, що історично сформувався на цій території. Це — його історична земля, його Батьківщина. Тож він перший серед інших має природне право на власну державність. І це має визнати світ, у тому числі й Росія.

Сучасна Росія — правонаступниця більшовицької держави, яка ще в далекому 1917 р. прийняла два важливих документи: «Декларацію прав народів Росії», і звернення «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», підписані В. Леніним і Й. Сталіним. В останньому було згадано й «татар Криму», їм гарантувалося право «облаштувати своє національне життя вільно й безперешкодно». Тож бодай через сто років кримські татари повинні одержати можливість реалізувати своє природне право.

Віктор Даниленко

Чому виник міф про «царський подарунок» Микити Хрущова?

Під час анексії Криму українські телеканали всебічно висвітлювали події на півострові. У пам’ять врізалася постать жінки явно інтелектуального вигляду, яка нервово, з великою емоційною напругою кричала тележурналісту: «Не хочу быть хрущёвским подарком!». Що ж, залишається констатувати, що дуже часто поведінку людей визначають історичні міфи. Ми надовго втратили Крим, тому що два десятиліття не звертали на нього уваги.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого і закон від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області до складу УРСР викликані низькою причин, передусім економічних та ідеологічних. Можна дискутувати, яка з них більш важлива, а яка відігравала другорядну роль. Та за всіх умов теза про «царський подарунок» М. Хрущова Україні переводить розмову до геть іншої площини. Об’єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії. Натомість на перший план висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який, мовляв, розпорядився зробити так, а не інакше.

Власне, волі, проявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент ухвалював потрібні їм законодавчі акти. М. Хрущов, коли він став таким вождем, завжди добивався від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення реформ, які вважав необхідними. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з’їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за ті новації, котрі істотно ущемлювали інтереси пануючої номенклатури. Природа комуністичної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав’язувати свою волю партії, державі, країні.

Та в концепції «царського подарунку» є прихований підтекст, завдяки чому вона й народилася. М. Хрущов не спромігся, подібно своєму попереднику Й. Сталіну, безкарно ігнорувати волю та інтереси номенклатури, тому що не бажав, та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилося спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волюнтаризмі і скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. Чому б не поставити під сумнів й передачу Криму?

Перші обриси концепції «царського подарунку» проявилися вже у другій половині 1950-х рр. Московська компартійно-радянська номенклатура була незадоволена тим, що М. Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими спрацювався за десятилітній період перебування в Києві. «Ревнощі» до України, намагання представити М. Хрущова як своєрідного «агента впливу» УРСР у Москві проявлялися вже тоді. Проте таке незадоволення мало кланову природу. Передача «всесоюзної оздоровниці» Україні не сприймалася московським пануючим кланом як територіальна втрата. У пресі ця

акція інтерпретувалася як один з яскравих доказів «віковічної дружби» двох «братніх» народів.

Після 1991 р. передача Криму Україні почала означати відпадіння цієї території від Росії. Трактування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів «волюнтаризму» М. Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення півострова навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав.

У пострадянській російській історіографії таке трактування було найбільш поширеним, практично офіційним, але не суцільним. Проаналізуємо, як описувалася ця подія у колективній монографії «Политическая история: Россия — СССР — Российская Федерация», що вийшла друком у Москві 1996 р.: «У галасі цілинної кампанії, що розпочалася, якось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 р. тижневої давності указ, що затверджував постанову президій Верховних Рад РРФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське — як своєрідний «подарунок» до 300-річного ювілею «возз’єднання» України з Росією».

Звертає на себе увагу взяття в лапки двох ключових слів: подарунок і возз’єднання. Лапки сигналізують, що автори поставилися з іронією до змісту, який вкладався в обидва поняття. Якщо лапки у слові «возз’єднання» означали явну відстороненість від радянської ідеологеми (зрештою, цілком зрозумілу в рік виходу цієї монографії), то такі самі лапки у слові «подарунок» вказували вже на відстороненість від ідеологеми, що виникла в пострадянській Росії. Указ від 19 лютого 1954 р. не містив у собі жодних пов’язань з ювілеєм Переяславської ради, та й опублікований він був лише через тиждень після підписання, як справедливо зазначали автори монографії.

«Подарункова концепція» пережила критичний для неї 1999-й рік, коли було введено в дію українсько-російський договір із взаємним визнанням існуючих державних кордонів. У першому кварталі 2004 р., коли відзначалися 350-ліття Переяславської ради і 50-ліття входження Криму до складу України, ця концепція стала популярною в російській пресі.

Зокрема, відомий журналіст А. Друзенко, який підготував для першого у 2004 р. номера «Литературной газеты» матеріал під назвою «Втрачене братерство», писав: «Добре пам’ятаю, з яким розмахом святкували 300-ліття цієї історичної події... До цієї дати було приурочено й щедрий подарунок Микити Хрущова: саме у рік 300-ліття до складу України передали Крим». З тексту статті випливало, що разом з втраченим братерством втрачалася територія.

Мені не доводилося читати в українській пресі ностальгічних скарг щодо втрати Україною Придністров’я, до чого теж був причетний М. Хрущов. Навпаки, незнання проблеми цієї території нашою громадськістю, включаючи державних службовців, які мають повноваження надавати українське громадянство, просто-таки вражаюче. Інституту історії України НАН України постійно доводиться видавати довідки про те, що всі, хто народився на лівому березі Дністра до 1940 р., є українськими громадянами за ознакою

народження. Навпаки, ностальгічні скарги з приводу втрати Криму були поширені в російській пресі.

Як реагували українські журналісти та історики на «подарункову концепцію», що панувала в російських і деяких українських російськомовних виданнях? Вони цілком справедливо вказували на те, що ця кампанія не має нічого спільного з реальною дійсністю. У 1954 р. М. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені. Він ще не був тоді тим Хрущовим, який відклався в нашій пам'яті.

Справді, у 1954 р. М. Хрущов був одним із дев'яти членів президії ЦК КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й. Сталіна. Десятий, тобто Л. Берія, котрий бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, був знищений цими дев'ятьма ще в 1953 р.

Президією називався керівний орган ЦК у період між XIX та XXIII з'їздами КПРС. Раніше і пізніше він мав іншу, більш відому серед неспеціалістів назву — політбюро ЦК. Будучи з вересня 1953 р. першим секретарем ЦК, М. Хрущов мав у колективному керівництві, де питання розв'язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомі позиції. Однак не меншим впливом у компартійно-радянському апараті і серед населення країни користувався Г. Маленков, який контролював уряд. А К. Ворошилова і В. Молотова переважна більшість радянських людей сприймала як вождів другого (після Й. Сталіна) плану з часів власного дитинства. Кожний з них мав у 1954 р. 30-річний стаж перебування в політбюро ЦК.

Лише з липня 1957 р., тобто після поразки так званої «антипартійної групи», коли з президії ЦК було виведено п'ятьох противників першого секретаря і введено вісім його прибічників, М. Хрущова можна вважати «вождем» у компартійно-радянському розумінні цього терміна.

Відсутність у М. Хрущова повноважень вождя до 1957 р. не заважала йому проявляти ініціативу в різних сферах державної діяльності. Власне, ліквідація ГУЛАГу і здійснення активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму до складу УРСР — це теж його ініціатива, схвалена колективним керівництвом у КПРС, яке існувало з 1953 по 1957 рр. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати М. Хрущова?

У літературі пострадянського часу, у тому числі популярній, цілком правильно підкреслюються економічні аспекти такого рішення. Однак ми вже звикли до ситуації, що виникла у 1991 р., і тому переносимо в радянську дійсність сучасні реалії. Один із прибічників економічної концепції приєднання Криму до України нещодавно цілком переконано написав: «Навіть перебуваючи у складі РРФСР, Кримська область залишалася в економічному просторі України». Що тут є правильним, що неправильним?

Правильне те, що Кримом як об'єктом управління зручніше керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об'єктивним чинником. Науково обґрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник,

сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва.

Неправильне саме уявлення про «економічний простір», коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще в роки перших п’ятирічок було побудовано так званий «єдиний народногосподарський комплекс» із жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства незалежно від республіки, в якій вони знаходилися, підпорядковувалися міністерствам та відомствам у Москві. У такій системі не могло існувати окремого «економічного простору» України або Росії. Саме через це передача Криму УРСР була неможливою для Москви в 1921 р., коли на півострові виникла територіальна автономія у складі Російської Федерації. У той час ще не існувало централізованого управління народним господарством.

У 1954 р. передача півострова стала можливою. Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася цьому субцентру влади вся Україна. Це можна проілюструвати на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР поцікавилася в президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилося, що майже вся матеріальна база науки залишалася у віданні Москви. Лише у 1961 р. АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену на Інститут південних морів ім. О. Ковалевського, а також Морський гідрофізичний інститут. Наукові об’єкти світового рівня, зокрема Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися в розпорядженні Москви до 1991 р.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні тільки «жорсткою економічною необхідністю» і заперечували наявність ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу немає згадки про 300-ліття Переяславської ради, до якого, начебто, цей «подарунок» було приурочено.

Так, згадки нема. Це не означало, однак, що ініціатори названих законодавчих актів не бажали використати зміну кордонів на користь України у пропагандистських цілях.

Відомо, що М. Хрущов звертався до Й. Сталіна з пропозицією відзначити 290-літній ювілей Переяславської ради у 1944 р. Вождь погодився заснувати бойовий орден Богдана Хмельницького, але ініціативи з сумнівним ювілеєм не підтримав. Та після його смерті М. Хрущову вже ніхто не міг перешкодити привернути увагу радянських людей до «возз’єднання» двох народів у 1654 р. Тим більше, що надходив справжній, 300-літній, ювілей Переяславської ради.

Пропагандистська кампанія почала готуватися одразу після арешту Л. Берії. На липневому (1953) пленумі ЦК КПРС, який розглядав його справу, виступив перший секретар Львівського обкому Компартії України З. Сердюк. У драматичній розповіді про те, як його переслідували «луб’янський маршал» та його поплічники в УРСР, доповідач усе-таки знайшов місце для такої заяви: «Ми стоїмо напередодні історичної події — трьохсотліття

возз'єднання двох великих народів — російського та українського». Тоді до ювілею залишалося півроку.

Варто звернути увагу на те, як З.Сердюк дозволив собі назвати український народ: великим! Дозволив собі, бо йому дозволили. Раніше в комуністичній новомові такого визначення не існувало (хіба що в найбільш критичний період війни з нацистською Німеччиною). Наступники Й. Сталіна розуміли, що з припиненням масових репресій у них залишається єдина можливість утримати український народ у кордонах радянської імперії: переконати його в тому, як йому добре «під зорею Радянської влади». Із втратою терористичного чинника, який «залізом і кров'ю» цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника.

Східні мудреці казали: скільки б разів не повторювати слово «халва», у роті не стане солодко. Пам'ятаючи це, М. Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні й постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку себе.

У ленінсько-сталінські часи «старша сестра» надто ревно ставилася до розмірів «молодшої», а тому іноді відкраювала територію з більшістю українського населення на свою користь або на користь Білорусії і Молдавії. Україна зростала територіально тільки за рахунок власних етнічних земель, які перебували в кордонах інших країн. Етнічна належність цих теренів українському народові була в таких випадках достатньою підставою для територіального розширення СРСР за рахунок сусідніх держав.

У 1954 р. уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. В указі Президії Верховної Ради про передачу Криму фігурувала тільки економічна доцільність: «Спільність економіки, територіальна близькість і тісні господарські та культурні зв'язки». Жодних інших аргументів, як це зрозуміло, у тексті цього документа бути не могло. А ось із того, що подібні аргументи бралися до уваги у відносинах між союзними республіками, можна було скористатися пропагандистам.

Тому кампанія з відзначення 300-ліття Переяславської ради, яке припадало на один день — 18 січня 1954 р., розтягнулася на цілих півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського шоу було пов'язано з прийняттям закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Криму УРСР.

Станіслав Кульчицький

Як відбувалася інтеграція Кримської області до складу УРСР?

19 лютого 1954 р. відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР, присвячене розгляду спільного подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР. На урочисте зібрання прибули голова Президії ВР РРФСР М. Тарасов, заступник голови ВР РРФСР І. Зимін, а від Української РСР — голова Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченко, заступник голови республіканського уряду М. Гречуха. Серед запрошених були перший заступник голови виконкому Кримської облради П. Лялін, голови виконкомів Сімферопольської та Севастопольської міських рад М. Катков та С. Сосницький. Спочатку виступив М. Тарасов, який повідомив про те, що Президія Верховної Ради та Рада Міністрів РРФСР, ураховуючи територіальну близькість Криму до України, спільність економіки й наявність тісних господарських і культурних зв'язків визнали доцільним передати Кримську область до складу УРСР. «Передача Кримської області сприятиме дальшому зміцненню братніх зв'язків між народами і відповідає загальним інтересам радянської держави», — підкреслив М. Тарасов, після чого оголосив відповідну постанову.

Д. Коротченко висловив вдячність Президії ВР РРФСР і наголосив: «Передача Криму УРСР, враховуючи спільність економічного розвитку, територіальну близькість і міцніючі господарські та культурні зв'язки з Кримською областю, є цілком доцільним і дружнім актом, який свідчить про безмежне довір'я й любов російського народу до українського народу». В обговоренні взяли участь О. Куусінен, Ш. Рашидов, М. Шверник та інші члени вищого законодавчого органу СРСР. Голова Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилов зазначив, що «розв'язання всіх територіальних питань між союзними республіками [...] основане на господарсько-економічній доцільності». Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад УРСР».

26 квітня 1954 р. указ надійшов на затвердження сесії ВР СРСР, Остання ухвалила закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни у статті Конституції СРСР.

Проте значно раніше (10 квітня 1954 р.), не чекаючи прийняття відповідного союзного закону голова Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко та секретар ЦК КПУ О. Кириченко звернулися до керівництва СРСР із проханням розглянути проект постанови Ради Міністрів СРСР «Про заходи з дальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області». Документом передбачалося значне розширення посівів овочевих культур, закладка нових садів (на початку 1950-х р. порівняно з 1940 р. у всіх категоріях господарств площа садів зменшилась на 6 тис. га), виноградників, ягідників, проведення заходів зі збільшення врожайності сільськогосподарських культур (у 1950 р. середній урожай зернових на кримській землі скла-

дав 3,9 ц/га) та підвищення продуктивності тваринництва. З метою заселення український республіканський уряд просив дозволу на додаткове переселення у Кримську область в 1954–1958 рр. 17,8 тис. сімей колгоспників. Згідно з поданим проектом, у Криму планувалися роботи щодо будівництва оздоровниць та благоустрою курортів із таким розрахунком, щоб упродовж 1954–1958 рр. довести кількість санаторних ліжок до 33,3 тис. з обслуговуванням 400 тис. чол. на рік, освоївши при цьому близько 600 млн руб. додаткових асигнувань. Міністерству шляхів доручалося розробити проект будівництва залізниці, яка з'єднувала б Сімферополь з Ялтою. Передбачалося відновлення портів, зведення морських вокзалів в Ялті та Феодосії, побудова портових пунктів у курортних місцевостях Південного берега Криму. Проект містив також комплекс заходів щодо розширення торговельної мережі на півострові, збільшення будівництва житла, покращення водопостачання та комунально-побутового обслуговування населення Кримської області.

Подоланню глибокої кризи в економічній та соціальній сфері півострова слугував «План заходів щодо господарської роботи у Кримській області», затверджений 16 липня 1954 р. на засіданні Президії ЦК КПУ. Згідно з ним, Міністерству охорони здоров'я та соціального забезпечення УРСР доручалося вивчити становище, яке склалося в лікувальних закладах області, стан пенсіювання в міських та районних відділах соцзабезпечення; Міністерству торгівлі та Укоопспілці — надати допомогу населенню Криму в забезпеченні хлібобулочними виробами, заготівлі картоплі, овочів та фруктів, а Укрпромраді ставилося завдання розробити заходи зі збільшення вилову риби та її переробки, розширити виробництво плодовоягідних вин і плодопереробку в регіоні.

Рішення вищого керівництва партії та уряду СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до УРСР було схвально зустрінуте жителями Криму. Проте поряд із позитивними відгуками на акцію Російської Федерації серед деякої частини населення півострова спостерігалася певна настороженість. Так, секретар Кіровського райкому партії Саричев повідомляв ЦК КПУ, що в районі «більшість товаришів ухиляються від оцінки факту приєднання Криму до України і на поставлене питання — як дивляться на це — відповідають — уряду видніше, як краще». В «Інформації про відгуки трудящих Кримської області на указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області до складу УРСР» зазначалося, що серед мешканців Ялти і Сімферополя «ведуться розмови про те, що на керівні посади Україна буде направляти своїх працівників, і що у зв'язку цим очікується велика перестановка кадрів». Крім того, населення прагнуло почути відповіді на запитання стосовно майбутнього адміністративного підпорядкування:

1. Чи буде Крим окремою областю?
2. Чи залишиться Сімферополь обласним центром?
3. Чи збільшиться територія області за рахунок інших районів, що прилягають до Криму?

4. Кому будуть підпорядковані місцеві оздоровниці?

Крім ідеологічної підготовки кримчан до змін через публікацію матеріалів на українську тематику в місцевій пресі, численні зустрічі партактиву з колективами промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, керівництво УРСР переймалося виробленням дієвих заходів із забезпечення швидкого економічного піднесення всіх галузей виробництва Кримської області. Відразу після святкування офіційної передачі Криму Україні, 26 липня 1954 р., ЦК КПУ ухвалив постанову «Про заходи з дальшого розвитку сільського господарства, міст та курортів Кримської області», згідно з якою з республіканського бюджету передбачалося впродовж 1955 р. виділити 100 тис. руб. на облаштування прибережної смуги Південного берега Криму. Уже в перше десятиліття після передачі на півострові було збудовано потужний хімічний промисловий комплекс. Із метою зрошування сільгоспугідь, водопостачання Сімферополя, Севастополя, Судака, Феодосії та Керченського півострова в 1961 р. розпочалося будівництво Північно-Кримського каналу.

Таким чином, входження Криму до складу УРСР у лютому 1954 р. зумовило швидкий економічний прогрес Кримської області.

Олег Бажан

Що собою являла українізація Криму в 1950-х рр.?

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. про передачу Кримської області до складу УРСР було схвально зустрінуто жителями півострова. Проте деяке занепокоєння викликало так зване «питання про мову». У побутових розмовах висловлювалося припущення про те, що відтепер «викладання у всіх школах і вузах буде проводитися на українській мові, [...] обласна газета виходитиме на українською й усі вивіски, назви установ теж будуть українські». Певна стурбованість панувала в колективі Сімферопольського обласного драматичного театру, значна частина якого була переконана в тому, що з відкриттям в обласному центрі українського театру російська трупа змушена буде переїхати за межі області.

Спираючись на архівні документи, можна стверджувати, що часто-густо ініціативу в «українізації» регіону перебирав на себе Кримський обком КПУ. В серпні 1954 р. його бюро ухвалило рішення про вивчення української мови та літератури у школах Кримської області. У записці, надісланій до ЦК КПУ, зазначалось: «В зв'язку з передачею Кримської області до складу УРСР Кримський обком КПУ вважає необхідним увести в 1955–1956 навчальному році вивчення української мови та літератури в школах Кримської області і просить розглянути наступні пропозиції по даному питанню:

1. Для того, щоб надати учням шкіл області системні знання з української мови та літератури і тим самим забезпечити можливість випускникам навчатися в спеціальних середніх навчальних закладах та вузах УРСР, ввести з 1955–1956 навчального року вивчення української мови та літератури з II по VIII клас включно у всіх школах області.

Запровадження вивчення української мови з 1955 року пояснюється тим, що в області немає підготовлених кадрів учителів, знаючих українську мову. Ці кадри необхідно підготувати протягом 1954–1955 навчального року.

В області з 2193 учителів початкових класів лише 94 знають українську мову. Однак і вони досвіду викладання української мови зовсім не мають. Усього необхідно підготувати 1500 учителів для II–IV класів.

2. У Кримській області 320 семирічних і 140 середніх шкіл. В кожну семирічну школу необхідно направити одного викладача і в кожну середню школу — двох викладачів української мови та літератури. Вони ж будуть вести викладання в школах робочої та сільської молоді. Усього необхідно мати 600 учителів.

Обком партії просить ЦК КП України дати вказівку Міністерству освіти УРСР про направлення в Кримську область 600 учителів української мови та літератури для викладання в середніх та семирічних школах з 1955–1956 років.

3. У зв'язку з тим, що в окремих семирічних школах учителі української мови не будуть мати повного 18-ти годинного навантаження, просимо дозволити облвиконкому виплачувати вчителям повну ставку.

4. В період з 19549–55 навчального року провести курси по вивченню української мови учителями початкових шкіл у кількості 1500 чоловік.

Дати вказівку Міністерству освіти розробити програму курсів і забезпечити вчителів початкових класів області підручниками української мови […].

5. З метою забезпечення матеріальної допомоги та здійснення контролю за якістю викладання української мови в школах просимо ввести додатково в штат Кримського обласного відділу освіти 3 інспекторів-методистів, в штат Севастопольського, Сімферопольського, Керченського, Ялтинського, Євпаторійського, Феодосійського, Джанкойського, Білогірського районного відділу освіти — по одному інспектору-методисту.

Створити при Кримському обласному інституті удосконалення вчителів кабінет української мови та літератури в складі завідувача та двох методистів».

Відомо, що задовго до початку нового навчального року, а саме з кінця листопада 1954 р., викладання української мови розпочалосч в п'яти початкових класах трьох шкіл Сімферополя. Якщо у 1955–1956 навчальному році українська вивчалася в 38 класах 24 шкіл 619 учнями, то в 1958–1959 році — в усіх других, третіх та п'ятих класах 19 766 учнів.

Упродовж 1955–1956 рр. на засіданнях президії ЦК Компартії України неодноразово розглядалися питання, пов'язані з виданням українською мовою органу Кримського обкому КПУ газети «Радянський Крим», переходом кримського обласного книжкового видавництва на випуск масової літератури українською мовою, створенням у м. Сімферополі українського театру музичної комедії, організацією відділення української мови та літератури в Кримському педагогічному інституті.

Передача Криму Україні, на думку вищого політичного керівництва республіки, неодмінно повинна була позначитися на топоніміці регіону. 5 вересня 1955 р. президія ЦК Компартії України ухвалила постанову «Про перейменування деяких населених пунктів Кримської області». Рішення республіканської партійної еліти було продиктоване тим, що «у Криму багато населених пунктів, географічних територій мають незрозумілі для більшості населення області назви». Першим для виправлення «незрозумілої» назви партійні бонзи обрали селище Алупка-Сара Ялтинської міської ради, яке повинно було перетворитися на Шевченкове. Отже в такий спосіб верхівка КПУ долучилася до цілеспрямованих дій союзного керівництва з детатаризації Криму.

Утім, здійснити прискорену спробу «українізації» Криму республіканським можновладцям, так і не вдалося. Після ухвалення нового союзного закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти» (грудень 1958 р.; в УРСР відповідний лист з'явився у квітні 1959 р.), яким передбачалося право батьків обирати мову навчання своїх дітей, кількість школярів півострова, котрі бажали вивчати українську мову, почала зменшуватися. У 1970–1971 навчальному році залишилася тільки одна українська школа в Сімферополі, в якій навчалося 412 учнів.

Небажання пропагувати впровадження української мови у всіх сферах суспільного життя на півострові спостерігалося і з боку очільників Кримської області. Мотивуючи збитковістю, бюро Кримського обкому КПУ 15 грудня 1959 р. закрило газету «Радянський Крим», припинило дубляж українською мовою журналу «Блокнот агітатора», бюлетеня «Виноградарство і садівництво Криму». За даними на 1959 р., етнічний склад населення півострова суттєво не змінився: українці становили 22,3%, а росіяни — 71,4%.

Олег Бажан

Що собою являв кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр.?

Серед опозиційних течій і рухів повоєнного періоду в СРСР помітне місце посідав кримськотатарський національний рух — самовіддана і послідовна боротьба нескореного народу за повернення на свою історичну Батьківщину, збереження самобутньої культури, реалізацію прав і свобод, гарантованих йому міжнародними актами, союзною та українською республіканською Конституціями. Перші кроки у становленні кримськотатарського національного руху безпосередньо пов'язані з реакцією депортованого народу на той суворий і принизливий режим «спецпоселення», в якому він опинився внаслідок примусового виселення 1944 р. У зведеннях радянських каральних органів знаходимо чимало переконливих свідчень про поширення серед кримських татар таких випробуваних форм протесту, як масові втечі з місць поселення, порушення встановленого режиму їх функціонування.

Певні надії на розв'язання своїх нагальних потреб кримськотатарський народ пов'язував із політичною «відлигою». Підстави для цього давали публічні заяви першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, а також схвалені в згаданий період численні партійно-урядові документи. Водночас указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. «Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турок — громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» хоча й передбачав зняття з обліку спецпоселення та звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар, однак повністю позбавляв їх права на компенсацію нажитого поколіннями та втраченого при виселенні майна й, найголовніше, закривав їм вистражданий шлях на історичну Батьківщину.

Незважаючи на обмеженість та непослідовність, нормативні документи 1950-х р. зіграли певну роль у піднесенні кримськотатарського національного руху. На перших етапах його об'єднуючим осередком стали ветерани КПРС із числа кримських татар, колишні відповідальні партійні та радянські працівники. Акції ветеранів революційного руху, учасників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, кримськотатарської інтелігенції з вимогами повернення кримських татар до Криму поклали початок масовій петиційній кампанії, яка широко розгорнулася у другій половині 1950-х рр. У процесі її здійснення (написання колективних та індивідуальних заяв із подальшим врученням їх вищим посадовим особам СРСР) сформувалася і зміцнилася організаційна структура кримськотатарського національного руху. Його ядром стали ініціативні групи з підготовки петицій і збору підписів, які посідовно об'єднувалися в межах вулиці — села — району — міста — області. Діяльність цих груп спрямовувала республіканська ініціативна група, що координувала всю загальну петиційну кампанію не лише в Узбекистані, а й інших республіках СРСР. За неповними даними, у різних ланках ініціативних

груп самовіданно працювало близько 5 тис. активістів. Вони регулярно проводили збори з вироблення текстів петицій, обирали делегації представників кримськотатарського народу для поїздок до Москви, Києва, Сімферополя, відкрито й зацікавлено обговорювали звіти своїх посланців. Характерно, що подібна організаційна структура, випробувана в період петиційних кампаній, збереглася з деякими змінами і надалі, реально вплинула на формування органів кримськотатарського самоврядування.

На початку 1960-х рр. до кримськотатарського національного руху активно долучається нове покоління. У грудні 1961 — січні 1962 рр. у Ташкенті виник гурток студентської та робітничої молоді, який із перших кроків своєї діяльності ставив завдання поширення знань про історію та культуру рідного народу, інші просвітницькі цілі. У той самий час у молодіжній аудиторії виникла ідея створення «Союзу кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» (Мустафа Джемілев, Марат Омеров, Рефат Годженов та ін.). Підготовлені статутні документи передбачали проведення організацією роз'яснювальної роботи серед кримських татар, підтримку петиційних кампаній, збір коштів для потреб національного руху. «Союзу кримськотатарської молоді» так і не вдалося повною мірою розгорнути свою діяльність. У квітні 1962 р. активних учасників організації було заарештовано.

У середині 1960-х рр. актив кримськотатарського національного руху почав частіше проводити маївки, мітинги, демонстрації, приурочені до дня народження В.Леніна, який у 1921 р. підписав декрет про створення Кримської АРСР, річниць трагічних подій, пов'язаних із депортацією народу з Криму, інших важливих дат в історії кримських татар.

За інформацією Комітету держбезпеки при РМ СРСР, у другій половині 1960-х рр. у кримськотатарському національному русі простежувалося дві течії — поміркована, яка передбачала розв'язання проблем у рамках радянських законів шляхом проведення петиційних кампаній, та більш радикальна, що обґрунтовувала необхідність залучення до вирішення кримськотатарського питання міжнародних організацій, у тому числі ООН.

Штучні обмеження в переселенні кримських татар до Криму штовхали останніх на пошук шляхів в обхід чинного законодавства. Перешкоджаючи розселенню кримських татар на території півострова, радянські «органи» вдавалися до різноманітних дій: від визнання недійсними угод на придбання будинків, виселення за межі Кримської області сімей кримських татар до фабрикації кримінальних справ за «порушення паспортного режиму», «дрібне хуліганство», «опір працівникам міліції», а в деяких випадках і за «особливо небезпечні державні злочини». У 1972–1976 рр. народні суди Кримської області винесли 364 рішення про визнання приватних угод купівлі-продажу будинків кримськими татарами недійсними. Упродовж 1976–1977 рр. обласні адміністративні органи за «порушення паспортного режиму» і порядку купівлі-продажу будинків притягнули до адміністративної відповідальності 2437, до кримінальної — 98 громадян.

Жодний випадок беззаконня не залишався без уваги активу кримськотатарського національного руху. Так, виселення трьох родин кримських татар — Губанова, Мазінова і Курсейтової — з сіл Червоний Крим і Спокійне Сімферопольського району 30 листопада 1972 р., саме напередодні відзначення Дня Конституції і 60-річчя утворення СРСР викликало стихійну демонстрацію за участі близько 200 кримських татар. У червні 1978 р. на знак протесту проти переслідувань кримських татар у Криму вдався до самоспалення Муса Мамут, якому представники силових структур області погрожували повторним притягненням до суду за «порушення паспортного режиму».

Допомогу кримськотатарському національному руху надавав Національний центр кримських татар у США і створений при ньому фонд «Крим». Останній ставив за мету «поширювати інформацію про становище кримських татар та інших релігійно-етнічних груп населення Криму, оприлюднювати факти політичних і адміністративних репресій проти учасників кримськотатарського національного руху, сприяти збереженню та розвитку матеріальної й духовної культури Криму». Активізація кримськотатарського національного руху в 1970–1980-х рр. нерозривно пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів — Мустафи Джемілева. Акції протесту, спрямовані на звільнення М. Джемілева з ув'язнення до рівня акцій солідарності з усім кримськотатарським народом. Безпосередню участь у них брали А. Сахаров, П. Григоренко, О. Некрич, Л. Копелєв, О. Галич та інші політичні й культурні діячі.

Гасла «перебудови» вселяли надії на краще, але водночас переконували в необхідності більшої скоординованості зусиль із боку кримськотатарського національного руху. На порядок денний стало питання про створення організаційних структур руху. У підготовленому в листопаді 1988 р. статуті Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР) підкреслювалося: «Ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання[...], висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію».

Організаційне оформлення руху, поширення впливу ОКНР як у СРСР, так і за його кордонами значною мірою підштовхнули керівництво Радянського Союзу до нових кроків у розв'язанні національних проблем кримських татар. Ухвалення ряду законодавчих і нормативних актів (серед них — декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів підданих насильницькому переселенню, і забезпечення їхніх прав» від 14 листопада 1989 р.), спрямованих на відновлення історичної справедливості, подолання важкої спадщини радянської тоталітарної системи символізувало завершення тієї боротьби, яку вели кілька поколінь кримських татар за повернення на історичну Батьківщину, створення нормальних умов для національно-культурного розвитку.

Олег Бажан

Які наслідки мало створення кримської автономії у складі України?

Найпізніше порівняно з іншими регіонами ввійшовши до складу УРСР, Крим виявив чи не найпотужніший потенціал боротьби за підвищення власного статусу, що чималою мірою було зумовлене набутим у минулому досвідом автономізму. Відтворення республіки мало фундаментальне значення для розвитку півострова. У такий спосіб удалося уникнути ескалації етнополітичного конфлікту з перспективою втягнення у нього сусідніх держав. Населення Криму, інкорпороване в нове національно-державне середовище, дістало змогу порівняно легко пережити перехідний період, зберігши при цьому мовну й культурну самобутність. Автономія створила умови для інтеграції у кримське співтовариство представників раніше депортованих народів.

Крим у складі України одержав досить високий ступінь самостійності у вирішенні проблем, віднесених до компетенції АРК. Відповідно до вітчизняного законодавства в бюджет автономії зараховувалися стягнуті на території півострова податки і збори, і вже потім їх частина передавалася до державного бюджету України. Але й у Криму, і особливо поза його межами постійно озвучувалися сумніви в оптимальності правового статусу автономії, доволі часто вона розглядалася як «правовий парадокс». Справді, статус автономії було окреслено невиразно; у такому вигляді вона не задовольняла ані інтереси українців, що фактично опинилися у становищі меншини, ані потреби кримських татар. Уже в перший рік існування в діях Верховної Ради Криму виразно виявлялися ознаки сепаратизму, які активно підігрівалися з боку Російської Федерації. Для врегулювання постійних конфліктних ситуацій доводилося залучати міжнародні інституції. Хоч на облаштування репатріантів уряд виділив 1,25 млрд гривень, цих коштів виявилося явно недостатньо для нормального забезпечення інтересів і потреб майже чверті мільйона кримських татар, що повернулися у Крим.

Міною вповільненої дії стала невизначеність статусу автономії. У державно-правовій практиці існують два різновиди територіальних автономій — адміністративно-територіальний і національно-територіальний. У першому випадку враховуються насамперед економічні, географічні, демографічні чинники, зокрема природні особливості, чисельність і щільність населення, його тяжіння до певних економічних центрів, характер комунікацій і розміщення продуктивних сил. У другому випадку до уваги беруться головним чином етнічні фактори — ареал розселення етносів, їх специфічні потреби, а також травми, завдані їм у минулому.

У дискусіях, що велися після утворення кримської автономії, зверталася увага на її багато у чому специфічний статус адміністративно-територіальної автономії. З урахуванням унітарного характеру держави цей статус найчастіше порівнювали не з суб'єктами федерації в Німеччині чи Бельгії,

а з автономними регіональними об'єднаннями Каталонії і Країни Басків в унітарній Іспанії. Але і у цьому разі відмінності виявлялися суттєвими. Адже іспанські автономні утворення були національно-територіальними, такими, що склалися на основі каталонського і баскського етносів. Натомість у Криму говорити про кримськотатарський чинник як визначальний для автономного статусу не доводилося.

Національний рух кримських татар на утворення Кримської АРСР відповів скликанням Курултаю (червень 1991 р.), котрий проголосив Крим «національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладене в міжнародних правових актах, визнаних світовим співтовариством. Політичне, економічне, духовне та культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його суверенній національній державі. […] Кримська АРСР, котра відновлюється не як національно-територіальне утворення, розглядається як намагання юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді». Отже, визначення статусу першої адміністративно-територіальної автономії у складі України від самого початку набуло ознак гострої конфліктності.

Оскільки утворенням автономії особливі інтереси кримськотатарської спільноти забезпечувалися лише мінімальною мірою, етноконфліктність на півострові не тільки не зменшилася, але виявляла тенденцію до зростання. Організація автономії за суто територіальним принципом, без належного врахування ролі й місця кримських татар в історії Криму, дало формальну підставу їхнім лідерам добиватися зміни політико-правового статусу автономії. Курултай обрав Меджліс як орган самоуправління кримськотатарської спільноти, було ухвалено також рішення про утворення місцевих меджлісів. Невдовзі вустами голови Меджлісу М. Джемілева було твердо заявлено на європейському форумі, що прихильність кримських татар до ненасильницьких методів громадського протесту «не настільки велика, щоб принести їй у жертву національні інтереси нашого народу».

Верховна Рада Криму зреагувала на рішення Курултаю гостро негативно, у типово радянському дусі оцінивши їх як такі, що мають «яскраво виражений націоналістичний характер», суперечать законодавству та є неправомочними. Меджлісу було повністю відмовлено у праві представляти кримськотатарський народ у відносинах із державними органами. Але конфлікт мав тенденцію до загострення.

Анексія Криму Російською Федерацією підігріла прагнення кримськотатарської спільноти добиватися власної національно-територіальної автономії, і це прагнення було підтримане Верховною Радою України (щоправда, уже після того, як її можливості впливати на ситуацію на півострові було втрачено). Тепер ця проблема дісталася Російській Федерації.

Наявність у Криму автономії полегшила завдання сепаратистів. Росії вдалося розрубати «кримський вузол» напрочуд швидко, хоча, як з'ясувалося, військова агресія з подальшою анексією півострова готувалася Росій-

ською Федерацією кілька років. Але не можна не бачити і тієї потужної негативної енергії, яку вивільнила порівняна легкість розв'язання складних територіальних проблем шляхом незаконних «референдумів». Ця уявна легкість створила феномен депривації — розходження між завищеними очікуваннями і реальними можливостями. Завдяки активізації мережі російських диверсантів «сепаратистські настрої у східних регіонах України» вибухнули затяжними військовими діями з численними жертвами, у тому числі — й серед населення. Водночас можливості реалізації там кримського сценарію примарні. Але саме по собі «розповзання» сепаратизму здатне створити багато проблем як для України, так і для Російської Федерації.

Ярослава Верменич

Якою була ситуація з викладанням мови та історії України в навчальних закладах Автономної Республіки Крим за роки української незалежності?

На території АР Крим за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. було зареєстровано 2 413 228 громадян України, з яких 58,3% були росіянами, 24,3% — українцями, 12,1% — кримськими татарами тощо. Відповідно рідною мовою 78,95% назвали російську, 9,51% — українську, 9,59% — кримськотатарську. За роки незалежності України, а особливо за час президентства В. Януковича, ситуація з вивченням та використанням української мови, так само, як і українознавчих дисциплін, значно погіршилася.

На півострові, де до останнього часу проживало за різними оцінками від 600 до 800 тис. українців, за роки незалежності було відкрито лише 7 україномовних шкіл та кілька десятків окремих класів з українською мовою навчання. Для порівняння: в Австралії, де проживають 35 тис. українців, існує 15 шкіл, в Аргентині, де мешкає 220 тис. українців відкрито 73 школи, у Бразилії для 155 тис. українців відкрито 12 шкіл, у Словаччині для 150 тис. українців — 156 шкіл. Водночас для задоволення потреб російськомовного населення АР Крим працювало 558 загальноосвітніх шкіл. Таким чином, у класах і школах з українською мовою навчання на півострові навчалося 7% учнів (загальний показник по Україні — 82%), кримськотатарською мовою — 3% учнів, російською — 90% учнів. Зрозуміло, що україномовні навчальні заклади на півострові, не могли задовольнити потреб українського населення. Але ж запити на навчання державною мовою висловлювали не лише етнічні українці, але й представники різних національних меншин, що повністю ігнорувалося місцевою владою. Так, у Сімферополі існувала лише одна україномовна школа-гімназія, що становило 2% від загальної кількості середніх навчальних закладів міста I–III рівня акредитації. У квітні 2012 р. у Севастополі, де була розташована єдина в місті україномовна школа-інтернат № 7, місцева влада оголосила про закриття школи, пославшись на «економію та оптимізацію навчального процесу». При цьому було заявлено, що заняття мають припинитися вже з нового навчального року, а школярів слід перевести до шкіл із російською мовою навчання. Тих же учнів, які не захочуть змінювати мову навчання, рекомендувалося перевести до інтернату для дітей із затримкою психічного розвитку. Схожі проблеми існували й у кількох школах Бахчисарайського району, у деяких інших районах автономної республіки, а також на Сході України. Зокрема, на Донеччині, де у 2011 р. планувалося закрити 26 загальносвітніх шкіл з українською мовою навчання. Таке рішення влади викликало кілька акцій протесту населення регіону. За інформацією прес-служби Донецької облдержадміністрації, закриття навчальних закладів повинно було статися відповідно до «Регіональної дорожньої карти з оптимізації мережі бюджетних установ і витрат місцевих бюд-

жетів на їх утримання». Водночас очолюване Д. Табачником Міністерство освіти і науки, молоді та спорту надіслало роз'яснення, з якого випливало, що школи в Україні закривають «через погану демографію». І якщо закриття Донецької україномовної школи № 111 вдалося уникнути, то дві макіївські загальноосвітні школи № 3 та № 100 були закриті.

Аналіз співвідношення годин між російською та українською мовою у навчальних закладах Криму показав, що у 5–11-х класах на російську літературу відводилося 646 годин, а на українську — 289. У багатьох школах повноцінний курс українознавства замінили курсом для 1–4-х класів «Я і моя Україна», але згодом і його зміст був змінений: усі елементи з історії та культури України були вилучені. Нині у багатьох навчальних закладах півдня та сходу України замість українознавства викладається країнознавство або народознавство. У цілому, за повідомленнями освітян Криму, жодної державної програми розвитку україномовної освіти на півострові не існує. Висококваліфікованих освітніх кадрів та україномовних підручників не вистачає, а проблема вирішується за рахунок випускників російських ВНЗ та російськомовної літератури. Цікаво, що суто кримськими вищими навчальними закладами, які мали би виконувати цю функцію, є лише Таврійський Національний університет ім. В. Вернадського, Кримський державний індустріально-педагогічний інститут та Кримський державний гуманітарний інститут, а решту вакансій мали заповнювати випускники спеціалізованих факультетів інших українських вишів, як-от: Кримського факультету Київського національного економічного університету, Кримського заочного факультету Національного університету культури і мистецтв, Кримського факультету Східноєвропейського Національного університету ім. В. Даля, Євпаторійського педагогічного факультету Кримського державного гуманітарного інституту.

Відсутність державної підтримки української освіти в Криму частково намагалися компенсувати своїми зусиллями кілька всеукраїнських громадських організацій, зокрема Рух «Не будь байдужим!» («НББ»). Упродовж 2007–2014 рр. його активісти руху систематично проводили серед освітян півострову роз'яснювальну роботу, залучали до численних акцій місцевого та всеукраїнського масштабу, безкоштовно розвозили по школах україномовну літературу тощо. Серед найбільш вдалих акцій «НББ» можна назвати передплату для шкіл Армянська, Красноперекопська, Феодосії, Білогірська та Бахчисарая журналу Києво-Могилянської академії «Урок української»; організацію та проведення рок-концерту на підтримку української мови для моряків Севастополя, під час якого присутнім подарували компакт-диски з україномовними рок-піснями, брошури про те, як поступово перейти на українську мову (з особистого досвіду рок-музикантів гуртів «От Вінта!», «Гайдамаки», «Мотор'ролла», «ФлайзЗа»), а також значки із написом «Міняю часы на годинник». Упродовж серпня — жовтня 2008 р. активісти руху допомогли поширити серед освітян, митців, діячів культури інформацію про всеукраїнський конкурс шкільних творів «Хто для мене Іван Мазепа?», який

рух проводив спільно з Міністерством освіти України. В рамках цієї акції було організовано зустріч історика, голови журі конкурсу О. Ковалевської та виконавчого директора НББ О. Левкової з учителями АР Крим, громадськими активістами і народними депутатами кримського парламенту в Республіканському центрі інформації, а також прес-конференцію гостей у сімферопольському медіацентрі «IREX», де було прояснено мету, умови та завдання конкурсу; безкоштовно роздано серед місцевих шкіл книги О. Ковалевської «Іван Мазепа у запитаннях та відповідях» (К.: Темпора, 2008) та «Іван Мазепа. Made in Ukraine» (К.: «НББ», 2008); передплачено молодіжний журнал «Однокласник» для тих шкіл, які зголосилися взяти участь у конкурсі. Наступного року зусиллями «НББ» відбулося нагородження суперпризерки анонсованого всеукраїнського конкурсу «Хто для мне Іван Мазепа» Світлани Селюх, чий твір увійшов до десяти найкращих в Україні з поданих на конкурс близько 8 000 тисяч робіт. У серпні 2010 р. активісти руху «Не будь байдужим!» вручили комплект книжок зі сучасної української літератури переможниці номінації «Вчитель міста» вчительці української мови та літератури школи-ліцею № 9 м. Ялта В. Овсейчук. Упродовж листопада 2010 — серпня 2012 р. по школах Криму було розповсюджено методичний посібник та навчальні диски «Карпатська Україна», а також заохочувальні плакати із зображеннями відомого спортсмена Василя Вірастюка та дизайнерки одягу Оксани Караванської з гаслом: «Я успішний/а і розмовляю українською». Не менш цікаву акцію «Спитай у політиків! Вимагай відповіді!» провів рух у листопаді–грудні 2012 р. Від її учасників з 6 міст АР Крим вимагалося задавати питання на взірець: «Де права українців? Чи є в Україні: україномовні журнали? — ні. Україномовні фільми? — ні. Україномовні книги? — ні. Українські школи? — тільки на папері.». Нарешті, у січні 2014 р. «НББ» разом із місцевими активістами започаткував проект поширення знань про сучасну українську літературу «Сучасне Епатажне Креативне Слово», в рамках якого 17-м школам м. Сімферополя було подаровано комплекти україномовної літератури для підлітків. Окремо до трьох республіканських бібліотек було передано видання руху «Не будь байдужим!» та нагороджено переможців Всеукраїнського конкурсу знавців української мови ім. Петра Яцика у гімназії № 33.

Не менш необхідною впродовж кількох років була діяльність іншого громадського руху добровольців — «Простір свободи» на чолі з Тарасом Шамайдою. Активісти цього об'єднання в 2013 р. оприлюднили аналітичний огляд «Становище української мови в Україні в 2013 році». Документ було презентовано з нагоди Дня Української мови та писемності. Як зазначили автори, огляд «базується на даних державної статистики, соціології, а також власних моніторингових досліджень, здійснених волонтерами руху в усіх регіонах України». У контексті ситуації з навчанням, використанням та захистом української мови в Україні загалом та в Криму зокрема, варті уваги наступні відомості зі згаданих матеріалів.

Частка школярів, що здобували освіту в країні українською мовою, зросла на 0,1% і становила в 2012/13 навчальному році 82%, що після зниження, зафіксованого упродовж 2011–2012, особливо в умовах політики заохочення російщення освіти, можна було вважати успіхом. На 1,5% зросла кількість учнів, що навчалися українською на Донеччині. Водночас у Луганській, Одеській областях та Криму цей показник, навпаки, знизився на 0,4–0,5%, а частка учнів, що навчаються російською, навпаки, зросла. Причому незважаючи на те, що в Криму українською навчаються лише 7,4% школярів, влада цілеспрямовано перешкоджала відкриттю нових українських шкіл чи класів навіть попри письмові заяви батьків. За рік у кінопрокаті сумарна кількість фільмів, дубльованих або озвучених українською мовою зросла з 64,8 % у позаминулому році до 71,3% у минулому. Частка газет, що видаються українською мовою, в 2013 р. знизилася до 30,2%, а журналів, навпаки, зросла — 18,5%. Упродовж 2012 р. було надруковано 50 % книг українською, більшість серед яких становила навчальна література, однак масований імпорт книжок з Росії, як і раніше, у рази перевищував їх випуск в Україні. Ухвалення сумнозвісного «мовного закону» знизило й частку телеканалів, які мовили українською або двома мовами: те ж саме стосувалося й радіостанцій.

Незважаючи на позитивне ставлення більшості населення до української мови, за підсумками моніторингу кафе і ресторанів у 29 великих містах країни, стало відомо, що лише 46% закладів харчування мають українську вивіску, лише в 49% з них меню надруковано українською і тільки з 36% закладів персонал обслуговує україномовних клієнтів українською мовою. При цьому ситуація дуже різниться залежно від регіону. У південних і східних областях україномовних клієнтів майже завжди обслуговують російською.

Таким чином, ситуація з наявністю україномовних навчальних закладів різних рівнів акредитації, державної програми з їх підтримки, забезпеченість літературою та інформацію українською мовою залишається загрозливою як в цілому по Україні, так і в АР Крим зокрема. Гуманітарну та інформаційну політику в автономії було цілком провалено, що не в останню чергу й спричинило події березня 2014 р.: незаконний «референдум», проросійські настрої населення, анексію цієї території Російською Федерацією.

Ольга Ковалевська

Що зробила Україна у справі відновлення історичної справедливості щодо репресованих народів?

Останнім часом доволі гучно лунають звинувачення в тому, що українська держава приділяла недостатню увагу вирішенню соціально-економічних та етнокультурних проблем Кримського півострова. Звичайно, що для конструктивної критики є місце в будь-якому питанні. Втім, слід поставити й інше питання: «А який уряд зробив більше за Україну для вирішення проблем репатрійованих народів?» Україна взяла на себе зобов'язання перед несправедливо репресованими народами, зокрема, над депортованими в 1941 р. німцями (в січні 1992 р. Президент України дав принципову згоду німецькому товариству «Відродження» на реалізацію програми переселення депортованих німців), у 1944 р. — болгарами, вірменами, греками і німцями Криму.

Відповідно до Декларації «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, та забезпечення їх прав», Кримський облвиконком ухвалив рішення про виділення 8400 земельних ділянок для кримських татар. З цього часу розпочався погано контрольований процес повернення на історичну батьківщину десятків тисяч представників громади, причому від початку йшлося про повернення не окремих соціальних груп, а цілого народу. На 1.01.1998 р. до АРК на постійне місце мешкання було переселено 262,8 тис. нащадків депортованих у 1944 р. народів. Із них прописано, за даними ГУ МВС України, 259 тис. кримських татар, а також 3,8 тис. вірмен, болгар, греків та німців. Повернення кримськотатарського народу триває, питома частка його у складі населення АР Крим становить 12,1% і зросла, порівняно з 1989 р., у 6,4 раза. За межами України залишається 220–250 тис. потенційних репатріантів. З'явився термін «сезонні татари», які прибувають у Криму на час будівельного сезону і є громадянами інших країн. Близько 127 тис. кримських татар Криму не мали українського громадянства, лишаючись громадянами Узбекистану, Таджикистану, РФ. Відсутність громадянства була перепоною в натуралізації репатріантів в Україні. З 117 тис. дієздатних кримських татар мають роботу 74,5 тис. (63,5%), тоді, як в Узбекистані вони становили висококваліфіковану робочу силу.

Взаємини між громадою та державою були непростими, оскільки стабільно складними залишалися соціально-економічні умови натуралізації репатріантів та їхньої адаптації до нових обставин життя. Кримськотатарський національний рух є важливим фактором внутрішньополітичної ситуації, оскільки громада послідовно виступає за надання ексклюзивних прав в етнополітичному житті України. На першому курултаї кримськотатарського народу (29.06.1991 р.) було висунуте завдання реалізації права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території. Після

реабілітації національної меншини та початку масового повернення це гасло, як кінцева мета політичної боротьби, було зняте, втім, його потенційна конфліктогенність залишалася високою. Полягала вона у високій політичній активності громади, низці неврегульованих проблем репатріантів та наявності лакун в українському законодавстві, які допускали відмінні тлумачення. Згідно з ним, кримські татари визнані корінним народом, який розглядається як вид національної меншини, що вимагає особливих правових механізмів реалізації своїх прав. Його особливий статус, відносини з державою визначаються спеціальними законами та нормами міжнародного права, що дозволяє задовольнити національні амбіції кримських татар, не порушуючи територіальної цілісності України. Такий підхід до вирішення проблеми знайшов підтримку в громаді, всенародні збори представників кримськотатарського народу (Курултай) 1996 р. ухвалив доручити Меджлісу добиватися визнання кримськотатарського народу корінним, а Криму — національно-територіальною автономією у складі України на основі реалізації кримськотатарським народом невід'ємного права на самовизначення. Характер вирішення кримськотатарської проблеми впродовж років балансував на межі її політичного вирішення чи обмеження її національно-культурним рівнем, тобто визначенням кримськотатарського народу чи то нацією, чи то національною меншиною.

За останні 20 років на території Автономної Республіки Крим виникло близько 300 мікрорайонів компактного проживання кримських татар. Нині вони становлять 13% населення півострова. В 14 школах викладається кримськотатарська мова. В Алушті відкрився перший культурний центр, в якому будь-хто може долучитися до культури корінного народу Криму, дізнатися про традиції народу, а також має можливість вивчати кримськотатарську мову. Перспективною метою є відкриття таких культурних центрів по всьому Криму.

Попри всі складнощі, що супроводжували повернення репатріантів, передовсім кримських татар, слід зазначити, що умови цього повернення були неспівставно більш сприятливими, порівняно з аналогічними процесами в Росії, і в соціально-економічному, і етнокультурному, а ще більше — суспільно-політичному аспектах. Упродовж останніх двох десятиліть кримськотатарська спільнота розглядалася урядами України як рівноправний (хоча і доволі проблемний) політичний партнер. Саме тому у межах системи національного самоуправління поступово сформувалися елементи кримськотатарської державності. Була створена вертикаль татарського самоврядування (Меджліс — районні меджліси — сільські меджліси), яка забезпечує високий рівень політичної мобільності громади та її спроможність виборювати у місцевих і центральних властей значні поступки і переваги. Меджліс — це демократично сформований національний представницький орган. Кожні 5 років скликається Курултай, до якого входять 250 делегатів. Вони обирають 33 представники, які формують Меджліс. Меджліс, у свою чергу, приймає рішення від імені всього кримськотатарського народу, визначає

вектор етнокультурного розвитку і консолідує народ навколо суспільно-політичних завдань.

20 березня 2014 р. Верховна Рада України визнала кримськотатарський народ корінним народом України, за відповідну заяву проголосували 283 депутати. «Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України», — сказано у заяві, — «Україна гарантує захист та реалізацію невід’ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української держави». Крім того, Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу, як повноважний орган кримськотатарського народу. Верховна Рада також заявляє про свою підтримку Декларації ООН про права корінних народів.

Лариса Якубова

Як відбувалася адаптація кримськотатарського населення у Криму?

Проблема адаптації кримськотатарського народу виникла після ухвалення 14 листопада 1989 р. Декларації Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними та злочинними репресивні акти проти народів, підданих насильницькому переселенню, та про забезпечення їх прав» від 14 листопада 1989 р. На підставі цієї Декларації Верховна Рада СРСР 7 березня 1991 р. ухвалила постанову про скасування законодавчих актів 1941–1968 рр., на підставі яких були депортовані народи Криму і встановлювання обмеження на їх проживання на території півострова. Уряду СРСР було рекомендовано встановити порядок, розміри та механізм матеріальних компенсацій особам, безпосередньо підданим насильницькому переселенню.

Повернення та облаштування кримських татар у Криму та їх інтеграція в українське суспільство стало унікальним явищем. Як правило, проблема інтеграції виникала з появою у структурі социуму нових етнічних общин, відірваних від історичних місць проживання свого народу. За даними МВС України, чисельність репатрійованих громадян у Криму на 1.04.2004 р. досягла 265,5 тис. осіб. із них: повернулися 243,4 тис., у тому числі з Узбекистану — 189 тис. (72 %), Казахстану — 21 тис. (8 %), Таджикистану — 30 тис. (11,5 %), Росії — 19 тис. (7,2 %).

Таким чином, перед урядом України постала проблема репатріації, адаптації й інтеграції кримських татар в український соціокультурний та політичний простір. Незважаючи на урядові домовленості у рамках СНД, український уряд сам розпочав фінансування процесу інтеграції репресованих народів Криму.

Дослідники виявили кілька концептуальних підходів до визначення статусу кримських татар:

— кримські татари є етносом, який володіє рівними правами стосовно всіх інших національних меншин (етнічних груп) населення Криму й України загалом, але з огляду на особливі причини (депортація) потребує додаткової державної підтримки як гарантії свого збереження і розвитку. Цей підхід репрезентований у змісті більшості рішень органів виконавчої влади України, а також нормативно-правових актів Верховної Ради і Ради міністрів АР Крим;

— кримські татари є «корінним народом», що володіє правом на політичне самовизначення на своїй національній території в Криму в рамках України. Термін «корінні народи» вживається у Конституції України (ст. 11, ст. 92 п. 3, ст. 119 п. 3). Кримськотатарський Меджліс, як один із прихильників даної концепції, заявив про наявність ознак автохтонності кримськотатарського народу в Криму, його прагнення до етнічної самоідентифікації, відсутність «материнської держави» за межами України, неможливість реалі-

зації кримськими татарами своїх політичних прав в умовах домінування у Криму російськомовного населення;

— модель національно-культурної автономії кримських татар у Криму не визнається більшістю авторитетних представників кримськотатарського національного руху. На їх думку, створення національно-культурної автономії кримських татар нівелює їх політичний вплив на ухвалення соціально-економічних рішень керівництвом Автономної Республіки Крим та України.

Центральною проблемою інтеграції кримських татар в українське суспільство є вирішення їх економічних проблем. Основоположною засадою цього процесу стало забезпечення кримським татарам рівних з усіма громадянами України економічних та соціальних прав. Економічні аспекти політики інтеграції мали органічно вписуватися в загальні тенденції реформування економічної, фінансової та правової бази держави. Виділяти ті чи інші кримськотатарські проблеми та прагнути вирішувати їх поза контекстом розвитку українського суспільства — це згубна практика, здатна стимулювати активізацію радикальних настроїв як серед національних еліт, так і серед широких верств населення.

Кабінет Міністрів України 28 січня 1992 р. ухвалив постанову «Про деякі питання, пов'язані з поверненням кримських татар у Кримську АРСР». Передбачалося виділити додатково 400 млн крб, щоб створити умови для повернення депортованого кримськотатарського населення. Для координації та фінансування державних програм по розв'язанню проблем депортованих народів Криму згідно постанови Кабінету міністрів України від 14 березня 1992 р. був створений «Фонд депортованих народів». Іншою постановою від 22 березня 1992 р. була створена Республіканська комісія у справах депортованих народів Криму для практичного вирішення питань соціально-економічної інтеграції представників репресованих народів. У 1993 р. у бюджеті України було виділено 18 млрд крб, із них 12,9 млрд — на капітальне будівництво, 5,4 млрд — на створення та утримання закладів освіти, культури, медицини, компенсації за переїзд тощо. Однак економічна криза початку 1990-х рр. не дозволила реально поліпшити соціально-економічний стан переселенців. Тому 11 серпня 1995 р. була ухвалена постанова Кабінету міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим». Серед іншого, вона передбачала реалізацію Програми першочергових заходів щодо розселення та облаштування депортованих кримських татар і представників інших національних груп, які повернулися в Крим.

На початку 2000-х рр. за рахунок коштів держбюджету переселенці побудували і придбали 375 тис. м^2 житла. Але ще тисячі татарських сімей не були забезпечені житлом. Проблеми частково вирішували за рахунок виділення земельних ділянок для побудови приватних будинків та безвідсоткового державного кредиту на індивідуальне житлове будівництво. У Програмі АР Крим на облаштування представників депортованих народів у 2000 р. передбачалося 11,5 млн грн, із 8,5 млн на капітальне будівництво,

1,5 млн — на отримання пільгових безвідсоткових кредитів індивідуальним забудовникам, 1,5 млн грн — соціально-культурний розвиток установ. Чимало вдалося реалізувати, але частина сімей самотужки вирішували власні житлові проблеми.

Протягом усього періоду залишається гострою проблемою працевлаштування кримських татар. Значна кількість татар не працевлаштована або працювала на тимчасових чи сезонних роботах. Питання зайнятості населення АР Крим вирішувалося через реалізацію заходів Державної, республіканської й територіальних програм зайнятості населення, в яких є розділ «Забезпечення зайнятості депортованих громадян». У результаті реалізації заходів цих програм у 2003 р. у всіх сферах економічної діяльності за рік було введено 24,7 тис. робочих місць, зокрема в галузях економіки 5,3 тис. робочих місць. У регіонах найбільшого розселення депортованих громадян: у Сімферопольському районі створено 1219 робочих місць; у Бахчисарайському — 943; у Білогірському — 507; у Кіровському районі — 438 робочих місць тощо.

Значна частина кримських татар виявила інтерес до приватного підприємництва. Левова частка квітів, фруктів та овочів вирощується татарськими підприємцями. Основним джерелом існування непрацюючої частини населення є прибуток від закупівлі та реалізації сільськогосподарської продукції. Поліпшити рівень зайнятості кримськотатарського населення можливо за рахунок стимулювання розвитку традиційних для них галузей зайнятості — крапельного землеробства, виноградарства, тютюнництва, народних промислів тощо.

Однак державним органам України та Автономної Республіки Крим бракувало системності і послідовності у вирішенні соціально-економічних проблем депортованого населення. Найбільш гостро це проявилося у «земельному питанні». Право на землю — це один із головних інтеграційних факторів, що мав вирішальне значення у соціальній та психологічній адаптації як окремої людини так і етносу. З початку масового повернення кримських татар для індивідуального будівництва житла було виділено близько 70,5 тис. земельних ділянок (площа 8361,7 га), у м. Судак — близько 2.6 тис. земельних ділянок (площа 230,6 га), у м. Алушта виділено близько 1,32 тис. земельних ділянок (площа 96,1 га), у м. Ялта виділено близько 1,3 тис. земельних ділянок (площа 77,0 га). Але початок земельної реформи в Україні практично збігся із процесом репатріації кримських татар, значна частина яких, внаслідок відсутності українського громадянства, не змогла стати членами колективних сільгосппідприємств. Ситуацію ускладнило і те, що 60% репатріантів, які жили раніше у містах, змушені були (також з економічних причин) оселитися в селах і передмістях.

Усунення кримськотатарського населення від розпаювання землі призвело до посилення соціальної напруги у Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському, Кіровському та інших районах АР Крим. У результаті спалахували акції протесту кримськотатарського населення

у багатьох населених пунктах Криму, що призводило до самозахоплень значних земельних масивів та конфлікту з представниками російського етносу. Радикальні лідери кримськотатарського руху використовували складнощі у здійсненні земельної реформи в Криму як один із найбільш дієвих засобів політичної активізації кримських татар і тиску на центральні владні структури.

Центральні органи державної влади намагалися запобігти можливості трансформації проблеми власності на землю із правової та економічної в політичну. Хоча чиновники центральних і кримських відомств прекрасно розуміли, що вирішення «земельного питання» сприятиме розв'язанню економічних і соціальних проблем значної частини кримських татар, але рівень корупції та власної зацікавленості у «кримській землі» переважував державні інтереси. Татари фіксували численні факти порушень земельного законодавства, пов'язані з виділенням ділянок у рекреаційній зоні фізичним і юридичним особам, що проживають поза межами Криму й України. Також чимало татарських сімей полишали виділені ділянки у степовому Криму через відсутність можливості знайти роботу, збути вироблену продукцію. Вони вирушали у приморські райони і вимагали наділення землею. Тому протягом останніх п'яти років у АР Крим постійно спалахували «земельні конфлікти» через небажання влади забезпечувати татарські сім'ї земельним наділом.

У контексті інтеграції кримськотатарського населення несистемно вирішувалися проблеми відкриття кримськотатарських шкіл та класів, забезпечення вчительськими кадрами, підручними та навчальними посібниками кримськотатарською мовою, забезпечення права випускників на проведення зовнішнього незалежного оцінювання кримськотатарською мовою. Останніми роками школярі не виявляли особливого бажання складати ЗНО кримськотатарською мовою. На думку одного із лідерів Меджлісу Рефата Чубарова, висловлену в інтерв'ю «Радіо Свобода» 24 лютого 2011 р., відсутність при реєстрації ЗНО для тестування кримськотатарською мовою жодного охочого свідчить про критичний стан кримськотатарської мови і школи: «Точніше, не кримськотатарської школи, бо її ще просто не існує. Протягом кількох десятиліть вона була заборонена, коли кримські татари перебували у вигнанні. Цей дуже гіркий сигнал має спрямувати усі наші зусилля на те, щоб у найближчі роки відновити повноцінну кримськотатарську школу, де не лише викладатиметься рідна мова, але й нею вивчатимуться інші предмети. Щонайменше, предмети гуманітарного циклу викладатимуться кримськотатарською мовою». У 2013 р. за інформацією міністерства освіти і науки, молоді та спорту АР Крим 92,5% абітурієнтів проходили тестування російською мовою і 7,5% — українською. Бажаючих пройти тестування кримськотатарською мовою не зареєстровано.

Дещо краща ситуація складалася у культурно-просвітницькій галузі. У Кримському республіканському краєзнавчому музеї, Сімферопольському художньому музеї, міських, районних краєзнавчих музеях, розташованих на

території Криму, були створені експозиції, присвячені історії та культурі національних меншин України, що проживали на відповідній території. Останнім часом створено нові музейні установи: Кримський етнографічний музей, музей історії та культури кримських татар, що є філією Бахчисарайського історико-культурного заповідника, Республіканський музей кримськотатарського мистецтва.

Під охорону держави було взято десятки пам'ятників історії і культури кримських татар та інших національних меншин. Протягом останнього часу виконувалися роботи з реставрації мечетей Джума-Джамі в Євпаторії, Муфті-Джамі у Феодосії, «Юсуповської» у селі Соколине Бахчисарайського району, Кебір-Джамі в Сімферополі, Зинджирли-Медресе й цвинтаря Гази-Мансур у Бахчисарайському районі, торгових рядів і турецької лазні в Євпаторії, меморіального комплексу на місці поховання І. Гаспринського й будинку, в якому він жив і працював, а також інших пам'ятників історії і культури.

У Криму функціонують Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), 331 мусульманська громада, 5 медресе. У розпорядженні ДУМК знаходиться понад 170 мечетей. Українська держава передала їм у власність понад 40 культових будівель і понад 20 у безоплатне користування, у тому числі 10 пам'яток архітектури.

Авторитетом користується Меджліс — представницький орган кримськотатарського населення, що розташований у Сімферополі. Згідно зі статутом, метою Меджлісу є подолання наслідків геноциду, вчиненого проти кримських татар, відновлення їх соціально-політичних і культурних прав. Довгий час його очолював відомий дисидент та правозахисник М. Джемілєв, із жовтня 2013 р. його очолює Р. Чубаров.

Роман Подкур

Яке значення мало кримське питання для становлення та розвитку українсько-російських відносин у 1991–2014 рр.?

Одна з суттєвих причин існування проблемної складової у взаємовідносинах між Україною і Російською Федерацією з часу проголошення незалежності двох держав, з нашого погляду, в обопільно невірному сприйнятті зовнішньополітичних інтересів та цілей. Зокрема, претензії Москви на провідну роль на пострадянському просторі в Україні розглядаються як імперські амбіції. Недовіру до Росії посилюють і дискусії на великодержавні теми, характерні для російських націонал-патріотів, які накладають відбиток на сприйняття відповідним чином російських інтересів і цілей. А європейський вибір України, зокрема її зближення з НАТО і ЄС, розглядаються значною частиною російської еліти як «зрада» ідей «слов'янської єдності», «вікової російсько-української дружби» тощо. Серед чинників, що ускладнюють атмосферу взаємовідносин між Києвом і Москвою, можна вказати також на рецидиви спільного радянського минулого, які дають додатковий привід зростанню напруги в українсько-російських відносинах. Однак саме кримська проблема традиційно було барометром політичного клімату, який домінував в українсько-російських відносинах починаючи від часу розпаду СРСР.

Ще в умовах «параду суверенітетів» союзних республік 1990 р. Комітет державної безпеки СРСР посприяв утворенню на території «проблемних» союзних республік автономних утворень. Керівництво УРСР, шукаючи прагматичних компромісів у відносинах із РРФСР, погодилося на закріплення референдумом статусу автономної республіки для Криму. Фактично досягнення зазначеного компромісу зблизило демократичне керівництво Росії на чолі з Б. Єльциним, який вів боротьбу за владу з президентом СРСР М. Горбачовим і намагався налагодити з суверенними республіками прямі зв'язки без нав'язливого посередництва старого союзного центру, та офіційний Київ. Символом цього стало підписання 19 листопада 1990 р. в Києві під час візиту голови Верховної Ради РРФСР Б. Єльцина договору про основи відносин між УРСР і РРФСР, головною метою та завданням якого був «розвиток міждержавних відносин на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили або економічних методів тиску, урегулювання спірних проблем погоджувальними засобами». Утім відразу після провалу серпневого путчу і проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) Росія взяла на себе функції центру, «збирача земель», а комуністично-націоналістичні політичні сили цієї країни, зокрема, наполягали на невизнанні існуючих на той час державних кордонів України. Найгострішою проблемою стало питання поділу Чорноморського флоту колишнього СРСР та статус Криму й міста Севастополя.

Складні та суперечливі переговори щодо поділу Чорноморського флоту СРСР відбувалися у Дагомисі (червень 1992 р.), Ялті (серпень 1992 р.), Мос-

кві (червень 1993 р.), Масандрі (вересень 1993 р.) — до підписання проміжної угоди у Сочі (1995 р.). Однак 16 жовтня 1996 р. Державна дума РФ затвердила проект закону «Про припинення розподілу Чорноморського флоту», що мало поширити юрисдикцію Російської Федерації на місто Севастополь. Українська сторона пропонувала росіянам орендувати за відповідну плату на обмежений період часу інфраструктуру військово-морської бази у Севастополі. Зрештою, 28 травня 1997 р. Україна і Росія підписали угоди про статус і умови перебування ЧФ та про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом ЧФ і перебуванням ЧФ РФ на території України. Зазначені документи набули чинності лише 6 липня 1999 р.

Ситуація ускладнювалася внаслідок приходу до влади в АРК сепаратистського керівництва на чолі з «президентом» Ю. Мєшковим. Конституція Автономії 1992 р. наділила місцеву владу великими повноваженнями, поставивши під сумнів навіть конфедеративні зв'язки з Україною. Однак Київ не був схильний до силових рішень і погодився зі створенням Автономної Республіки Крим, аби локалізувати внутрішній конфлікт між російськомовним населенням і кримськотатарськими репатріантами.

Після цього тодішнє кримське керівництво взяло курс на розширення своїх повноважень та однобічну орієнтацію на Кремль. У липні 1993 р. Державна дума РФ ухвалила скандальну постанову про російський статус міста Севастополя як головної бази єдиного Чорноморського флоту, котру було засуджено ООН та всією світовою спільнотою. Внутрішньополітичні суперечності у самій Росії завадили тоді сконцентрувати зусилля на «вирішенні» на російську користь кримського питання.

Водночас політичною помилкою «президента» Ю. Мєшкова стала підтримка заколоту російського парламенту (Р. Хасбулатова — О. Руцького) проти президента Б. Єльцина. Водночас після придушення 3–4 жовтня 1993 р. «червоно-коричневого путчу» частина російської політичної еліти, орієнтована на Б. Єльцина, не підтримала кримських сепаратистів. Зменшення фінансування російськими структурами «президента» Ю. Мєшкова спровокувало загострення суперечностей між різними фракціями проросійських політичних сил Криму, насамперед між «Русским обществом Крыма» і «Русской общиной Крыма».

Обтяжений проблемами розподілу Чорноморський флот на той час прямо не втручався у внутрішньополітичні питання, тому кримські сепаратисти не отримали прямої російської військової допомоги. Крім того, Росія була зацікавлена домогтися від України відмови від радянської ядерної зброї. Західні країни за цих умов не допустили висунення Росією територіальних претензій до України. Гарантії безпеки і територіальної цілісності України було закріплено 5 грудня 1994 р. на саміті НБСЄ/ОБСЄ у спеціальному Будапештському меморандумі підписаному США, Великобританією, Росією, а незабаром ще двома ядерними державами — Китаєм і Францією. Щоправда, цей документ був насамперед політичним, він не мав юридично зо-

бов'язуючої сили, до того ж його суттєвою вадою стала відсутність механізму реалізації гарантій у разі нападу на Україну однієї з держав-гарантів.

Увагу російського керівництва від грудня 1994 р. займала проблема «наведення конституційного ладу» у Чечні. АРК тимчасово відійшла на другий план російських інтересів, але залишалася у центрі стратегічних геополітичних потреб, відповідно до яких Крим вважається ключовою точкою контролю за Євразією.

У квітні 1995 р. Державна дума РФ виступила «гарантом» проведення референдуму щодо «самостійності» Криму, але президент України Л. Кучма не допустив такого розвитку подій. Зрештою, статус Автономної Республіки Крим було закріплено Конституцією України 28 червня 1996 р. Відтак виникли умови для фіксації цього факту в українсько-російських міждержавних документах. Нарешті, Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. зафіксував міжнародно-правові зобов'язання сторін визнавати суверенітет і територіальну цілісність одна одної. Також було поділено радянський Чорноморський флот, а Севастополь до 2017 р. визначено основною базою дислокації його російської частини. Російська сторона розглядала залишення на території українського Криму своєї військової бази як гарантію від дрейфу України в бік НАТО.

Після компромісного врегулювання конфліктів навколо Криму, Севастополя і Чорноморського флоту так звана «хронічна криза» в російсько-українських відносинах тривала, що засвідчив складний перебіг процесу ратифікації «Великого договору», котрий патріотично-комуністична опозиція в Державній думі Федеральних зборів РФ обумовлювала різними додатковими вимогами. Наприклад, голова думського комітету у справах СНД та зв'язках зі співвітчизниками Г. Тихонов на початку березня 1998 р. запропонував провести «референдуми про державну єдність народів Росії та України». У вересні того ж року голова Держдуми Г. Селезньов виступив із заявою у Верховній Раді України з вимогою пріоритетної ратифікації трьох базових договорів про поділ Чорноморського флоту, чіткого визначення негативної позиції щодо розширення НАТО на схід та про вступ України до «союзу слов'янських держав». А наступного місяця Державна дума Росії ухвалила постанову «У зв'язку з закріпленням у Конституції Автономної Республіки Крим української мови як єдиної державної мови на території АРК», що стало ще одним формальним проводом затягування ратифікації «Великого договору». Водночас у національ-патріотичних колах російської політичної еліти розгортаються спекуляції щодо так званої проблеми співвітчизників, зокрема здійснювалися спроби структурування та консолідації проросійських суспільно-політичних сил на території України, насамперед у Криму. Загострювалась проблема делімітації та демаркації українсько-російського кордону і спроб її розв'язання на користь Росії. Наприклад, наприкінці 1999 р. делегація уряду Москви та голова Верховної Ради Криму Л. Грач підписали протокол щодо намірів спорудження 4,5-кілометрового транспортного

переходу між Керчю та Кубанню через Керченську протоку і створення відкритого акціонерного товариства «Міст Росія — Україна», в якому контрольний пакет акцій — 51% — належатиме Москві.

28 січня 2003 р. Україна й Росія нарешті підписали договір про державний (сухопутний) кордон, звідки було вилучено статті стосовно морських ліній розмежування в Азовському й Чорному морях. 29 вересня, за офіційною версією Кремля, керівництво Краснодарського краю розпочало будівництво дамби «для відновлення історичної справедливості і з'єднання острова Коса Тузла з Кубанню». Прецедент територіальних претензій із боку Росії був занадто явним, що й викликало негативну реакцію міжнародних інституцій. Однак і після вичерпання цього інциденту домінувала непрозорість схем управління Керч-Єнікальською протокою, незважаючи на підписання РФ і Україною 24 грудня 2003 р. договору про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки.

Наступний етап українсько-російського протистояння щодо Криму припав на період президентства В. Ющенка (2005–2010 рр.). Весь цей час українська сторона домагалася від росіян уточнення правових умов перебування у Криму російського ЧФ та приведення їх у відповідність із міжнародними нормами ціни оренди військових баз. У відповідь російські спецслужби інспірували пожвавлення сепаратистського руху на півострові. У липні 2006 р. було зірвано проведення навчань військ України і НАТО «Сі-бриз» у Криму. Посилилася конфронтація в українсько-російських відносинах. Активісти молодіжних національно-патріотичних рухів блокували бази російських моряків. МЗС України звинуватив російський ЧФ у систематичному порушенні локаційних, екологічних та інших норм угод про перебування ЧФ у Криму.

Масштабна криза в українсько-російських відносинах мала місце у серпні 2008 р., коли кораблі Чорноморського флоту брали активну участь у блокаді чорноморського узбережжя дружньої Україні Грузії. Причому бойове застосування підрозділів ЧФ під час російсько-грузинської війни здійснювалося без погодження з українською стороною, як це мало б бути згідно з домовленостями 1997 р. Визнання у жовтні 2008 р. РФ «незалежності» грузинських автономних республік Південної Осетії та Абхазії надихнуло проросійські сили у Криму.

Взимку 2009 р. під час президентських виборів в Україні у Криму майже одностайно було підтримано кандидата В. Януковича. 21 квітня 2010 р. у Харкові вже президент України В. Янукович та президент Росії Д. Медведєв підписали угоду про пролонгацію термінів оренди російським ЧФ баз у Криму до 2042 р. в обмін на суто символічну знижку ціни на газ. Попри протести національно-патріотичних сил у Верховній Раді України, харківські домовленості було ратифіковано. Лише формально в рахунок сплати за оренду баз Україна отримала «знижку» 100 доларів за 1000 кубометрів російського газу.

Не змінилися симпатії більшості кримчан і під час виборів до Верховної Ради України у жовтні 2012 р. Проросійські сили у Криму активно підтри-

мували ідею приєднання України до Митного союзу з Росією, Казахстаном і Білорусією. У листопаді 2013 р. вони вітали відмову В. Януковича від запланованого раніше підписання угоди про асоціацію з Євросоюзом.

Події Євромайдану (21 листопада 2013 — 21 лютого 2014 рр.), які проходили під гаслами європейського інтеграційного вибору України, сприймалися на півострові як «бандеризація» України та привід для «самовизначення» на користь приєднання до Росії.

Незаконний, невизнаний світовим співтовариством так званий «референдум» 16 березня 2014 р. став символом когнітивного дисонансу, коли кримчани вирішили приєднатися до країни, де референдуми конституційно заборонено. Анексія Криму фактично означала грубе порушення Росією умов Договору про дружбу з Україною від 1997 р. та відмову від рівноправного стратегічного партнерства з нашою країною. Коли Крим відокремився від України, Україна відокремилася від Росії й де-факто завершила пострадянський період своєї історії. Однак це не значить, що проблематика статусу окупованого півострова залишилася в минулому. Це питання — відкрита рана для українсько-російських відносин, воно ставить під сумнів можливість не лише стратегічного, а й будь-якого двостороннього співробітництва.

Степан Віднянський,
Андрій Мартинов

Які інтереси переслідувала Російська Федерація, анексувавши Автономну Республіку Крим?

Після розпаду СРСР «кримська ностальгія» була помітним явищем масової російської свідомості. Причому ці настрої поділяла більшість політичної еліти суміжної країни, навіть коли ця мета відкрито не декларувалася. Вагомими факторами в анексії Криму були для Росії економічні, політичні, ідеологічні, геополітичні, військово-стратегічні.

Економічна ціна анексії півострова визначається у процесі здійснення цієї спеціальної операції. До «референдуму» 16 березня 2014 р. російські фінансисти не рахували прибутків і збитків від цієї оборудки. Безперечним збитком можна вважати втрату України для Митного союзу, що навряд чи адекватно компенсується захопленням Криму. Цей крок став приводом для запровадження економічних санкцій проти наближених до В. Путіна осіб із російського політичного і бізнесового істеблішменту. Водночас їх відголосом стала низка позовів проти Росії у відповідності до норм Світової організації торгівлі. Призупинення членства Росії у СОТ означатиме фактичне повернення російської економіки до стану автаркії.

Попри негативні тенденції глобальних кризових умов, в економічному сенсі Крим може стати важливими туристичним центром. Ця ідея активно пропагується підконтрольними Кремлеві російськими ЗМІ. Однак реалізація такого завдання навряд чи можлива без масштабних іноземних інвестицій, які не надійдуть без визнання легітимності належності Криму Росії. Окреме коло економічних проблем від анексії півострову створюють майнові суперечності між Україною, українськими суб'єктами бізнесу і приватними особами, які зазнали збитків внаслідок одностороннього перегляду статусу Криму. Швидше за все, позиція російських адвокатів у міжнародних арбітражних судах з розгляду економічних конфліктів базуватиметься на факторі «форс-мажорних» обставин. Чітку аргументацію українських претензій ще слід розробити.

У політичному сенсі анексією Криму президент Росії В. Путін домігся зміцнення своєї влади. Його персональний рейтинг у березні — квітні 2014 р. побив усі соціологічні рекорди, починаючи з показників березня 2000 р. Вирішення на російських ультимативних умовах кримського питання, на думку більшості росіян, підтвердило статус РФ як одного з полюсів сили у сучасній багатополярній системі міжнародних відносин. Конфронтаційними діями без оглядки на Захід Росія подала приклад іншим, антизахідно орієнтованим, державам.

Прискорена процедура приєднання Криму до РФ стала іспитом для існуючої системи «керованої демократії» в Росії. Вертикаль президентської влади на перший погляд підтвердила свою ефективність у кризових умовах. Аналогічно російські експерти оцінюють роботу державної пропаганди, яка загалом забезпечила масову підтримку громадськістю Росії дій своєї влади

у Криму. Також політичні інтереси Кремля були пов'язані із «зачисткою» опозиційного політичного поля в Росії, яке сподівалося на консолідацію та організацію нових виступів проти авторитаризму. Але кримський прецедент дав можливість переключити увагу російської громадськості з економічних негараздів на ура-патріотизм. Зазначені настрої дозволили В. Путіну консолідувати навколо себе російську політичну і бізнесову еліту. Утім, відкритим залишається питання, як довго це триватиме під тягарем зовнішніх економічних санкцій.

Також відокремлення Криму від України дало можливість Кремлю вирішити кілька політичних завдань на українському напрямі. Насамперед посіяти хаос у державних структурах України, і без того дестабілізованих революційними і люстраційними умовами. Крим мав зіграти роль імпульсу для реалізації «доктрини доміно» щодо областей південного сходу нашої країни, втрата контролю Києва над якими забезпечить Росії надійний сухопутний зв'язок із півостровом. Зазначене завдання Росія намагалася вирішити до президентських виборів в Україні 25 травня 2014 р.

У процесі анексії Криму важливу ідеологічну роль відіграло імперське усвідомлення росіян як державо-утворюючої нації, представники якої займають високі статусні посади в державному менеджменті, насамперед в армії та інших силових структурах; переконання, що російська ідентичність ґрунтується на особливій євразійській соціокультурній та етнополітичній єдності громадян Росії. Водночас сутність сучасного російського націоналізму — це повернення до політики ізоляціонізму й антизахідництва. Звідси — стратегія «ворожого оточення», коли Росія не може жити без внутрішніх і зовнішніх ворогів. Адже завжди для державної пропаганди важливо мати конкретного супротивника, а не тільки абстрактного. Але найважливіша відмінність сучасного російського націоналізму від інших націоналістичних стратегій державного устрою та ідеологій полягає в тому, що він не містить модернізаційних планів розвитку країни.

Фактично російський державний націоналізм — це путінський мобілізаційний проект, тому що «енергетична Російська імперія» нездатна на самостійну модернізацію економіки, але вона може існувати, тільки роблячи ставку на темні сторони російського націоналізму.

У ідеологічному сенсі кримська криза давала можливість вести мову про « захист співвітчизників» за кордоном аж до їх самовизначення на користь приєднання до Росії. Крим розглядається як «вітрина» так званого «Русского мира».

В геополітичному сенсі Крим є центром Євразії, але слабкою, лімітрофною (прибережною) його зоною. Встановивши свій контроль над півостровом, Росія повертається до імперської традиції «вічної» боротьби за чорноморські протоки, контрольовані силами атлантизму, яка повертає Росії статус одного зі світових полюсів сили. «Яблуко розбрату» — Керченська протока — також відійшла Росії, унаслідок чого Україна позбулася відкритого виходу з Азовського моря. Крім того, Україна втратила військово-

політичні стратегічні позиції ні Азові. Російський монополіст «Газпром» захопив газоносний причорноморський шельф, який належав нашій країні. Захопленням півострова Росія застрахувала себе від подальшої «експансії» НАТО на Схід. Також Крим відкрив «скриньку Пандори» у процесі «геополітичної декомпозиції» території України.

Позаяк ворожі наміри слід добре знати, нагадаємо, що відомий російський геополітик О. Дугін констатує факт «небезпеки України як самостійної держави для континентальної геополітики», стверджуючи, що «самостійне існування України має сенс лише в ролі санітарного кордону (чорноморсько-балтійська федерація), адже протилежні геополітичні орієнтири не дають країні цілком приєднатися ані до східного, ані до західного блоків». Причому О. Дугін навіть уважає, що «існування України (в кордонах 1991 р.) та у статусі суверенної держави рівнозначне завданню потужного удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначного вторгненню на її територію». Відтак він робить «сакраментальний висновок»: «Подальше існування унітарної України недопустиме. Ця територія має бути поділена на декілька поясів, відповідно до гами геополітичних і етнокультурних реальностей». Це передусім Східна Україна з «православним малоросійським населенням», яка культурно, етнічно, історично, релігійно близька Росії. Вона може бути самостійним регіоном у союзі з Москвою. Цікаво, що ще в 1997 р. О. Дугін пропонував надати Криму «особливий статус із забезпеченням максимальної автономії за прямого стратегічного контролю з Москви, але з урахуванням соціально-економічних інтересів України та етнокультурних вимог кримських татар». Зазначену концепцію фактично й реалізовано у новій «конституції» Криму, ухваленій 11 квітня 2014 р. Водночас О. Дугін уважає, що «проста інтеграція Москви і Києва неможлива й не дасть стабільної геополітичної системи, навіть якщо відбудеться всупереч усіляким об’єктивним перешкодам», тому «Москва має активно включатися в перебудову українського простору».

Крим має важливе значення з військово-стратегічного погляду. Причому не лише через базу Чорноморського флоту, який тепер переозброюватиметься. Росія планує розгорнути у Криму аеродром стратегічної бомбардувальної авіації, що має нейтралізувати «загрозу» європейської системи протиракетної оборони. Ані мовні, ані національні питання, таким чином, не були справжньою причиною агресії. Це було суто геополітичне рішення на випадок остаточного розвороту України в бік НАТО. Проте перспективи членства нашої країни у цій організації — результат тристороннього діалогу між суспільством, владою та Північноатлантичним альянсом.

З історичної, стратегічної, енергетичної перспектив Україна посідає ключове місце у східноєвропейському регіоні. Росія досі сприймається як геополітичний конкурент Заходу. Актуалізується геополітичне значення Балтійсько-Чорноморсько-Каспійського простору, який у глобальному вимірі поєднує Балтійський, Середземноморський, Чорноморський і Каспійський обшири. Події кінця 2013 — початку 2014 рр. в Україні можна розглядати

під кутом зору розширення геополітичних меж Європи на схід із метою трансформації існуючого режиму «керованої демократії» в Росії заради зміни її нинішнього політичного та економічного устрою. Російську сторону не влаштовував такий сценарій розвитку подій. Зрештою, у геополітиці перемагає раціональність, підкріплена великими політичними, військовими та інформаційними ресурсами.

Ідеться про розміщення на території Криму додаткових військових підрозділів, здатних тримати в напрузі потенційних регіональних конкурентів і забезпечувати Росії військову присутність не лише у Чорноморському регіоні, а й з проекцією на Близький Схід, адже у 2011–2014 рр. російський Чорноморський флот відігравав помітну роль у сирійській кризі. Безпосереднім результатом кримської кризи стало рішення НАТО про збільшення військових витрат. На обрії з'явилася й загроза гонки ядерних озброєнь.

Степан Віднянський,
Андрій Мартинов

Як кримська криза лютого — березня 2014 р. вплинула на європейську та глобальну безпеку?

Млява реакція світової спільноти на агресію Росії проти Грузії у серпні 2008 р. зробила можливою агресію проти України в 2014 р. На жаль, сумний приклад Криму також не дуже змінив ситуацію з паралічем механізмів колективної безпеки в Європі. Лише 5 березня 2014 р. у Парижі відбулися переговори державного секретаря США Дж. Каррі, міністра закордонних справ Великої Британії В. Гейґа та виконуючого обов'язки міністра закордонних справ України А. Дещиці. Росію закликали підключитися до проведення консультацій щодо гарантування безпеки України. Сторони вирішили залучити міжнародних спостерігачів до моніторингу військової активності Росії. Однак російська сторона навіть інспекторів ОБСЄ не допустила на територію Криму. У результаті ця міжнародна організація втратила навіть символічний вплив на дії Росії щодо України.

Дії Росії стосовно України виявили недосконалість сучасної системи безпеки — як в Європі, так і світі. Одна суверенна держава просто захопила частину іншої суверенної держави, і на це мляво відреагували всі інститути колективної безпеки. Якщо одна країна-гарант порушує суверенітет і територіальну цілісність України, а інші гаранти не здатні її захистити, то це становить загрозу не лише для нашої країни, а й для всієї міжнародної системи. Світова спільнота вкотре переконалася, що самі лише норми міжнародного права не можуть зупинити агресію. Механізм безпеки, на який покладалася Україна, зокрема. Будапештський меморандум, виявився цілковито недієвими. Невиконання Росією положень цього документа засвідчило: без сучасного озброєння, належного фінансування армії неможливо самостійно себе захистити в нинішньому складному світі.

Російське керівництво фактично офіційно кваліфікувало зміну влади в Києві як зазіхання на свою сферу інтересів. Причому радикальність реакції Кремля визначається прямою загрозою, яку демократичні зміни в Україні становлять для режиму «керованої демократії». Тому «аншлюс» Криму видається не просто запобіжною акцією російським західникам, а й спробою переключення уваги російських громадян з економічних негараздів на шовіністичні гасла «збирання російських земель». Тому-то емісари із Чечні наполегливо рекомендували кримським татарам «з'єднатися з російськими мусульманами» та не бойкотувати сумнозвісний «референдум». Більшість кримських татар не приховують, що не бачать себе у складі Російської Федерації, але цю думку, як і позицію українських патріотів у Криму, місцеві нелегітимні власті враховувати не збираються. Поки що до кінця не зрозуміло, чи очікувані переваги від повного контролю над Керченською протокою та усунення з процесу видобутку енергоносіїв на шельфі Кримського півострова українських та американських фірм видаються «Газпрому» достатньою компенсацією за економічну руйнацію української газо-

транспортної системи під впливом фактичного припинення постачання російського газу європейським споживачам.

Оскільки у кримському питанні В. Путін пішов ва-банк, він, здається, свідомо вирішив ризикнути та заплющити очі на можливі внутрішньополітичні ризики й загрози міжнародної ізоляції. Російське суспільство, попри потужну роботу державної пропагандистської машини, неоднозначно сприймає «кримський аншлюс». Прихильники російських ультранаціоналістів закидають В. Путіну відмову послідовно «захищати росіян у самій Росії». Це важливий сигнал, адже не варто забувати про низку недавніх міжнаціональних зіткнень у цій країні, які мали місце в багатьох населених пунктах — від Кондапоги до московського району Бірюльово.

Насправді гіпотетичний «правовий спринт» у процедурі захоплення Криму неодмінно зіграє не на користь зміцнення фундаменту будівлі легітимності самої Російської Федерації. На поверхні знаходяться прогнозовані суперечності щодо додаткового субсидування півострова у ситуації, коли федеральної бюджетної допомоги потребують суб'єкти Російської Федерації, які належать до неї від часу прийняття Конституції 1993 р. Зокрема, у разі погіршення відносин між Росією та Європейським Союзом не можна виключати варіанту сепаратизму в Калінінградській області, де давно розглядають варіант створення Балтійської республіки.

Не менше ризиків небезпечна ситуація, яка складається навколо Криму, створює для Росії на міжнародній арені. Навіть союзники В. Путіна по Митному союзу — білоруський президент О. Лукашенко і казахстанський очільник Н. Назарбаєв — не демонстрували особливого захоплення перспективою російської анексії Криму. Адже наслідком цього стає ізоляція цих союзників Росії на Заході та додаткові ризики для суверенітету як Білорусі, так і Казахстану, а також невизначеність із Митним союзом.

Певні нюанси виявляються в позиції США та Євросоюзу щодо кримської проблеми. Звичайно, дипломати Вашинґтона і Брюсселя солідаризуються з українською позицією щодо незаконності «референдумного» вирішення кримського питання. Але в аспектах силового тиску виявляються різні погляду. Яскравий приклад тому — Німеччина, яка не підтримує поки що ідеї згортання контактів із російським «Газпромом». Пропозиція США замінити російський газ на американський сланцевий не викликала особливого захоплення в Берліні, у чому побачили силовий перерозподіл частин газового ринку Євросоюзу. Неготовими відмовитися від російських олігархічних капіталів у Сіті виявилися й у Лондоні. Париж також не захотів закрити дорогий контракт на побудову для Росії сучасних вертольотоносців типу «Містраль».

Зрозуміло, що в умовах кризових тенденцій у зоні спільної європейської грошової одиниці провідні держави ЄС, хіба що за винятком Польщі, не готові приймати рішення про економічні санкції проти Росії, позаяк вони з незворотністю бумерангу вдарять по економіці самого Євросоюзу. Натомість такий сценарій подій створює кращі фінансово-політичні умови для

США. У разі виникнення збройного конфлікту у центрі Європи, як це вже було 1999 р. в Косово, відтік капіталів з Європи буде спрямовано до США, які потребують додаткових коштів для розв’язання власних проблем бюджетного дефіциту.

За цих обставин найбільший військово-політичний тиск на Кремль здійснює Вашинґтон. Частішими обіцяють стати навчання сил НАТО у Чорному морі та сухопутні — на території Польщі й країн Балтії. Посилення військової напруги викликає занепокоєння. Адже гра зі зброєю, як показав досвід початку Першої світової війни та розвиток подій під час радянсько-американської Карибської кризи 1962 р., не здатна замінити дипломатичних зусиль. Без останніх дедалі вірогіднішим виглядає початок нової «холодної війни» між Росією і Заходом через Україну. Навряд чи така ціна влаштовує народи всіх держав. Історія людства не знає такої війни, яка не була б надзвичайно популярною в день її початку. Інша справа, що завершення війни знову вимагає дипломатичних зусиль. Тож чи не краще застосовувати їх ще до того, як за справу візьмуться військові, а мирні часи знову стануть міжвоєнним періодом?

ООН також уже звично продемонструвала нездатність виступати реальним гарантом миру і безпеки у світі. Досі Росія не розглядалася як потенційний ворог у стратегічних військово-політичних документах нашої країни. Проголосивши за часів В. Януковича позаблоковий статус, Україна, не бажаючи того, потрапила в геополітичну пастку, опинившись у «сірій зоні» між двома військово-політичними угрупованнями: НАТО та Організацією договору колективної безпеки на чолі з РФ. Кримська криза знову актуалізувала питання підготовки України до членства в НАТО. Адже це — дієві гарантії безпеки, крок до членства в ЄС, гарантії безпеки іноземних інвестицій, але, з іншого боку — це й внутрішньополітичні ризики в південно-східних регіонах, великі витрати на оборону та модернізацію збройних сил України, подальше конфронтаційне загострення відносин із Росією.

10 березня 2014 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, в якій закликала підписантів Будапештського меморандуму 1994 р. та інші європейські держави розглянути можливість реальних угод, що гарантували б незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України. Утім, це знову — лише «паперові» гарантії безпеки, які мало чого варті без реальних дій у військово-політичній та дипломатичній сферах.

Степан Віднянський,
Андрій Мартинов

Якою є позиція міжнародного співтовариства щодо анексії Криму Російською Федерацією?

Так само, як косовський прецедент лютого 2008 р., кримський фактично розколов світову спільноту за різними оцінками факту анексії півострова. Причому діаметральні позиції з цього приводу проявилися навіть в одних і тих самих країнах.

Цинічні реалісти американської геополітики з консервативного істеблішменту закликали «поважати» російські національні інтереси, доки вони не конфліктують з аналогічними американськими. У Чорноморському регіоні США не мали достатніх військових сил для протидії Росії. Непросте й становище президента США Б. Обами, якому потрібно займати «яструбину позицію» щодо Росії, аби зберегти для демократів шанси на виборах до конгресу, які мають відбутися в листопаді 2014 р., адже республіканці систематично критикують його за безнадійне «перезавантаження» відносин із Росією, наслідком чого стала агресивна політика Кремля щодо сусідів. Соціологічні опитування громадської думки у США регулярно фіксують вкрай негативне ставлення американців до Росії. Дзеркальним є й ставлення росіян до США.

Своєю чергою російські засоби масової інформації у кращих радянських традиціях намагаються посіяти розбрат між Євросоюзом і США. Зокрема зазначається, що «підступні» Сполучені Штати економічно зацікавлені у відокремленні Євросоюзу від російських ресурсів і ринку збуту, аби послабити європейських економічних конкурентів Америки. Зрештою 17 березня 2014 р. міністри закордонних справ країн Євросоюзу погодили перелік санкцій, які збираються застосувати щодо Росії. Насамперед скасовано підготовку до саміту «великої вісімки», який у червні поточного року планувався у Сочі. Натомість 4–5 червня 2014 р. у Брюсселі заплановано саміт «великої сімки».

Також призупинено процес підготовки до лібералізації візового режиму Росії із шенґенським простором. Крім того, на невизначений час відкладено процес залучення цієї країни до Організації економічного співробітництва і розвитку, в якій представлено тридцять найбільш розвинених економік світу. Утім, найскладніше Євросоюзу визначитися з економічними складовими санкцій. Яскравий приклад у цьому сенсі становить Німеччина. Бундесканцлер А. Меркель упродовж лютого — березня 2014 р. більше десяти разів спілкувалася телефоном із президентом Росії В. Путіним. Вона навіть висловлювала сумніви щодо здатності останнього до раціонального розуміння ситуації. Утім, обережно ставитися до економічних санкцій проти Росії закликали А. Меркель німецькі бізнесові кола, нагадавши не лише про майже 30 млрд євро німецько-російського товарообігу, а й про 300 тис. робочих місць у Німеччині, які зберігаються завдяки економічній співпраці з Росією. Ці аргументи, звичайно, розуміють і у Сполучених Штатах Америки. Бізнес-кола цієї країни також стурбовані можливими фінансовими збитками в разі виштовхування західного капіталу з російського сектору видобування корисних копалин.

Однак прихильники ідеї запровадження жорстких економічних санкцій щодо Росії небезпідставно вважають, що це може допомогти «переконати» більшість російських громадян у безглуздості та економічній збитковості імперського курсу. Адже кримська кориза теоретично може посприяти намірам російських силовиків «закрутити гайки» державного механізму та ізолювати правлячу еліту від впливу зовнішніх центрів прийняття рішень. Інша справа, як довго найбагатші росіяни, чиї капітали перебувають у країнах Європи та в офшорах, негласно контрольованих США, демонструватимуть готовність із власних коштів оплачувати зовнішньополітичні плани президента В. Путіна. Не менш риторично виглядає питання швидкості реакції російської ліберальної громадськості на анексію півострова. Донедавна вважалося, що антиімперіалізм російської демократичної громадськості закінчується там, де починається українське питання. Утім, антивоєнні акції, які час від часу відбуваються навіть у Москві, свідчать, що, говорячи термінологію сумнозвісного закону «про іноземних агентів», «п'ята колона» накопичує інформаційні та матеріальні ресурси, аби виступити проти президента В. Путіна. Причому ефективність таких гіпотетичних виступів буде тим вищою, чим гіршим ставатиме економічне становище самої Росії та її громадян.

Насправді цілком прогнозований результат кримського «референдуму» став лише початком тривалої дипломатичної боротьби навколо статусу півострова. Звичайно, у терміновому порядку Кремль здійснив формальні правові процедури з анексії Криму, заплющивши очі на нелегітимність таких рішень. Але ціна подібного кроку надто висока. Причому не лише тому, що енергетичне і водне постачання Криму залежить від доброї волі України, а й тому, що піратське поводження з українською державною власністю на півострові створює прецедент для аналогічних дій щодо російської власності не лише на території материкової України, а й по всьому світу. Цей фактор може стати тим мотивом, який поверне російську сторону до прямих переговорів із новою владою в Києві.

Не менш потужним аргументом на користь такого розвитку подій стала позиція Євросоюзу, який 21 березня 2014 р. на засіданні Європейської Ради підписав політичну частину угоди про асоціацію з Україною. Відкритим залишається питання офіційного закріплення перспективи вступу нашої країни до Євросоюзу. Але набагато важливіше, що торговельно-економічні зобов'язання про створення зони вільної торгівлі Євросоюз бере на себе в односторонньому порядку, створюючи таким чином переваги для товарів українського виробництва. В умовах свідомої конфронтації з Україною нічого подібного Росія запропонувати не у змозі. Тому її спроби силовими засобами змінити на свою користь розстановку внутрішньополітичних сил в Україні тривають. Чітке розуміння цього вимагає справжньої національної консолідації усіх громадян нашої країни.

Водночас варто звернути увагу, що в умовах кримської кризи Захід демонстрував певне безсилля перед фактом краху Біловезьких угод 1991 р. Росія нагадувала, що відокремлення Косово від Сербії у 2008 р., так само, як

і відділення Криму, не відповідало національній Конституції. Росія наголошувала під час візиту прем'єр-міністра України А. Яценюка до США, що допомога урядам, які прийшли до влади «внаслідок перевороту» суперечить законодавству самих США. У відповідь патріарх американської геополітичної думки З. Бжезинський був відвертим і сподівався, що криза у Криму назавжди посварить Україну і Росію. Польський прем'єр-міністр Д. Туск обіцяв відразу після кримського «референдуму», із 17 березня, санкції ЄС проти Росії. Захід шукав варіанти покарання «Газпрому». Державний секретар США Дж. Керрі погрожував Росії санкціями, якщо вона не визнає нову владу в Києві. Президент Литви Д. Ґрібаускайте зазначила, що Росія стає загрозою для всієї Європи. 13 березня 2014 р. бундесканцлер А. Меркель, виступаючи в бундестаґу, пригрозила Росії санкціями, але заперечила війну за Крим. Зважаючи на такі настрої, «Газпром» навіть запропонував Заходу покрити українські борги за газ. Того ж дня Верховна Рада України ухвалила звернення до Організації Об'єднаних Націй, в якому зазначалося, що «згідно з визнаним Статутом ООН (ст. 51) правом на самооборону Україна залишає за собою право звернутися до держав та регіональних систем колективної безпеки за допомогу щодо відновлення її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності».

14 березня 2014 р. у ході шестигодинної бесіди в американському посольстві в Лондоні державний секретар США Дж. Керрі та міністр закордонних справ Росії С. Лавров ні про що так і не домовилися. Російська сторона називала кримську проблему ще більш особливою, аніж косовську. Зрештою, 16 березня 2014 р. у Криму відбувся «референдум» про перехід до складу Росії. Виконувач обов'язків президента України О. Турчинов слушно зауважив, що «Росія не дала жодного сигналу щодо можливості мирного вирішення конфлікту. Не маючи жодного мотиву, російська влада не припиняє розгортання агресії в Криму та не прибирає свої війська зі східного кордону України».

17 березня 2014 р. на фоні оголошення мобілізації військовозобов'язаних з Москви було відкликано посла України В. Єльченка. В. Путін визнав «незалежність» Криму, де було відразу націоналізовано українську державну власність. У відповідь виконувач обов'язків міністра закордонних справ України А. Дещиця запевнив, що Україна готова до війни.

Своєю чергу МЗС Росії запропонувало Україні визнати результат «референдуму» у Криму, виконати угоду В. Януковича з опозицією від 21 лютого 2014 р., скликати конституційні збори з представників усіх регіонів, аби прийняти федеративну конституцію та забезпечити нейтральний статус країни і російську мову — як другу державну. Німеччина також відкинула цей ультиматум. Натомість Китай максимально довго не визначався, як ставитися до російського аншлюсу Криму, маючи на увазі власні проблеми з Тайванем, Тибетом і Сінцзяном.

Анексія Криму зафіксувала порушення всіх норм міжнародного права та зобов'язань Росії перед Україною й міжнародною спільнотою. Криза обіцяє бути тривалою. Геополітична конкуренція навколо визначення правового

статусу півострова, дії Росії, яка кинула виклик євроатлантичному домінування в європейській системі безпеки, означають, що разом з анексією Криму померла ідея «Великої Європи» від Атлантики до Владивостока, постала натомість проблема практичної реалізації європейського та євроатлантичного вибору України.

Країни «великої сімки» повернулися до свого традиційного формату діяльності, відмовившись від практики проведення засідань «вісімки» за участю Росії. У разі, якщо остання продовжуватиме політику, спрямовану на розкол України, Німеччина погрожує ухвалити більш жорсткі санкції, попри їх можливі негативні наслідки для власної економіки. Ця країна є найбільшим російським торговим партнером в Європі, але щодо Росії вона вимушена діяти в руслі політики ЄС і НАТО. Ротшильди через німецьку банківську систему кредитують російську економіку, що суперечить інтересам еліти США та інших глобальних фінансових кланів.

Цікава позиція країн «великої двадцятки». Індія, яка відмовляє у референдумі щодо самовизначення населення спірного з Пакистаном штату Джамму-і-Кашмір, «взяла до уваги» позицію Росії з кримського питання. Аналогічно вчинила Бразилія. Своєю чергою Китай, зважаючи на втрату Тайваню, а також сепаратистські настрої у Сінцзян-Уйгурському автономному районі та в Тибеті, не схвалює порушення принципу територіальної цілісності. Утім Пекін дуже обережно розкритикував анексію Криму, відмовившись проводити аналогії між кримським і тайванським питаннями. Китай також заперечив наміри вирішити тайванську проблему силою. Варто наголосити, що ці заяви пролунали на фоні масових протестів тайванських студентів, які були невдоволені ратифікацією парламентом Тайваню договору про вільну торгівлю з материковим Китаєм. Попри це, Пекін явно намагається вирішувати проблему повернення Тайваню дипломатично-економічними засобами, як ФРН вирішувала проблему НДР.

Японія підтримала США, інші країни «великої сімки», Євросоюз щодо застосування санкцій проти Росії. Офіційний Токіо ухвалив рішення про надання Україні фінансової допомоги в розмірі 1,5 млрд доларів. Японська політична еліта задається риторичним питанням: якби референдум відбувся на «північних територіях», де за іронією долі майже 60% населення становлять вихідці з України, В. Путін так само б легко, як у Криму, визнав його результати? Японія декларувала наміри працювати з партнерами, «аби нерозумні амбіції Путіна не поставили під загрозу інші частини України».

Австралія, Канада різко засудили дії Росії щодо України. Особливо у цьому сенсі ризикує Канада, яка конфліктує з Росією за визначення статусу Арктики. Утім, справжнім символом міжнародної підтримки України може бути лише її реальний формат. Наприклад, списання якщо не всього (як це було з посткомуністичною Польщею), то принаймні більшої частини зовнішнього боргу нашої країни. Але за умов глобальної економічної кризи це поки що виглядає фантастикою.

Степан Віднянський, Андрій Мартинов

Як формувалися позиції ООН, ОБСЄ, Європейського Союзу, Ради Європи, СНД, НАТО щодо кримської проблеми?

Міжнародні організації досить активно включилися в дипломатичні зусилля з метою залагодження конфліктності українсько-російських відносин. Інша справа, що практична віддача таких зусиль поки що мінімальна.

Організація Об'єднаних Націй, зважаючи на роль Росії як постійного члена Ради Безпеки ООН, виявилася паралізованою. Це підтвердили дебати навколо кримського питання на дев'яти екстрених засіданнях Радбезу, які відбувалися між 28 лютого та 15 березня 2014 р., коли Росія ветувала проект резолюції, запропонований українською стороною. 13 березня 2014 р. перед Радою Безпеки ООН виступив прем'єр-міністр України А.Яценюк, який засудив військову інтервенцію Росії у Криму. Після цього Національний комітет України у справах ЮНЕСКО звернувся з пропозицією про охорону об'єктів всесвітньої культурної спадщини на півострові. 20 березня 2014 р. на черговому засідання Ради Безпеки ООН щодо Криму представник генсека ООН із прав людини І. Шимунович закликав до міжнародного розслідування стрілянини 20 лютого на Майдані з боку невідомих снайперів. 21 березня 2014 р. з Москви до Києва з посередницькою місією прибув Генеральний секретар ООН Пан Ґі Мун. Війни у Криму вдалося уникнути.

27 березня 2014 р. на спеціальному засіданні Генеральної Асамблеї ООН агресію Росії у Криму засудили 100 країн, натомість підтримали 11 (Росія, Білорусь, Зімбабве, Венесуела, Сирія, Болівія, Вірменія, КНДР, Куба, Нікараґуа, Судан), крім того, 58 держав утрималися, включно з Китаєм. Наприклад, Зімбабве голосувало проти української резолюції, адже свого часу українська делегація підтримала санкції проти цієї країни за порушення прав людини. Аналогічною була позиція Куби, за скасування американських санкцій проти якої на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН Україна останнім часом не голосувала. Зрештою, рішення ГА ООН має суто політичне значення і не є обов'язковим до виконання для російської сторони.

Кримська криза негативно позначилася на дієвості зусиль Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Формально вона створила спеціальну місію, яка займається моніторингом кризового стану українсько-російських відносин. Однак консенсусний механізм прийняття рішень в ОБСЄ, зважаючи на, зрозуміло, негативістську позицію Росії, буде паралізовано. Єдиним позитивом у разі конструктивного рішення про реформування ОБСЄ можна вважати гіпотетичний перегляд процедури прийняття рішень під тиском українського фактору.

Європейський Союз у відповідь на анексію Криму заморозив низку проектів. Але масштабних санкцій проти Росії не ввів. Євросоюз вважав, що політичні вимоги мають бути розглянуті в ненасильницький спосіб, за допомогою прямих українсько-російських переговорів. 13 березня 2014 р. на саміті ЄС було ухвалено рішення про виділення Україні 11 млрд євро кре-

дитів для надання поштовху політичним і економічним реформам, які мають перетворити нашу країну на сильну, незалежну, сучасну державу. Виконавчий орган ЄС — Європейська Комісія — створила групу підтримки України, яка допомагатиме проводити реформи. Адміністративно зазначену групу включено до Генерального директорату Європейської Комісії з питань розвитку і співпраці. 21 березня у Брюсселі підписано політичну частину угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, натомість підписання економічної складової відкладене на осінь 2014 р.

Рада Європи, яка вважається демократичним сумлінням Європи, закликала до українсько-російського діалогу. Але вона виявилася нездатна захищати права України, замість цього висловлюючи лише занепокоєння, рекомендації і заяви. Зрештою 10 квітня 2014 р. позбавлення Росії права голосу в Парламентській асамблеї Ради Європи спричинило до постановки питання про самоусунення Росії з Ради Європи. Резолюція №13482 Парламентської асамблеї Ради Європи констатувала: «Враховуючи той факт, що ані питання відокремлення, ані питання інтеграції з Російською Федерацією не домінували в політичному порядку денному населення Криму до російської військової інтервенції, Асамблея вважає, що рух до відокремлення та інтеграції з Російською Федерацією було ініційовано і спровоковано російською владою під прикриттям військової інтервенції». ПАРЄ підкреслила: жоден з аргументів, які використала Росія, не може виправдати її дії в Криму. Положення згаданої резолюції констатували нелегітимність проведення так званого «референдуму» на півострові 16 березня 2014 р., відтак подальша незаконна анексія Криму не має жодної правочинності.

Співдружність Незалежних Держав (СНД), як у випадку інших територіальних конфліктів на пострадянському просторі, офіційно ніяк не відреагувала на анексію Криму, зокрема проігнорувала звернення Верховної Ради України до виконавчого секретаря СНД С. Лебедєва про скликання екстреного засідання Ради міністрів іноземних справ у Києві від 2 березня 2014 р. Це засвідчило, що попри призупинення контактів Україна з цією організацією, СНД збережеться доти, доки це потрібно геополітичним інтересам Росії.

Північноатлантичний альянс (НАТО) призупинив співпрацю з Росією та активізував співробітництво з Україною. НАТО сприйняло дії Росії у Криму як акт агресії. Американські консерватори вимагали від президента США Б. Обами жорсткішого підходу до Росії. Він має це враховувати, зважаючи на проміжні вибори конгресу і сенату в листопаді 2014 р. та наближення президентських перегонів 2015 р.

Отже, за цілком зрозумілим винятком СНД, інші міжнародні організації не прийняли факт анексії Криму Росією і підтримали територіальну цілісність України. Звичайно, кожна з організацій у цьому контексті діяла, виходячи з положень власних статутних документів та інтересів своїх держав-членів. Російська дипломатія сподівається з часом вийти з дипломатичної ізоляції, в яку її загнала анексія Криму.

Степан Віднянський, Андрій Мартинов

Який міжнародно-правовий потенціал має Україна для боротьби за повернення контролю над Кримом?

Принципи міжнародного права формуються у процесі функціонування міжнародних відносин та договірним шляхом. Усі вони взаємопов'язані й закріплені Гельсинським заключним актом від 1 серпня 1975 р. Серед найважливіших принципів міжнародного права, які порушила Росія, анексувавши Крим, назвемо принцип суверенної рівності держав (кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших учасників міжнародних відносин), принцип незастосування сили і погрози силою (пункт 4 статті 2 Статуту ООН), принцип непорушності державних кордонів і відмови від територіальних претензій, принцип мирного розв'язання міждержавних конфліктів (пункт 3 статті 2 Статуту ООН), принцип невтручання у внутрішні справи, принцип загальної поваги до прав людини, принцип співробітництва, принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань тощо. Утім, загальна вада міжнародно-правової боротьби за захист національних інтересів — традиційно відсутність дієвих механізмів виконання відповідних рішень, якщо вони не на користь сильнішої держави, яка є відповідачем у суді.

Загальновизнаним фактом, якщо, звісно, не йдеться про МЗС Російської Федерації, є те, що Росія порушила не лише Будапештський меморандум 1994 р., а й низку інших російсько-українських двосторонніх та багатосторонніх міжнародних угод у рамках ООН, ОБСЄ, Ради Європи, навіть Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав від 8 грудня 1991 р. і Декларацію про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав — учасниць СНД 1994 р. Однак Будапештський меморандум не передбачав ситуації, коли загрозу Україні становитиме одна з країн-гарантів. На жаль, Україна не спромоглася добитися трансформації цього безпрецедентного в історії, унікального як із погляду міжнародного, так і внутрішнього права держав політичного документа в міжнародно-правовий акт, що має юридично зобов'язуючу силу.

«Найнебезпечніше для дипломата, — слушно вважав німецький канцлер Отто фон Бісмарк, — це мати ілюзії». Україна з квітні 2014 р. готує позови до міжнародних судів через анексію Криму Росією. Розглядає питання позовів у Міжнародний арбітражний суд Стокгольма стосовно власності, яку Росія захопила в Криму. Україна також збирається позиватися у Міжнародний суд ООН щодо порушення угод, підписаних між двома державами, а також міжнародних угод, стороною яких була Росія. Санкції мають стосуватися широких економічних інтересів, викликати невдоволення критичної маси населення, одурманення імперською пропагандою.

У питанні федералізації України Захід не готовий поступатися Росії. Відкритим залишається питання правової класифікації анексії Криму міжнародною спільнотою. Зокрема не визнано анексію за окупацію, яка не може

вести до поширення суверенітету держави-окупанта на зайняту її військами територію іншої держави.

Ще І. Кант попереджав, що «війна створює більше ворогів, ніж їх знищує». Поняття «міжнародний конфлікт» використовують для визначення розбіжностей між державами, які можуть поставити під загрозу міжнародний мир і безпеку. Загальною ознакою конфлікту є зіткнення інтересів держав. Особливе місце серед міжнародних суперечностей посідають територіальні спори, які часто супроводжуються війнами. На Гаазьких конференціях миру 1899 і 1907 рр. було ухвалено Конвенцію про мирне вирішення міжнародних суперечностей, яка інституціоналізувала практику посередництва, міжнародних третейських судів і слідчих комісій. Двосторонні переговори — найбільш ефективний спосіб мирного розв'язання суперечностей. Коли прямі перемовини неможливі, конфліктуючі сторони за взаємною згодою вдаються до посередництва місій добрих послуг. Міжнародне право виокремлює з процедури арбітражу конфлікти, які стосуються життєвих інтересів, незалежності або честі сторін.

8 лютого 1991 р. було схвалено документ, що має назву «Принципи врегулювання суперечок НБСЄ». Статут ООН передбачає можливість створення регіональних систем підтримання миру як частини загальної глобальної системи безпеки. Однак міжнародний контроль за здійсненням договірних зобов'язань Росії виявився недієвим. Якщо виходити з концепції аналогічних рішень судових інстанцій, то відхилення позову Сербії щодо проголошення незалежності Косово (2012) можна вважати неприємним сигналом для України у справі застосування міжнародно-правових засобів для повернення контролю над Кримом.

Степан Віднянський,
Андрій Мартинов

Додатки

Додаток 1

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про забезпечення прав і свобод громадян
та правовий режим на тимчасово окупованій території України
(Із змінами, внесеними згідно із Законом
№ 1237-VII від 06.05.2014)

Україна згідно з Конституцією України є суверенною і незалежною державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною. Перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV Женевською конвенцією 1949 року, а також всупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом.

{Гаазькі конвенції 1907 року — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7}

Основою гуманітарної, соціальної та економічної політики держави Україна стосовно населення тимчасово окупованої території України є захист і повноцінна реалізація національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, у тому числі корінних народів та національних меншин.

Стаття 1. Правовий статус тимчасово окупованої території України

1. Тимчасово окупована територія України (далі — тимчасово окупована територія) є невід'ємною частиною території України, на яку поширюється дія Конституції та законів України.

Стаття 2. Мета Закону

1. Цей Закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб.

Стаття 3. Тимчасово окупована територія

1. Для цілей цього Закону тимчасово окупованою територією визначається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) повітряний простір над територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини.

Стаття 4. Правовий режим тимчасово окупованої території

1. На тимчасово окупованій території на строк дії цього Закону поширюється особливий правовий режим перетину меж тимчасово окупованої території, вчинення правочинів, проведення виборів та референдумів, реалізації інших прав і свобод людини і громадянина.

2. Правовий режим тимчасово окупованої території передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території.

3. Правовий режим тимчасово окупованої території може бути визначено, змінено чи скасовано виключно законами України.

Стаття 5. Захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території

1. Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території.

2. Україна зобов’язується підтримувати і забезпечувати економічні, фінансові, політичні, соціальні, інформаційні, культурні та інші зв’язки з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території.

3. Відповідальність за порушення визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу-окупанта відповідно до норм і принципів міжнародного права.

4. Примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.

5. Кабінет Міністрів України здійснює постійний моніторинг стану дотримання прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території, за результатами якого оприлюднює та надає відповідну інформацію міжнародним організаціям у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина та вживає необхідних заходів.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює згідно із законом парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованій території.

6. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію.

Держава Україна всіма можливими засобами сприятиме відшкодуванню матеріальної та моральної шкоди Російською Федерацією.

7. Відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права.

Стаття 6. Забезпечення права громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, на отримання документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус

1. Оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які переселилися з тимчасово окупованої території, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, за місцем їх перебування.

2. Оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, у порядку, передбаченому Кабінетом Міністрів України.

3. Для внесення відомостей до паспортного документа про місце проживання або місце перебування громадян, зазначених у частинах першій та другій цієї статті, може використовуватися інформація з Державного реєстру виборців.

Стаття 7. Забезпечення реалізації прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, соціальні послуги, освіту

{Назва статті 7 в редакції Закону № 1237-VII від 06.05.2014}

1. Для громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, реалізація прав на зайнятість, пенсійне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від не-

щасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, на надання соціальних послуг здійснюється відповідно до законодавства України.

2. Виплата пенсій громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території і не отримують пенсій та інших соціальних виплат від уповноважених органів Російської Федерації, здійснюється в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

3. Громадяни похилого віку, особи з інвалідністю, діти-інваліди та інші громадяни України, які перебувають у складних життєвих обставинах та проживають на тимчасово окупованій території, мають право на отримання соціальних послуг відповідно до законодавства України.

4. Бездомні особи, які перебувають на тимчасово окупованій території, мають право на соціальний захист відповідно до законодавства України.

5. Громадяни України, які звільнилися з роботи (припинили інший вид зайнятості) та переселилися з тимчасово окупованої території, за відсутності документів, що підтверджують факт звільнення (припинення зайнятості), періоди трудової діяльності та страхового стажу, реєструються як безробітні та отримують забезпечення та соціальні послуги за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

6. Громадяни України, які переселилися з тимчасово окупованої території та не звільнилися з роботи (не припинили інший вид зайнятості), у разі неможливості продовження роботи (іншого виду зайнятості) на тимчасово окупованій території, для набуття статусу безробітного та отримання забезпечення та соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття можуть припинити трудові відносини або підтвердити факт припинення таких відносин (іншого виду зайнятості) у судовому порядку за місцем свого перебування. Припинення інших видів зайнятості, у тому числі самозайнятості та підприємницької діяльності, здійснюється за заявним принципом та спрощеною процедурою за місцем перебування особи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

7. Громадянам України, які переселилися з тимчасово окупованої території та не мають документів, необхідних для надання статусу безробітного (паспорт громадянина України, реєстраційний номер облікової картки платника податків тощо), статус безробітного може надаватися за умови пред'явлення тимчасового посвідчення, що підтверджує особу громадянина України. До отримання документів та відомостей про періоди трудової діяльності, заробітну плату (дохід), страховий стаж допомога по безробіттю цим особам призначається у мінімальному розмірі, встановленому правлінням Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

8. Перереєстрація безробітних, які переселилися з тимчасово окупованої території, здійснюється державною службою зайнятості за місцем перебування особи у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

9. Громадяни України, які переселилися з тимчасово окупованої території, мають право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг відповідно до законодавства за фактичним місцем проживання, перебування.

10. Громадяни України, які переселилися з тимчасово окупованої території, мають право на забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, на одержання реабілітаційних послуг відповідно до законодавства за фактичним місцем проживання, перебування в Україні.

11. Забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, надання реабілітаційних послуг здійснюється за наявності необхідних документів, що підтверджують право на ці послуги та засоби, а у разі їх відсутності — за даними Централізованого банку даних з проблем інвалідності (для осіб, які звертаються повторно) та індивідуальної програми реабілітації інваліда, дитини-інваліда в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

12. Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї, мають право на продовження здобуття певного освітнього рівня на території інших регіонів України за рахунок коштів державного бюджету. Порядок фінансування навчання цієї категорії громадян встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Громадяни, визначені в абзаці першому цієї частини, беруть участь у конкурсному відборі вступників на навчання у державних і комунальних вищих навчальних закладах України у загальновстановленому порядку з наданням місць у гуртожитках на час навчання. Якщо за результатами конкурсного відбору зазначені вступники не потрапили до рейтингового списку вступників на місця державного замовлення, навчальний заклад збільшує кількість місць державного замовлення у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України щодо фінансування додаткових місць державного замовлення громадян, які проживають на тимчасово окупованій території або переселилися з неї.

{Статтю 7 доповнено частиною дванадцятою згідно із Законом № 1237-VII від 06.05.2014}

Стаття 8. Захист виборчих прав громадян України на тимчасово окупованій території

1. Під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, всеукраїнського референдуму голосування громадян України на тимчасово окупованій території не організовується і не проводиться.

2. Громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території, створюються умови для вільного волевиявлення під час виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнського референдуму на іншій території України.

3. Громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, мають право реалізувати своє право голосу на таких виборах або всеукраїнському референдумі шляхом зміни місця голосування без зміни виборчої адреси згідно з частиною третьою статті 7 Закону України «Про Державний реєстр виборців».

4. У разі дострокового припинення повноважень народного депутата України, обраного в одномандатному виборчому окрузі, утвореному в межах Автономної Республіки Крим чи міста Севастополя, проміжні вибори народного депутата України в цьому окрузі не проводяться.

5. На тимчасово окупованій території вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, сільських, селищних, міських голів, місцевий референдум не проводяться.

6. Органи ведення Державного реєстру виборців, утворені на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, ведення Державного реєстру виборців не здійснюють. Порядок доступу до записів про виборців, виборча адреса яких відноситься до території, на яку поширюються повноваження цих органів ведення Державного реєстру виборців, а також актуалізації цих записів встановлюються Центральною виборчою комісією.

Стаття 9. Незаконні органи, їх посадові та службові особи

1. Державні органи та органи місцевого самоврядування, утворені відповідно до Конституції та законів України, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території діють лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

2. Будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом.

3. Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків.

4. Встановлення зв’язків та взаємодія органів державної влади України, їх посадових осіб, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб з незаконними органами (посадовими особами), створеними на тимчасово окупованій території, допускається виключно з метою забезпечення національних інтересів України, захисту прав і свобод громадян України, виконання міжнародних договорів, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, сприяння відновленню в межах тимчасово окупованої території конституційного ладу України.

Стаття 10. Порядок в’їзду осіб на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї

1. Громадяни України мають право на вільний та безперешкодний в’їзд на тимчасово окуповану територію і виїзд з неї через контрольні пункти в’їзду-виїзду за умови пред’явлення документа, що посвідчує особу та підтверджує громадянство України.

2. В’їзд іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзд з неї допускаються лише за спеціальним дозволом через контрольні пункти в’їзду-виїзду.

Порядок в’їзду іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Стаття 11. Гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території

1. На тимчасово окупованій території право власності охороняється згідно із законодавством України.

2. За державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами, у тому числі територіальною громадою міста Севастополя, державними органами, органами місцевого самоврядування та іншими суб’єктами публічного права зберігається право власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території.

3. За фізичними особами, незалежно від набуття ними статусу біженця чи іншого спеціального правового статусу, підприємствами, установами, організаціями зберігається право власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо воно набуте відповідно до законів України.

4. Набуття та припинення права власності на нерухоме майно, яке знаходиться на тимчасово окупованій території, здійснюється відповідно до законодавства України за межами тимчасово окупованої території. У разі неможливості здійснення державним реєстратором повноважень щодо державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тимчасово окупованій території орган державної реєстрації визначається Кабінетом Міністрів України.

5. На тимчасово окупованій території будь-який правочин щодо нерухомого майна, у тому числі щодо земельних ділянок, вчинений з порушенням вимог цього Закону, інших законів України, вважається недійсним з моменту вчинення і не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов’язані з його недійсністю.

6. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони, які є об’єктами права власності Українського народу, військове майно, майно державних органів, державних підприємств, установ та організацій, що знаходяться на тимчасово окупованій території і є власністю держави Україна, не можуть переходити у власність інших держав, юридичних або фізичних осіб в інший спосіб, ніж передбачений законами України.

Стаття 12. Заходи правового реагування на тимчасово окупованій території

1. У зв’язку з неможливістю здійснювати правосуддя судами Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на тимчасово окупованих територіях, змінити територіальну підсудність судових справ, підсудних розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя судам, та забезпечити розгляд:

цивільних справ, підсудних місцевим загальним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, — місцевими загальними судами міста Києва, що визначаються Апеляційним судом міста Києва;

адміністративних справ, підсудних місцевим загальним судам як адміністративним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, — місцевими загальними судами міста Києва, що визначаються Київським апеляційним адміністративним судом;

цивільних справ, підсудних загальним апеляційним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, — Апеляційним судом міста Києва;

адміністративних справ Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим — Київським окружним адміністративним судом, адміністративних справ Окружного адміністративного суду міста Севастополя — Окружним адміністративним судом міста Києва; Севастопольського апеляційного адміністративного суду — Київським апеляційним адміністративним судом;

господарських справ Господарського суду Автономної Республіки Крим — Господарським судом Київської області, а господарських справ Господарського суду міста Севастополя — Господарським судом міста Києва, господарських справ Севастопольського апеляційного господарського суду — Київським апеляційним господарським судом;

кримінальних проваджень, підсудних місцевим (районним, міським, районним у містах, міськрайонним судам), розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, — одним з районних судів міста Києва, визначеним Апеляційним судом міста Києва;

кримінальних проваджень, підсудних Апеляційному суду Автономної Республіки Крим та Апеляційному суду міста Севастополя, — Апеляційним судом міста Києва.

Питання, що відносяться до повноважень слідчого судді, у кримінальних провадженнях, що перебувають на стадії досудового розслідування і здійснюються на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, розглядаються слідчими суддями районних судів міста Києва, визначеними Апеляційним судом міста Києва.

Справи, що перебувають у провадженні судів, розташованих на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, та розгляд яких не закінчено, передаються судам відповідно до встановленої цим Законом підсудності, протягом десяти робочих днів з дня набрання ним чинності або з дня встановлення такої підсудності.

У разі нанесення шкоди суб’єктами іноземної держави нерезидентами підсудність встановлюється за місцем нанесення шкоди з урахуванням правил підсудності, встановленої цим Законом.

2. Підслідність кримінальних правопорушень, вчинених на тимчасово окупованій території, визначається Генеральною прокуратурою України. Матеріали досудового розслідування щодо злочинів, кримінальні провадження щодо яких знаходяться на стадії досудового слідства, повинні бути передані органам досудового слідства, визначеним Генеральною прокуратурою України.

Стаття 13. Особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території

1. Особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території визначаються законом.

Стаття 14. Особливості припинення проходження громадянами України військової служби у військових формуваннях та правоохоронних органах України, пов’язані з тимчасовою окупацією території

1. Військовослужбовці військових формувань та правоохоронних органів України, які прибули з тимчасово окупованої території і виявили бажання (за наявності підстав) звільнитися з військової служби, звільняються з військової служби, у тому числі в особливий період, за наявних підстав, а при їх відсутності — у зв’язку із скороченням штатів, якщо вони звернулися з клопотанням про звільнення протягом трьох місяців після прибуття з тимчасово окупованої території.

2. Військовослужбовці військових формувань та правоохоронних органів України, які не прибули до визначених пунктів у визначені військовими формуваннями та правоохоронними органами України строки, вважаються такими, що залишили військові частини, та зараховуються у розпорядження відповідних посадових осіб. Відповідна інформація щодо їх розшуку надається до правоохоронних органів.

3. Військовослужбовці військових формувань та правоохоронних органів України, стосовно яких отримано документальне підтвердження про їх зарахування до Збройних Сил Російської Федерації або спеціальних служб чи правоохоронних органів Російської Федерації, виключаються із списків військових формувань та правоохоронних органів України, а контракт вважається припиненим з часу їх зарахування (або отримання інформації про їх зарахування) до Збройних Сил Російської Федерації або спеціальних служб чи правоохоронних органів Російської Федерації.

Стаття 15. Особливості приватизації жилих приміщень, що знаходяться на тимчасово окупованій території, військовослужбовцями військових формувань та правоохоронних органів України

1. Військовослужбовці військових формувань, утворених відповідно до законів України, та правоохоронних органів України, які проходили службу на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, та члени їх сімей мають право на приватизацію жилих приміщень для постійного про-

живання, відомчих жилих приміщень, службових жилих приміщень та жилих приміщень у гуртожитках, розташованих на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, отриманих ними в установленому порядку, в яких вони проживали станом на 1 січня 2014 року.

Положення абзацу першого цієї частини поширюється на військовослужбовців військових формувань та правоохоронних органів України, які продовжують проходження військової служби в інших регіонах України або звільнені у 2014 році з військової служби відповідно до частини першої статті 14 цього Закону.

2. Приватизація займаних військовослужбовцями військових формувань та правоохоронних органів України та членами їх сімей жилих приміщень, зазначених у частині першій цієї статті, здійснюється безоплатно незалежно від розміру загальної площі жилих приміщень, що приватизуються, а також незалежно від реалізації ними в установленому законом порядку права на приватизацію житла до набрання чинності цим Законом.

3. Порядок приватизації жилих приміщень, зазначених у частині першій цієї статті, встановлюється Кабінетом Міністрів України.

4. Набуття права приватної власності на жилі приміщення, зазначені у частині першій цієї статті, що знаходяться на тимчасово окупованій території, військовослужбовцями військових формувань та правоохоронних органів України та членами їх сімей не позбавляє їх права на приватизацію житла, що знаходиться на іншій території України, відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду».

Стаття 16. Переведення суддів

1. Суддям, які працювали в судах України на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя і виявили бажання переїхати у зв'язку з її тимчасовою окупацією Російською Федерацією, гарантується право на переведення на посаду судді до суду на іншій території України.

Стаття 17. Зобов'язання державних органів України

1. У разі порушення положень цього Закону державні органи України застосовують механізми, передбачені законами України та нормами міжнародного права, з метою захисту миру, безпеки, прав, свобод і законних інтересів громадян України, які перебувають на тимчасово окупованій території, а також законних інтересів держави Україна.

2. Україна зобов'язується вживати всіх можливих заходів, передбачених Конституцією та законами України, нормами міжнародного права, для якнайшвидшого звільнення території України від окупації, відновлення цілісності та суверенності держави, відновлення порушених внаслідок окупації прав і свобод людини і громадянина на всій території України.

3. У разі неможливості здійснювати діяльність на тимчасово окупованій території місце розташування державних органів, утворених відповідно до Конституції та законів України, визначається Кабінетом Міністрів України.

Стаття 18. Гарантії прав і свобод громадян України, які виїхали за межі тимчасово окупованої території

1. Громадянам України гарантується дотримання у повному обсязі їхніх прав і свобод, передбачених Конституцією України, у тому числі соціальних, трудових, виборчих прав та права на освіту, після залишення ними тимчасово окупованої території.

2. Витрати на заходи, передбачені цим Законом, здійснюються з Державного бюджету України у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Стаття 19. Відповідальність

1. Особи, винні у порушенні вимог цього Закону, несуть відповідальність, передбачену законом.

II. Прикінцеві та перехідні положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Закони та інші нормативно-правові акти України діють у частині, що не суперечить цьому Закону.

3. Передбачений цим Законом правовий режим діє до повного відновлення конституційного ладу України на тимчасово окупованій території.

4. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) Кримінальний кодекс України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131) доповнити статтею 332-1 такого змісту:

«Стаття 332-1. Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї

1. Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї з метою заподіяння шкоди інтересам держави —

караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією транспортних засобів.

2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, —

караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією транспортних засобів.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, —

караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років та з конфіскацією транспортних засобів»;

2) у Кримінальному процесуальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., №№ 9-13, ст. 88):

а) статтю 114 доповнити частиною третьою такого змісту:

«3. Судові справи щодо спорів, що випливають з факту окупації чи правопорушень, пов'язаних з окупацією, відносяться до окремої категорії справ, які розглядаються за відповідними процесуальними нормами з урахуванням особливостей, встановлених Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Справа визнається такою, що пов'язана з окупацією, вмотивованою ухвалою судді.

У разі участі в справі іноземного елемента судові доручення, повістки та інші судові документи вручаються не пізніше ніж за 15 діб до початку процесуальної дії.

Якщо в справах, пов'язаних з окупацією, стороною кримінального провадження або цивільним відповідачем є іноземний суб'єкт державної власності, включаючи його органи, установи чи організації, або іноземна юридична особа, передбачена частиною другою статті 96-4 Кримінального кодексу України, зносини здійснюються через посольство або постійне представництво»;

б) абзац перший частини другої статті 216 після цифр «332» доповнити цифрами «332-1»;

3) у Кодексі України про адміністративні правопорушення (Відомості Верховної Ради УРСР, 1984 р., додаток до № 51, ст. 1122):

а) статтю 202 викласти в такій редакції:

«Стаття 202. Порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду

Порушення прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду —

тягне за собою накладення штрафу на громадян від семи до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на посадових осіб — від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян»;

б) доповнити статтею 204-2 такого змісту:

«Стаття 204-2. Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї

Порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї —

тягне за собою накладення штрафу від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб»;

в) статтю 221 після цифр «204-1» доповнити цифрами «204-2»;

г) у частині першій статті 222-1 слова «з порушенням прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України» замінити словами «з порушенням прикордонного режиму, режиму в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду»;

ґ) у пункті 2 частини другої статті 262 слова «порушення прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України» замінити словами «порушення порядку в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї, порушення прикордонного режиму, режи-

му в пунктах пропуску через державний кордон України або режимних правил у контрольних пунктах в'їзду — виїзду»;

д) частину другу статті 263 викласти в такій редакції:

«Осіб, які незаконно перетнули або зробили спробу незаконно перетнути державний кордон України, порушили порядок в'їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї, порушили прикордонний режим, режим в пунктах пропуску через державний кордон України або режимні правила у контрольних пунктах в'їзду — виїзду, вчинили злісну непокору законному розпорядженню або вимозі військовослужбовця чи працівника Державної прикордонної служби України або члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, а також іноземців та осіб без громадянства, які порушили правила перебування в Україні або транзитного проїзду через територію України, може бути затримано на строк до трьох годин для складення протоколу, а в необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення — до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання»;

4) у Кодексі адміністративного судочинства України (Відомості Верховної Ради України, 2005 р., №№ 35-37, ст. 446):

а) статтю 19 після частини третьої доповнити новою частиною такого змісту:

«4. Адміністративні справи з приводу оскарження рішень суб'єктів владних повноважень, прийнятих на контрольних пунктах в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію, їхніх дій або бездіяльності вирішуються адміністративним судом за місцезнаходженням відповідного контрольного пункту».

У зв'язку з цим частину четверту вважати частиною п'ятою;

б) частину першу статті 183-2 доповнити пунктом 6 такого змісту:

«6) оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо в'їзду (виїзду) на тимчасово окуповану територію»;

в) абзац дванадцятий частини першої статті 256 після цифри «5» доповнити цифрою «6»;

5) у Законі України «Про Державну прикордонну службу України» (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 27, ст. 208 із наступними змінами):

а) у частині першій статті 2:

абзац третій після слів «державний кордон України» доповнити словами «та до тимчасово окупованої території і з неї»;

абзац дев'ятий після слів «державного кордону України» та «державний кордон України» доповнити відповідно словами «та пропуску до тимчасово окупованої території і з неї» та «та в контрольних пунктах в'їзду — виїзду» відповідно;

б) частину другу статті 10 після слів «державний кордон України» доповнити словами «та до тимчасово окупованої території і з неї»;

в) у статті 19:

пункти 6 та 8 після слів «через державний кордон» доповнити словами «та у контрольних пунктах в’їзду — виїзду»;

доповнити пунктом 13-1 такого змісту:

«13-1) встановлення режимних правил у контрольних пунктах в’їзду — виїзду»;

г) у частині першій статті 20:

пункт 4 викласти в такій редакції:

«4) шляхом опитування осіб з’ясовувати підстави перетинання державного кордону України, в’їзду на тимчасово окуповану територію або виїзду з неї, не пропускати через державний кордон України, на тимчасово окуповану територію або з неї осіб без дійсних документів на право перетинання кордону або для в’їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї, осіб, які надали завідомо неправдиві відомості під час одержання зазначених документів, осіб, яким Державною прикордонною службою України за порушення законодавства з прикордонних питань та про правовий статус іноземців чи за мотивованим письмовим рішенням суду та правоохоронних органів не дозволяється в’їзд в Україну або тимчасово обмежено право виїзду з України; робити в документах зазначених осіб відповідні відмітки»;

пункт 7 після слів «які прямують через державний кордон України» доповнити словами «осіб, які прямують через контрольні пункти в’їзду — виїзду»;

пункт 11 доповнити словами «або здійснюють відповідні перевезення через контрольні пункти в’їзду — виїзду»;

у пункті 34 слова «або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України» замінити словами «режиму в пунктах пропуску через державний кордон України, контрольних пунктах в’їзду — виїзду, порядку в’їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї»;

ґ) у частині п’ятій статті 23:

пункт 2 після слів «через державний кордон» доповнити словами «або через контрольні пункти в’їзду — виїзду»;

пункт 3 після слів «перетинанні державного кордону» доповнити словами «або в’їзду на тимчасово окуповану територію та виїзду з неї»;

6) у Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (Відомості Верховної Ради України, 2012 р., № 19-20, ст. 179; 2013 р., № 21, ст. 208, № 48, ст. 682, № 51, ст. 716; із змінами, внесеними Законом України від 4 липня 2013 року № 406-VII):

а) у статті 13:

частину першу доповнити абзацом восьмим такого змісту:

«якщо така особа намагається здійснити в’їзд через контрольні пункти в’їзду — виїзду на тимчасово окуповану територію без спеціального дозволу або така особа під час попереднього перебування на території України здійснила виїзд із неї через контрольний пункт в’їзду — виїзду»;

у частині другій слова «другому і сьомому» замінити словами «другому, сьомому і восьмому»;

б) доповнити статтею 14-1 такого змісту:

«Стаття 14-1. Повернення іноземців та осіб без громадянства на тимчасово окуповану територію

1. Іноземцям та особам без громадянства, які прибули до контрольних пунктів в'їзду — виїзду з тимчасово окупованої території без відповідного дозволу, не дозволяється подальший проїзд та в найкоротший строк вони повертаються на тимчасово окуповану територію, з якої вони прибули, або в державу, яка видала паспортний документ.

У разі неможливості негайного повернення іноземця або особи без громадянства вони перебувають у пункті контролю в'їзду — виїзду до їх повернення.

Таким іноземцям та особам без громадянства у паспортному документі проставляється відмітка про заборону в'їзду в Україну на термін, зазначений у рішенні, прийнятому відповідно до частини третьої статті 13 цього Закону»;

в) статтю 20 доповнити частиною четвертою такого змісту:

«4. Забороняється здійснення транзитного проїзду іноземців та осіб без громадянства через тимчасово окуповану територію»;

7) у Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» (Відомості Верховної Ради України, 2004 р., № 15, ст. 232):

а) частину першу статті 12 доповнити абзацом восьмим такого змісту:

«на тимчасово окупованих територіях»;

б) частину першу статті 13 доповнити абзацом восьмим такого змісту:

«на тимчасово окупованих територіях»;

8) у пункті 3 частини другої статті 9 Закону України «Про прикордонний контроль» (Відомості Верховної Ради України, 2010 р., № 6, ст. 46) слова «для перевірки виконання іноземцем або особою без громадянства вимог щодо строку перебування на території України» виключити;

9) статтю 26 Закону України «Про Державний реєстр виборців» (Відомості Верховної Ради України, 2011 р., № 5, ст. 34) доповнити частиною шостою такого змісту:

«6. Персональні дані Реєстру можуть бути використані центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, для реалізації ним завдань з реєстрації місця проживання/перебування фізичних осіб в Україні та ведення ним реєстраційного обліку»;

10) статтю 23 Закону України «Про електроенергетику» (Відомості Верховної Ради України, 1998 р., № 1, ст. 1; 2013 р., № 28, ст. 301; 2014 р., № 2–3, ст. 41) доповнити частиною четвертою такого змісту:

«Особливості регулювання правових, економічних та організаційних відносин, пов'язаних з продажем електричної енергії з оптового ринку електричної енергії України на тимчасово окуповану територію, а також відносин, пов'язаних з виробництвом, передачею, розподілом, постачанням, купівлею, продажем і використанням електричної енергії на тимчасово окупованій території, встановлюються Кабінетом Міністрів України»;

11) у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України стосовно відповідальності юридичних осіб» (Відомості Верховної Ради України, 2014 р., № 12, ст. 183):

а) у розділі I:

у пункті 1:

текст статті 96-3 викласти в такій редакції:

«1. Підставами для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є вчинення її уповноваженою особою або за дорученням чи наказом, за змовою та в співучасті, або іншим шляхом:

1) від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 209, 306, частинами першою і другою статті 368-3, частинами першою і другою статті 368-4, статтями 369, 369-2 цього Кодексу;

2) від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 258-258-5 цього Кодексу;

3) від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 436, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу.

Примітка 1. Під уповноваженими особами юридичної особи слід розуміти службових осіб юридичної особи, а також інших осіб, які відповідно до закону, установчих документів юридичної особи чи договору мають право діяти від імені юридичної особи.

2. Злочини, передбачені статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 209, 260, 262, 306, частинами першою і другою статті 368-3, частинами першою і другою статті 368-4, статтями 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу, визнаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо вони спрямовані на отримання нею неправомірної вигоди або створення умов для отримання такої вигоди, а так само на ухилення від передбаченої законом відповідальності»;

статтю 96-4 викласти в такій редакції:

«Стаття 96-4. Юридичні особи, до яких застосовуються заходи кримінально-правового характеру

1. Заходи кримінально-правового характеру, у випадках, передбачених пунктом 1 частини першої статті 96-3 цього Кодексу, можуть бути застосовані судом до підприємства, установи чи організації, крім державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, організацій, створених ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідно державного чи місцевого бюджетів,

фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, а також міжнародних організацій.

2. Заходи кримінально-правового характеру, у випадках, передбачених пунктами 2 і 3 частини першої статті 96-3 цього Кодексу, можуть бути застосовані судом до суб'єктів приватного та публічного права резидентів та нерезидентів України, включаючи підприємства, установи чи організації, державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, організації, створені ними у встановленому порядку, фонди, а також міжнародні організації, інші юридичні особи, що створені у відповідності до вимог національного чи міжнародного права.

Якщо держава або суб'єкт державної власності володіє часткою більше 25 відсотків в юридичній особі або юридична особа знаходиться під ефективним контролем держави чи суб'єкта державної власності, то дана юридична особа несе цивільну відповідальність у повному обсязі за неправомірно отриману вигоду та шкоду, заподіяну злочином, що вчинений державою, суб'єктами державної власності або державного управління»;

частину другу статті 96-6 доповнити реченням такого змісту: «При застосуванні заходів кримінально-правового характеру юридична особа зобов'язана відшкодувати нанесені збитки та шкоду в повному обсязі, а також розмір отриманої неправомірної вигоди, яка отримана або могла бути отримана юридичною особою»;

текст статті 96-9 викласти в такій редакції:

«1. Ліквідація юридичної особи застосовується судом у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 260, 262, 258-258-5, 436, 437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу»;

у пункті 2:

підпункт 16 викласти в такій редакції:

«16) статтю 214 доповнити частиною восьмою такого змісту:

«8. Відомості про юридичну особу, щодо якої можуть застосовуватися заходи кримінально-правового характеру, вносяться слідчим або прокурором до Єдиного реєстру досудових розслідувань негайно після вручення особі повідомлення про підозру у вчиненні від імені та в інтересах такої юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 109, 110, 113, 146, 147, 160, 209, 260, 262, 306, частинами першою і другою статті 368-3, частинами першою і другою статті 368-4, статтями 369, 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 Кримінального кодексу України, або від імені такої юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених статтями 258-258-5 Кримінального кодексу України. Про внесення відомостей слідчий або прокурор не пізніше наступного робочого дня письмово повідомляє юридичну особу. Провадження щодо юридичної особи здійснюється одночасно з відповідним кримінальним провадженням, у якому особі повідомлено про підозру»;

підпункт 22 викласти в такій редакції:

«22) у статті 284:

назву доповнити словами «та провадження щодо юридичної особи»;

після частини другої доповнити новою частиною такого змісту:

«3. Провадження щодо юридичної особи підлягає закриттю у разі встановлення відсутності підстав для застосування до неї заходів кримінально-правового характеру, закриття кримінального провадження чи ухвалення виправдувального вироку щодо уповноваженої особи юридичної особи.

Про закриття провадження щодо юридичної особи прокурор приймає постанову, а суд зазначає про це у виправдувальному вироку або постановляє ухвалу. Рішення про закриття провадження щодо юридичної особи може бути оскаржено в порядку, встановленому цим Кодексом».

У зв'язку з цим частини третю — восьму вважати відповідно частинами четвертою — дев'ятою;

абзац другий частини шостої викласти в такій редакції:

«Копія постанови прокурора про закриття кримінального провадження та/або провадження щодо юридичної особи надсилається заявнику, потерпілому, його представнику, підозрюваному, захиснику, представнику юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження»;

б) пункт 1 розділу II «Прикінцеві положення» викласти в такій редакції:

«1. Цей Закон набирає чинності з моменту набрання чинності Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

5. Кабінету Міністрів України:

1) протягом п'ятнадцяти днів з дня набрання чинності цим Законом:

а) розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проекти законів на виконання вимог та реалізацію положень цього Закону;

б) прийняти нормативно-правові акти на виконання цього Закону;

в) привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

г) рекомендувати утворити спеціальний центральний орган виконавчої влади з питань тимчасово окупованої території України;

2) забезпечити:

а) прийняття органами виконавчої влади нормативно-правових актів, що випливають із цього Закону;

б) приведення нормативно-правових актів органів виконавчої влади у відповідність із цим Законом;

в) працевлаштування громадян України, які виїхали з тимчасово окупованої території на іншу територію України;

г) вивезення з тимчасово окупованої території майна органів державної влади, державних підприємств, установ та організацій;

ґ) продовження здобуття середньої, вищої освіти, отримання документа, що засвідчує здобуття особою відповідної освіти, а також проходження зовнішнього незалежного оцінювання громадянами України, які виїхали з тимчасово окупованої території на іншу територію України.

6. Центральній виборчій комісії вжити всіх необхідних заходів, у тому числі прийняти відповідні акти, для забезпечення реалізації виборчих прав громадянами України, які виїхали за межі тимчасово окупованої території, на виборах Президента України 25 травня 2014 року.

7. Рекомендувати Національному банку України прийняти нормативно-правові акти на виконання цього Закону.

Виконуючий обов'язки
Президента України,
Голова Верховної Ради
України — О. ТУРЧИНОВ

м. Київ
15 квітня 2014 року
№ 1207-VII

Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1207-18

Додаток 2

ПОСТАНОВА
Верховної Ради України

Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 15, ст. 581)

Спираючись на цілі та принципи, що проголошені у статтях 3, 11, 15 Конституції України, та статтю 1 Статуту Організації Об'єднаних Націй, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, а також Віденську декларацію, Верховна Рада України заявляє:

1. Україна гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України.

2. Україна гарантує захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави.

3. Україна визнає Меджліс кримськотатарського народу, виконавчий орган Курултаю кримськотатарського народу, та Курултай як вищий представницький орган кримськотатарського народу.

4. Верховна Ради України заявляє про свою підтримку Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів.

5. Верховна Рада України доручає Кабінету Міністрів України терміново подати проекти законів України, нормативно-правових актів України, які визначають та закріпляють статус кримськотатарського народу як корінного народу України.

6. Розробка проектів відповідних законів України та нормативно-правових актів відбуватиметься шляхом консультацій з Меджлісом кримськотатарського народу, у тісній співпраці з Організацією Об'єднаних Націй, Організацією з безпеки і співробітництва в Європі, Радою Європи відповідно до міжнародного права і стандартів забезпечення прав людини, корінних народів та національних меншин.

7. Верховна Рада України доручає Кабінету Міністрів України розробити практичні механізми взаємодії між органами виконавчої влади України та Меджлісом кримськотатарського народу.

8. Україна рішуче засуджує будь-які спроби обмеження політичних та соціальних прав, громадянських свобод громадян України, які проживають в Автономній Республіці Крим, різної етнічної приналежності, зокрема,

українців, росіян, кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців, караїмів, кримчаків, що спостерігаються внаслідок проведення антиконституційного референдуму в Автономній Республіці Крим.

9. Ця Постанова набирає чинності з дня її прийняття.

Голова Верховної Ради України — О. ТУРЧИНОВ

м. Київ
20 березня 2014 року
№ 1140-VII

Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1140-vii

Рекомендована література

Абраменко Л. Последняя обитель. Крым, 1920–1921 годы. — К., 2005.

Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998. Справочник. — Симферополь, 1993.

Акулов М.Р. Восстановительные работы в Крыму в 1944–1945 годах // Отечественная история. — 1993. — № 3. — С. 182–189.

Алтабаева Е.П., Коваленко В.В. Потомству в пример. — Симферополь, 1999.

Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней. — К., 2002.

Андреев А.Р. История Крыма. — М., 1997.

Андриевский А.А. Крым и крымские татары. — К., 1883.

Андриевский Ф.Н. Статистический справочник Таврической губернии. — Ч. 1: Статистический очерк Таврической губернии. — Симферополь, 1915.

Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и этапы этнической истории и культуры (80-е годы 17 в. — 90-е годы 20 в.): пособие. — Симферополь, 1999.

Артек от «А» до «Я» / Авт.-сост.: В.И. Стрибук, А.В. Мурашов. — Симферополь, 2008.

Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). — К., 1977.

Бабін Б.В. Конституційно-правовий статус корінних народів України: Автореф. дис… к. юр. н. — Одеса, 2005.

Бажан О.Г. Депортації народів Криму в роки Другої світової війни через призму документів радянських спецслужб // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2004. — Вип. 26. — С. 155–167.

Базив Д. Геополитическая стратегия Украины. — К., 2000.

Balard M. La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siécle). — Roma, 1978.

Баллас М. Виноделие в России. — Ч. 1: Крым, степная часть Таврической губернии, Дон и Астрахань. — СПб, 1895.

Барабой А.З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Укр. іст. журн. — К., 1962. — № 4. — С. 125–127.

Безкоровайний В. Військово-Морські Сили України: минуле та майбутнє. Роздуми командувача флоту. — Севастополь: Флот України, 2013.

Бекирова Г. Крым и крымские татары в XIX–XX веках: Сборник статей. — М., 2005.

Бекирова Г. Крымско-татарская проблема в СССР (1944–1991 гг.). — Симферополь, 2004.

Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la premiére moitié du XVI siecle // Cahiers du monde russe et soviétique. — XX (1979). — P. 389–465.

Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX в. — М., 1974.

Бестужев И.В. Крымская война 1853–1856 гг. — М., 1956.

Бикова Т.Б. Організація Кримської АСРР у 1921 р. // Крим в історичних реаліях України. — К., 2004.

Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). — К., 2011.

Бобков А.А. Красный террор в Крыму, 1920–1921 гг. // Белая Россия: Опыт исторической ретроспекции. — Спб.; М., 2002.

Богданович М.И. Восточная война 1853–1856. — Т. 1–4. — СПб., 1876–1877.

Богомолов О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. — К., 2005.

Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.

Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. — Черкассы, 1993.

Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. — Белгород, 1996.

Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927. — М., 1996.

Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. (Сборник статей). — Симферополь, 1958.

Борьба за Советскую власть в Крыму. Сб. документов и материалов. — Т.1. — Симферополь, 1957.

Брошеван В.М. А.В. Мокроусов: Жизнь в борьбе. — Симферополь, 2000.

Брошеван В., Реннепинг В. Боль и память крымских немцев (1941–2001 гг.). — Симферополь, 2002.

Брошеван В.М., Форманчук А.А. Депортации народов из Крыма в годы Великой Отечественной войны // Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов научной конференции (23–28 сентября 1991 г., Симферополь). — Вып. 2. — Симферополь, 1991. — С. 65–67.

Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й (Краткий исторический очерк). — Симферополь, 1992.

Брошеван В.М., Чёрная В.Г. Крым в составе Украины. — Кн. 1. Крым. 1921 — 1991 гг. Историко-документальный очерк. — Симферополь, 1999.

Бугай М.Ф. Депортації населення з України // Український історичний журнал. — 2010. — № 10. — С. 32–37; № 11. — С. 21–26.

Бугай Н. Ф. Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии. — М., 2002.

Бугай Н.Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». — М., 2006.

Булдаков В. Красная Смута. Природа и последствия революционного насилля. — М., 2010.

В крымском парламенте обсудили вопрос сохранения историко-культурного наследия караимов. [Електронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/16643-v-krymskom-parlamente-obsudili-vopros-soxraneniya-istoriko-kulturnogo-naslediya-karaimov.html

В Крыму стартует проект «Историко-культурное наследие Крыма» 26 марта 2012 года / Офіційний сайт Меджлісу Кримськоготатарського народу. [Електронный ресурс]. — Режим доступа: http://qtmm.org

Ванеев Г.И. Севастополь 1941–1942. Хроника героических событий. — В двух книгах. — Кн. 1 (30.10.1941 — 02.01.1942). — К., 1995.

Васильчук В. Німці України: суспільно-політичний та національні аспекти XX — початок XXI ст.: Дис. … д. і. н. — К., 2006 (на правах рукопису).

Ведомости Верховного Совета Крыма. — 1991–1992. — № 6–7. — Ст. 243, 244, 262.

Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. У 2-х ч. — К., 2009.

Виноградов В.П. Николай I в «Крымской ловушке» // Новая и новейшая история. — 1992. — № 4. — С. 27–40.

Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»: Науково-документальне видання. — К., 2013.

Водарский Я.Е., Елисеева О.И., Кабузан В.М. Население Крыма в конце XVIII — конце XX веков: Численность, размещение, этнический состав. — М., 2003.

Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния: статистические сведения о распределении землевладений о ценности имений и о крестьянском деле. — СПб., 1867.

Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.

Волковинський В., Реєнт О. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр.: (До 150-річчя Східної війни). — К., 2006.

Вольвач П.В. Українці у Криму: трагічне минуле й гірке сьогодення // Кримські татари: історія й сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 травня 1994 р.). — К.,1995.

Вопросы экономического районирования СССР. Сборник материалов и статей (1917–1929 гг.). — М., 1957.

Воспоминания генерала барона П.Н. Врангеля (ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920): В 2-х ч. — М., 1992.

Всесоюзная перепись населения 1926 г. / ЦСУ СССР. — Т. 5: Крымская АССР. Северо-Кавказский край. Дагестанская АССР. — М., 1928. — Отдел 1.

Вылцан М.А. Депортация народов в годы Великой Отечественной войны // Этнографическое обозрение. —1995. — № 3. — С. 26–44.

Выскочков Л. Николай I. — М.: Молодая гвардия, 2003.

Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислый А.Е., Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. — Симферополь, 1998.

Гайворонский О. Повелители двух материков. — Т. 1: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. — К.; Бахчисарай, 2007; Т. 2: Крымские ханы первой половины XVII столетия в борьбе за самостоятельность и единовластие. — Киев; Бахчисарай, 2009.

Гайдебуров П.А., Конради Е.И. Русские общественные вопросы. С приложением литературно-политического отдела // Сборник недели. — № 18. — СПб., 1872.

Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.; Л., 1949.

Гальчинський А., Власюк О., Здіорук С., Крисаченко В., Прозорова Н., Степико М. Інтеграція кримських татар в українське суспільство:проблеми і перспективи // Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. 2004. — Київ: НІСД, 2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book/2004_html/krim.htm#a1

Ганкевич В.Ю. На службе правде и просвещению: краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851–1914). — Симферополь, 2000.

Гаркавець О. Уруми Надазов’я // Східний світ. — 1993. — № 2. — С. 48–64.

Henderson G.B. War Diplomacy. — Glasgow,1947.

Горев Л. Война 1853–1856 гг. и оборона Севастополя. — М.: Воен. изд-во МО СССР, 1955.

Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия. — М., 2008.

Государственная дума, созыв первый, 1906, сессия первая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). – СПб., 1906.

Государственная дума, третий созыв, 1908–1909, сессия вторая / Стенографические отчеты. Ч. 4: Заседания 101–126 (с 27 апреля по 2 июня 1909 г.). — СПб., 1909.

Грибовський В. Запорожці на Кубані. — К., 2008.

Грибовський В. Як Росія Крим поневолила. — К., 2009.

Губогло М., Червоная С. Крымскотатарское национальное движение. — М., 1992. — Т. 1–2.

Давыдов Ю. Нахимов. — М., 1970.

Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV–XX ст.) // Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. — К., 1993. — С. 100–116.

Дашкевич Я.Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — К., 1993. — С. 40–47.

Дві кримські пам'ятки стали претендентами спадщини ЮНЕСКО. — [Електронний ресурс]. — http://www.istpravda.com.ua/short/2012/11/19/100480/

Депортация кримськотатарського народу, — як це відбувалося... (Спогади депортованих) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/uk/studii/1-2(07)/9.html

Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1998). — К., 1999.

Десять лет Советского Крыма (1920–1930 гг.) / Сборник документов и материалов под редакцией И. Козлова. — Симферополь, 1930.

Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Биобиблиографический словарь. — Симферополь, 1999.

Gibbs P. The Crimean Blunder. — London, 1960.

Дидух Я.П. Растительный покров Горного Крыма: Структура, динамика, эволюция и охрана. — К., 1992.

Домбровский О.И. Столбунов А.А., Баранов И.А. Аю-Даг — «святая» гора. — Симферополь, 1975.

Донцов Д. Рік 1918, Київ. — К., 2002.

Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М., 1970.

Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса капитализма: 1825–1860 гг. — М., 1981.

Дубко Ю.В. Советская Республика Тавриды. — Симферополь, 1999.

Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и оборона Севастополя. Т. 1–3. — СПб., 1900.

Дюпюи Р. Эрнест, Дюпюи Тревор Р. Всемирная история. — Кн. 3: 1800 год — 1925 год. — СПб., 1998.

Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значении в сфере отечественной промышленности. — М., 1855.

Екатерина II и Г.А. Потемкин: Личная переписка 1769–1791 гг. — М., 1997.

Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914 / İnalcık H., Quataert D. eds. — Cambridge, 1994.

Економічна історія України: Історико-економічне дослідження у двох томах. — Т. 1–2. — К., 2011.

Елагин В. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы // Забвению не подлежит (Из истории крымскотатарской государственности и Крыма): научно-популярные очерки. — Казань, 1992.

Ершов В.О. Духовний світ митця Г.П. Олізара // Українська полоністика. — 2005. — № 2. — С. 157–173.

Етнічний довідник: У трьох частинах. — Ч. 2: Етнічні меншини в Україні / Гол. ред. В. Євтух. — К., 1996; Ч. 3: Етнолополітика в Україні / Гол. ред. В. Євтух. — К., 1997.

Етнічні спільноти України: Довідник / Гол. ред. В. Євтух. — К., 2001.

Етнічні спільноти України: етнографічні особливості. Рекомендаційний бібліографічний покажчик. — К., 2000.

Етнонаціональні процесі в Україні: історія та сучасність / За ред. В. Наулка. — К.: Головна спец. ред. літературного мовлення нац. меншин України, 2001.

Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920–1990-і роки). — К., 1994.

Забвению не подлежит. Сборник статей. — Казань, 1992.

Зайончковский А.М. Восточная война 1853–1856 гг. в связи с современной политической обстановкой. — Т. 1–2. — СПб., 1908–1913.

Зайцев И.В. Крымские ханы на средневековой миниатюре, или история Крымского ханства в картинках [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.vokrugsveta.com/S4/nasledie/crimea_xan2.htm (то же: Крымские ханы: портреты и жизнь. Крымское ханство. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://wiki.ru/sites/krymskoe_khanstvo/id-articles-436608.html)

300-річчя возз'єднання України з Росією: Збірник документів. — Сімферополь, 1954.

Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». Прийнятий 12 лютого 1991 року. — Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1991. — № 9. — Ст. 84.

Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского. 1756–1776. — М., 2004.

Зарубин А.Г. Октябрьский переворот 1917 года — отзвуки в Крыму. Начало террора и первые вооруженные столкновения // Историческое наследие Крыма. — 2006. — № 15.

Зарубин А., Зарубин В. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — Симферополь, 1997; Симферополь, 2006.

Зарубин В.Г. Депортация крымских греков (1944–1956 гг.) // Греки в истории Крыма. Краткий биографический справочник. — Симферополь, 1998. — С. 74–77.

Зарубин В. Проект «Украина». Крым в годы смуты (1917–1921 гг.). — Харьков, 2013.

Зінченко Ю.І. Кримські татари: історичний нарис. — К., 1998.

Золотарев В.А., Козлов И.А. Российский военный флот на Черном море и в Восточном Средиземноморье. — М., 1988.

Золотарев В.А., Козлов И.А. Три столетия российского флота: XIX — начало XX века. Москва, 2004.

Зубов Б.Н. Развитие кораблестроения на юге России. — Калининград, 1990.

Иванов В. Британские военно-технические инновации на примере английской железной дороги и их роль для достижения победы в Крымской войне 1853–1856 гг. // Кримська війна: історія та уроки. 1853–1856 рр. Матеріали міжнар. військ.-істор. конф. 27–29 вересня 2013 р. у Севастополі — К., 2013.

Изместьева Т.Ф. Россия в системе европейского рынка. Конец XIX — начало XX в. — М., 1991.

История национально-государственного строительства в СССР. 1917–1978. — Сборник документов. В 2-х томах. — Т. 1: История национально-государственного строительства в СССР в переходный период от капитализма к социализму (1917–1936 гг.). — М., 1972.

Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. — М., 1963.

Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция XV–XIX веков: Пути развития: Рукописи, тексты и источники. — Москва, 2009.

İnalcık H. The Servile Labor in the Ottoman Empire // The Mutual Effects of the Islamic and judeo-Christian Worlds: The East-European Pattern / Ed. A. Ascher et al. — New York, 1979. — P. 25—52.

Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання. — К., 2007.

Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К., 1974.

Кабузан В.М. Украинцы в мире: Динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII в. 1989 г.: Формирование этнических и политических границ украинского этноса. — М., 2006.

Кашкаров И. Нужды русского народа. — СПб., 1880.

Кеппен П.И. Крымский сборник. — СПб., 1837.

Кессельбреннер Г.Л. Крым. Страницы истории. — М., 1994.

Кирчанов М.В. Крим як «місце пам'яті»: проблеми інтелектуальної інтеграції в український простір // Современные научные исследования и инновации. — Август 2011. — № 4 [Электронный ресурс]. — Режим доступу: http://web.snauka.ru/issues/2011/08/1959

Клинченко О. Украина и Россия: проблемы региональной политики и ее роль во взаимоотношениях двух независимых государств // Украина и Россия в новом геополитическом пространстве. — К., 1995. — С. 77–78.

Клячин А.И. Динамика этнических систем расселения в Крыму (в связи с проблемой возвращения крымских татар) // Этнографическое обозрение. — 1992. — № 2. — С. 23–34.

Книга памяти Республики Крым. В 8-ми тт. — Симферополь, 1994–1998.

Козлов И.В. В Крымском подполье: Воспоминания. — Симферополь, 1947.

Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania / International Dylomacy on the European Peryphery (15th — 18the century) / A Study of Peace Treaties, Followed by Annotated Documents. — Leiden; Boston: Brill, 2011.

Колотухин В.А. Киммерийцы и скифы степного Крыма. — Симферополь, 2000.

Конституція Автономної Республіки Крим, прийнята на другій сесії Верховної Ради Автономної Республіки Крим і затверджена Законом України від 23 грудня 1998 року №350-XIV. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: — http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=350-14

Концепція державної політики України щодо корінних народів. [Проект Центру інформації та документації кримських татар]. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/uk/studii/7/10.html

Королев В. Возникновение политических партий в Таврической губернии. — Симферополь, 1993.

Королёв В. Политические партии Украины и Крыма. — Симферополь, 2002.

Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблеми соціальної адаптації. — К., 2005.

Крикун Ю.В. Пам'ятники кримськотатарської архітектури (XIII–XX століття). — Сімферополь, 2001.

Крим в етнополітичному вимірі / За ред. М. Панчука. — К., 2005.

Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР (Київ, 19 лютого 2004 р.) / В.А. Смолій (відп.ред.). — К., 2004.

Крым многонациональный: вопросы и ответы / Сост. Н.Г. Степанов. — Симферополь: Таврия, 1988. — Вып.1.

Крымская АССР (1921–1945): Вопросы-ответы / Сост. Ю.И. Горбунов. — Симферополь: Таврия, 1990. — Вып. 3.

Кримські татари 1944–1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. — К., 1995.

Кримські татари: шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. та матеріалів / Упорядн.: О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк, С.А. Кокін, О.А. Лошицький. НАН України. — Ч. 1–2. — К., 2004.

Крисаченко В. Історія Криму і Кримського ханства. — К., 2000.

Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945. Сборник документов и материалов / Ред.кол.: М.Р. Акулов (отв.ред.) и др.; сост.: И.П. Кондранов, А.А. Степанова. — Симферополь, 1973.

Крым в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945: Сборник статей / Ред.кол.: И.С. Чирва (отв.ред.) и др. — Симферополь, 1963.

Крым многонациональный: вопросы и ответы / Сост. Н.Г. Степанов. — Симферополь, 1988. — Вып. 1.

Крым: прошлое и настоящее: сб. статей / Под ред. С.Г. Агаджанова, А.Н. Сахарова. — М., 1988.

Крым: сегодня и завтра: сб. статей / Под ред. Г.И. Фомина. — Симферополь, 1995.

Крымская АССР (1921–1945): Вопросы-ответы / Сост. Ю.И. Горбунов. — Симферополь, 1990. — Вып. 3.

Культура крымских татар: конец XVIII века — первая половина XX века. Справочник-указатель архивных документов. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://cidct.info/uk/studii/5-6(07)/5.html

Кульчицький С. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. — К., 2004.

Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер. (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа / Составители: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Амет-кызы Озенбашлы. — Симферополь, 1997.

Лашков Ф. Шагин-Гирей, последний крымский хан // Киевская старина. — 1886. — Кн. 9. Окреме видання: Симферополь, 1991.

Лебедев А.А. У истоков Черноморского флота России. — СПб., 2011.

Левицкий Г.П. Переселение татар из Крыма в Турцию // Вестник Европы. — 1882. — Октябрь. — С. 596–639.

Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — К., 2004.

Лозко Г.С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. — 2-е вид., стереотипне. — К., 2004.

Львов Л. Отношения между Запорожьем и Крымом. — Одесса, 1895.

М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны. Сборник документов. — М., 1941.

Максименко М.М. Местные Советы Крыма в послевоенный период (1946–1958 гг.). — К., 1972.

Максименко М.М. Переселення у Крим сільського населення з інших регіонів СРСР (1946–1966) // Укр. іст. журнал. — 1990. — № 11. — С. 52–58.

Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова. 1989–1999. — Симферополь, 2003.

Мальгин А. Соборность и регионализм. — Симферополь, 2005.

Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892;

Марков Е.Л. Очерки Крыма. Картины крымской жизни, истории и природы. — СПб.; М., 1902.

Матвієнко В. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Укр. іст. журн. — 2002. — № 5. — С. 80–91.

Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

Мелков Л. Керчь. — М., 1981.

Миллер А.Ф. Краткая история Турции. — М., 1948.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. — Київ; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999.

Міронова І. Національні меншини України. — Миколаїв, 2006.

Монкевич Б. Похід Болбочана на Крим. — Нью-Йорк, 1956.

Мурзакевич Н.Н. Афанасий Федорович Колпак, Новороссийский колонизатор // Записки Общества истории и древностей российских. — 1881. — Т. XII.

Нагорна Л.П. Етнічна анізотропія в Криму: витоки, прояви, проблеми // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. — К., 2004. — С. 101–113.

Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. — Ч. 1. — Симферополь, 1951; Ч. 2. — Симферополь, 1957.

Нариси історії Української революції 1917–1921 років. — Кн. 2. — К., 2012.

Народное хозяйство Крымской области. Статистический сборник. — Симферополь, 1957.

Население Крымской области по данным переписей населения (справочные материалы). — Симферополь, 1989.

Наулко В.И., Миронов В.В. Культура и быт украинского народа. — К., 1977.

Національне питання в Україні XX — початку XXI ст.: Історичні нариси. — К., 2012.

Національні меншини України у XX столітті: Політико-правовий аспект. — К., 2000.

Непомнящий А. Арсений Маркевич: страницы истории Крымского краеведения. — Симферополь, 2005.

Непомнящий А. Профессор Николай Эрнст: Страницы истории крымского краеведения. – К., 2012.

Никольский П.А. Крым от Крымского ханства до наших дней. — Симферополь, 1929.

*Öztürk Y.*Osmanlı hakimiyetinde Kefe (1475–1600). — Ankara, 2000.

Орлик В.М. Державні селяни в податковій політиці Російської імперії імперії в кінці XVIII - середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // Укр. іст. журн. — 2007. — № 1. — С. 94–104.

Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920—1940 годы). — Симферополь, 2003.

Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «*Дар Великих мужів у Воюванні морів*» // Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. — С. 340–426.

Ostrowski D. Muscovy and the Mongols: Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304-1589. — Cambridge, 1998.

Очерки истории Крымской областной партийной организации / Под ред. И. Чирвы, М. Акулова, В. Арбузова и др. — Симферополь, 1981.

Очерки по истории Крыма / Под общей ред. И.С. Чирвы. — Ч. I. — Симферополь, 1951; Ч. II. — Симферополь, 1957; Ч. III. — Симферополь, 1964; Ч. IV. — Симферополь, 1967.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под редакцией Н.А. Тройницкого — Т. 41: Таврическая губерния. — СПб.,1904.

Перепадя В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр. Соціоісторичний аналіз. — Запоріжжя, 1999.

Переселенцам о Крымской области: Агит. брошюра. — Симферополь, 1957.

Петров А. Война России с Турцией и польскими конфедератами с 1769–1774 годах. — Т. 3. — СПб., 1874.

Пирогов Н.И. Севастопольские письма и воспоминания. — М.: Изд. АН СССР, 1950.

Plokhy S.M. Yalta: The Price of Peace. — New York, 2010; New York, 2011.

Подгородецкий П.Д. Крым: Природа. — Симферополь, 1988.

Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Відп. ред. В.А. Смолій. — К., 2002.

Поляков В.Е. Партизанское движение в Крыму 1941–1944 гг. — Симферополь, 2013.

Полян П.М. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001.

Порудолинский В. Пирогов М. — М., 1969.

Примушко Н., Данилевська Г. Військові події Кримської війни 1853–1856 рр. у творах російського живопису XIX — поч. XX ст. // Кримська війна: істо-

рія та уроки. 1853–1856 рр. Матеріали міжнар. військ.-істор. конф. 27–29 вересня 2013 р. у Севастополі — К., 2013. — С. 93–97.

Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения / Изд. Н.Ф. Дубровин. — Т. 1–4. — СПб., 1885–1889.

Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. — 1905 р.) // Укр. іст. журн. — 2000. — № 5. — С. 88–95.

Притула В. У Криму закривають україномовні школи і класи. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org/content/article/24544094.html; http://tyzhden.ua/News/47203

Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 13–14 травня 2004 р. — К., 2004.

Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н.э. — III в. н.э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.

Рабинович А. 15 лет создания Крымской АССР. — Симферополь, 1936.

Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). — М., 1956.

Реабілітовані історією. Автономная республика Крым. — Книга 1 — Симферополь, 2004; Книга 2. — Симферополь, 2006; Книга 3. — Киев; Симферополь, 2006; Книга 4. — Симферополь, 2008; Книга 5. — Симферополь, 2009; Книга 6. — Симферополь, 2013.

Рева Л. Тарас Шевченко і Кримська війна 1853–1856 рр. // Кримська війна: історія та уроки. 1853–1856 рр. Мат. міжнар. військ.-істор. конф. 27–29 вересня 2013 р. у Севастополі — К., 2013. — С. 142–144.

Ревкомы Крыма: Сборник документов и материалов / Отв. ред. Л.Д. Солодовник. — Симферополь, 1968.

Реєнт О.П. Україна в імперську добу. (XIX — початок XX ст.). — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.

Резниченко Г.А. Переселенческая политика крымских властей в 1920-е годы // Культура народов Причерноморья. — 2001. — № 17. — С. 144–147.

Рисс Г. Крым наша Родина: депортация немцев в 1941, 1944 гг. — Симферополь, 2005.

Романко О.В. Мусульманские легионы третьего рейха. Мусульманские добровольческие формирования в германских вооруженных силах (1939–1945). — Симферополь, 2000.

Романко О.В. Крым, 1941–1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. статей и материалов. — Симферополь, 2004.

Рубцов Н.И. Растительный мир Крыма. — Симферополь, 1978.

Руденко Н. Про мовну ситуацію в Криму // Ми українці. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.myukrainci.com/book2990.html

Sahillioğlu H. Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the late 15th and early 16th century // Turcica. — XVII, 1985. — P. 43–112.

Самединов А. Десять лет хозяйственного и культурного строительства Крыма. (Сборник документов). — Симферополь, 1930.

Санцевич А.В. 50-річчя члена-кореспондента АН УРСР І.О. Гуржія // Укр. іст. журн. — 1965. — № 11. — С. 150–152.

Сарбей В.Г. Національне відродження Україну. — К., 1999.

Семин Г.И. Севастополь. — М., 1955.

Сергійчук В.С. Формування і сучасний стан українського етносу Криму // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. — К., 2001. — С. 310–318.

Сергійчук В. Український Крим. — К., 2001.

Сєрчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1962. — № 4. — С. 67–73;

Сідак Т., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. — К., 2009.

Seator A. The Russian Army in the Crimea. — Readling, 1974.

Скальковский А.А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1846. — Ч. І.

Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ; Філадельфія, 1995.

Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты. В 2-х томах / Отв. ред. С.Ф. Орешкова. — М., 2005.

Советскому Крыму 20 лет. 1920–1940. — Симферополь, 1940.

Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000.

Сурева Н.В. Повітові і губернські дворянські предводителі на Півдні України (остання чверть XVIII ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 1999. — Вип. VII.

Taylor George Cavendish. Jornal of adventures with the British Army, from the commencement of the war to the taking of Sebastopol. — London, 1856. — Vol.1.

Тарле Е.В. Крымская война. В 2-х тт. — М., 2004.

Твердохлебов И.Т. Промышленность Крыма на подъеме. — Симферополь, 1959.

Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., 2009.

Тищенко Ю., Піховшек В. Повернення кримських татар. Хроніка подій. — К., 1999.

Ткаченко С.Н. Авиационная техника, применявшаяся для снабжения партизан Крыма в 1942–1944 годах: «Дуглас». Партизанського руху в Криму (1941–1944) // Воєнна історія північного Причорногор'я та Таврії. — 2011. — С. 550–558.

Торопцев А. Мировая история войн. — М., 2003.

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. — Москва: Восточная литература, 2002.

Troubetskoy A.S. The Road to Balaklava. — Toronto, 1986.

Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижова. — М., 2003.

Williams B.G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation by. Leiden, 2001.

Урсу Д.П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941). — Симферополь, 1999.

Усенко П.Г. Від адмірала Чичагова до віце-адмірала Колчака та контр-адмірала Немитця: мілітарний курс на Константинополь // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Вип. 21. — К., 2013.

Усенко П.Г. Воєнні та мирні справи Ф. Ушакова // Свобода. — 2013. —15 квітня.

Усенко П.Г. Греки на південному сході України з кінця XVIII до початку XX ст. // Сучасність. — 2001. — № 1.

Усенко П.Г. Спільна недоля: українці та греки Маріупольського повіту — потерпілі від імперської національної політики кінця XVIII–XIX ст. // Україна–Греція: історія та сучасність. — К., 1993.

Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма. Прошлое и настоящее крымского сельского хозяйства. — Симферополь, 1925.

Филимонов С.Б. Тайны крымских застенков: Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920–1940-е гг. — Симферополь, 2003.

Хаваджи Ремзі. Проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство // Незалежний культурологічний часопис «Ї». — № 61: Україна — Чорне море. Україна — Крим. — 2010. — С. 62–66.

Халим Гирай-султан. Розовый куст ханов, или история Крыма / Пер. А. Ильми. Изд-е 2-е. — Симферополь, 2008.

Хаяли Р.И. Крым в великой Отечественной войне 1941–1945 гг. некоторые методологические аспекты исследований // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник наукових праць. — К., 2004. — С. 85–96.

Хованцев Д.В. Об одном из «белых пятен» национальной политики в Крымской АССР // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 2001. — № 17. — С. 150–154.

Хованцев Д.В. Политика коренизации на Украине и в Крыму: сравнительный анализ практики 20-х годов // Культура народов Причерноморья. — Симферополь, 1999. — № 11. — С. 83–86.

Хозяйственное и культурное строительство в Крыму. Сборник документов. — Симферополь, 1929.

Храпунов И.Н. Этническая история Крыма в раннем железном веке (Боспорские исследования. Вып. VI). — Симферополь; Керчь, 2004.

Хроника революционных событий в Крыму. 1917–1920 гг. — Симферополь, 1969.

Цього року в АРК кримськотатарською мовою ЗНО не проводитимуть [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/tsogo_roku_v_ark_krimskotatarskoyu_movoyu_zno_ne_provoditimut_1832159

Червонная С. Кримськотатарський національний рух і сучасна ситуація в Республіці Крим (до червня 1933 р.) // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994. — С. 100–107.

Червонная С. Крымскотатарское национальное движение. — М., 1995.

Чикин А.М. Севастополь. Летопись времен. — Севастополь, 2003.

Чингізиди у Києві. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://islam.in.ua/6/ukr/full_articles/3129/visibletype/1/index.html

Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. — К., 2001.

Чумак В. Україна і Крим. Спільність історичної долі: феномен на межі Європи і Сходу. — К., 1995.

Чуприй Л.В. Формирование механизмов сохранения и популяризации национального историко-культурного наследия Украины. [Електронный ресурс]. — Режим доступа: http://opros-dim.com/index.php?/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/mehanizmy-sohranenija-obektov-istoriko-kulturnogo-nasledija.html

Шавмин В. Севастополь в истории Крымской войны. — Севастополь; Киев, 2004.

Широкорад А.Б. Русско-турецкие войны 1676–1918 гг. — Минск, 2000.

Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки XX ст. — К., 2000.

Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Ленинград, 1978.

Щербаков М., Рагацкин С. Крымская АССР. — Симферополь, 1939.

Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы. — Симферополь, 2002.

Яблоновська Н.В. Етнічна преса Криму: Історія і сучасність. — Сімферополь, 2006.

Інтернет-ресурси

Авдет [періодичне видання Організації кримськотатарського національного руху (ОКНР)]. 1990–2002. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/uk/Avdet/index.html

Государственный архив Республики Крым: [Официальный сайт]. [Електронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.daark.org.ua/

Джерела з історії Криму: [Бібліографія повнотекстових мережевих ресурсів]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archeos.org.ua/?page_id=3356

Електронна бібліотека Центру інформації та документації кримських татар. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/uk/publications/index.html

Кримська світлиця: Всеукраїнська громадсько-політична та літературна газета. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://svitlytsia.crimea.ua/

Кримська стежинка. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pasteli.org.ua/

Кримський архітектурний портал. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.archiportal.crimea.ua/

Кримські Студії: Інформаційний бюлетень. — 2000–2007. — № 1–46 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/uk/studii/index.html

Крим у дзеркалі української преси. Огляд українських засобів масової інформації. 2002–2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/uk/press/index.html

Крым и крымские татары. [Електронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.kirimtatar.com

Курултай крымскотатарского народа. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://qtmm.org/курултай

Меджліс кримськотатарського народу: Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://qtmm.org/ua

МДЦ «Артек». Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.artek.ua/History%20Artek/COMPLEX%20camp%20mountain/

Монеты Крымского ханства и Золотой Орды. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://coins-krim.jimdo.com

«Морська держава»: журнал. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://fleet.sebastopol.ua/morskaya_derjava/

Музей Лесі Українки в Ялті. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://LesiaUkrainka.crimea.ua/

Музей побуту Західної України у місті Севастополі ім. Івана Снігура. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://museum.sebastopol.ua/

Національна скаутська організація України Пласт. Станиця Севастополь. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://plast.ukrlife.org/

Поетичні світи Севастополя. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://poetry.ukrlife.org/

Севастопольська міська організація УРП «Собор». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://sobor.sebastopol.ua/

Україна і кримські татари: офіційні документи, інформаційні матеріали. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/uk/documents/index.html

УГКЦ в Севастополі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ugcc.sebastopol.ua/

Українське життя в Севастополі. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ukrlife.org/index.html

«Флот України»: Видання Міністерства оборони України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://fleet.sebastopol.ua/

Фотодокументи з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г.С. Пшеничного про входження Криму до складу УРСР. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Sections/Crimea_50/photos_01.php

Центр информации и документации крымских татар. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://cidct.info/ru/resources/index.html

К82 Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В.А. Смолій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. — 456 с.

ISBN 978-966-02-7228-6

Авторський колектив книги представляє численну когорту академічних та університетських вчених-істориків і сходознавців. Вони зробили спробу відповісти на актуальні, з їхнього погляду, запитання не лише щодо маловідомих або призабутих, але й також стосовно добре знаних сторінок багатовікової історії Криму та народів, які його населяли з найдавніших часів.

Популярне за жанром і формою, видання водночас має науковий характер. До нього вміщено понад 120 статей — виважених і здебільшого узагальнюючих, що базуються на новітніх наукових підходах та широкій джерельній базі. Окрім деяких загальновідомих фактів, традиційних оцінок й інтерпретацій, наводяться й цілком новаторські спостереження, оригінальні авторські думки, погляди й підходи, а також — подеколи несподівані висновки і прогнози.

Для широкого кола допитливих читачів, усіх, хто цікавиться історією Криму.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр-6КРМ)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Крим: шлях крізь віки
Історія у запитаннях і відповідях

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядник
Геннадій БОРЯК

Автори:
Олег БАЖАН, Тетяна БИКОВА, Олена БОЙКО, Ярослава ВЕРМЕНИЧ, Владислав ВЕРСТЮК, Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Олександр ГАЛЕНКО, Олександр ГОЛОВКО, Віктор ГОРОБЕЦЬ, Владислав ГРИБОВСЬКИЙ, Валерій ГРИЦЮК, Віктор ДАНИЛЕНКО, Галина ДЕНИСЕНКО, Олеся ЖДАНОВИЧ, Ольга КОВАЛЕВСЬКА, Сергій КОТ, Сергій КРАСНОБАЙ, Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Сергій ЛЕП'ЯВКО, Олександр ЛИСЕНКО, Олексій ЛУПАНДІН, Володимир ЛЮБЧЕНКО, Андрій МАРТИНОВ, Володимир МИЛЬКО, Володимир МОЛЧАНОВ, Олександр МУЗИЧКО, Олександр ОДРІН, Тетяна ОСТАШКО, Ігор ПЕЧЕНЮК, Руслан ПИРІГ, Роман ПОДКУР, Володимир ПОЛЯКОВ, Олександр РЕЄНТ, Юрій САВЧУК, Віталій СКАЛЬСЬКИЙ, Валерій СМОЛІЙ, Ростислав СОССА, В'ячеслав СТАНІСЛАВСЬКИЙ, Павло УСЕНКО, Ігор ФУРМАН, Борис ЧЕРКАС, Тарас ЧУХЛІБ, Євген ЧЕРНУХІН, Людмила ШПИЛЬОВА, Лариса ЯКУБОВА

Науково-допоміжне опрацювання:
Світлана БЛАЩУК, Юлія ГРИЩЕНКО, Надія ЛІСУНОВА

Комп'ютерна верстка
Світлана БЛАЩУК

Підписано до друку 29.05.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 44,85. Обл. вид. арк. 33,7.
Наклад 300 прим. Зам. 26.2014 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4